

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т.Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2020 №1 (151)

Головний редактор
С.М. Шуміло

Шеф-редактор
С.О. Павленко

Заступники головного редактора
В.О. Дятлов, О.Б. Коваленко

Випускові редактори
С.А. Токарев, Е.Л. Міден

Редакційна рада

І.М. Аліференко, Г.В. Боряк, О.Я. Гаранін, І.Б. Гирич, С.Л. Лаєвський,
В.М. Лозовий, О.П. Моця, Ю.А. Мицик, Г.В. Папакін, М.О. Носко, Н.Б. Реброва,
Т. Розен, О.Г. Самойленко, В.А. Смолій, Ю.О. Соболев, С.В. Шумило, О.П. Реснт

Редакційна колегія

А.М. Боровик, С.Ф. Веремєєв, О.М. Веремейчик, Г.В. Вертієнко, О.І. Галенко,
В.О. Дятлов, Я.В. Капранов, О.Б. Коваленко, І.В. Кондратьєв, Т.П. Льюнгрен,
С.М. Ляшко, О.О. Маврін, Р.В. Маньковська, Є. Остапчук, А.М. Острияко,
В.М. Пекарчук, С.М. Плохій, В.М. Половець, О.А. Прігарін, О.Я. Рахно,
І. Хаусман, В.Г. Ченцова, О.Є. Черненко, Д. Чишмеджєєв, Н.В. Шліхта,
К.М. Ячменіхін

Наказом МОН України №1328 від 21.12.2015 журнал включено до Переліку наукових фахових видань України, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки Чернігівської облдержадміністрації
6 разів на рік

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна

Телефон для довідок: +38-(046)-295-7418

Е-mail: pavlenkoso1955@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: journals.urau/index.php/2518-7422

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M.S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T.H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2020 №1 (151)

Editor-in-Chief

S. Shumilo

Managing Editor

S. Pavlenko

Deputies of the Editor-in-Chief

V. Diatlov, O. Kovalenko

Technical Editors

S. Tokariiev, E. Miden

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskiy, V. Lozovyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V.
Diatlov, Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngren, S. Liashko,
O. Mavrin, R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostriancko, V. Pekarchuk, S. Plokyh,
V. Polovets, O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

By the Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1328 from 21.12.2015 the
journal is included in the List of scientific professional editions of Ukraine whose publications
are incorporated in the results of the dissertation works on history
Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The magazine is published with the financial support of the Chernihiv Oblast State Administra-
tion 6 times a year

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media Series
KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Chenihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: journals.urau.ua/index.php/2518-7422

ЗМІСТ

У глиб віків

Балушок В. Бортництво у севрюків	5
Ситий І. Чернігівська фортеця 1677 р.: московська залага	16
Адруг А. Вишивка та гаптування Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть	36
Травкіна О. Про розбудову Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря наприкінці XVII – на початку XVIII ст. та місцезнаходження Чернігівського колегіуму	52
Ігнатенко І. Новий Остерський замок. Нарис з історії оборони та топографії фортифікацій	69

Історія міст і сіл

Рига Д. Історичні райони Чернігова та дерев'яне і цегляне будівництво у місті впродовж XIX – початку XX ст.	85
Пилипенко О. Ніжинські грецькі купці Зосими: підприємницька, просвітницька та благодійна діяльність	100
Шара Л. Упорядкування транспортних шляхів у Чернігові наприкінці XIX – початку XX ст.	107

Церковна старовина

Герасименко В. Життя та діяльність Чернігівського єпископа Веніаміна (Биковського)	115
Шуміло В. Істинно-православна церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко)	124
Кіріченко О. Церковне життя Чернігівщини у період німецької окупації за матеріалами преси	138
Шумило С. До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського і його зв'язки з Чернігівщиною	144

Мовою документів

о. Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа і обрання ректора Києво-Могилянської колегії у 1693 р.	164
Реброва Н. Нові відомості з історії садиби Кочубеїв у Батурині	168

Розвідки

Щербина С. Уніфікація статусу ремісничих цехів Чернігово-Сіверщини згідно з «Ремесленным положением» 1785 р.	173
Юцевич П. Формування життєвої позиції О. Ф. Ліндфорса під впливом внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії XIX століття	179
Оксін Т. Історія реставрації палацово-паркового ансамблю Кирила Розумовського в Батурині у 1947–1949 роках XX ст.	188
Комарницький О. Чернігівський педагогічний виш: формування студентського складу та його основні характеристики (20–30 ті рр. XX ст.)	193
Іваницька С. “Ніколи ... не жалів я, що не вдалися всякі комбінації, ... щоб українізувати гетьманське міністерство”: Сергій Єфремов та Українська партія соціалістів-федералістів за доби Гетьманату (квітень–грудень 1918 року)	204
Філіпова Г. Особливості формування української клієнтели князя Олександра Меншикова у 1709–1727 рр.	218
Іваненко А. Управлінський апарат в РКУ та ВЗО як засіб реалізації мети та завдань окупації України Третім Райхом	230

Всесвітня історія

Миколенко Д. Здобутки чи топтання на місці? Стимулювання підприємницької активності у Болгарії (1887–1894 рр.) 245

Ткаченко В. Трансформація уявлень канадського суспільства про геополітичну ситуацію у світі (1945–1949 рр.) 254

Рецензії. Огляди. Анотації

Горох М. Рецензія : Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять / Упорядник В. І. Марочко; За матеріалами О. М. Веселової, В. Я. Веселова. Київ: видавець Мельник М. Ю., 2019. 1176 с. 266

Демченко Т. Рецензія : Список репресованої літератури: Заборонені видання 1920–30-х років / Упоряд. С. І. Білокінь. Київ: Українські пропілеї, 2018. 520 с. 269

УДК 94 (477.51)

Василь Балуюк

БОРТНИЦТВО У СЕВРЮКІВ

DOI: 10.5281/zenodo.3732467

© В. Балуюк, 2020. CC BY 4.0

У структурі господарства севрюків бортництво відігравало дуже важливу роль, що відзначають різні дослідники. **Метою** дослідження є проаналізувати документальні, археологічні та лінгвістичні джерела щодо побуту севрюків і висвітлити розвиток цього промислу та його особливостей. **Методологічно** дослідження проведене в рамках історичної антропології та виходить з концепції адаптивного значення культури в житті людських спільнот. **Науковою новизною** статті є вперше здійснений аналіз широкого кола джерел, що стосуються досліджуваного промислу в севрюків, з-поміж яких необхідно виділити бортні знамена, археологічні та лінгвістичні дані. Дослідження дозволяє більш повно ознайомитись з провідним промислом севрюків та скласти уявлення про процеси його становлення в межах Сіверщини. **Висновки.** Про важливість бортницького промислу у севрюків свідчить те, що вони сплачували спеціальний «медвяний оброк». У статті описані деякі особливості бортництва та пов'язані з ними факти життя севрюків. На Сіверщині цінувалися, у першу чергу, угіддя, які підходили для розведення бджіл і звалися «пасічищами», а севрюки в навколишніх країнах вважалися «бортниками». Спеціальними долотами («копильцями», «колейками») вони видовбували в стовбурах дерев борті для бджіл, виготовляли також вулики-колоди. Найкращими породами дерев для виготовлення бортей і вуликів вважалися сосна, липа, децю менше – дуб та інші. Для здобування меду використовували спеціальне «лезиво» й драбинку, що звалася «острова». У ході дослідження вдалося на основі документальних, археологічних та лінгвістичних джерел надати загальну характеристику промислу, а також простежити його розвиток у XIV–XVII ст. Лише запровадження нових джерел до наукового обігу, а також розвиток відповідних методик роботи з ними уможливають імовірність дізнатися щось нове про цю важливу господарську галузь населення Сіверщини пізньосередньовічно-ранньомодерних часів.

Ключові слова: бортницький промисел, борт, вулик, бджоли, мед.

Дослідники господарства жителів Сіверщини XIV–XVII ст. – севрюків, зокрема, Олена Русина (Україна) та Нела Багновська (Росія), неодноразово відзначали важливу роль промислів, особливо бортництва, в їхньому житті. Вони навіть вважають бортницький промисел провідною галуззю тутешнього господарства¹. За словами О. Русиної, «бортництво виступало на Сіверщині як масовий промисел, що ним займалися представники всіх верств населення»². Разом із тим, дослідження російського історика-джерелознавця Григорія Анпілогова демонструють вагому роль також і землеробства у господарстві жителів Сіверської

¹ Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Київ, 1998. С. 147; Багновская Н. М. О хозяйственных занятиях населения Северной земли в XIV–XVI в. *Национальная ассоциация ученых (НАУ)*. 2015. № IV (9). С. 7.

² Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... С. 147.

землі³. О. Русина теж відзначає важливість орного землеробства серед занять севрюків⁴. У свою чергу й археологи, що досліджують українське Лівобережжя післямонгольського періоду, звертають увагу на значний розвиток землеробства і тваринництва в цьому регіоні⁵. Очевидно, розсудити вчених у даній суперечці зможуть подальші дослідження.

Разом з тим бортництво у XIV–XVII ст. й справді залишалося однією з найважливіших галузей господарства Сіверщини, як і в населення лісової та лісостепової зон Східної Європи взагалі. У севрюків дослідники відзначають важливість бортництва навіть стосовно тих часів, коли в інших регіонах Великого князівства Литовського й Московії вже абсолютно переважали землеробство і тваринництво. Значний розвиток бортництва у пізній період, а саме на зламі Середньовіччя і раннього Модерну, можна вважати важливою етнокультурною особливістю севрюцької спільноти. Тож розглянемо відомі на сьогодні факти, які стосуються бортницького промислу в севрюків. Джерелами є різного роду документи, опубліковані Г. Анпілоговим і частково Надією Котковою, бортні «знамена» (знаки власності на бортні угіддя) з супровідними написами, результати пошуків археологів, а також мовні та деякі інші матеріали. У теоретико-методологічному відношенні пропонується стаття належить до досліджень у царині історичної антропології та відповідає вимогам, що ставляться до такого роду студій⁶. Останнім часом дослідження з історичної антропології набувають усе більшого поширення в різних країнах. Крім того, ми орієнтуємося на концепцію адаптивної ролі культури (в першу чергу, культури життєзабезпечення) у житті людських, і в тому числі етнічних, спільнот⁷.

Про важливе значення бортництва в господарстві жителів Сіверської землі свідчать численні вказівки у різних документах, на що вже доводилося звертати увагу в попередніх публікаціях⁸. Подальше дослідження цієї цікавої теми дає можливість більше дізнатися про бортницький промисел у севрюків. Так, про різне ставлення до довкілля й до експлуатації природних ресурсів, у тому числі до землеробства та до бортництва, в автохтонів-севрюків, з одного боку, і в переселенців на Сіверщину – московитів-росіян та русинів-українців⁹, з другого, повідомляють документи середини – другої половини XVII ст. (у цьому столітті потоки мігрантів на Сіверщину з Росії й українського Правобережжя дуже зросли¹⁰). Зокрема, цікавими є документи з Хотимизького повіту – місця

³ Анпілогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник (По Путивльским и Рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в.). *Советская археология*. 1964. № 4. С. 159, 161 і наст.

⁴ Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... С. 143.

⁵ Пуголюк Ю. О., Горбаненко С. А., Сергеева М. С., Яніш Є. Ю. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу XIII–XIV ст. *Археологія*. 2015. № 4. С. 109–128.

⁶ Див.: Thomas N. History and Antropology, The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Antropology: Second edition. Barnard A. and Spencer J. (Ed.). London and New York: Routledge, 2002. P. 343; Кром М. М. Историческая антропология. 3-е изд. испр. и доп. Санкт-Петербург, 2010.

⁷ Див.: Salins M. D. Evolution: specific and general. *Antropological Theory: A Sourcebook* / R. A. Manners, D. Kaplan Editors. New Brunswick and London, 2009 (праця вперше надрукована 1968 року); Арутюнов С. А. Адаптивное значение культурного полиморфизма. *Этнографическое обозрение*. 1993. № 4.

⁸ Див.: Балушок В. Загадкові севрюки: 4. Етнокультурні особливості. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4 (130). С. 8–9; Його ж. Особливості господарської діяльності севрюків (XIV–XVII століття). *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 4. С. 47–48.

⁹ У досліджувані часи українці мали самоназву «русь» (у множині) і «русин» (в однині) (див.: Балушок В. З історії української етнічності (від «русинів» до «українців»). *Український історичний журнал*. 2018. Вип. 2 (№ 539). С. 163–178). У московських документах XVI – XVII ст. їх звали «черкасами», все ж маючи на увазі, в першу чергу, жителів козацького регіону (Багновская Н. М. Этнодинамика населения Северной земли. *Ярославский педагогический вестник*. 2012. Т. 1 (Гуманитарные науки). № 2. С. 9).

¹⁰ Див. про це: Балушок В. Куди поділися севрюки? *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка*. Т. 27: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2017.

поселення російських дітей боярських, та з території, де будувався Харків, на який розселялися українці. З них ми бачимо, що в той час як для переселенців головною галуззю було рільництво, для потреб якого вони вирубували ліси та розорювали цілинні землі, для севрюків найбільшу цінність становили саме нерозорані угіддя, де вони володіли «верховими бортними ухощьями»¹¹ та мали «со пчелами деревья»¹².

Сіверщина була одним з головних постачальників меду в Московію. Дослідники звертають увагу на те, що вже у відомому творі староросійської літератури XV ст. «Сказанні про Мамаєве побоїще» мешканці Сіверської землі названі «медокормцями»¹³. Зокрема, князь Дмитро Ольгердович (що взимку 1379/1380 р. із Сіверщини перейшов на службу до московського князя) у «Сказанні» велить передати своєму братові Андрію Полоцькому: «И ныне рци брату моему: слышах убо, яко приидоша ко мне медокормци ис Сьверы»¹⁴. У цих словах відобразилося ставлення московитів тих часів до жителів Сіверської землі, як до головних постачальників меду в їхню країну. (У прим. 69 до цих слів тексту пам'ятки, зазначено: «Сіверська земля, до якої входили міста Путивль і Брянськ», хоча Сіверщина тоді охоплювала територію від верхньої Оки (де вона сусідила з Верховськими князівствами) аж фактично по Дніпро¹⁵). А мешканці Сіверщини, за спостереженням О. Русиної, в московських дипломатичних документах узагалі зветься «бортниками». Тому й головною формою експлуатації тутешнього залежного населення було данництво, а данники платили великому князю литовському саме медову данину («медвяный оброк»)»¹⁶. За даними Литовської Метрики, бортні землі на Сіверщині виступали самостійними господарськими об'єктами – предметом «данин» великого князя литовського¹⁷.

Після захоплення Сіверщини Московією в 1500–1503 рр. якийсь час «медвяный оброк» як форма експлуатації місцевого населення, яким до появи тут мігрантів-московитів були севрюки, очевидно, зберігався. Про це, зокрема, говориться у пред'явленому Москвою Литві списку «обидных дел» (переліку кривд, завданих одне одному на прикордонні Литви та Московії): «...а была изначала та волюсть оброчная а жили в ней бортники в нашем в медвеном оброке». І навіть наприкінці XVI ст. документ називає «волюсть бортную Серебряное городище на Высогоре реке»¹⁸. Про особливості господарювання севрюків чітко свідчать московські списки «обидных дел», а також аналогічні скарги литовської сторони на напади московитів кінця XV ст. Наприклад, 1486 р. литовський посол скаржився на дії нападників з Рязанського князівства: «...што жь люди твои зь твоее земли въ нашей земли зверь б[ю]ть, а пьчолы деруть, а по рекамъ бобри б[ю]ть и рыбы ловять»¹⁹. Особливості скарг Москви на децю пізніші за часом річпосполитські

С. 244–255.

¹¹ Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук: Т. III. Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664. Под ред. Н. А. Попова. Санкт-Петербург, 1901. С. 516–517.

¹² Багалея Д. И. Материалы для истории г. Харькова в XVII веке. Харьков, 1905. С. 8–9.

¹³ Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник. *Исследования по лингвистическому источниковедению: Сб. статей*. Москва, 1963. С. 121; Багновская Н. М. О хозяйственных занятиях населения Северской земли в XIV–XVI в. С. 7.

¹⁴ Сказание о Мамаевом побоище [Электронный ресурс] / Подготовка текста В. П. Бударagina и Л. А. Дмитриева, перевод В. В. Колесова, комментарии Л. А. Дмитриева. URL: <http://lib.pushkinskij-dom.ru/Default.aspx?tabid=4982>. (Дата звернення: 10.01.2020).

¹⁵ Про територію й межі Сіверської землі див.: Балушок В. Загадкові севрюки: 5. Проблема назви. Територія і стан її заселеності. *Сіверянський літопис*. 2016. № 6 (132). С. 44–55.

¹⁶ Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... С. 147–179.

¹⁷ Багновская Н. М. О хозяйственных занятиях населения Северской земли в XIV–XVI в. С. 7.

¹⁸ Нині смт Срібне в Чернігівській області (Анпилогов Г. Н. Новые данные о России конца XVI – начала XVII вв. Москва, 1967. С. 73, 74).

¹⁹ Русская историческая библиотека. Т. 27. Литовская Метрика. Отдел I. Часть I: Книга записей. Т. I. Ред. И. И. Лаппо. Санкт-Петербург, 1910. Стб. 447.

напади, з яких можна судити про специфіку господарської діяльності населення Сіверщини, зокрема, часів її входження до складу Московії, простежила під цікавим нас кутом зору російська дослідниця Н. Шеламанова. Вона зазначає: «...якщо збитки пограбованих російських поселень у північно-західних і центральних районах визначалися, головню, кількістю вивезеного хліба, худоби, сіна, то розорення на Сіверщині зазнавали борті, рибні лови, боброві гони та коні. Населення цих областей у російських дипломатичних документах взагалі звалось “бортниками”, його повинності обчислювалися “медвяным оброком”»²⁰.

У період Середньовіччя й у ранньомодерний час у Білорусі та Україні, включно з Сіверщиною, серед бортників, як і в землеробстві, значне поширення мало сябринне землеволодіння. А сябрами, як відомо, звалась категорія селян (як родичів, так і ні), що спільно володіли й користувалися земельними, лісовими, водними тощо угіддями чи разом працювали в інших галузях господарства. Про таких бортників-сябрів читаємо в документі 1495 р.: «...коли который ч[о]л[о]-в[е]къ въ ихъ земли бортной рой иметь, и онъ маєть тыи бчолы съ ними наполю держати и з ними сябровати посполу»²¹.

За документами, в досліджуваній час при влаштуванні бортей особливо цінувалися хвойні породи дерев, зокрема сосни, пор.: «сосонье наше бортьное» (1510 р.); «...къ сосне великой бортной, которая на той дуброве стоитъ» (1521 р.)²². Цінність сосен, як деревної породи для влаштування бортей (а також вуликів-колод, про що нижче) відзначають дослідники²³. Існували також борті в деревах листяних порід, тим більше, що хвойний ліс поширений не повсюди в Україні. Він досить рідкісний у лівобережному лісостепу, де теж розселилися севрюки, та й дупла утворюються частіше в листяних породах дерев, чому сприяє відсутність живиці. Тому з документів XVI ст. довідуємось і про липові борті: «въ липу тые жъ ихъ бчолы мощно лазили»²⁴. Про побутування бортей у липових деревах серед севрюків свідчить їхнє бортне «знамено» (знак власності на бортне угіддя) «медвѣка липа», тобто медвяна липа, у вигляді зображення крилатого дерева²⁵.

У досліджувані часи використовувалися вже не лише власне борті, видовбані у деревах безпосередньо в лісі, а і вулики-колоди. Про такі вулики, наприклад, дізнаємося зі скарг литовських властей на розбої московитів під час їхніх нападів на прикордонні землі Литви. Для прикладу можна навести скаргу 1487 р., де читаємо, що московські нападники у близьких географічно та етнокультурно до Сіверщини Верховських князівствах (на верхній Оці) забрали «тритцать уліевъ со пчелами»²⁶. Місця розміщення вуликів-колод, як і місцезнаходження рамкових вуликів сьогодні, звались *пасіками*, а території, де вони розташовувалися, мали назву *пасічищ*. Вони були облаштовані в урочищах, сприятливих для поселення там бджіл та медозбору, що спеціально обумовлювалось у відповідних документах, які засвідчували власність на ці угіддя. Наприклад, у дарчій грамоті пана Михайла Павші 1512 р. київському Микільському монастиреві на лівобережну посульську землю йдеться про угіддя «...с пасеками и с пасецищы и с Сулскимъ входом, што въ Суль рець...»²⁷. Борті й пасіки, розташовані далеко

²⁰ Цит. за: Русина О. В. Україна під татарами і Литвою... Київ, 1998. С. 177–178.

²¹ Русская историческая библиотека. Т. 27. Стб. 631.

²² Русская историческая библиотека. Т. 20. Литовская Метрика. Т. 1. Книга первая судних дел. Ред. П. А. Гильтебрандт. Санкт-Петербург, 1903. Стб. 43, 1556.

²³ Несен І. Поліське бортництво як галузь традиційних чоловічих знань (друга половина XIX–XXI ст.). *Вісник Львівського університету: Серія історична*. 2012. Вип. 47. С. 177.

²⁴ Русская историческая библиотека. Т. 27. С. 631.

²⁵ Анпилогов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник... Рис. 5, 309 на с. 162.

²⁶ Сборник Императорского Русского Исторического Общества. Под наблюд. Г. Ф. Карпова. Санкт-Петербург, 1882. Т. 35. С. 1–3.

²⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. Ред. О. Левицкий. Ч. 1. Т. 6. Київ, 1883. С. 17.

від помешкань, обслуговувалися наїздами та находами. Про них, наприклад, в об'їждчій грамоті (такій, де зазначено про здійснення ритуального об'їзду новим власником феодального надання при вступі ним у свої права) житомирського старости 1458 р. говориться: «...полазная земля коло(д)ная и и(с) з(е)мли тули(н)ское колода меду полазное»²⁸ («полазна» земля – та, що обслуговується наїздами).

Найкращим матеріалом для вуликів-колод, як і у випадку з власне бортями, була соснова деревина. Дослідниця поліського бортництва Ірина Несен зазначає, що саме сосна має оптимальні характеристики для виготовлення вуликів-колод. «Її якості повністю задовольняли всі вимоги щодо утримання бджіл у колодах – тепло, сухість, фільтрацію повітря, довговічність»²⁹.

Усе ж, вулики виготовлялися не лише з хвойних порід, зокрема з сосни, а й із листяних, а саме з уже згадуваної липи. І це не випадково, адже липу пасічники вважали однією з найкращих листяних порід для виготовлення бортних колод³⁰. Наприклад, у «Малорусько-німецькому словарі» Євгена Желєхівського й Софрона Недільського читаємо: «Липівка, f. Gefäss, n. Bienenstock, m <...> aus Lindenholz» (посудина, вулик із липової деревини)³¹; див. також у Володимира Далья: «Липня ж. пск. липовая колода, на улей. Липовка ж. липовая дуплянка...»³².

У XIX–XX ст., тобто в пізній період існування бортництва, для виготовлення бортей і вуликів-колод теж використовували сосну, а також листяні породи – липу, осику, а ще дуб. Разом з тим, у вказаний час, за словами І. Несен, вважалося, що дані різновиди деревини не зовсім підходили для цього: перші два мали славу недовговічних, а дуб, як пояснювали бортники, накопичував узимку вологу. Це порушувало теплообмін усередині колоди, в якій виникав конденсат, що в морози замерзав, утворюючи снігову шапку³³. І все ж, є відомості, що, скажімо, в деяких районах Білорусі пасічники віддавали перевагу саме згаданим породам – сосні і листяним, з яких особливо цінувався дуб: «Для влаштування бортей підбирали спілі сосни у віці не менше 100 років. Їх вирубували і в дубах, липах, зрідка в осиках, але віддавали перевагу дубу, він цінувався вдвічі дорожче бортної сосни»³⁴. Такі різні підходи до матеріалу, з якого виготовлялися вулики-колоди, очевидно, залежали від кліматичних особливостей на даній території (річних температур, кількості сонячних і дощових днів тощо), наявності деревини певних порід, а також від місцевих традицій.

Бортники виготовляли борті й вулики-колоди користуючись спеціальними інструментами. Серед опублікованих Г. Анпілоговим малюнків бортних «знамен» зустрічаємо зображення і цих знарядь. Це, зокрема, сокири різних видів, а також спеціальні долота для видовбування бортей. Такі долота, як вважає Г. Анпілогов, знайшли відображення в бортних «знаменах», що звалися *копильцями*. (У супровідних написах при цьому бортному «знамені» в однині – «копылец», проте слід брати до уваги, що в тодішніх текстах, наприклад, староукраїнською мовою, м'який знак позначався далеко не завжди, адже «писарі ще не мали у своєму арсеналі засобів передавання м'якості приголосних звуків після занепаду зредукованих»³⁵). Ці долота мали викривлену форму, яка дозволяла видовбувати

²⁸ Розов В. Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ, 1928. С. 167.

²⁹ Несен І. Поліське бортництво як галузь традиційних чоловічих знань... С. 177.

³⁰ Там само.

³¹ Малорусско-німецкий словарь, уложили Евгений Желеховский и Софрон Недильский. Львів, 1886. Т. I (A–O). С. 404.

³² Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка [Електронний ресурс]. URL: <http://slovar-dalja.net/word.php?wordid=37424>. (Дата звернення: 10.01.2020).

³³ Несен І. Поліське бортництво як галузь традиційних чоловічих знань... С. 176–177.

³⁴ Устройство бортни [Електронний ресурс]. URL: <http://urokiakova.com/arhivyi-polezno-i-interesno/arhiv-2>. (Дата звернення: 10.01.2020).

³⁵ Мойсієнко В. М. Акти Житомирського уряду кінця XVI – початку XVII ст. – важливе джерело вивчення тогочасної української літературно-писемної мови. *Акти Житомирського гродського уряду:*

та обробляти порожнину в дереві³⁶. Інформації про долотоподібний інструмент з такою назвою в словниках мені знайти не вдалося. Проте «Словник поліських говорів» Панаса Лисенка називає сокиру, «якою тешуть дерево для виготовлення човнів, дерев'яних ночов і т. ін.» та яка має схожу назву – «копил». Побутування цієї назви (як і сокири) зафіксоване на Житомирському й Київському Поліссі (с. Гладковичі Овруцького району Житомирської обл. та с. Рудня-Вересня Чорнобильського району Київської обл.)³⁷. А це означає, що міг бути й інший столярний інструмент з подібною назвою, наприклад, долото. Разом із тим, той же Г. Анпілогов указує, що існував спеціальний пристрій, який належав до деталей саней і теж звався «копылец»: «Санний полоз зображений з такими деталями, як “копылец” і “итвина”, що є пристроями для влаштування сидіння й козирка в санях»³⁸. І це справді так могло бути. У цьому переконуємося з наведеного у «Словнику російської мови XI–XVII ст.» пояснення слова «копыль», одним зі значень якого є: «В сост. названия бортного знамени с изображением брусков и санных полозьев. А знамя санной полоз с копылом и с ветвиною. <...> южновеликорус. <...> 1625 г.»³⁹. Є в цьому словнику і термін «копылец», про який читаємо: «В сост. названия бортного знамени. Отделил Ивану Денисеву... помѣстья Федосова помѣснои бортнои ужожи в новыя черленыя знамена копылец з двумя тны судерев з Жедѣном Кунцовом. <...> южновеликорус. <...> 1625 г.»⁴⁰. Як бачимо, все ж не зовсім ясно, що мається на увазі – деталь саней чи долото. До речі, українське слово «копил» має подібне наведеному з російського словника значення: «Короткий брусок, закріплений у полоз саней для зв'язку полозів з коробом»⁴¹. Тому можна також припустити, що терміном *копылец* позначали два предмети: деталь саней і долото.

З «копильцем»-долотом, як зазначає Г. Анпілогов, виявляє значну схожість «колейка», яка, очевидно, теж належить до цієї ж групи інструментів⁴². Можливе пояснення семантики цієї назви, а також факту спорідненості зі словами «колія», «колесо» пропонують наведені в словниках матеріали (всі випадки виділення слів курсивом – наші, *Авт.*). Отже, «Словник російської мови XI–XVII ст.» дає таке значення терміна «колея (колия)»: «углубление от колес на дороге»⁴³. Одне зі значень цього слова в академічному тлумачному словнику української мови звучить подібно: «найізджене *заглиблення* від коліс на дорозі»⁴⁴. І, нарешті, тлумачний словник російської мови В. Даля (багато матеріалів для якого зібрані в ареалі західноросійських говорів, у т. ч. на колишній Сіверщині) серед інших наводить пояснення до слова «колесо», яке дає нам особливо цінну підказку: «Колесить, накатывать, торить, *резать колею*; продавливать колесом желоб; желобить, бороздить накатом»⁴⁵. Тобто, як бачимо, головне в наведених поясненнях – вирізане заглиблення. Саме це може пояснити називання «колейкою» інструмента для вирізання порожнини в стовбурі дерева.

У ході археологічних досліджень поселення післямонгольського часу біля с. Озаричі на Сумщині знайдено два залізні інструменти, призначення яких, за

1590 р., 1635 р. / Підготував до вид. В. М. Мойсієнко. Житомир, 2004. С. 7.

³⁶ Анпилогов Г. Н. Бортовые знамена как исторический источник... С. 165, а також рис. 2, 133, 134 на с. 158.

³⁷ Лисенко П. С. Словник поліських говорів. Київ, 1974. С. 103.

³⁸ Анпилогов Г. Н. Бортовые знамена как исторический источник... С. 163. Він наводить зображення 98, 107, 112 на рис. 2, хоч ніяких написів там немає.

³⁹ Словарь русского языка XI – XVII вв. Вып. 7. Ред. Г. А. Богатова. Москва, 1980. С. 299.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Словник української мови: в 11 т. За ред. І. К. Білодіда. Київ, 1973. Т. 4. С. 280.

⁴² Анпилогов Г. Н. Бортовые знамена как исторический источник... Рис. 3, 169–170 на с. 160.

⁴³ Словарь русского языка XI – XVII вв. Вып. 7. С. 238.

⁴⁴ Словник української мови: в 11 томах. С. 226.

⁴⁵ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка [Електронний ресурс]. URL: <http://slovar-dalja.net/word.php?wordid=13528>. (Дата звернення: 10.01.2020).

словами археологів Світлани Беляєвої й Анатолія Кубишева, «не встановлене, повних аналогій їм поки не знайдено». Проте, «ймовірно вони використовувалися у деревообробці й нагадують деякі типи різців»⁴⁶. На думку автора цих рядків, з великою часткою ймовірності можна припустити, що йдеться саме про згадувані *колейку* та *копилиць*, які використовувалися для видобування бортей. Для підтвердження припущення наведемо опис знайдених археологами знарядь: «Вони оформлені у вигляді залізних стержнів, прямокутних у перерізі. Кінець стержня закінчується з одного боку черешком, на який насаджувалась дерев'яна рукоять, з іншого кінця стержень дещо звужувався. Кінець був загнутий під кутом 90° й сплюснений у одного з них, у іншого загострений. Довжина знарядь – 80–85 мм, загнутої частини – 11–12 мм, товщина – 8 мм»⁴⁷.

Іншим інструментом, уживаним бортниками, але вже не при виготовленні бортей, а для добування меду, був спеціальний ніж, яким зрізували бджолині стільники. Зокрема, такий ніж був знайдений археологами в поселенні післямонгольського часу, розкопаному поблизу с. Комарівка на Переяславщині⁴⁸. Деякі терміни, вживані в документах, проливають світло й на процес здобування меду і на використовувані при цьому пристрої та інструменти. Так, у вже цитованій судовій справі 1495 р. з Білорусі читаємо як бортники Митько і Діак («Митко» й «Дѣякъ») у бортників Мокуса та Івашка з сусіднього села «ихъ бчолы полазили и теж и сего лѣта въ липу тые жъ ихъ бчолы мощно лазили». Тобто Митько й Діак забралися в борті останніх і вибрали частину меду⁴⁹. Тут названо *липу*, під якою слід розуміти саме бортъ, адже вжито терміни «полазили», «лазили», тобто йдеться про *лезиво* – мотузяний пристрій для вилазіння на бортні дерева з метою добування меду. Про використання лезива читаємо в документі, який датується після 1510 р.: «...ходити имъ бортную землю ѿднымъ лезивомъ посполу съ ними, подле предка ихъ Шамякова входу»⁵⁰. Лезиво могло виготовлятися (виплітатися) з лика, а могло бути й ремінним: «2 лезиве, одно рѣмяное...» (початок XVI ст.)⁵¹.

Для того, щоб видертися на бортне дерево, бортники-севрюки, очевидно, користувалися особливою драбиною, яка мала назву острова (островка). Саме така чи подібна драбина використовується бортниками на Житомирському Поліссі й у наш час: «Щоб дістатися на висоту до сьогодні користуються островами – драбинами, що більше схожі на довгу товсту жердину, в яку по різні боки набиті кілки. Спираючись на них, бортник вилазить на дерево до причепленої там борті»⁵². «Словник поліських говорів» П. Лисенка також наводить подібні факти. У відповідності з ними, терміни *острѡвъ* (с. Словне Овруцького р-ну Житомирської обл.) та *острѡва* (села Васьковичі Коростенського р-ну і Лучанки Овруцького р-ну Житомирської обл., Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.) означають «довгу сукувату деревину для вилізання на дерево до дуплянок»⁵³. Крім того, подібну драбину з подібною ж назвою зафіксовано і серед бортників сусідньої Білорусі: «Для підйому на невисокі дерева... застосовували так звану остроу (астрова, астроу, астроу) – стовбур нетовстого дерева з не повністю обрубаними гілками, по яких, як по перекладинах драбини, видиралися на

⁴⁶ Беляєва С. О., Кубишев А. І. Поселення дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). Київ, 1995. С. 72.

⁴⁷ Беляєва С. О., Кубишев А. І. Поселення дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). Київ, 1995. С. 72.

⁴⁸ Там само. С. 45, 92.

⁴⁹ Русская историческая библиотека. Т. 27. Стб. 631.

⁵⁰ Русская историческая библиотека. Т. 20. Стб. 76.

⁵¹ Там само. Стб. 1522.

⁵² Логвиненко Б. Бортники. Люди лісу. [Електронний ресурс]. URL: <http://ukrainer.net/bortnyky/>. (Дата звернення: 10.01.2020).

⁵³ Лисенко П. С. Словник поліських говорів. С. 146.

дерево»⁵⁴. А головне, виявляється, що серед згаданих вище севрюцьких бортних «знамен» теж є «острова», чи «островка», зображена у вигляді хвойного деревця з обрубаними гілками.

Разом з тим, російські дослідники Н. Коткова й Г. Анпілогов висунули версію про використання севрюками драбинки-*острови* з іншою метою. Зокрема, вони, виходячи з етнографічних даних, вважають «острову» частиною пристрою для зберігання та просушування снопового хліба, гороху, сіна, льону тощо⁵⁵. На думку Г. Анпілогова, походила севрюцька «острова» від колишньої борони-сукуватки, призначення якої змінилося з появою вдосконалених рільничих знарядь, і тепер вона, мовляв, стала використовуватися не для боронування, а як «драбина, опора для жердини при укладанні копиць сіна, кріплення при спорудженні солом'яного та очеретяного даху, влаштуванні огорожі тощо»⁵⁶. Це твердження стосовно севрюків Г. Анпіловим ніяк не обґрунтовується, проте він заявляє, що на час фіксації дане бортне «знамено» означало саме пристрій для просушування снопів, сіна тощо. Його побутування, за Н. Котковою (яка посилається на тлумачний словник В. Даля та працю етнологині Євгенії Бломквіст⁵⁷), зафіксоване на російській Півночі й у білорусів⁵⁸. Проте, як виявляється, такий чи дуже подібний пристрій зі схожою або й тотожною назвою традиційно побутовув і в Україні, а значить паралелі, що стосуються севрюцької *острови*, не обов'язково слід шукати на далеких неукраїнських теренах. Наприклад, серед гуцулів відома «острева́», хоча в них її застосування подібне до вказаного Г. Анпіловим та Н. Котковою – для скиртування зжатої збіжжя і сіна⁵⁹. Головне ж, слід гадати, що використання драбини-«острови» бортниками з правобережного Полісся й сусідньої Білорусі навіть у наші дні, у сполученні з тим фактом, що в севрюків це було бортне «знамено», дає підстави для припущення про вживання її ними у бортницькому промислі в цій же функції.

Поряд із зображенням «острови» у публікації севрюцьких бортних «знамен» Г. Анпілогова зустрічаємо й малюнки знаків із назвою «крюк». Вони і справді мають гачкоподібну форму⁶⁰. І, можливо, це не випадково, адже саме такий пристрій застосовувався бортниками для закріплення лезива на деревах⁶¹. У словниках давньоруської мови термін «крюк» має різні значення, серед яких є й таке, що становить для нас інтерес, як порівняння: «Название одного из основных знаков (знамен) древнерусской певческой нотации...»⁶².

Такими на сьогодні є наші знання про бортницький промисел у севрюків. Немає сумніву, що це лише незначна децима тих фактів, які слід знати про нього. Разом з тим, будемо сподіватися, що запровадження до наукового обігу нових джерел, а також розвиток відповідних методик роботи з ними уможливллять імовірність дізнатися щось нове про цю важливу господарську галузь населення Сіверщини пізньосередньовічно-ранньомодерних часів.

⁵⁴ Устройство борти.

⁵⁵ Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник. С. 125–126.

⁵⁶ Анпилов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник... С. 163.

⁵⁷ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка; Бломквист Е. Э. Крестьянские постройкы русских, украинцев, белорусов (поселения, жилища и хозяйственные строения). Восточнославянский этнографический сборник (ТИЭ. Т. XXXI). Москва, 1956. С. 316.

⁵⁸ Коткова Н. С. Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник. С. 125–126.

⁵⁹ Шухевич В. О. Гуцульщина. Перша і друга частини. Репринтне вид. Верховина, 1997. С. 194, 198.

⁶⁰ Анпилов Г. Н. Бортные знамена как исторический источник... Рис. 2, 119–125 на с. 158.

⁶¹ Устройство борти.

⁶² Словарь русского языка XI–XVII вв. Вып. 8 (Крада–Лящина). Ред. выпуска Г. Я. Романова. Москва, 1981. С. 98.

References

- Akty Moskovskoho hosudarstva, izdannye Imperatorskoiu Akademyeiu nauk: T. III. Razriadnyi prikaz, 1660–1664 [Acts of the Moscow State issued by the Imperial Academy of Sciences: T. III. Rozriadnyi prykaz]. (1901). N. A. Popov (Ed.). Saint Petersburg, Russian Empire.
- Anpilogov, G. N. (1964). Bortnye znamenaka kak istoricheskii istochnik (Po Putivskim i Ryl'skim perepisnym materialam kontsa XVI i 20-kh godov XVII v.) [Honey hunters' signs as a historical source (According to the Putivl and Ryl'sky census materials of the late XVI and 20s of the XVII century)]. *Sovetskaya arkheologiya – Soviet archeology*, 4, 151–169.
- Anpilogov, G. N. (1967). Novye dannye o Rossii kontsa XVI – nachala XVII vv. [New data on Russia in the late 16th and early 17th centuries]. Moscow, USSR: Izdatel'stvo MGU.
- Arkhiv Yugo-Zapadnoi Rossii [Archive of Southwest Russia]. (1883). Pt. 1. Vol. 6. O. Levitskyi (Ed.). Kyiv, Russian Empire: Tipografiia G. T. Korchak-Novitskago.
- Arutyunov, S. A. (1993). Adaptivnoe znachenie kulturnogo polimorfizma [The adaptive value of cultural polymorphism]. *Etnograficheskoe obozrenie – Ethnographic Review*, 4, 41–56.
- Bagaley, D. I. (1905). Materialy dlia istorii g. Kharkova v XVII veke [Materials for the history of the city of Kharkov in the 17th century]. Kharkov, Russian Empire: Tipografiya Pechatnoe delo knyazy K. N. Gagarina.
- Bagnovskaya, N. M. (2012). Etnodinamika naseleniia Severskoi zemli [Ethnodynamics of the population of Seversky land]. *Yaroslavskii pedagogicheskii vestnik – Yaroslavl pedagogical bulletin*, Vol. I (Gumanitarnye nauki), 2, 7–10.
- Bagnovskaya, N. M. (2015). O khozyaystvennykh zanyatiyakh naseleniia Severskoi zemli v XIV–XVI v. [On the economic activities of the population of Seversky land in the 14–16th centuries]. *Natsionalnaya assotsiatsiia uchenykh (NAU) – National Association of Scientists*, IV (9), 6–9.
- Balushok, V. (2016). Zahadkovi sevriuky: 4. Etnokulturni osoblyvosti [Enigmatic sevriuks: 4. Ethnocultural features]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 4 (130), 3–15.
- Balushok, V. (2017). Osoblyvosti hospodarskoi diialnosti sevriukiv (XIV–XVII stolittia) [Features of economic activity of sevriuks (14th–17th centuries)]. *Narodna tvorchist ta etnolohiia – Folk art and ethnology*, 4, 41–50.
- Balushok, V. (2017). Kudy podilysia sevriuky? [Where did the sevriuks go?]. *Naukovi pratsi Kamianets-Podil'skoho natsionalnoho universytetu im. I. Ohienka – Scientific Works of the Kamianets-Podil'skyi National Ivana Ohienka Univesity*, Vol. 27: Istorychni nauky. Kamianets-Podil'skyi, 244–255.
- Balushok, V. (2018). Z istorii ukrainskoi etnonimii (vid «rusyniv» do «ukraintsiiv») [From the History of Ukrainian Ethnonymy (from “Ruthenians” to “Ukrainians”)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 2 (№ 539), 163–178.
- Bieliaieva, S. O., and Kubyshev A. I. (1995). Poselennia dniprovs'koho Livobe-rezhezha X–XV st. (za materialamy poselen poblyzu sil Komarivka ta Ozarychi) [Settlements of the Dnieper Left Bank of 10th–15th centuries (based on the materials of the villages of Komarivka and Ozarychy)]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.
- Blomkvist, Ye. E. (1956). Krestyanskie postroyki russkikh, ukraintsev i belorusov (posele-niia, zhilishcha i khozyaystvennye stroeniia) [Peasant buildings of Russians, Ukrainians and Belarusians (settlements, dwellings and farm buildings)]. *Vostochnoslavyanskii etnograficheskii sbornik (Trudy Instituta etnografii imeni N. N. Miklukho-Maklaya. T. XXXI) – East Slavic ethnographic collection (Proceedings of the M. N. Miklukho-Maklay Institute of Ethnography. Vol. XXXI)*. Moscow, USSR: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, pp. 5–458.
- Dal, V. (1863 and on). Tolkovyy slovar zhivogo velikorusskogo yazyka [The Explanatory Dictionary of the Great Russian Language]. Retrieved from <http://slovardalja.net/word.php?wordid=37424>.
- Kotkova, N. S. (1963). Nazvaniia russkikh bortnykh znamen – istoriko-lingvisticheskii istochnik [Names of the Russian Bortia signs – the historical and linguistic source]. *Issledovaniia po lingvisticheskomu istochnikovedeniyu – Study on Linguistic Source Studies*. Moscow, USSR: Nauka, 120–133.
- Krom, M. M. (2010). Istoricheskaya antropologiya [Historical Anthropology]. Saint Petersburg, Russia: Izdatel'stvo Yevropeyskogo universiteta.
- Lohvynenko, B. (2018). Bortnyky. Liudy lisu [Honey Hunters. Men of Forest]. Retrieved from <http://ukrainer.net/bortnyky/>.

Lysenko, P. S. (1974). *Slovyk poliskykh hovoriv* [Dictionary of Polissya speeches]. Kyiv, USSR: Naukova dumka.

Moisiienko, V. (2004). *Akty Zhytomyrskoho uriadu kintsia XVI – pochatku XVII st. – vazhlyve dzherelo vyvchennia tohochasnoi ukrainskoi literaturno-pysemnoi movy* [Acts of the Zhytomyr government of the late 16th – early 17th centuries – an important source of study of the Ukrainian literary language of that time]. *Akty Zhytomyrskoho grodskoho uriadu: 1590 r., 1635 r. – Acts of the Zhytomyr city government: 1590, 1635*. Zhytomyr, Ukraine, 5–41.

Nesen, I. (2012). *Poliske bortnytstvo yak haluz tradytsiinykh cholovychykh znan (druga polovyna XIX–XXI st.)* [Polissya Bortna industry as a branch of traditional male knowledge (second half of XIX–XXI centuries)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu: Serii istorychna – Bulletin of the Lviv University : Series historical*, Vol. 47, 174–192.

Puholovok, Yu. O., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S., and Yanish, Ye. Yu. (2015). *Paleoekolohiia okolyts Hlynskoho arkeolohichnoho kompleksu XIII–XIV st.* [Paleoecology of the outskirts of the Glinsk archeological complex of 13–14 centuries]. *Arkheolohiia – Archeology*, 4, 109–128.

Russkaia istoricheskaia biblioteka [Russian Historical Library]. (1903). Vol. 20: *Litovskaia metrika*. Vol. 1. *Kniga pervaiia sudnykh del*. P. A. Hyltebrandt (Ed.). Saint Petersburg, Russian Empire: *Senatskaia tipografia*.

Russkaia istoricheskaia biblioteka [Russian Historical Library]. (1910). Vol. 27: *Litovskaia metrika*. Pt. 1. Vol. 1. *Kniga zapisei*. I. I. Lappo (Ed.). Saint Petersburg, Russian Empire: *Senatskaia tipografia*.

Rusyna, O. W. (1998). *Siverska zemlia u skladi Velykoho kniazivstva Lytovskoho* [Siverian land as part of the Grand Duchy of Lithuania]. Kyiv, Ukraine.

Rusyna, O. W. (1998). *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu* [Ukraine under the Tatars and Lithuania]. Kyiv, Ukraine: *Alternatyvy*.

Sahlins, M. D. (2009). *Evolution: specific and general*. *Anthropological Theory: A Sourcebook*. R. A. Manners, D. Kaplan (Eds.). New Brunswick and London, USA, 229–241.

Sbornik Impieratorskogo Russkogo Istoricheskogo obshchestva [Collection of the Imperial Russian Historical Society]. (1882). Vol. 35. G. F. Karpov (Ed.). Saint Petersburg, Russian Empire: *Tipografia F. Yelieonskago i K.*

Skazanie o Mamaevom poboishche. V. P. Budaragin, L. A. Dmitriev (Eds.). Retrieved from <http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4982>.

Slovar russkogo yazyka XI–XVII vv. [Dictionary of the Russian language of the 11–17 centuries]. (1980). Vol. 7. G. A. Bogatova (Ed.). Moscow, USSR: *Nauka*.

Slovar russkogo yazyka XI–XVII vv. [Dictionary of the Russian language of the 11–17 centuries]. (1981). Vol. 8. G. Ya. Romanova (Ed.). Moskva, USSR: *Nauka*.

Slovyk ukrainskoi movy: v 11 tomakh [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vol.]. (1973). Vol. 4. I. I. Bilodid (Ed.). Kyiv, USSR: *Naukova dumka*.

Shukhevych, V. O. (1977). *Hutsulshchyna* [Hutsul land]. Vol. 1–2. Verkhovyna, Ukraine.

Thomas, N. *History and Anthropology*, The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology: Second edition. Barnard A. and Spencer J. (Eds.). London and New York: Routledge, 2002.

Ukrainski hramoty [Ukrainian Acts]. (1928). Vol. 1: XIV v. i persha polovyna XV v. Rozov V. (Ed.). Kyiv, USSR: *Z drukarni Ukrainskoi Akademii Nauk*.

Ustroystvo borti [Compound of the Bortia]. Retrieved from <http://urokiakova.com/arhivyi-polezno-i-interesno/arhiv-2>.

Zhelekhovskiy, Ye., and Nedil'skiy, S. (1886). *Malorusko-nimetskiy slovar* [Little Russian – German Dictionary]. Vol. I. Lviv, Austro-Hungarian Empire: *Z drukarni Naukovoho tovarystva imeny Shevchenka*.

Балушок Василь Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Національної академії наук України (вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01011, Україна).

Balushok Vasyi H. – Ph.D. in Historical sciences, Senior Research Fellow at Maksym Ryl'skyi Institute of Art Studies, Folklore Studies and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Mykhaila Hrushevskoho Street, Kyiv, 01011, Ukraine).

E-mail: grigras@i.ua

HONEY HUNTING OF THE SEVRIUKS

The **purpose** of the study presented in the article was to highlight the development of the Sevriuks' honey hunting and its features, as far as available sources allow. Sources of studying the honey hunting of the Sevriuks in the 14th to 17th centuries are various kinds of documents, published honey harvesting «marks» (signs of ownership of the honey hunting holdings) with the accompanying inscriptions, archaeological search results, as well as linguistic and some other materials. The conception of the adaptive role of human culture is a **methodological** basis. The **scientific novelty** of the study is the analysis of Sevriuk's beekeepers and their honey hunting in the 14th–17th centuries from a wide range of sources, among which it is necessary to distinguish harvesting «marks», archeological and linguistic data. The study makes it possible to become more fully acquainted with the leading Sevriuk's industry and to understand of the processes of its formation within the Siverian region. **Conclusions.** In the economic structure of the Sevriuks, honey harvesting played a very significant role; they even paid a special «honey tax». There is an assumption that honey hunting in general was the main branch of their economy. And it is the Sevriuks who were known in the surrounding countries as «wild-honey farmers». Hence, in the Siverian lands, holdings favourable for breeding bees were valued in the first place. The apiaries, far from premises, were served by flying visits. Pines, lindens, somewhat less – oaks and other varieties that secured warmth, dryness, air filtration and durability were considered to be the best species of tree for producing wild bees' nest and beehives. For hollowing out wild bees' nests in trees, as well as beehives-logs, special curved gauges, called «koleyka» and «kopylets» were applied. For honey extraction, there were used a special tackle woven from straps or bast («lezyvo»), a ladder of wild-honey farmers made out of a small tree trunk with knags (called «ostrova»), as well as a hook-shaped crook.

Keywords: honey harvesting, beehive, wild bees' nest, bees, honey.

Дата подання: 10 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Балушок В. Бортництво у севрюків. Сіверянський літопис. 2020. №1. С. 5–15. DOI: 10.5281/zenodo.3732467.

Цитування за стандартом APA

Balushok, V. (2020). Bortnytstvo u sevriukiv [Honey hunting of the Sevriuks]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 5–15. DOI: 10.5281/zenodo.3732467.

Ігор Ситий

ЧЕРНІГІВСЬКА ФОРТЕЦЯ 1677 р.: МОСКОВСЬКА ЗАЛОГА

DOI: 10.5281/zenodo.3732477

© І. Ситий, 2020. CC BY 4.0

Метою дослідження є огляд особливостей функціонування московських залог на території Гетьманщини у другій половині XVII ст., а також введення до наукового обігу інформації щодо чернігівської залози у 1677 р. з архівних джерел фондів Російського державного архіву давніх актів. **Методологічно** робота побудована на засадах соціокультурного підходу. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше здійснений аналіз документів, які було присвячено різним аспектам існування московської залози у Чернігові станом на 1677 р. Отримані результати дослідження виявилися доволі репрезентативними, щоб уявити умови діяльності так само й інших залог в межах Гетьманщини. **Висновки.** У статті висвітлена поява московських залог в козацькій Україні. На прикладі відповідної залози 1677 р. у Чернігові проаналізовані роль і функції воєвод, забезпечення провіантом і фуражем, порядок передачі фортеці від одного воєводи до іншого, кількісний і якісний склад офіцерського та рядового складу, оплата служби військових, юридичні підвалини функціонування гарнізонів, комунікація із центральними органами влади, відносини з міщанським та козацькими урядами, облога в місті на Десні московського підрозділу гетьманом Іваном Брюховецьким у 1668 р., формування російсько-української мікроспільноти через шлюб вояків з українками, а також про забезпечення контролю українських земель під владою Великого князівства Московського. Українське населення залог перебувало під юрисдикцією козацьких та міщанських урядів, проте, як свідчать факти, навіть представники вищих прошарків Гетьманщини були вразливі від свавілля московських ратників. Українки, які брали шлюб з москалями, та діти від такого шлюбу автоматично переходили до московської юрисдикції. Головним завданням залог був контроль над підлеглими українськими територіями, і ми мусимо визнати, що це завдання було виконане.

Ключові слова: Чернігів, фортеця, козацька Україна, московська залога.

Поява московських залог у Гетьманщині мала певну історію. За гетьманування Богдана Хмельницького воєводи були призначені тільки до Києва¹. Надалі, згідно з указом царя Олексія Михайловича від 2.05.1658 р., передбачалося призначити воєвод до Чернігова, Ніжина, Миргорода, Полтави, Білої Церкви та Корсуня². Рішення Переяславської ради від 27.10.1659 р. (ст. 5) дещо скоригували цей перелік. Воєвод передбачалося призначити в Київ, Чернігів, Ніжин, Умань, Брацлав³. Було зазначено, що залогам Переяслава та Ніжина слід «бути при своїх запасах», а воєводам інших залог – володіти попередньо призначеними маєтностями⁴. Згідно з Московськими статтями 1665 р., при воєводах у містах,

¹ Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ, 2006. С. 372.

² Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ, 2014. С. 166.

³ Там само. С. 181; Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Грабянки. Київ, 2006. С. 372.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 496.

а також на Запорозжі мали перебувати московські залоги⁵. Чисельність чернігівської залоги була визначена у 1200 ратників⁶. У козацькому літописі зазначено: «Гетман Иван Бруховецкий ... древние волности малороссийские безумно уничтоживши, допустил и позволил неразсмотрительно быти воеводам московским по всех городах малороссийских, котории за тим позволением абие в Малую Росию по указу монаршом наехали и господствовать начали, з великим и недишкретним всенародним малороссийским отягощением»⁷.

На початку 1668 р. в Чернігівському та Переяславському полках вибухнуло антимосковське повстання. Князь Г. Ромодановський взяв в облогу Чернігів⁸. Самійло Величко про це писав: «И пребывши Десну реку, под Чернигов приходит, где часть места Нового спаливши, не по долгой потом контровверсии военной з Демянном Игнатовичем Многогрешним, полковником тогдашним черниговским, прийшол до згоди и поеднася»⁹. У царській «похвальной» грамоті від 9.11.1668 р. князям Куракіну та Ромодановському «с ратными людьми, воевавшими против черкассов, отложившихся от подданства» зазначено: «Идучи от Нежина к Чернигову (28.10.1668) ... многие места повоевали и села и деревни пожгли и людей посекали и в полон поимели и пришед к Чернигову два города болших взляи жестоком приступом и выжгли и высекли»¹⁰.

Згідно із ст. 4 Глухівських статей від 12.02.1669 р. для відновлення постраждалих від каральної експедиції князя Ромодановського українським містам були надані податкові пільги: Переяславу, Ніжину, Любечу, Вороніжу, Кролевцю на 9 років, Чернігову, Остру – на 7, іншим містам, містечкам та селам – на 3¹¹. Царський уряд погодився на поступку – зменшити в Гетьманщині кількість російських воевод (залишити їх тільки в Києві, Ніжині, Переяславі й Чернігові) та обмежити функції воевод лише військовими справами¹². Незважаючи на ці пільги, стосунки козацької влади Чернігова з московськими воеводами були складними. У ст. 9 Конотопських статей від 17.06.1672 р. було зазначено, що чернігівський полковник Василь Ігнатович «учал делат выводы и роскаты прибавочные, для того, чтоб царского величества у ратных людей воду отнят и всякая теснота учинит, да Черниговского полка сотник Левон Полуботченко занял водяной проезд на Стриже реке и засыпал плотиною и поставил мельницу: мельницу снести, плотину разкопат и учинит проезд по той реке по прежнему. Выводы и роскаты у Чернигова отломат»¹³.

У Російському державному архіві давніх актів зберігається низка документів, яка дозволяє реконструювати життя-буття московської залоги Чернігова у 1677 р. На жаль, відсутній початок, кінець та деяка частина їх основного змісту¹⁴. Починається він банальною фразою: «Внутренний 7185/1677 году столпъ щетной а в немъ вѣдомости о долггах, зборах разных званий приказной». У колекційному опису зазначено: «Дела по управлению Черниговом. Ч. I: л. 1–102, Ч. II: л. 101–

⁵ Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 194. Передбачалося мати у Києві 5000 ратників, Переяславі – 2000, з них у Каневі – 500; у Чернігові – 1200, Ніжині – 1200, Новгороді-Сіверському – 300, у Полтаві – 1500, з них на Січі – 1000, у Кременчузі – 300, Кодаку – 300; Острі з Києва – 300; Мотовиливці – 300 з Києва; при гетьмані – 100 (Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 620).

⁶ Половникова С.О. «Росписной список» чернігівської фортеці 1682 р. *Чернігівська старовина: зб. наук. праць, присвячений 1300-літтю Чернігова*. Чернігів, 1992. С. 88.

⁷ *Летопись Самоила Величка*. Київ, 1851. Т. 2. С. 96.

⁸ Брехуненко В. Східна брама Європи... С. 201.

⁹ *Летопись Самоила Величка*. Київ, 1851. Т. 2. С. 168.

¹⁰ Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 761.

¹¹ *Летопись Самоила Величка*. Київ, 1851. Т. 2. С. 192.

¹² Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 170–171.

¹³ Полное собрание законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 895.

¹⁴ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Ч. I–II. 212 л.

212». За своїм статусом це чистовики та чернетки. Документи стосуються часу, коли відбулася передача справ від старого воєводи Тимофія Чоглокова¹⁵ до його наступника.

Андрій Іванович Леонтєв був призначений чернігівським воєводою згідно з царським указом від 29.03.1677 р.¹⁶ Натомість, Тимофій Васильович Чоглоков отримав царський указ про призначення нового воєводи ще раніше, а саме від 27.03.1677 р. У ньому наказувалося здати по грамоті новопризначеному урядовцю місто, ключі, боеприпаси, зброю, продовольчі запаси, сіль, архів, скарбницю, прибуткові та видаткові книги, поіменні списки ратників та прибути у Москву в приказ Малої Росії¹⁷.

Андрію Леонтєву був вручений наказ та «розписна» грамота з розпорядженням негайно їхати у Чернігів. У Стрілецькому приказі йому надали списки стрільців під командою сотника Кузьми Москвитінова приказу Олексія Підтопкіна, стрільців Павла Давидова та солдат Вільяма Шарфа, що складали чернігівську залугу.

Новопризначеному воєводі було наказано провести поіменну звірку наявних солдат, московських та городових стрільців, офіцерів, рядових, сотників, «осадних сидельцов», «иных чинов служилих людей», провести ревізію «полкового строения», гармат та припасів до них, прапорів, барабанів, пороху, свинцю, «фетилю», «ратных припасов», хлібних запасів та солі, скарбниці, прибуткових та видаткових книг, поточного архіву та прийняти все це по уточненій «розписи». У «тетроді» та «перечневой розписи» за визначеними статтями повинні бути зазначені: кількість кінних та піших «служилих», «ис какова наряду которая пушка, пищаль мерою, сколько к ним ядер порознь, каким весом», кількість золотих червоних для придбання хлібних запасів та обсяг останніх разом із сіллю, наявні варті, їхня чисельність, дислокація, графік чергування. Копії цих документів надсилалися у приказ Малої Росії та київському воєводі Івану Борисовичу Троекурову¹⁸. Так само у його обов'язки входило ведення «сметных наличных росписей» солі, «зелью», свинцю¹⁹, гноту, щоби у Москві могли перевірити витрати у їх відповідності до норм та чину.

Від воєводи вимагалось сумлінне виконання своїх обов'язків: «Будучи на службе радеть неоплошно по городу, по острогу, по воротам, по башням, по стенам и у крепостей, где караулы досматривать часто, у казны держать служилих людей, проводывать по воинских людей, посылають лазутчиков»²⁰.

Караульна та сторожова служби відбувалися цілодобово у повному складі постів, щоби попередити раптовий напад супротивника. А у разі появи ворога воєвода повинен був сповістити приказ Малої Росії, київського воєводу через «вестовщиков» та погодити свої дії щодо оборони з чернігівським козацьким полковником. Останній повинен був також повідомляти про появу ворога.

¹⁵ Щодо власне його призначення: «7183 (тобто 1675 р.) марта 5 послан в Чернигов столник и воевода Тимофей Чоглоков на службу в Чернигов на перемену столнику и воеводам князю Семену Андреевичу Хованскому да Никону Чаплину» (РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 104). Хованський став чернігівським воєводою у 7181 р., тобто 1673 р. Як бачимо ротація відбувалася через 2 роки служби.

¹⁶ Там само. Л. 184. Проте воєвода не поспішав приймати залугу, сидів у Карачеві: указом від 11.05.7185 (1677) р. приказ Малої Росії вимагав від нього нарешті прибути до Чернігова (Там же. Л. 85).

¹⁷ Там само. Л. 183. Цікаво, що спочатку планувався інший призначенець – Іван Осипович Суковкін, прізвище якого закреслено.

¹⁸ Такий же документ отримав у свій час ніжинський воєвода Іван Ржевський (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 3–13).

¹⁹ Пороху та свинцю для виготовлення куль треба було чимало. Наприклад, коли до Сосниці був відправлений загін стрільців чисельністю 15 чоловік, то їм було видано півпуда пороху та півпуда свинцю (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 26).

²⁰ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 189.

Воевода зобов'язувався пильнувати за сумлінною службою стрільців, карати на горло дезертирів, бути зразком для підлеглих у гідному виконанні службових обов'язків, мати привітні стосунки з «черкасами»: чернігівським полковником, урядниками, міщанами, «служилими и жилецкими людьми», попереджати свари між «русскими людьми» та «черкасами», а для цього застерігати перших від пияцтва, паління, лайок, щоби «блядни и зерни не держали», не пропивали платню, одяг, зброю «и в зернь не проигрывали», не крали, оминали шинки²¹.

Відповідав воевода і за протипожежну безпеку. Росіянам заборонялося у суху та жарку погоду топити хати та «мыльни», випікати хліб. Це дозволялося лише у дощову погоду. Заборонялося сидіти у хатах з вогнем. У цих заходах воеводі допомагали «объездные головы», які пильнували вулиці та провулки цілодобово²².

Воевода карав ратників, які були спіймані на крадіжках у черкас («мещан, жилецких людей») або ображали їх. У свою чергу, українці зобов'язувалися «перехватывать прелестные письма и лазутчиков», за винагороду доставляти їх до воеводи, для допиту та конвоювання з «воровскими письмами» у приказ Малої Росії. Полковник, війти, бурмістри, міщани, козаки застерігалися від образ ратників. За образи полковник повинен карати винних «по войсковым правам черкас и иных чинов жилецких людей»²³. Оскаржувати дії або бездіяльність українського полковника воевода міг лише на підставі письмового звертання до приказу Малої Росії.

На підступах до Чернігова була розгорнута мережа застав та «отъезжих сторож», на яких чергували «станичники» та «вестовщики». У разі появи ворожого війська вони відряджали товариша із цією звісткою до Чернігова. По дорозі останні сповіщали про небезпеку сільське населення, яке разом із харчами та «конскими кормами» повинно було тікати до міста.

Воевода був зобов'язаний особисто двічі проводити допит іноземних військових найманців, які прямували на царську службу, полонених, які поверталися додому, вихідців з-за кордону, які приїздили до міста, гінців, іноземних посланців («перееззчиков, выходцов, полоняников»). Він з'ясовував місце перебування польських короля та гетьманів, турецького султана, кримських хана, калги, нураддина, їхнього війська, чи «замысляются ли походы на украинные города», які саме, у який час, яким складом, чи плануються спільні дії, де король вербує найманців, чи не має від них загрози епідемії («моровое поветрие»). На воеводі лежав обов'язок попереднього допиту «неприятельского языка», якого потім конвоювали до Москви, сповістивши київського воеводу. Письмовий звіт направлявся у приказ Малої Росії, до київського воеводи, гетьману Івану Самойловичу, іншим воеводам та «приказным людям», щоби вжити застережних заходів.

У посланців та гінців воевода випитував, з яких вони держав, для чого прямують до царя, чи є в них відповідні документи. «Отписка» про допит відсилалася у Москву та київському воеводі через пошту.

На воеводу покладалося ведення щорічних книг про звільнених полонених, вихідців з Польщі, Литви та інших земель, де зазначалося, звідки вони прибули до Чернігова, у якому році, якого числа та місяця, хто пропущений до Москви, а хто ні, «а черкаских городов выходцов отпускать по своим домам», але тільки у ті міста, що знаходяться під владою царя²⁴. Зазначені книги наказувалося пересилати у приказ Малої Росії²⁵.

²¹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 194.

²² Там само. Л. 195.

²³ Там само. Л. 196–197.

²⁴ Там само. Л. 197–203.

²⁵ На важливість вивчення подібних документів для реконструкції історичного минулого України у свій час наголошував історик Оглоблин (Оглоблин Н. Воеводские «вестовые отписки» XVII в. как

Важливою справою для воєводи було забезпечення протиепідемічних заходів. Застави та сторожі при отриманні звісток щодо поширення моровиці блокували доступ у місто приїжджих. Їх допитували поза заставою «заставные голови» «не сходясь», переписували покази «на бумагу через огонь», причому вимагалось «первые речи за заставою сжечь», письмове свідчення послати у Чернігів, де переписати «наново трижды». Припинялася торгівля з ураженими районами. Повідомлення про епідемію розсилалися в інші міста, слободи, до гетьмана Івана Самойловича, щоби той облаштував застави від моровиці.

Воєвода слідкував за обліком приїжджих та тих, хто виїхав з міста, у першу чергу купців. Робив він це публічно через оголошення, а допомагав йому у цьому «бирич»: «воеводе сказать всем людям, а биричу в торговые дни кликать не по один день». Приїжджих з литовських, польських, сіверських, «украинных» міст та повітів, з Туреччини, Криму для торгівлі або інших справ записували у приказній ізбі. Тих, хто покидав місто, записували у «выезжей избе», де фіксували ім'я, по батькові, прізвище, звідси, до кого, у яких справах, чи у них знайомі («знатцы») у місті. Останніх допитували на очній ставці, щоби запобігти проникненню лазутчиків з Польщі, Литви, Туреччини та Криму, «лихих людей» з московських, українських, сіверських міст. Заставним головам було наказано, щоби «русские воровские люди через Чернигов в шпионском или чернечем платье в польскую, литовскую сторону, в Турцию, в Крым никто не проехал»²⁶, а про їхню затримку повідомляти приказ Малої Росії та київського воєводу. Російських втікачів-кріпаків та холопів повертати «челобитчикам», висилати назад у Московію. Полковнику та «черкасам» заборонялося їх приймати.

Польська та литовська шляхта, що приїжджала «на вечную службу» до царя, а пахолки, «пашенные люди» «на вечное житце» присягали перед воєвудою: «белорусцов по святой непорочной евангельской заповеди Христове», а католики та представники інших віросповідань «по их вере». Письмовий звіт направлявся у приказ Малої Росії²⁷.

У своїй діяльності воєвода керувався московським законодавством («вершить все по сему царскому указу и наказу», «Соборным уложением», «без волокиты, а посулов и поминков... не иматъ и налоги не чинить, а возмет за то ему воеводе быть в опале») з певними обмеженнями. Його юрисдикції підлягали лише ратники, яких він міг судити лише за незначні правопорушення, «а прилучатца большие дела, воеводе вершить не мочно, по убийству розысков писать в приказ Малой Росии, об иных спорных делах» – до київського воєводи²⁸. Воєводі було заборонено втручатися у життя української громади, яке регулювалося місцевим законодавством: «Казакон, мещан, всяких черниговских житецких людей не ведать ибо велено их судом и всякими росправными делы ведать черниговскому полковнику и в права их казацкие ни в какие не вступать»²⁹.

Комунікація чернігівського воєводи з вищими інстанціями була регламентована. Негайно вимагалось інформувати приказ Малої Росії через пошту «о войсковых, о городских, о всяких иных делах», «а по делу и с нарочным гонцом, а для ведома к киевскому воеводе князю Ивану Борисовичу Троекурову, а о малых делах с нарочными стрельцами и солдатами не писать», бо останні,

матеріал для истории Малороссии. *Киевская старина*. 1885. Т. XII. Июль. С. 365–416).

²⁶ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 206.

²⁷ Там само. Л. 208.

²⁸ Указом від 29.06.1677 р. воєводі Андрію Левонтьєву було наказано звітувати в приказ Малої Росії дякам Ларіону Іванову, Василю Бобинину, Ємельяну Українцову, Петру Долгово та київському воєводі боярину Івану Борисовичу Троекурову. Указом від 6.07.1677 р. воєводі було дозволено відкласти розгляд його справ у Посольському та інших приказах, окрім «тайных, розбойных, убийствах, волшебных дел» (РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 48–49).

²⁹ Там само. Л. 208–209.

приїхавши до Москви, «живут там в утайках и приверстываются в прежние свои приказы, а в Чернигове чинится малолюдство»³⁰.

Для пришвидшення обміну інформацією через Батуринську пошту новопризначений воєвода переслав до приказу Малої Росії «книгу хлебным и соляным запасам сметную роспись», про що повідомляв у своїй «отписке» від 17.06.1677 р.³¹. Як бачимо, найбільш швидко комунікацію забезпечував поштовий зв'язок, і використовували його для передачі найбільш важливої інформації, яка мала державну вагу.

Андрій Леонтьєв прибув до Чернігова 14 травня 1677 р. і прийняв у попереднього воєводи Тимофія Чоглокова фортецю з озброєнням, запасами згідно з вміщеним вище наказом, про що повідомляв приказ Малої Росії у «росписному списку від 25 травня»³². Він писав, що у свій час Чоглоков 21 квітня 1675 р. прийняв у свого попередника Семена Андрійовича Хованського 1582 рублі 25 алтинів: 1008 червоних, 268 чехів, 16 алтинів, 5 денег; «сверх» 6 червоних; «остаточные деньги начальных людей» – 37 рублів 27 алтинів 5 денег; 758 червоних 13 алтинів 2 деньги, які були прислані у 1676 р.; 928 рублів 17 алтинів 3 деньги та «наддачи» – 207 рублів 3 алтина 2 деньги (у 1677 р.); 12 рублів 7 алтинів 2 деньги «остаточные солдацкие и стрелецкие денги»; 2 рублі 32 алтина 1 деньгу кабацьких грошей³³. Чоглоков новопризначеному воєводі передав скарбницю, у якій зберігалися 3529 рублів 11 алтинів червоних золотих та литовських чехів³⁴. Воєвода сповіщав приказ Малої Росії, що ці гроші («казна») ним були отримані у чернігівській «приказной избе»³⁵.

Найбільше грошей у залозі витрачалось на придбання хлібних запасів. Чоглоков звітував, що у 1675 р. було придбано 1200 пудів жита. Закупки відбувалися помісячно. Наприклад, у травні було придбано 200 четей³⁶ за 125 рублів, у липні – 50 за 29 рублів, у серпні – 180 за 103 рублі. Усього з травня до кінця 1675 р. (тобто до вересня) він закупив 430 четей за 255 рублів.

У 1676 р. динаміка закупівель хлібних запасів та фуражу виглядала так. У вересні жита – 80 четей за 45 р. 26 алтинів 4 деньги, у жовтні – 50 четей за 25 р. 16 алтинів 4 деньги, вівса – 23 четі за 4 р. 20 алтинів, у листопаді – 110 четей жита за 63 р. 1 гривню, у грудні – 172 четі жита за 82 р., у січні – 400 четей жита за 252 р., у лютому – 309 четей з осминою жита за 182 р., вівса – 37 четей за 7 р. 14 алтинів 2 деньги, у березні – 323 четі без осмини жита за 220 р. 10 алтинів 1 деньгу, вівса – 73 четі за 21 р. 8 алтинів 2 деньги, у квітні – жита 42 четі 6 четвериків за 25 р. 21 алтин. Як бачимо, найбільші закупки припадали на січень – березень,

³⁰ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 210.

³¹ Там само. Л. 51.

³² З метою контролю над новопризначеними воєводами царським указом від 28.05.1677 р. приказу Малої Росії було наказано «учинить приходную и расходную книгу нынешнего 185 г. сентября», з такими відомостями:

- кількість ратників у малоросійських містах: начальників та рядових;
- розмір грошового, хлібного, соляного утримання на рік;
- кількість грошей, надісланих зі скарбниці у ті міста на зазначені виплати, з яких Приказів;
- воєводі мати рахунок грошей у скарбниці;
- врахувати «переводные и окладные» гроші з Кисва, що надходять від бурмістрів та ратманів;
- з 1672 по 1677 рр. облікувати голів та ценовальників кружкових дворів, їхні прибутки та видатки;
- «счетные выписки, зборные и расходные книги» надсилати у приказ Малої Росії, так само «и счет киевских перевозных и ратушных и иных доходов», із зазначенням коли вони встановлені;
- стосовно останнього відповідальні старі піддячі Малоросійського приказу, у яких «Киев и малороссийских городов ратушные люди и кружечные дворы ведомы» (РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 40–42).

³³ Там само. Л. 5.

³⁴ Там само. Л. 79.

³⁵ Там само. Л. 59–60.

³⁶ Чет (четверть) = 2 осьмини = 8 четвериків = 64 гарнця = 210 л.

найбільш важкі місяці як для людини, так і для тварини. Всього у 1676 р. на жалування військовим та хліб було витрачено 2991 рубль 20 алтинів 1 деньгу³⁷.

У витягу з чернігівських «отписок» воєводи Тимофія Чоголокова від 8.05.1677 р. зазначалося, що з наявних у скарбниці 3529 рублів 11 алтинів усі були витрачені, враховуючи 53 рублі 13 алтинів 4 деньги кабацьких грошей, померлих начальників, солдатів, стрільців, «осадных сидельцов». Левова частина цих грошей була витрачена на закупівлю хліба для ратників. У документі під назвою «сметная роспись роздачи хлеба» було зазначено, що на 1.05.1677 р. у житницях було старого хліба 2158 четі, вівса – 77 четі 6 четвериків 1 малий четверик, солі – 297 пудів³⁸ 35 гривенок³⁹ 1 полугривенка⁴⁰. Для поповнення запасів у березні було закуплено сухого жита 681 четверть (за четверть по 20 та по 19 алтин 4 деньги, по 19 алтин 2 деньги, по 18 алтин 4 деньги, по 17 алтин 2 деньги, по 16 алтин 4 деньги), «сыромолотого» жита – 120 четей (по 15 алтин 2 деньги, по 13 алтин 2 деньги). На придбання цього жита було витрачено 445 рублів 23 алтина. Вівса закупили 25 четей з осминою (по 7 та по 6 алтин 4 деньги за четь), за 5 рублів 6 алтинів 5 денег. У квітні було роздано ратникам «сыромолотой ржи» старої та нової закупки – 155 четей. Борошна у березні було роздано 31 четверть 6 четвериків, жита 42 четі. Залишок сухого жита становив 58 четей з осминою. Всього станом на квітень було роздано 506 четей стрільцям та «жилым салдатам и стрельцам»⁴¹. Вівса було видано 12 четей 5 четвериків з малим четвериком по 6 алтинів 4 деньги за четверть, а разом – 2 рублі 17 алтин 4 деньги. Після роздачі хліба ратникам залишилося сухого жита з «примерным хлебом» 2886 четей з полуосминою, вівса – 99 четей.

Також царським указом від 8.10.1673 р. чернігівському воєводі Івану Желябузькому було наказано «заводные, прибыльные, остаточные» гроші, що залишилися після будівництва «кружкового двору», витратити на закупівлю хліба для ратників та «устроить его в крепкие житницы»⁴².

Від воєводи вимагали купувати хліб подешевше, «сухой овинный молоть, готовый покупной хлеб в житницах беречь, сырой хлеб раздавать по расчету ... в мучную дачю»⁴³; закупівлі робити тільки у потрібних обсягах, за визначеними нормами – «чтоб ратникам нужды не было», складати «роспись» хлібних закупок у четях московської міри, складати «даточные» книги та завіряти своєю рукою і відсилати у приказ Малої Росії. За гроші, що скеровувалися на закупівлю хліба воєвода відповідав особисто, із заборобою витрачати їх на інші цілі.

При закупівлі у місцевого населення хліба виникала колізія стосовно місцевого грошового обігу і московського. Наприклад, у своїй чолобитній воєвода Тимофій Чоголоков писав, що до нього була прислана грамота від 3 березня 1677 р. у якій запитувалося, скільки коштує четь жита московської міри на срібні гроші та литовські мідні чехи. На що він відповів, що «за серебро покупают разные товары против медных чехов равно», а ось хліба за срібло «деревенские мужики не продают», бо між собою використовують у торгівельних операціях чехи. Тому він поміняв 102 рублі 34 алтини на чехи: «а ныне на чехи покупают четь ржи по 20 алтин а впред будет дороже»⁴⁴.

³⁷ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 14.

³⁸ Пуд = 16,38 кг.

³⁹ Гривенка = 409,512 г.

⁴⁰ Полугривенка = 204,5 г.

⁴¹ У залозі окрім стройових ратників перебували так би мовити позаштатні, тобто ті, що по закінченні служби осіли в Чернігові але в разі потреби їх могли знову залучити до військової справи.

⁴² РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 39.

⁴³ Там само. Л. 50, 53.

⁴⁴ Там само. Л. 181–182.

Для компенсації натуральної оплати застосовували грошові виплати. Наприклад, у лютому 1677 р. витратили 460 рублів 20 алтинів 2 деньги для 140 одружених та 335 неодружених стрільців й солдатів для купівлі за четверть жита по 17 алтин 2 деньг⁴⁵.

З виплатою та роздачею хлібного жалування була тісно пов'язана роздача солі. У чолобитній від 9.06.1677 р. чернігівського воєводи йшлося про те, що згідно з царською грамотою «давать жалованье осадным сидельцам стрельцам и солдатам женатым о 18 гривенок, холостым 12 гривенок, на год соли четверку». Гроші на це брали зі скарбниці та інших джерел фінансування. Наприклад, воєвода сповіщав, що грошей «что остались после покупки почтовых лошадей, тратить их на соль не смію»⁴⁶. На це йому указом від 4.07.1677 р. було наказано «деньги взять из посланной казны на хлебную покупку»⁴⁷. Тимофій Чоглоков сповіщав, що за сіль ціною за пуд по 8 алтин 2 деньги за лютий – березень 1677 р. 231 «осадному сидельцу» було видано 2 рублі 29 алтинів 3 деньг⁴⁸. 232 стрільцям та солдатам на квітень за сіль було роздано по 8 алтин 2 деньги за пуд. Усього за 5 пудів 32 гривенки солі було сплачено 1 рубль 15 алтинів⁴⁹. У 1676 р. було витрачено за 72 пуди «соли ступочной» 19 рублів і 26 алтин.

Окрім закупок хліба та солі, гроші витрачалися на різноманітні цілі. Наприклад, у 1676 р. було придбано 2 «дести»⁵⁰ паперу за гривню, у 1677 р. за молитву за цариць Марфу та Софію Олексіївну чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу було видано 2 рублі (вересень), за «дрань» та 8 «плотникам» за роботу, які будували «житницю» – 1 р. 11 алтинів 2 деньги, за «печные образцы» та пічнику – 40 алтин (жовтень), за молитву за царицю Катерину Олексіївну – 1 рубль (листопад), за ковальський міх – 2 рублі 28 алтинів, за 2 саней – 5 алтинів 4 деньги (грудень), за молитву за царицю Тетяну Михайлівну – 1 рубль, за 3 ікони «в хоромы» – 15 алтинів, за 2 «анбары для житниц» – 6,5 рублів (січень), за молитву за царицю Євдокію Олексіївну – 1 рубль, за «лубя, сани, вожи, оборотни, рогожи» – 15 алтинів, за 3 десті паперу – 6 алтинів (березень) 4 деньги, за придбання сальних свічок для «кружечного двора» з 1.04.1676 р. по 1.05.1677 р. «изошло» 1 рубль (квітень), за молебен за царицю Ірину Михайлівну – 1 рубль, «шафару и полковому писарю Мирошке Александрову солдацкого полка Вилимова» – 1 рубль, за 4 десті паперу – 10 алтинів 2 деньги, лікарю за лікування стрілецького сотника Козьми – 8 алтинів 4 деньги, за ремонт «окончин» – 12 алтинів 4 деньги (травень), за молитву за царя Федора Олексійовича та царевича Петра архієпископу та архімандриту – 3 рублі 29 алтинів 2 деньги, за хліб майстрам, які розпилювали дошки – 13 алтинів 2 деньги, «за бересту на ямы», ремонт замків, «на хомутины и оброти для почтовых лошадей» – 24 алтина (червень), 15 теслярам за будівництво «ізб» для солдат – 1 рубль, 16 алтинів 4 деньги, солдату за викопування хлібної ями – 20 алтинів (липень), за молебен за царицю Наталлю Кирилівну, царевича Івана Олексійовича архієпископу – 2 р., «выходцу с полону стрелцу на корм» – 8 алтинів 2 деньги, «выезжему» шляхтичу «на корм» – 1 рубль, за виготовлення «кадок к колодязу, окончин на хоромы» – 14 алтинів 2 деньги (серпень), «выходцу из полону казацкому татарину» – 16 алтинів 4 деньги, за молитву за царицю Катерину Олексіївну – 1 рубль 1 алтин

⁴⁵ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 118.

⁴⁶ Там само. Л. 55.

⁴⁷ Там само. Л. 56.

⁴⁸ Там само. Л. 119.

⁴⁹ Там само. Л. 31–32.

⁵⁰ 100 аркушів.

2 деньги (листопад), за придбання «лодки для посылок», мотузок, саней, хомута – 1 рубль 16 алтинів 7 денег, за ремонт двору для ратників – 2 рублі 15 алтинів, за придбання 2 прутів заліза – 1 рубль 20 алтинів (квітень), за молитву за царицю Ірину Михайлівну архієпископу, архімандриту, протопопу, попам, дияконам – 1 рубль, московському стрілецькому сотнику Козьмі Московитину – 16 алтинів 4 деньги. У жовтні 1676 р. було сплачено «выезжому иноземцю и проводнику солдату» – 1 рубль 5 алтинів 2 деньги, 14 «плотникам» московським стрільцям – 1 рубль 13 алтинів 2 деньги, «за замки к хлебным житницам, стремена к седлу, за постройку образцовой⁵¹ печи в хоромах» – 1 рубль 26 алтин 2 деньги⁵².

Суттєвою складовою поповнення скарбниці чернігівського гарнізону були надходження від «кружечного» двору⁵³, яким керували «целовальники» (їх обирали зі стрільців – 3 особи). Вони зібрали з 21.04.1675 р. по 23.04.1677 р. 87 рублів 18,5 алтинів 5 денег. З цієї суми було витрачено з 5.05.1677 р.:

- на молитву за царицю Ірину Михайлівну чернігівському архієпископу Лазарю Барановичу, архімандриту, протопопу, попам, дякам 4 рублі 3 алтина;

- на молитву за царя Федора Олексійовича та царевича Петра Олексійовича 6 рублів 14 алтинів;

- на папір та дрова 1 рубль 5 алтинів 2 деньги;

- на ремонт у хоромах «окончин», «роспиловщикам» дощок 18 алтинів 4 деньги;

- на придбання «анбара» для хліба 3 рублі.

Усього 15 рублів 14 алтин 4 деньги⁵⁴.

Коли воевода Тимофій Чоглоков приїхав 10 червня 1677 р. до Москви, йому одразу ж було наказано пояснити, чому він не віддав прибутково-видаткові книги «кружечного» двору своєму наступнику, адже, як з'ясувалося, там йшлося про суму у 550 рублів з полтиною! Капітан Тимофій Куковський 14 червня швидко доставив ці важливі для діяльності залоги документи⁵⁵. Окрім цього, було з'ясовано, що за такими ж книгами, але вже ніжинської залоги, йшлося про ще більшу суму у 751 рублів з полтиною.

Більш детальну інформацію про організацію кружечних дворів знаходимо у документі під назвою «Выписка в приказе Малые России о кабаках в Чернигове и Нежине». Згідно з грамотами Олексія Михайловича від 24 вересня та 31 жовтня 1672 р. було наказано побудувати ці двори для ратників та віддати їх на відкуп або «охочим руским людям», а якщо таких не буде, то місцевим мешканцям. З відкупщиків воевода зобов'язувався «взять порушные записи», де зазначалися сума виплати, місцезнаходження двору, їхні імена та прізвища⁵⁶.

1 листопада 1672 р. чернігівський воевода Іван Желябузький повідомляв, що будувати «кружечний» двір під «Верхним Чернигом», не може за браком грошей та дозволу гетьмана⁵⁷. 13 листопада 1672 р. була надіслана царська грамота до гетьмана Дем'яна Ігнатовича з наказом послати універсали до чернігівського, переяславського полковників та інших урядників в Остер з дозволом воеводам «вновь построить» згадані двори для московських ратників з метою запобігання сварок з місцевим населенням під час відвідування ними шинків.

⁵¹ Образец – кахля.

⁵² Там само. Л. 12.

⁵³ 15.06.1663 р. було видано указ про утримання кабаків та «кружечных» дворів у всіх містах, селах, слободах, «на откупу и на вере», для поповнення «денежной казны ратным людям» (Полный свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 579).

⁵⁴ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 12.

⁵⁵ Там само. Л. 14.

⁵⁶ Там само. Л. 33–34.

⁵⁷ Там само. Л. 34.

Будівництво та запуск дворів просувалися досить мляво. 3 грудня ніжинський воєвода думний дворянин Іван Ржевський повідомляв, що «русские люди» на відкуп двір не узяли з огляду на відсутність грошей, а ніжинці теж ухиляються від такого роду діяльності. Він просив нового царського указу для будівництва двору «в Верхнем земляном городе», надіслати гроші для закупівлі вина, солоду для пива, лісу для будівництва⁵⁸.

3 січня вийшов царський указ про виділення 250 рублів «червоних золотых» на будівництво шинкових дворів у Ніжині та Чернігові⁵⁹. Указ вимагав після закінчення будівництва надіслати відомості у приказ Малої Росії щодо відкупщиків, дані про те, на скільки років взятий відкуп, про «сборщиков», «строенные книги»⁶⁰.

Нарешті, 20 лютого 1673 р. чернігівський воєвода Іван Желябузький сповістив, що він обрав 4 целовальників зі стрільців, а вино та пиво почали продавати з 1 лютого. У своєму звіті від 21 вересня 1673 р. воєвода писав, що целовальникам з 1 лютого 1673 р. по 1 вересня 1673 р. було видано на двір 294 відра вина по 7 алтинів 2 деньги; пиво зварено 1105 відер по 4 алтина 1 деньгу. У продаж вино поступило вартістю у 12 алтинів 2 деньги за відро, пиво – 2 алтина 2 деньги за відро. За вино та пиво було зібрано 186 рублів 27 алтинів 4 деньги, прибуток склав 70 рублів 3 алтина, з яких на будівництво двору та на «судовую покупку» було витрачено 27 рублів 28 алтинів⁶¹. При цьому воєвода доповів, що двір був побудований, а продукція для реалізації закуплена ще до надходження обіцяних 250 рублів⁶². Для порівняння, ніжинський воєвода Іван Ржевський писав, що в Ніжині шинковий двір був побудований за 100 рублів, було закуплено 200 відер вина, 14 бочок пива, торгувати спиртними напоями почали з 13 лютого, для чого було обрано 6 целовальників зі стрільців двох приказів⁶³.

Гроші на утримання залоги збиралися з різноманітних джерел. Згідно з царським указом від 2 травня 1677 р., з Печатного, Монастирського, Помісного приказів, з Костромської «чети» надійшло 508 рублів 31,5 алтин 6 денег, зі Стрілецького приказу – 2482 рублів 21,5 алтин 4 деньги, а усього – 2991 рубль 20 алтин 1 деньга.

У царській грамоті від 8 червня 1677 р. воєводі Андрію Івановичу Леонтьєву при надсиланні грошового та хлібного жалування були визначені розміри його видачі відповідно до категорій військових⁶⁴. Виплачувалося воно частинами «по указным статьям» по півріччям або у повному обсязі в залежності від фінансової спроможності держави⁶⁵. Наприклад, солдатському полковнику Вілему Шарфу, сотнику, піддячому було сплачено 151 рубль 3 алтина 3 деньги, солдатам та

⁵⁸ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 35.

⁵⁹ Там само. Л. 36.

⁶⁰ РТам само. Л. 36.

⁶¹ Там само. Л. 38.

⁶² Там само. Л. 43–47.

⁶³ Там само. Л. 37.

⁶⁴ Слід нагадати, що ще 1652 р. у документі «Роспись, которых городов детей боярских и новокрещенцов, и татар, и белозерцов, и атаманов и казаков, в которые статьи государевым жалованьем, поместными и денежными оклады верстать, окольничему князю Алексеичу Долгорукому, да дяку Ивану Помашеву, нынешняго 161 году» зазначалося: Стародуб, Почеп, Рославль, Новгородок Северской, Путивль, Чернигов, Рыльск, Одоев, Ряской служилим 1 статьи – 300 четвертей, денег с городом 10 рублей, 2 статьи – 250 четвертей, денег 8 рублей, 3 статьи – 200 четвертей, денег 7 рублей, 4 статьи – 150 четвертей, денег 6 рублей, 5 статьи – 100 четвертей, денег 5 рублей. Неслужилим: 1 ст. – 500 четвертей, 8 рублей, 2 ст. – 200 четвертей, 7 рублей, 3 ст. – 150 четвертей, 6 рублей, 4 ст. – 100 четвертей, 5 рублей, 5 ст. – 80 четвертей, 4 рубля (Полный свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. С. 278–279).

⁶⁵ Так само відбувалося і у ніжинській залозі (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с

стрільцям «Благовещенского срока сполна» – 586 рублів, а всього – 737 рублів 3 алтина 3 деньги. На придбання хліба було виділено 550 рублів з полтиною. Загалом видатки склали 1287 рублів 20 алтинів 1 деньгу⁶⁶.

При сплаті грошового утримання, звісно, не обходилося без зловживань. Воевода був зобов'язаний робити виплати у повному обсязі, тільки по указним статтям, не роздавати гроші померлих та втікачів, виплати п'ятидесятникам, десятникам, солдатам та стрільцям робити тільки з моменту зарахування до служби, складати книги видатків «поименно и порознь»⁶⁷.

Згідно з «розписом», солдатському полковнику Віллему Шарфу припадало 73 рублі 31 алтин 4 деньги; капітану-іноземцю Костянтину Музопету⁶⁸ – 27 рублів 3 алтина 5 денег, порутчикам-іноземцям Івану Кашпиреву та Леонтію Берузкому – по 19 рублів 30 алтин 4 деньги, а всього – 39 рублів 28 алтин та ще борг за першу половину 1677 р. по 20 алтинів. Стрілецькому сотнику Козьмі Московитинову було виплачено 4 рублі, піддячому Михайлу Івашинцову – 5 рублів, солдатам, стрільцям «старым осадным сидельцам», сержантам (7 чоловік), п'ятидесятникам (4 чоловіки) – по 3,5 рублі, а всього – 38,5 рублів⁶⁹. Капралам (6 чоловік), десятникам (4 чоловіки) заплатили по 3 рублі, а всього – 30 рублів. Полковому писарю, підпрапорщикам, барабанщикам, 133 рядовим солдатам, 34 «Алексеева приказу підполковника» стрільцям загальною кількістю 207 осіб заплатили по 2 рублі 50 копійок⁷⁰, що загалом становило 517,5 рублів. Усього ж видатки «ратным людям» склали 737 рублів 3 алтина 3 деньги⁷¹.

Окремо робили виплати ратникам, які витримали облогу («осадное сидение»), т. зв. «осадным сидельцам»: полку Віллема Шарфа, голові московських стрільців приказу Олексія Підтопкина, п'ятидесятникам, десятникам, стрільцям, полковому писарю, сержантам у кількості 16 осіб – по 1,5 рублі; капралам, десятникам кількістю 9 осіб – по 1 рублю 8 алтинів 2 деньги; 175 рядовим солдатам і стрільцям по 1 рублю⁷².

Цікавий матеріал стосовно кількісного та якісного складу чернігівської залоги дають списки ратників, щодо виплати грошового утримання. Зокрема за другу половину 1677 р. з березня місяця серед винагороджених знаходимо:

- полковник Віллем Шарф, замість Матвія Бордовика
- капітан-іноземець Костянтин Музопет
- порутчики Іван Кашпирев, Леонтій Боруцький
- стрілецький сотник Кузьма Московитинов
- підячий Михайло Івашинцов
- полковий писар – 1
- сержантів – 7
- підпрапорщиків – 3
- барабанщиків – 3
- капралів – 6
- солдатів – 126

московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 50).

⁶⁶ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 16.

⁶⁷ Там само. Л. 17.

⁶⁸ Після служби осіб на Чернігівщині, син та онук перейшли в козацький стан, мали двори та угіддя у с. Ладинка Слабинської сотні (Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Київ, 2012. Т. 1, С. 255).

⁶⁹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 20–21.

⁷⁰ Дещо менше отримували стрільці ніжинської залоги – по 2 рублі (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 15).

⁷¹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 21, 29.

⁷² Там само. Л. 118–119.

– Олексієва приказу старих «осадных сиделцов п'ятидесятникові» – 4, десятників – 4

– рядових стрільців – 74

Усього – 234 ратника⁷³.

У 1677 р. було наказано мати в Чернігові 130 солдатів⁷⁴ під командою полковника Віллема Шарфа, двох капітанів, у т.ч. одного з попередників, а другого – сина Шарфа Юрія; двох порутчиків, у т.ч. його сина Андрія. Зайві офіцери поверталися до Москви⁷⁵. Було зазначено, що грошове та хлібне жалування дітям Шарфа за 1677 р. повністю було виплачено «в Иноземном» приказе⁷⁶.

Воеводам доводилося мати справу зі скаргами ратників, які були невдоволені багаторічною службою на чужині, розлукою з родинами, незадовільним утриманням: чернігівські стрільці і солдати «били челом пожаловать их шубными кафтанами и переменить», ніжинські стрільці «били челом пожаловать их денежным и хлебным жалованьем и переменить». Їх заспокоювали – «перемена будет» аби вони «были надежны»⁷⁷.

8 березня 1677 р. до Тимофія Чоглокова звернувся з чолобитною «о прибавочном денежном жалованье» у приказній ізбі піддячий Михайло Івашинцов, де він зазначав, що служить у Чернігові з 1665 р. «безперемінно», під час «бунта» Івана Брюховецького⁷⁸ потрапив у полон, «ис полону в Чернигов на взятъе языка обменял», «и в Чернигове государь я холоп твой в осаде сидел и великую осадную нужду и голод з женишкою из детишками терпел и на боях и на вылазках трижды ранен тяжелыми ранами, а твои великого государя приказные дела работаю один безпрестанно»⁷⁹.

7 березня 1677 р. до Чоглокова звернулися з чолобитною ратники полку Віллема Шарфа та московські стрільці «о полугодовом денежном жалованьи Благовещенского сроку другой половины», де вони повідомляли, що служать ще

⁷³ Для порівняння, ніжинська залога складалася: голова московських стрільців Павло Глебов, сотників – 4, «Павлова приказу Глебова стрельцов старых осадных сидельцов» п'ятидесятників – 8, десятників – 32, стрільців – 316. Усього – 361. Голові було виплачено 22,5 рублі, 4 сотникам по 4 рублі – 16 рублів, стрільцям «старым осадным сидельцам пятидесятникам» (8 чел.) по 3,5 рублі – 28 рублів, 32 десятникам по 3 рублі – 96 рублів, стрільцям (316 чел.) по 2,5 рублі – 790 рублів. «Всего Благовещенского сроку – 952 рубля с полтиною» (РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 27, 29).

⁷⁴ Чисельність залоги була явно недостатня, як і в інших залогах. Наприклад, у Ніжині на 11 баштах було 10 піщалей, для обслуговування яких треба було 15 гармашів, а було лише 5 (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 23). Ось чому незважаючи на брак коштів царський уряд був вимушений нарощувати чисельність залог. У чернігівській залозі у 1682 р. було вже 1087 стрільців, 261 солдат (Половникова С.О. «Росписной список» чернігівської фортеці 1682 р. *Чернігівська старовина: зб. наук праць, присвячений 1300-річчю Чернігова*. Чернівці, 1992. С. 94).

⁷⁵ Малися на увазі підполковник Мартин Болдвин, капітани Тимофій Куковський, Іван Клер, Андрій Ролент (РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 140, 143, 145).

⁷⁶ Там само. Л. 26.

⁷⁷ Там само. Л. 126–127.

⁷⁸ Маються на увазі події початку 1668 р., коли гетьман Іван Брюховецький повстав проти царя, про що вже йшлося на початку статті (Котляров С. *Город Чернигов. Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная к № 28 1851 г. Отдел 2. С. 257*). Самовидець писав: «Року 1668 го на початку о Богоявлении зѣхалися в Гадячое и гетман Бруховецкий учинил раду с полковниками, судьями и усею старшиною и поприсягли себиже юже конечне отступить от Его царского величества и по орду слати и воевод и москву з городов отсылати албо з ними битися ежелиби неступали з городов ...тогж часу ...полковники ... почали задор чинити ...Ніжин зас и Чернигов и Переясловле міста попустошенни и попалени, а замки зоставали през усе літо во обложению от козаков и усею посполства» (Літопис Самовидця. *Чернігівський обласний історичний музей імені В.В. Тарновського*. Інв. № Ал 8. Список 2 половини XVIII ст. Косми Івановича Дурницького, дяка кручанського. Арк. 53 зв.). Чернігівський літопис повідомляв: «1668. Брюховецкий гетман царю московскому Алексієви Михайловичу змінил и воевод московских и москалив по городам веліл бити. Того ж часу москва Переявлво допалила и Ніжин ввес спалила» (Чернігівський літопис. *Сіверянський літопис*. 1996. № 4. С. 112).

⁷⁹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 146–147.

з часу видання указу царя Олексія Михайловича та витримали облогу⁸⁰. Ця ж скарга була і в чолобитній стрільців приказу Павла Давидова, де вони зазначали, що були відряджені до Чернігова ще у 1676 р. «и дано жалованья на месяц соли по гривенке, а ныне не дают», а тому просять дати жалування («місячину») за хліб та сіль грошами «по прежним указам»⁸¹. В чолобитній від 7 березня 1677 р. барабанщиків Івана Дружиніна (полку Віллема Шарфа), Василя Фоміна, Матвія Андрієва (приказу Павла Давидова) йшлося про грошове жалування за перебування під облогою, за службу їхніх батьків, які служили ще за царя Олексія Михайловича, у 1668 р. «в малом сроке сидели в осаде Чернигова от казаков, на выласках у казацких шанец», отримали поранення та померли⁸².

20 лютого 1677 р. цар наказав направити грамоти у Чернігів, Ніжин, Переяслав до воевод, у яких вимагалось скласти книги щодо старих солдат і стрільців з даними, з яких вони маєтків і вотчин, з якого року служать, з яких міст та повітів походять та про їх сімейний стан. Відповідно, 5 березня 1677 р. ця грамота з приказу Малої Росії була надіслана до Чоглокова. Зокрема, владу дуже хвилювало питання сімейного стану ратників: «Женатые и холостые и у кого имяны на старине жены есть, а она поженились будучи на нашей великого государя службе в Чернигове и буде поженились давно ль и на каких жонках и девках женаты и прежние их жены замуж ли вышли или так живут»⁸³. Інтерес влади зрозуміти можна, бо вона несподівано для себе стикнулася з численними фактами багатожонства. Порушувалися церковні та моральні устої тогочасного суспільства. З'явилися зайві подразники, які ускладнювали і так не просту моральну, психологічну, міжетнічну ситуацію в країні. Це питання якось треба було врегулювати, а для цього і потрібні були озвучені відомості. Окрім зазначеного, внаслідок змішаних шлюбів створилася непроста ситуація у міждержавних стосунках Московії та Гетьманщини, бо шлюб брали представники обох сторін, а звідси слід було вирішити питання, хто і кому буде платити податки, відбувати повинності, служити, як вирішувати долю дітей тощо. Слід додати, що закладалася міна уповільненої дії, тобто зароджувався російсько-український етнічний симбіоз, представники якого, враховуючи титульну роль батька, вважали себе більш росіянами, аніж українцями. Отже, поволі розмивалася етнічна складова української державності. Наслідки цього явища у повній мірі проявилися у ХХ та на початку ХХІ століть, чому ми є свідками.

Було з'ясовано, що по роспису «На службе в малороссийских городах»:

– в Чернигове салдат женатых 82, холостых 77, служат с 181 г., даны из Севска, из даточных розных городов; стрельцов женатых 51, холостых 30, служат с 168 г., из даточных с Вологды, иных городов, всяких чинов с помещиков и вотчинников в полку Вилима Брюса;

– в Нежине стрельцов женатых 222, холостых 124, служат с 168 г., из даточных Нижнего Новгорода, иных городов всяких чинов с помещиков и вотчинников⁸⁴;

– в Переясловле стрельцов женатых 88, холостых 51, служат с 168 г., из даточных розных городов, с монастырских, владельческих вотчин и волостей,

⁸⁰ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 148–150.

⁸¹ Там само. Л. 150–151.

⁸² Там само. Л. 155–156.

⁸³ Там само. Л. 133, 141.

⁸⁴ За воеводи Івана Ржевського у Ніжині було “на лицо” 459 стрільців, по іншому документу – 495 або 555 або 578 + 30 (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством 1665 – 1667 г. Чернигов, 1901. С. 14, 26, 47, 52, 53). Точність обрахунку як бачимо ще та. Проте варто нагадати, що у звіті Івана Ржевського писалось, що згідно царській грамоті ніжинська залога була повинна нараховувати 2028 ратників, але з них повтікало або померло 1538 чоловік за воевод Семена Шаховського та Михайла Дмитрієва (Переписка нежинского воеводы И.И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 26). Цих сил не вистачало для оборони т.зв. “Верхняго земляного города” та 2 великих острогів (Там само. С. 26–27).

помещиков, вотчинников; солдат женатых 69, холостых 108, служат с 174 г., из даточных с Нижнего Новгорода, иных городов всяких чинов с помещиков, вотчинников.

Все женатые на черкасских жонках и девках.

Всего женатых в Чернигове, Нежине, Переясловле 512, холостых 422.

Всех 934”.

Окремо, згідно з указом від 1 березня 1677 р., склали «перечневую роспись» ратників, які були в облозі: «За прошлой 1668 год выдат, которые в Чернигове в Малом городке в осаде сидели по рублю человеку»⁸⁵. Книги та «розпис» воеводи були зобов’язані надіслати у приказ Малої Росії до 21 квітня 1677 р. Проте очільники не квапилися. 21 квітня 1677 р. приказ Малої Росії був змушений видати повторні укази⁸⁶.

У чолобитній Тимофія Чоглокова від 7 березня 1677 р. сповіщалося, що йому голова московських стрільців Павло Давидов у приказній ізбі подав «розпис» про городовим стрільцям, а саме: їхню кількість «налицо», місце їх народження, а також відомості про дезертирів. Того ж дня інформація була направлена у приказ Малої Росії⁸⁷. Голова у листі від 5 березня 1677 р. звітував, що «налицо» 98 чоловік, в тому числі з Тули – 15, Калуги – 10, Олексіївки – 3, Михайлова – 9, Орла – 28, Дедилова – 10, Курська – 14, Мосальська – 9. Не з’явилися на службу до Чернігова 14 стрільців з Тули, 5 – з Калуги, 7 – з Михайлова, 3 – з Орла, 7 – з Дедилова, 17 – з Курська, 16 – з Одоева, 15 – з Єпифані, 15 – з Веньова. З 11 дезертирів 2 були уродженцями Олексіївки, 2 – Орла, 7 – Веньова. Зрештою, за час служби померли 2 стрільці з Тули⁸⁸.

В «отписке» воеводи Левонтьєва зазначено, що 10 червня 1677 р. голова московських стрільців Павло Давидов у приказній ізбі подав йому «розпис» 104 стрільців: 18 – з Тули, 14 – з Калуги, 5 – з Олексіївки, 9 – з Михайлівки, 28 – з Орла, 10 – з Дедилова, 13 – з Курська, 7 – з Мосальська. Не прибуло на місце служби 13 стрільців з Тули, 1 – з Калуги, 7 – з Михайлівки, 3 – з Орла, 7 – з Дедилова, 17 – з Курська, 16 – з Одоевська, 15 – з Єпифані, 5 – з Веньова, 2 – з Мосальська. Серед 10 дезертирів згадувались 2 стрільці з Орла, 7 – з Веньова (у т.ч. десятник), 1 – з Курська⁸⁹.

Звертає на себе увагу той факт, що на службу в Чернігів направлялися стрільці з південно-західних регіонів Московії, тобто влада усвідомлювала, що їм було легше пристосуватися до нових умов, які були близькі кліматично, географічно. Багато стрільців були знайомі з українською мовою, соціальною структурою українського суспільства тощо⁹⁰.

Як йшлося вище, воевода був зобов’язаний збирати інформацію стосовно військово-політичної ситуації у прикордонні. У своїй «отписке» царю Федору

⁸⁵ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 156.

⁸⁶ Тільки 28.04. Тимофій Чоглоков відіслав зазначені документи (Там же. Л. 142).

⁸⁷ Там само. Л. 134.

⁸⁸ Там само. Л. 135–137. Від цього розпису дещо відрізняється подібний, що був пред’явлений у приказній ізбі 16.05.7185 р.: “Роспис Павла Фирсовича Давыдова стрельцам – 99 человек: тульских – 15, калужских – 14, алексеевских – 3, михайловских – 9, орловских – 28, дедиловских – 10, курских – 13, мосалских – 7. Сколько не выслано: тульских – 14, калужских – 1, орловских – 3, дедиловских – 7, курских – 17, одоевских – 16, епифанских – 15, веневских – 5, мосалских – 8. Всего 82. Сколько бежало: тульских – 1, алексинских – 2 (у т.ч. десятник), орловских 2, веневских – 7 (у т.ч. десятник)”. Помер 1 тульський стрілець (Там само. Л. 160–161).

⁸⁹ Там само. Л. 168–170.

⁹⁰ Проте висновок цей справедливий лише частково, адже ніжинську залого комплектували стрільцями з Ярославського повіту, Костромської четі, Пошехонського повіту, Архангельського повіту, Галицького повіту, Вологодського повіту, тобто з північно-східної Московії (Переписка нежинского воеводы И. И. Ржевского с московским правительством 1665–1667 г. Чернигов, 1901. С. 18–19).

Олексійовичу Андрій Левонтієв повідомляв, що 10 червня 1677 р. чернігівський полковник Василь Борковський надіслав йому 2 листи «белоруского писма»⁹¹, в яких йшлося про ворогів. Копії листів воєвода з «нарочным гонцом» переслав у приказ Малої Росії 20 червня 1677 р. У листі видубицького ігумена Феодосія Углицького до В. Борковського йшлося про підписання на 25 років миру між поляками та турками, посольство з цього приводу до султана хелминського воєводи Гнинського, направлення до Москви львівського єпископа Шумлянського щодо повернення Речі Посполитій Києва, про похід коронного гетьмана Дмитра Вишневецького в Україну, скупчення поляків під Києвом, про перехід до Самойловича 2 значків поляків, які не отримали грошову винагороду і можливість переходу ще 20 «знамен», про наказ полковнику Гоголю йти з Димера під Білу Церкву і те, що в Димер був спрямований полк кінноти полковника Лозинського, про список з універсалу Юрія Хмельницького від 5 травня⁹².

Великий розголос у Чернігові мала справа про крадіжку 15 серпня 1675 р. майна вдови Анастасії Болдаковської офіцерами Віллема Шарфа. Справа мала великий резонанс тому, що це була донька генерального судді Івана Домонтовича, а її чоловік Василь був чернігівським полковим суддею (окрім цього, у різні часи займав уряди наказного полковника, наказного гетьмана). 3 березня 1677 р. воєвода Тимофій Чоглоков отримав царську грамоту відправити до Москви «ратных сиделцов воров Вилимова полку поручика Панкратия Леонтьева, прапорщика Гаврилу Иванова» із родинами. Вже 7 березня він доповів, що крадіїв відіслані у приказ Малої Росії⁹³.

Допит злочинців відбувався «порознь» за такими запитаннями: 1) як давно служать, 2) у яких полках, 3) з яких чинів стали офіцерами, 4) як давно стали офіцерами, 5) росіяни чи іноземці.

Панкрат Леонтьєв свідчив, що його батько – поляк, який прибув з Литви за царя Михайла Федоровича, перехрестився у православну віру, служив в Іноземному приказі, після був рейтаром під Львовом з боярином і дворецьким Василем Васильовичем Бутурліним, а після повернення з-під Львова помер у 1656 р. Сам же він «по отцу» служив рейтаром у полку Скорнякова-Писарева у Києві, в бою з поляками під Борисполем потрапив у полон на 5 років, був звільнений чернігівськими ратниками, які привезли його до Чернігова 1664 р., потім служив солдатом, у 1665 р. за вірну службу і «полонное терпени» отримав звання прапорщика, з Чернігова його посилав з листами до гетьмана Івана Брюховецького у Гадяч думний дворянин і воєвода Андрій Васильович Толстой. На зворотньому шляху його спіймали «черкасы» і тримали у полоні «в Чернигове в Большом городе ... а в тож время были казаки в Чернигове в Малом городе» і його «по размену на ратников отдали из Большого города», після чого «сидел в осаде с думным дворянином Андреем Васильевичем покаместь казацкая измена миновала»⁹⁴. Тричі він був поранений «на вылазках, обе ноги из пищали пробиты, в правой ноге колене пуля, левая прострелена навывлет», за що отримав звання поручика у 1669 р., і вже як 6 років був одружений у Чернігові «на черкашенке».

Прапорщик Гаврило Иванов свідчив, що його батько «саратовец служил козацкую службу». Сам він рано осиротів, разом із донськими козаками подався у Нижній Ломов, де жив у родичів 2 роки, потім перебрався у Темників, де жив 1,5 роки, і де вирішив стати солдатом «в третьем выборе ... нанялся у сына боярского Клементия Ивановича Лопатина в даточные», потрапив у Москву,

⁹¹ Саме так у Московії позначали українську мову.

⁹² РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 22–24.

⁹³ Там само. Л. 63–63.

⁹⁴ Там само. Л. 66.

звідки був відряджений в полк боярина і воєводи князя Івана Івановича Лобанова-Ростовського разом із «жильцом» Михайлом Семеновичем Танєєвим, служив солдатом в полку Михайла Устиновича Лицкина, разом з полком Лобанова-Ростовського служив під час облоги Путивля кримським ханом, потім з полком Лицкина потрапив у Севськ, де цей полковник був вбитий полковником Яганом Стразбуком, далі служив у полку боярина і воєводи Петра Васильовича Шереметєва, разом із полковником Яганом Купером потрапив до Чернігова, під час «прихода польского короля» тричі був у розвідці за Дніпром «для промысла языков» – «брал языков, знамена, литавры, барабаны», які привозив у Чернігів думному дворянину, воєводі Кіндрату Васильовичу Толстому, був на службі під час облоги Чернігова польським королем, кримським ханом та гетьманом Іваном Брюховецьким, тричі був поранений – «чеканом ударен в лоб, 2 раны из пищали в оба бока», за що отримав звання прапорщика і, зрештою, служив у Чернігові протягом 7 років, і був одружений на доньці міщанина вже 9 років⁹⁵.

Як вже було зазначено, попередній допит був проведений стольником і воєводою Тимофієм Чоглоковим, про що він писав 10 грудня 1676 р. царю Олексію Михайловичу: у серпні 1675 р. у Чернігові обікрали доньку генерального судді Івана Домонтовича, вдову «Настасью Василевскую, жену Болдаковского». «Начальные люди полка Матвея Бордовика»⁹⁶ прапорщик Гаврило Іванов, порутчик Панкрат Левонтєв, донський козак поцупили «серебряные и золотые деньги ефимок, ложек, чарок серебряных на 208 рублей 6 алтин 2 деньги». У прапорщика вилучили «денег золотых ефимков, жемчугу, персей золотых» на 72 рублі 31 алтин і повернули вдові. На вдалося встановити долю вкрадених речей на суму 135 рублів 8 алтин 4 деньги. Для відшкодування «взято у них рухляди на 6 рублей 11 алтин, а к тому довелось взять 128 рублей 31 алтин»⁹⁷. Злочинців було наказано покарати згідно з царським указом та «Соборному уложенню» за «первую татьбу» бити «кнутом», відрізати по правому вуху, ув'язнити на 2 роки, після чого розжалувати у солдати в полк Бордовика⁹⁸.

Воєвода відвітував 4 квітня 1676 р. про виконання присуду і вилучення «рухляди» для компенсації вдові під розписку. Самі ж злочинці тоді перебували під вартою з огляду на відсутність у них майна для повного відшкодування вкраденого. У відповідь була надіслана грамота з наказом з'ясувати претензії удови, в разі відмови взяти у неї «сказку», злочинців звільнити з тюрми та відправити у Київ «в солдаты»⁹⁹. Проте вдова заявила претензії на 92 рублі 15 алтинів 2 деньги. До справи згодом була додана чолобитна від 2 вересня 1677 р. сотника Чернігівського полку Степана Силина¹⁰⁰, де він повідомив, що у 1675 р. порутчик і «знаменник» вкрали у його «своячини» вдови Настасії речей і грошей на 500 рублів, з яких 60 рублів належать йому. У вирокі було наказано вилучити з жалування Панкратєва 30 рублів для відшкодування, а гроші взяти у Новгородському приказі¹⁰¹.

У чернігівській в'язниці злочинці перебували з 3 листопада 1676 р. по 1 лютого 1677 р., тобто 3 місяці. Ще 16 січня 1677 р. воєвода переслав їхню чолобитну, у якій вони просили звільнення, бо ув'язнення загрожувало їхньому

⁹⁵ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 67–68.

⁹⁶ Вище зазначалося, що вони служили у В. Шарфа.

⁹⁷ Там само. Л. 70.

⁹⁸ Там само. Л. 71.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ *Силич Степан (? – 1641 – ран. 1680)* – сотник полковий Чернігівського полку (1661, 1670, 1676, 1678), хорунжий полковий чернігівський (1673), наказний полковий сотник Чернігівського полку (1673), дружина Євдокія Іванівна Домонтович (Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ, 2010, С. 654).

¹⁰¹ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 72.

життю. Відповідь з Москви не забарилася. На підставі указу від 16 лютого 1677 р. у Чернігів була прислана грамота з наказом перевести «сидельцов» до Москви разом з родинами, куди вони і потрапили 27 березня – «посажены за решетку». У московській в'язниці 23 квітня помирає Панкрат Левонтьєв. Було проведено слідство щодо причин цієї трагічної розв'язки. Згідно з указом від 24 квітня 1677 р., піддядчий приказу Малої Росії Максим Зверєв разом із понятими – священиком Троїцької церкви, «что в Сыромятниках», прихожанами (2 майори, поручик, піддядчий, сторожі, 2 прапорщики, рейтар) – оглянув тіло, допитав свідків. Останні розповіли, що Левонтьєв помер «скорой смертью» 23 квітня, духовника поблизу не було, а тому він не причащався і не сповідувався. Інші показали «что он болел неделю, умер скоро, без духовника на дворе у трубача Ефима Роговского». Огляд тіла «показал, что язв на теле нет, а спина побагровела от пытки»¹⁰².

Краще склалася доля прапорщика Гаврили Іванова. Разом з дружиною Параскою, дітьми Іваном, Кузьмою, Софоном він був відряджений на службу у Сибірський приказ¹⁰³.

Мандрівка з Москви до Чернігова у ті часи була ризикованою справою. Ось що з цього приводу розповідав у своїй чолобитній майор Віллем Шарф. На підставі указу 1677 р. на службу до Чернігова у його полк, як ми вже писали вище, були призначені його діти – капітан Юрій та поручик Андрій. У березні за 15 верст до Карачева на них, його дружину та дворових людей напав поміщик Тимофій Семенович Сафонов зі своїми людьми. Він побив Юрія, слуг та пограбував обоз, скинувши воза у сніг. Мабуть, наслідки були б ще гіршими, але Андрій привів допомогу, і нападникам довелося втікати. 20 березня пограбовані були вже у Чернігові, де воєвода Тимофій Чоглоков оглянув Юрія та інших. У нього була у 7 місцях пробита голова, синці на правій руці та плечах, у дворового чоловіка Івана Лєвонова голова була пробита у 3 місцях, у служниць Катерини та Наталці – перебиті руки. До чолобитної Шарф приклав список вкрадених речей, що були у дубовій скрині: «Шубка камчатая осиновою цвет на белках с пухом 15 рублей; шапка тафтяная лазаревая холодная, пуговицы серебряные 8 рублей; 40 соболей 40 рублей; кафтан суконной малиновой цвет, нашивка золотая 8 рублей; кафтан серосуконной, сукно немецкое, нашивка серебряная 6 рублей с полтиною; 2 шапки немецкие, сукно с соболями 15 рублей; 2 чарки, 2 стакана серебряные вызолочены, чарка серебряная 10 рублей с полтиною; 12 ложок серебряных 12 рублей; 12 оловяных блюд больших, 24 тарелки весом 2 пуда 16 рублей; 6 скатертей больших немецких 12 рублей; шапка мужская курпек полтина; треух лисей белой бумазейной женский 20 алтин; горшок большой медной, 2 котла, таган 33 рубля с четвертью; 24 полотенца больших и малых, всякого белова немецкого платя 15 рублей. Всего на 167 рублей 18 алтин 2 деньги»¹⁰⁴.

Призначений та старий воєвода прямували по маршруту Москва–Севськ–Новгород–Сіверський–Чернігів підводами, що наряджав Ямський приказ¹⁰⁵. З цього боку показова організація мандрівки дітей командира чернігівських солдатів. Майор Олександр Шарф був призначений замість померлого майора Петра Токмачева, капітан Юрій – замість капітана Андрія Лоронта, порутчик Андрій – замість порутчика Тимофія Бордовика, прапорщик Миколай – замість прапорщика Матвія Бордовика. На підставі указу від 27 лютого 1677 р. з Ямського приказу їм було надано по підводі з саньми і провідниками від Москви до Севська

¹⁰² РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 77.

¹⁰³ Там само. Л. 75.

¹⁰⁴ Там само. Л. 89–91.

¹⁰⁵ Там само. Л. 104–110.

і далі до малоросійських міст, так само, як їхав до Чернігова полковник Матвій Бордовик у 1671 р.¹⁰⁶. Вони були забезпечені грошима від місячного окладу: «Треть Юрию 44 рубля, за хлеб за 11 четей ржи, столько ж за овес по 31 алтын за четверть. Андрею по 32 рубля 13 алтын 2 деньги, за хлеб за 8 четей ржи, 8 овса по 31 алтына. На 1677 г. годовое жалованье им по окладам треть, за хлеб дано денгами из Иноземного приказа, а соболми из Сибирского приказа велено дать»¹⁰⁷. Окрім цього, Віллем Шарф у чолобитный писав, що він був направлений у Чернігів 1676 р. «с прибавкою жалованья в 5 рублей», і ці гроші він просив віддати його сину майору Олександру на сплату боргів¹⁰⁸.

Аналіз наведеної інформації дозволяє зробити такі висновки. Поява московських залог у Гетьманщині була обумовлена міждержавними договорами між українським та московським урядами. У своїй діяльності вони керувалися московським законодавством та поточними грамотами і указами царського уряду та приказу Малої Росії, якому безпосередньо підпорядковувалися. Окрім цього, вони діяли під проводом центральної залоги Москви в Україні – київської, в особі відповідного воєводи. Комунікація та листування залог відбувалося так би мовити на три адреси – Москва (цар та приказ), Київ (воєвода). Третій примірник визначеного порядком документа залишався в архіві залоги. Зв'язок з центром забезпечувала Батуринська пошта та гінці – сухоходом кінним транспортом (підводи, санки) або річковим на човнах. Залог складався з двох компонентів – російських стрільців та солдатів. Останніми командували іноземні найманці-офіцери. Особовий склад, окрім бойової підготовки, відповідав за інженерні роботи по ремонту та зміцненню фортифікаційних споруд. На ньому ж лежали різноманітні господарські роботи – будівництво та ремонт допоміжних споруд («ізби, житниці, амбри», кузні тощо), заготівля збіжжя, фуражу, випічка хлібу тощо. За сімейним статусом він поділявся на одинаків та сімейних. Чимало шлюбів мала змішаний характер – чоловік-росіянин, жінка-українка. При цьому дехто з ратників мав другу сім'ю на Московщині. Жалування ратників складалося з двох частин – грошової винагороди та натуральної компенсації (хліб та сіль) згідно з визначених норм. Левова частина першої надсилалася з Москви, допоміжна надавалася за рахунок спеціально побудованих кабаків. Розрахунки відбувалися згідно з московською грошовою системою (рубль, полтина, алтин, деньга), з урахуванням української (чехи). Чисельність залог, як правило, не відповідала визначеному штату. На неї впливали бойові втрати, хвороби, втечі, відсутність резервного компоненту в Московії, затримка жалування. Через декілька років служби ратник міг розраховувати на ротацію. Командний склад комплектувався з надісланих офіцерів та шляхом висування на відповідну посаду рядових, які відзначилися на службі.

Українське населення залог перебувало під юрисдикцією козацьких та міщанських урядів, проте, як свідчать факти, навіть представники вищих прошарків Гетьманщини були вразливі від свавілля московських ратників. Додамо, що українки, які брали шлюб з москалями, та діти від такого шлюбу автоматично переходили до московської юрисдикції.

Головною функцією залог був контроль над підлеглими українськими територіями і, треба визнати, з нею вони впоралися.

¹⁰⁶ РГАДА. Ф. 124. Оп. 5. Ед. хр. 13. Л. 172–173.

¹⁰⁷ Там само. Л. 180–181.

¹⁰⁸ Там само. Л. 178.

References

- Brekhunenko, V. (2014). *Skhidna brama Yevropy. Kozatska Ukraina v seredyni XVII–XVIII st.* [Eastern Gate of Europe. Cossack Ukraine in the mid-17th–18th centuries]. Kyiv, Ukraine.
- Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyi dovidnyk [Chernihiv land. Encyclopedic reference book]. (1990). Kyiv, Ukraine.
- Kotliarov, S. (1851). *Gorod Chernigov* [City of Chernihiv]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti – Chernihiv Provincial Gazette*. Chast neofytsyalnaia k № 28 Otdel 2.
- Kryvosheia, V. V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny. Entsyklopediia* [Cossack officers of the Hetmanate. Encyclopedia]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. V. (2012). *Ukrainske kozatstvo v natsionalnii pamiaty. Chernihivskiy polk* [Ukrainian Cossacks in national memory. Chernihiv Regiment]. Kyiv, Ukraine. Vol. 1.
- Mytsyk, Yu. (1996). *Chernihivskiy litopys* [Chernihiv chronicle]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, 105–122.
- Letopys Samoyla Velychka [Chronicle of Samiilo Velychko]. (1851). Kyiv, Ukraine. Vol. 2.
- Litopys Samovydtisia [Chronicle of the Self-witness]. *Chernihivskiy oblasnyi istorychnyi muzei imeni V. V. Tarnovskoho*, inv. № A1 8, spysok 2 polovyny XVIII st. Kosmy Ivanovycha Durnytskoho, diaka kruchanskoho.
- Ohloblyn, N. (1885). *Voievodskye «vestovyya otpysky» XVII v. kak material dlia istorii Malorossii* [Voivode's «vestovyya otpysky» of the 17th century as a material on the history of Little Russia]. *Kievskaiia starina – Kyiv antiquity*, 12, 365–416.
- Perepyska nezhynskogo voievody I.I. Rzhevskogo s moskovskim pravitelstvom 1665–1667 g. [Correspondence of the Nizhyn voivode I. Rzhevsky with the Moscow government 1665–1667]. (1901). Chernihiv, Russian Empire.
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire] (1830). Saint Petersburg, Russian Empire. Vol. 1.
- Polovnykova, S. O. (1992) «Rospysnoi spysok» chernihivskoi fortetsi 1682 r. [«Rospysnoi spysok» of the Chernihiv fortress 1682]. *Chernihivska starovyna – Chernihiv antiquity*. Chernihiv, Ukraine. 88–100.
- RGADA (Rossijskij gosudarstvennyj arkhiv drevnikh aktov) – RSAAA (Russian State Archive of Ancient Acts). F. 124. Op. 5. Ed. khr. 13. Chasti 1–2. 212 l.
- Zbirnyk kozatskykh litopysiv: Hustynskiy, Samiila Velychka, Hrabianky [Collection of Cossack Chronicles: Hustynsky, Samiila Velychka, Hrabianky] (2006). Kyiv, Ukraine.

Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (вул. Музейна, 4, м. Чернігів, 14000, Україна).

Sytyi Igor M. – Ph.D. in Historical sciences, Senior Research Fellow at V. V. Tarnovskyi Chernihiv Historical Museum (4 Muzeina Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: igorsyty@gmail.com

CHERNIHIV FORTRESS 1677: MOSCOW PLEDGE

The **purpose** of the study was to review the peculiarities of the functioning of the Moscow pledges on the territory of Hetmanate in the second half of the 17th century, especially in the Chernihiv fortress in 1677. **Methodologically** the work is based on the socio-cultural approach. The **scientific novelty** is the first analysis of documents that dealt with various aspects of the existence of the Moscow pledge in Chernihiv in 1677. The results of the study were quite representative to represent the conditions of activity of other pledges within Hetmanate.

Conclusions. The article highlights the emergence of Moscow pledges in Cossack Ukraine. The example of the corresponding pledge in 1677 in Chernihiv analyzed the role and functions of the voivode, provision of food and feed, the order of transfer of the fortress from one voivode to another, the quantitative and qualitative composition of officer and rank, payment military, legal bases for the functioning of the pledge,

communication with the central authorities, relations with bourgeois and Cossack governments, the siege of Moscow garrison Chernihiv Hetman Ivan Bryukhovetsky in 1668, formation of Russian-Ukrainian mikrospilnoty through marriage with Ukrainian soldiers, part pledge to provide control of Ukrainian lands ruled by the Grand Duchy of Moscow.

The emergence of Moscow pledges in the Hetmanate was conditioned by interstate treaties between the Ukrainian and Moscow governments. In their activities, they were guided by Moscow law and current charters and decrees of the tsarist government and the Order of Little Russia, to which they directly obeyed. In addition, they operated under the central pledge of Moscow in Ukraine – the Kiev, represented by the respective governor. Communication and correspondence pledge happened so to speak at three addresses – Moscow (tsar and government), Kyiv (voivode). The third copy of the document identified in the order remained in the deposit archive. Contact with the center was provided by Baturyn Post and messengers – by land by horse transport (carts, sledges) or by river, by boat. Pledges consisted of two components – Russian shooters and soldiers. The latter were commanded by foreign mercenary officers. In addition to combat training, the personnel was responsible for the engineering work to repair and strengthen the fortifications. On it lay various economic works – construction and repair of auxiliary structures (“crates, barns, barns”, smithies, etc.), harvesting of grain, fodder, baking of bread, etc. By marital status, it was divided into singles and marital. Many marriages had a mixed character – a Russian man, a Ukrainian woman. However, some of the warriors had a second family in the Moscow region. The pay of the warriors consisted of two parts – monetary remuneration and natural compensation (bread and salt) according to the established norms. The lion's part was first shipped from Moscow, ancillary at the expense of specially built taverns. The calculations were made according to the Moscow monetary system (ruble, half-dollar, altin, money), taking into account the Ukrainian (Czech). As a rule, the number of collateral did not correspond to the designated state. She was affected by combat losses, illnesses, escapes, the absence of a reserve component in Muscovy, and delayed pay. After a few years of service, the warrior could count on a rotation. The command staff was completed with the sent officers and by nomination of the rank and file officers who were distinguished in the service.

The Ukrainian population was under the jurisdiction of the Cossack and bourgeois governments, but according to the facts, even representatives of the higher strata of the Hetmanate region were vulnerable to the arbitrariness of the Moscow warriors. It should be added that Ukrainians who were married to Muscovites and children from such marriage were automatically transferred to Moscow jurisdiction.

The main function of the pledge was to control the subordinate Ukrainian territories, and they must cope with it.

Keywords: Chernihiv, fortress, Cossack Ukraine, Moscow pledge.

Дата подання: 9 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ситий Ю. Чернігівська фортеця 1677 р.: московська залага. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 16–35. DOI: 10.5281/zenodo.3732477.

Цитування за стандартом APA

Sytyi, I. (2020). Chernihivska fortetsia 1677 r.: moskovska zaloha [Chernihiv fortress 1677: Moscow pledge]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 16–35. DOI: 10.5281/zenodo.3732477.

Анатолій Андруг

ВИШИВКА ТА ГАПТУВАННЯ ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

DOI: 10.5281/zenodo.3732533

© А. Андруг, 2020. CC BY 4.0

Метою статті є висвітлення особливостей вишивки шовком та образотворчого гаптування на прикладі творів чернігівського мистецького осередку у другій половині XVII – початку XVIII ст. **Методологія** дослідження спирається на системний підхід і, завдяки конкретно-проблемному та історичному методам, цілком відповідає завданням дослідження, які логічно з'являються відповідно до мети. **Наукова новизна.** Аналіз наукової літератури свідчить, що гаптування в Чернігові другої половини XVII – початку XVIII ст. не було предметом спеціального дослідження. Розглядаються призначення та функції виробів, виконаних у тогочасному Чернігові, їх поширення та матеріали й техніки виготовлення. Аналізуються окремі витвори, проводиться зіставлення їх з тогочасними зразками української графіки й живопису. **Висновки.** У другій половині XVII – початку XVIII ст. Чернігів став визначним центром вишивки та гаптування. Видатні витвори чернігівських майстринь – це вагомий внесок до скарбниці українського мистецтва. Актуалізована джерельна база, яку складають переважно оригінальні твори чернігівських майстрів, описи майна та духовні заповіді представників козацької еліти стали достатніми для вирішення поставлених завдань і досягнення мети дослідження. Встановлено, що уже в часи Київської Русі гаптування існувало як самостійний вид мистецтва та набуло поширення. Саме декоративне мистецтво того часу стало тією базою, на якій сформувалось і набуло розвитку образотворче шитво наступних століть. Встановлено, що гаптований воздух з композицією «Покладення до труни» близький не лише до друкованого антимінса 1697 р., а й до інших відбитків з тієї ж дошки. Тобто відбитки 1695, 1714, 1723, 1735 років теж могли бути зразками. Про поширеність шитва в другій половині XVII – на початку XVIII століть свідчать заповіді, описи майна та портрети козацької старшини, а також народні картини.

Ключові слова: Чернігів, вишивка, образотворче гаптування, бароко, чернігівський П'ятницький монастир, Іван Щирський.

Важливою галуззю образотворчого мистецтва Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. була вишивка шовком та гаптування золотими та срібними нитками. Речі, оздоблені вишиваними орнаментами, набули широкого поширення в побуті людей та церковному богослужінні, під час різних обрядових дій. Вивчення вишивки як ремесла і образотворчості та окремих визначних творів у зв'язках з іншими видами мистецтва того часу саме на прикладі Чернігова набуває особливої актуальності.

Зростання зацікавленості до пам'яток вишивки і гаптування, а також початок їх систематичного вивчення відноситься до XIX ст. та пов'язано з розвитком колекціонування й музейництва. Першим кроком стала каталогізація чернігівських зібрань. Перш за все, треба назвати каталог українських старожитностей колекції

В. Тарновського¹. Пам'ятки з Музею Чернігівської вченої архівної комісії та Чернігівського єпархіального давньосховища демонструвались на виставці XIV Археологічного з'їзду (Чернігів, 1908 р.) і згодом увійшли до зібрання Чернігівського історичного музею. З'являються перші публікації, зроблені на основі чернігівських колекцій. Варто назвати статті П. Савицького та книгу В. Модзалевського, який виділив характерні риси української вишивки². Значно зросла зацікавленість вишивкою і гаптуванням у післявоєнний час. Підготовка першого видання «Історії українського мистецтва» зумовила появу статей Г. Логвина та М. Новицької. Багато часу вивченню колекції вишивки і гаптування Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського приділила В. Зайченко. Результатом цієї роботи стали каталоги зібрання з багатьма світлинами творів³. Серед публікацій дослідниці являє для нас інтерес передовсім стаття про осередки гаптування на Чернігівщині, серед яких чільне місце займав чернігівський жіночий П'ятницький монастир⁴.

Активізація процесу вивчення української вишивки і гаптування багато в чому спричинена дослідженнями Т. Кари-Васильєвої. Їх результати опубліковані в монографіях, в яких йдеться і про творчість чернігівських майстринь і їх внесок у розвиток гаптарства. На думку дослідниці, саме на Чернігівщині започаткувався стиль бароко в образотворчому гаптуванні⁵. Важливою є думка Т. Кари-Васильєвої щодо ролі творчості художника І. Щирського в утвердженні бароко в гаптуванні, викладена в книгах і окремих статтях дослідниці. До пам'яток чернігівської вишивки і гаптування побіжно звертались й інші дослідники.

Аналіз історіографії питання засвідчив, що вишивка й образотворче гаптування Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. спеціально комплексно не розглядалось. Головну джерельну базу дослідження складають твори із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського разом з духовними заповідями та описами майна козацької старшини. Спираючись на праці попередніх дослідників й оригінальні мистецькі твори, необхідно розглянути розвиток чернігівської вишивки та образотворчого гаптування від часів Київської Русі, матеріали і техніки виконання творів, провести зіставлення з творами тогочасної графіки й живопису.

Вишивка та гаптування досягли високого художнього рівня вже у великокнязівський період. Саме мистецтво Київської Русі стало тією базою, на якій сформувалось і набуло розвитку образотворче гаптування наступних століть. Вже тоді гаптування існувало як самостійний вид мистецтва. Сьогодні відомі 26 зразків золотого гаптування з шести давньоруських могиликів. Знахідки в Чернігові та Шестовиці подібні до інших пам'яток X ст. на території Східної Європи. Вважається, що тканини і золоті нитки привозили з Візантії чи Іспанії⁶.

¹ Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновского. Киев: Типография К. П. Милевского, 1898. 86 с.

² Модзалевський В. Основні риси українського мистецтва. Чернігів: Друкарня Г. М. Веселої, 1918. 32 с.

³ Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Київ: Родовід, 2015. 108 с.; Її ж. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Техніки. За матеріалами колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Київ: Родовід, 2006. 128 с.

⁴ Зайченко В. Гаптарство на Чернігівщині. Осередки гаптування. *Скарбниця української культури. Зб. наукових праць*. Чернігів, 2012. Вип. 14. С. 228–238.

⁵ Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII століть. Іконографія, типологія, стилістика. Львів: Свічадо, 1996. 230 с.; Її ж. Шедеври церковного шитва України. Київ: Інформаційно-видавничий центр Української православної церкви, 2000. 96 с.; Її ж. Історія української вишивки. Київ: Мистецтво, 2008. 164 с.

⁶ Михайлов К. Ранние образцы древнерусского золотого шитья из Чернигова и Шестовицы. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Зб. наук. праць, присвячених 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів, 2007. С. 138–153.

Про популярність і поширеність вишивки та гаптування у другій половині XVII – початку XVIII ст. свідчать портретні зображення представників козацької еліти, різні варіанти народної картини із зображенням козака Мамає та тогочасні літературні твори чернігівських авторів. Варто згадати і опис вбрання чернігівського полковника Мартина Небаби, а також зміст описів майна і духовних заповітів козацької старшини. Ми розглядаємо вишивку шовком на прикладі творів із зібрання Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського, пов'язаних з Черніговом. Зразків XVII–XVIII ст. налічується 286 одиниць. Більшість з них (239) представляють окрайки, тобто вишивка смугами по краям скатертин, простирадл, наволоку, частин одягу. 27 зразків використані вдало. До колекції входять простирадло дружини прилуцького полковника Г. Галагана, дві скатертини родини гетьмана І. Скоропадського, два простирадла, 3 скатертини, 7 рушників та хустка⁷.

Виконувалась така вишивка на тонкому білому полотні часто іноземного походження. Невелика кількість вишивки підрясників зроблена по шовку. Використовувались сукані й несукані нитки, позолочені чи посріблені сухозліткою та заплоччю – пряденими бавовняними нитками різного забарвлення. Найдавніші окрайки вишиті в техніці двобічної гладі, коли малюнок повторюється з обох боків полотна. Відомі також інші різновиди гладі та рушниковий шов і хрестик. Стебловий шов утворював чіткий контур навколо зображення. Візерунки переносили на тканину по-різному. Вишивка гладдю виконувалась за малюнком досить вільно. Більшість композицій наносились на тканину доволі просто. Найчастіше це робили відваром лушпиння цибулі за допомогою пальця. Якщо переносили орнамент з аркуша паперу чи оригінального зразка, то їх пришивали до нової тканини стібками за головними контурами. У результаті на тканині залишалися контури композиції та окремих мотивів. Після завершення роботи залишки ниток, що тримали папір чи зразок, іноді узори на папері проколювали голкою і через отримані отвори наносили крейдою на тканину. У випадку виконання вишивки лічильними техніками кількість стібків переносилась на тканину⁸.

Орнаментальні мотиви вишивки козацької старшини переважно рослинного походження. Можна погодитись з В. Зайченко, яка виділила дві композиційні схеми розміщення рослинних елементів. У першому випадку композицію утворюють видовжені листочки із зубчиками по краях, розміщені під кутами. Разом вони складаються у зигзагоподібну лінію. В отриманих трикутниках містяться орнаментальні мотиви переважно гранату, ананасу, винограду. Другу схему складають рослинні орнаменти двох груп, які чергуються. Першу групу представляють плоди гранату у розрізі, оточені листочками і пуп'янками. Другу групу утворюють спарені листочки і дзвоники. Тут відчутні впливи східної орнаментики (гранат) і трансформовані місцевими майстрами тюльпани у дзвоники⁹. Як бачимо, вибір елементів декору досить обмежений, але майстрині знаходять нові і несподівані вирішення у різних варіативних поєднаннях. Вибір кольорів диктувався наявністю різнобарвних ниток. Це були переважно жовті, червоні, чорні, зелені та коричневі. Гарно виглядали поєднання жовтого і чорного, а також червоного і жовтого.

В описах майна гетьмана І. Самойловича, його сина чернігівського полковника

⁷ Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII вв. З колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Київ : Родовід, 2015. 103 с.

⁸ Зайченко В. Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Техніки. За матеріалами колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського. Київ : Родовід, 2006. С. 11–13.

⁹ Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського / Автор вступної статті та укладач каталогу В. Зайченко. Київ : Родовід, 2001. С. 12.

Григорія та чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка згадувались скатертини, шиті «красной бумагой» (червоною заполоччю). Жодна з них до наших днів не збереглася. Уявлення про них можуть дати дві скатертини із колекції Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського, що належали родині Скоропадських. Одна з них походить із Коропа, а друга із села Андріївка Чернігівського повіту. Є. Спаська вважала, що це робота черниць Гамаліївського монастиря 1715–1722 рр.¹⁰ Загальна композиція обох скатертин вельми подібна до композицій килимів та ілюстрацій рукописних книг і стародруків. У центральній частині в ряд один над одним вишиті двоголові орли з коронами, а також із державою та скіпетром в лапах. «Андріївська» скатертина має двох орлів, а в «коропській» їх три. На полях невеликі орлики чергуються з орнаментальними рослинними мотивами. За спільної композиції тлумачення окремих мотивів різняться між собою. Мабуть, вироби виконувались різними майстринями, оскільки мають різні розміри. Скатертина із с. Андріївка (Інв. № И-341) має розмір 183x250 см, а „коропська” (Інв. № И-343) 312x168 см. Обидві вони із білого полотна. Вишивка виконана червоною заполоччю (збілдла до малинової) із застосуванням кількох технік – хрестик, зягганка, ретязь, гладь, стебловий шов¹¹.

Уявлення про інший вид творів, відомих з описів майна, може дати простирadlo дружини прилуцького полковника Г. Галагана середини XVIII ст. із колекції Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського (Інв. № И-2028, 154x340 см). Походить воно із зібрання В. Тарновського. Це – покривало на ліжко із тонкої білої бавовняної тканини, три краї якої оздоблені вишивкою у вигляді смуги. Орнамент складають гірлянди з гілок і квітів. Ззовні і зсередини смуги зображений ряд невеликих плодів гранату, розміщених по лінії рамки. Вздовж вишитого орнаменту підшита золота тасьма. Вишивка виконана в техніці гладі шовком різних кольорів у поєднанні з гаптуванням золотою сухозліткою¹². Композиція подібна до графічних рамок сторінок українських, і зокрема, чернігівських стародруків.

Заслугує на увагу так звана «полуботчишина» сорочка із колекції графині В. Капніст в с. Михайлівка Лебединського повіту Харківської губернії. Вона демонструвалась на виставці XII Всеросійського археологічного з'їзду, який відбувся 1902 р. у Харкові. На замовлення Полтавського губернського земства зробили копію сорочки, яка зараз зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї (Інв. № ТК-1934). Сорочка XVIII ст. після виставки у Харкові повернулася до власниці. Вона демонструвалась на виставці в Лебедині у липні–серпні 1918 р. У 1919 р. сорочка експонувалась у Лебединському музеї, а в червні того ж року зникла. Саме в 1919 р. С. Таранушенко зробив опис пам'ятки, який став основою для статті 1927 р.

Сорочка, пошита з грубого селянського полотна, мала виріз для голови та проріз для пазухи. Вишивка виконана вовняними і шовковими нитками червоним і зеленим на рукавах і подолі. Чільне місце займала вишивка на грудях шовком та вовною, напівхрестиком. Орнамент переважно геометричний. На грудях з обох боків чергуються палеві та сині квадратики з хрестами і напівхрестиками. Внизу вишивка закінчувалась рядком схематизованих квіточок. С. Таранушенко зауважив, що це верхнє вбрання. На його думку, декоративні елементи вишивки, її розміщення і зіставлення з матеріалами Російського музею в Ленінграді свідчить про спорідненість пам'ятки з мистецтвом угро-фінських народів¹³.

¹⁰ Спаська Є. Обрус із гетьманського столу. *Народна творчість та етнографія*. 2000. №5–6. С. 73–85.

¹¹ Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Каталог колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського / Автор вступної статті та укладач каталогу В. Зайченко. Київ : Родовід, 2001. С. 187–188.

¹² Там само. С. 181, фото на С. 92.

¹³ Таранушенко С. „Полуботчишина” сорочка. *Таранушенко С. Наукова спадщина. Харківський період*.

При порівнянні вишивки цієї сорочки з вишивками традиційного жіночого та чоловічого одягу мордві і чувашів виявляється загальна подібність¹⁴. Вона може бути зумовлена не лише певними мистецькими контактами, а й паралельністю культурно-історичного розвитку. Матеріал сорочки Полуботка – селянське полотно – свідчить про місцеве походження твору. Чернігівські майстри працювали на високому технічному і художньому рівні, що засвідчують відомі твори. Зазвичай вони творили за зразками і вносили у процесі роботи у новий витвір своє розуміння функціонування декоративних елементів у загальній композиції та формі одягу.

У Чернігівському історичному музеї імені В.Тарновського зберігається велика колекція пам'яток гаптування другої половини XVII–XIX ст. Лише одна датується початком XVI ст. Всього налічується 281 одиниця зберігання. Переважну більшість складають твори церковного призначення. Лише 28 мають світський характер. Це – 26 денець головних уборів кибалок і дві геральдичні композиції¹⁵. На основі праць дослідників визначається коло пам'яток із цього зібрання, створених у Чернігові у другій половині XVII – початку XVIII ст. Серед них два опліччя фелонів, 6 воздухів, пара поручів, 8 хрещатих покрівців, 2 малі покрівці, 19 епитрахілів¹⁶.

З-поміж них виділяється гаптована композиція «Зішестя Святого Духу» на опліччі фелону XVII ст. (Інв. № И-1989), яка створена, на думку Т.Кари-Васильєвої, у майстерні чернігівського П'ятницького монастиря¹⁷. Шитво виконане на темно-червоному оксамиті золотими і срібними нитками технікою «у прикріп». Відкриті частини тіл вишиті шовком по сату. Прямокутна горизонтально видовжена композиційна площа оточена смугою орнаменту із осердя з двома пелюстками, з обох боків якого бачимо плоди рослин у розрізі. Ці елементи з'єднані між собою фрагментами стебла, які простягаються на всю довжину смуги.

**Композиція «Зішестя Святого Духу» на опліччі фелону
Кінець XVII ст. Гаптування**

Дослідження 1918–1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / Упоряд. О. О. Савчук та інші. Харків: Видавець Савчук О. О., 2011. С. 136–139.

14 Мордовский орнамент. Вышивка рубах и распашной одежды [Електронний ресурс]. *Zen Designer : Сайт*. URL: <http://zen-designer.ru/need/15-vychivka-rubakh-i-raspashnoj-odezhdy> (Дата звернення: 24.12.2020); Введение в мордовский орнамент [Електронний ресурс]. *Zen Designer : Сайт*. URL: <http://zen-designer.ru/need/14-mordovskij-narodnyj-ornament> (Дата звернення: 24.12.2020).

¹⁵ Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею / В. В. Зайченко. Чернігів: Видавництво «Десна», 1991. С. 3.

¹⁶ Зайченко В. Гаптарство на Чернігівщині. Осередки гаптування. *Скарбниця української культури. Зб. наук. праць*. Чернігів, 2012. Вип. 14. С. 228–230; Кара-Васильєва Т. Українське бароко і літургійне шитво XVII–XVIII століть. *Записки наукового товариства імені Шевченка. Праці комісії образотворчого та ужиткового мистецтва*. Львів, 1998. Т. 226. С. 98–103.

¹⁷ Кара-Васильєва Т. Шедеври церковного шитва України. Київ: Інформаційно-видавничий центр Української Православної церкви, 2000. С. 36–37.

Єпитрахиль
1713 р. Гаптування

Єпитрахиль
Середина XVIII ст. Гаптування

Нижня горизонтальна смуга на кутах піднімається догори і продовжується далі на фелоні з чільного боку. Верхня горизонтальна орнаментальна смуга не має дотику до вертикальних смуг, і в цих проміжках містяться гаптовані зображення святих великомучениць перпендикулярно до постатей головної частини: зліва – Тетяна, а праворуч – Параскева. Це нагадує графічне зображення споруд столичного Крупицько-Батуринського монастиря XVII ст. Посередині вгорі розміщене гапто-ване зображення Святого Духа у вигляді голуба з розпростертими крилами в оточенні саява. Обабіч від нього йде напис «Сошествие святого Духа». Нижче сидить Богоматір із складеними руками на грудях. З обох боків від неї в два ряди розташовані апостоли з німбами. У другому ряду поміж апостолів видніються жіночі голови без німбів. Все зображення представлено в одній площині, передній край лише ледь намічено. Площинне тлумачення постатей підпорядковане площині орнаментальної рамки. Колірне вирішення чітко витримано в сріблясто-золотистій гамі на темно-червоному тлі оксамиту.

Варто зауважити, що композиція «Зішестя святого Духу» у графіці українських стародруків представлялась дещо інакше. Апостоли зазвичай сидять навколо Богоматері півколом, яке утворює просторову глибину. Лише у одній сюжетній заставці-ілюстрації у книзі Кирила Транквіліона-Ставровецького «Євангеліє учительне» (Унів. 1696 р.) тлумачення цього сюжету композиційно наближається до чернігівського гапту. Це було друге видання книги з новими ілюстраціями. Маємо невелику ілюстрацію в техніці гравюри на дереві (28x117 мм) з підписом гравера «NZ» – Никодим Зубрицький. Його твори друкувались і в чернігівській друкарні. Автор книги теж має пряме відношення до Чернігова. У 1646 р. тут побачила світ перша друкована книга Лівобережної України «Перло многоцінне» Кирила Транквіліона-Ставровецького. Композиційна площа графічного твору має вигляд вузької смуги, в яку вміщено в один ряд фігури апостолів і Богородиці. Звичайно, подібність виявляється лише в загальних рисах. Різні розміри і відмінні техніки виконання не дають можливість прямо говорити про причетність гравера до згаданого гаптованого твору.

Визначним твором є єпитрахиль 1713 р. (Інв. № И-1379), створений у майстер-

ні чернігівського П'ятницького монастиря за ігумені Фотинії, на думку Т. Кари-Васильєвої, за малюнком художника І. Щирського. Складається він із двох вертикально видовжених площин, які вгорі об'єднуються гаптованою постаттю Богоматері. Внизу кожної з них зображені напівлежачі постаті царя Давида і пророка Єсея, від яких ростуть догори виноградні галузки з листям, квітами і кетягами плодів. У вигинах галузок на листі представлені 22 напівпостаті. Вгорі у центрі розміщена Богоматір з немовлям і ангели з обох боків. Внизу вишитий гаптований напис: «Року 1713 дня 7 місяця марта». Вишивка виконана на темно-червоному оксамиті золотими, срібними й шовковими нитками «у прикріп». Відкриті частини тіл мальовані¹⁸. У графіці українських стародруків того часу ми віднайшли лише один випадок існування композиції «Дерево Єсееве». Це гравюра на дереві рамки титульного аркуша видання львівського братства «Устав молитвенний» 1670 р. у 12 частину аркуша. Композиція дещо спрощена. Внизу зображений Єсей, що лежить, схилившись на праву руку. Від нього догори на бічних полях рамки проростають виноградні галузки з поясними зображеннями праотців (по 5 з кожного боку). Вгорі розміщена Богоматір з дитиною. Композиційна площа рамки титульного аркуша зумовила таке своєрідне вирішення, яке відрізняється від схеми на епітрахилиях.

Зразок згаданої композиції знаходимо у видатному творі української станкової графіки «Дедикація «Кіот срібнокований» 1695 р. Єдиний відомий на сьогодні примірник зберігається в кабінеті графіки Бібліотеки Польської Академії Наук у Гданську (Інв. № 3556). Розмір його 168х98,5 см. Відтиск зроблено на папері із семи мідних дощок. На рамці у правому нижньому куті вміщено зображення кіота ікони чернігівської ікони Іллінської Богоматері, вигравіровано підпис майстра «Inocentiy Szczyrski Sculpsit» (гравірував І. Щирський)¹⁹. Композиція твору доволі складна. Вона поділяється по вертикалі на дві рівні частини. У верхній половині представлена графічна версія чудотворної чернігівської ікони «Іллінської Богоматері» разом із кіотом. Обабіч неї представлені дві вертикальні композиції. Якщо їх розмістити поряд, то постануть справжні царські ворота іконостасу. Внизу зображені напівлежачі постаті царя Давида і пророка Ісєя. У вигинах галузок розташовані поясні зображення біблійних царів, по п'ять у кожній частині. Таке гравіроване зображення композиції, підписане І. Щирським, може свідчити на користь думки Т. Кари-Васильєвої про причетність художника до створення подібних композицій в техніці гаптування.

Своєрідно представлена композиційна схема «Дерево Єсееве» у срібних царських воротах іконостасу чернігівського Борисоглібського собору 1702 р. (Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН-989). Розмір їх становить 267х120 см. Традиційно внизу зображені постаті царя Давида і пророка Єсея. Поясні зображення десяти біблійних царів представлені не на двох ступках воріт, а на платівці, яка їх розділяє по центру. Тому вони мають невеликі розміри. Вгорі увінчує ворота фігура І. Христа у сьайві на сфері. У вигинах акантових галузок вміщені поясні зображення в центрі князів Бориса і Гліба, на честь яких зведено храм. Над ними розташовані поясні зображення євангелістів Матвія та Марка, а внизу – євангелістів Луки та Іоанна. Над євангелістами виконані напівпостаті Богоматері та архангела Гавриїла у композиції «Благовіщення». Таким чином, тут ми бачимо поєднання

¹⁸ Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею / В. В. Зайченко. Чернігів: Видавництво «Десна», 1991. С. 7.

¹⁹ Адрюг А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНП, 2017. С. 145–148; Ситий І. Дедикація ясновельможному Іоанну Мазепі: шедевр українського друкарства. *Скарбниця української культури. Зб. наукових праць*. Чернігів, 2017. Вип. 8. С. 129–137.

**Воздух. Композиція «Покладення до труни»
Перша половина XVIII ст. Гаптування**

іконографічної схеми «Дерево Єсееве» та композиції із зображенням чотирьох євангелістів та «Благовіщення».

Дерев'яні царські ворота первісного іконостасу чернігівської Катерининської церкви початку XVIII ст. до наших днів не збереглися і відомі лише за фотографіями. Внизу їх розташовані традиційні постаті Давида та Єсея. На стулках окремо виділено напівпостаті чотирьох євангелістів. Праотці представлені попарно. Над ними – Благовіщення, а завершувала ворота постать І. Христа. Таким чином, гаптування єпитрахіля 1713 р. за композиційними особливостями близьке до станкового твору І. Щирського «Дедикація «Кіот срібнокований» та дерев'яних царських воріт іконостасу чернігівської Катерининської церкви.

Ще один єпитрахиль створений, на думку Т. Кари-Васильєвої, за малюнком І. Щирського (Інв. № И-1353). Розмір його 126х27 см. З обох боків розташована рамка із двох ліній, між якими вміщені рослинні мотиви. Внизу у центрі зображена гаптована постать папи Климента, про що свідчить відповідний напис. З-під його ніг ростуть галузки з листям і плодами, які перетинаються і утворюють майже овальні площини, в яких розміщені постаті святих і Богоматері з дитиною. З обох боків також зображені по чотири постаті. Гаптування виконано золотими, срібними і шовковими нитками «у прикріп» по карті на темно-червоному оксамиті. Відкриті частини тіл мальовані.

Інший твір, який на думку Т. Кари-Васильєвої створений за малюнком І. Щирського, відноситься до початку XVIII ст. Це – воздух з гаптованою композицією «Покладення до труни» (Чернігівський історичний музей ім. В. Тарновського. Інв. № И-1796). Розмір його 69х60 см. Вся композиція оточена двома рамками рослинного орнаменту. Зовнішня рамка має більшу ширину. Орнамент кожної з чотирьох сторін повторюється. Внутрішня рамка має вгорі у центрі зображення «Спасу нерукотворного», а з боків – атрибути страстей. По кутам у медальйонах розміщені зображення євангелістів. Тіло І. Христа і обличчя євангелістів мальовані. Т. Кара-Васильєва вважає, що цей воздух виконано за зразком антимінса, освяченого 1697 р. чернігівським архієпископом І. Максимовичем і який, можливо, належить штихелю І. Щирського. Вона зробила також висновок про те, що художник міг особисто брати участь у виконанні живописної частини роботи, бо був талановитим малярем²⁰. Варто сказати, що І. Щирський намалював чудотворну ікону «Любецької Богоматері». Вона ним була підписана і датована 1698 р. (Національний музей історії України. Інв. № 1344. 66х40 см.

²⁰ Кара-Васильєва Т. Вишивка та гаптування. Історія декоративного мистецтва України. Київ, 2007.

Дошка липова, темпера ясна). Ікона до певної міри є унікальним твором і має непересічне значення для історії українського мистецтва. Вона поклала початок певному напрямку в українському іконописі, пов'язаному з естетикою бароко, який набув розвитку у мистецтві Києва XVIII ст. Цікава деталь – художник для ікони робив детальний рисунок на левкасі²¹.

Якщо порівняти гаптований воздух початку XVIII ст. і графічний антимінс 1697 р., то впадає у очі значна подібність самої композиції «Покладення до труни». Звичайно, відчувається різниця, зумовлена різними матеріалами і техніками виконання. В інших деталях відмінність помітніша. У воздуху зображення євангелістів вміщені у медальйонах досить простої форми. У антимінсі напівпостаті євангелістів зображені в барокових картушах, які дуже нагадують різьблені обрамлення ікон в іконостасах. З верхніх картушів звисають гірлянди з листя і плодів за прикладом різьблення на дереві. Над картушами розташовані зображення херувимів, які часто містились в іконостасах і в декорі фасадів будівель, наприклад, будинку Колегіуму у Чернігові початку XVIII ст. Відрізняються написи вгорі і внизу композицій. У графічному творі вгорі йдеться про благословення патріарха чи синоду, а внизу зазначено – ким освячений антимінс і для якого храму із зазначенням дати. У воздуху написи пояснюють композицію.

Антимінс 1697 р., який згадувала Т. Кара-Васильєва як зразок для гаптованого твору, зберігається в Національному музеї імені А. Шептицького у Львові. Його публікував у своїх працях Д. Степовик, який зазначив, що антимінс мав успіх і набув поширення²². Ще один антимінс – відбиток на полотні з цієї ж дошки зберігається в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» (Інв. № КТВ-222/42). Він освячений чернігівським архієпископом Феодосієм Углицьким 1695 р., про що і зроблено відповідний напис під композицією²³. Ще три відбитки антимінсів зберігаються в Національному художньому музеї України в Києві. Твір 1714 р. освячений архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Антонієм Стаховським (Інв. № Гр.-891). Антимінс 1723 р. освячений архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Іродіоном Жураківським (Інв. № Гр.-892). Твір 1735 р. освячений архієпископом Чернігівським і Новгород-Сіверським Іларіоном Рогалевським (Інв. № Гр.-889). Останні три антимінси виконані як і два попередні, в техніці мідьориту на полотні. Вони опубліковані в статті Д. Степовика з позначкою «невідомий гравер»²⁴. В усіх згаданих випадках підпис гравера відсутній. П. Попов вважав, що з антимінсу 1697 р. зробили на початку XVIII ст. копії на міді²⁵. На нашу думку, відбитки зроблені з однієї дошки. Відмінності полягають у різному змісті написів зверху і знизу композицій.

Не можна не згадати такий видатний твір як плащаниця 1655 р. – вклад Чернігівського єпископа Зосими Прокоповича до Києво-Печерської Лаври. Вона представляє елітні вироби майстерні Києво-Вознесенського монастиря і відрізняється високим рівнем техніки виконання. Нині вона зберігається у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику

Т. 2. С. 5.

²¹ Міляєва Л. Чудотворні ікони Богородиці у Києві XVII ст. та образ Любенької Богоматері пензля Івана Щирського. Записки наукового товариства Шевченка. Праці секції мистецтвознавства. Львів. 1994. Т. 227. С. 124–140.

²² Степовик Д. В. Іван Щирський. Поетичний образ в українській бароковій гравюрі. Київ : Мистецтво, 1988. С. 97–99; Степовик Д. В. Українська гравюра бароко. Київ : ТОВ «Видавництво «Кліо», 2012. С. 430.

²³ Хижняк З. Культурно-освітній рух. Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / Керівник проекту В. Недяк. 2-е видання, доповнене і доопрацьоване. Київ, 2007. С. 783.

²⁴ Степовик Д. Українська гравюра. Україна – козацька держава. Київ, 2007. С. 962.

²⁵ Попов П. М. Матеріали до словника українських граверів. Київ : УНІК, 1926. С. 88, примітка 2.

(Інв. № Т-4233)²⁶. Прямокутна горизонтальна композиція виконана на червоному оксамиті шовковими нитками. В центрі зображене майже оголене тіло І. Христа, голова з невеликою бородою і довгим волоссям. По периметру йде смуга орнаменту із стилізованих квітів і плодів гранату.

В описі майна чернігівського полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка згадуються також кибалки – жіночі головні убори у вигляді високої шапки, що знижується до потилиці. Про поширеність кибалок на Чернігівщині у XVIII ст. писав О. Шафонський²⁷. У зібранні Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського зберігається 26 зразків гаптованих донець кибалок переважно другої половини XVII – початку XVIII ст. Вони мають круглу або овальну форму з центричними рослинними композиціями. Як приклад можна назвати гаптоване денце кибалки у вигляді заготовки на зеленому оксамиті (Інв. № І-1990, 37х28 см). На вертикальній прямокутній площині представлена строго симетрична згідно з вертикальною віссю композиція рослинного орнаменту. Внизу у центрі зображене стилізоване невелике дерево, гілочки якого йдуть на два боки. У вигинах гілочок вміщені багатопелюсткові квіти різного характеру. В центрі вгорі композицію завершує квітковий мотив з голівкою і двома пелюстками, наче крилами. Чітко виділяються лінії стебел, в які вписані квіткові мотиви. В інших випадках зустрічаються квіти з гронами винограду, стилізований двоголовий орел в оточенні квітів, стилізовані тюльпани. Гаптування виконане переважно золотими і срібними нитками «у прикріп»²⁸.

У згаданому описі майна Павла Полуботка згадуються оздоблені сідла для верхової їзди на конях. Одне із таких сідел XVIII ст. зберігається у зібранні Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (Інв. № І-3069). Воно походило із колекції В. Тарновського і ввійшло до каталогу 1898 р.²⁹. Ленчик сідла спереду і ззаду обкладений срібною платівкою з позолотою і карбованими оздобами. Бічні частини сідла і подушка вкриті червоним сукном із гаптуванням по ньому золотом, яке вжите частково і входить до загальної системи декорування.

У колекції гаптів Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського зберігається цікавий твір із зображенням чудотворного образу Куп'ятицької ікони Богоматері. Це – палиця початку XVIII ст. (Інв. № І-1519). Вона входить до складу вбрання вищого сану православних священників і має форму ромба. Зображення на палиці звичай відповідає євангельським подіям або святому, якому присвячена церква. У нашому випадку маємо зображення чудотворної Куп'ятицької ікони. Це можна пояснити її популярністю. У другій половині XVII ст. маріологічний культ набув значного поширення. Тема чудес Богородиці та богородичних ікон привернула увагу багатьох українських письменників. Це – декілька творів Л. Барановича, що вийшли друком у Києві та Чернігові. Шість видань у Чернігові витримала книга Д. Туптала «Руно орошенное» про чудеса від чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері». Й. Галятовський у Львові видав книгу «Небо новое». 1676 р. у Новгороді-Сіверському побачила світ його книга «Скарбница потребная», присвячена чудотворній чернігівській іконі «Єлецької Богоматері».

Зростанню престижу Києва сприяли і шановані православні святині – чудо-

²⁶ Варивода А. Г. Гаптарські майстерні Києво-Вознесенського і Глухівського Успенського монастиря початку XVIII ст.: серійне виробництво гаптованих творів. *Церква-наука-суспільство: питання взаємодії: Матеріали Сімнадцятої Міжнародної наукової конференції (28 травня – 1 червня)*. Київ, 2019. С. 192–193.

²⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Київ: Университетская типография, 1851. С. 33–34.

²⁸ Гапти XVII–XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею / В. В. Зайченко. Чернігів: Видавництво «Десна», 1991. С. 26–28.

²⁹ Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского. Київ: Типография К. П. Милевского, 1898. С. 54.

творні ікони. Однією з них була ікона Куп'ятицької Богоматері. Це був незвичайний образ у вигляді складеного хреста-енколпіона, відлитого з міді. Розмір його приблизно 10х10 см. З одного боку зображено рельєфне Розп'яття, а з іншого – «Богоматір Одигітрія» на повий зріст. На трьох раменах хреста розміщені погрудні зображення святих. Вшановували власне зображення Богоматері, яка стала відомою як чудотворна Куп'ятицька ікона. На думку дослідників, які бачили цей хрест, він київського походження і датований XII ст.³⁰

Датою явлення Куп'ятицької ікони вважається 15 листопада 1182 р. За переказом, дівчинка Анна пасла худобу біля села Куп'ятичі (нині Пінський район Брестської області Білорусі) і побачила на дереві хрест у сьйві. З одного боку хреста був образ Богородиці з дитиною, з іншого – розп'ятого Христа. Дівчинка забрала хрест додому, але він повернувся на дерево. Так повторювалось тричі. Мешканці вирішили збудувати на тому місці церкву, в якій і помістили віднайдений хрест. Церква згоріла під час набігів чужинців і вважалося, що образ був втрачений. У першій половині XVII ст. у цій місцевості діяв православний Введенський монастир, до якого перейшли ченці із монастиря Святого Духа міста Вільнюса. У 1653 р. через воєнну загрозу частина ченців перейшли до Києва і взяла з собою чудотворний образ. Назад він вже не повернувся. Православний монастир у Куп'ятичах 1743 р. став греко-католицьким, а в 1817 р. зовсім перестав існувати. Церква ж стала парафіяльною. У Києві ікона зберігалась у Софійському соборі та упродовж XVII–XVIII ст. стала популярною і шанованою. Ікону прикріпили до квадратної срібної дошки з позолотою, а в 1700 р. її оздобили хрестоподібною шатою³¹.

До долі ікони Куп'ятицької Богородиці причетний Йоаникій Галятовський – ректор Києво-Могилянської колегії, вчений, письменник, публіцист. Жив він деякий час на Волині, а близько 1650 р. став ченцем Куп'ятицького монастиря Наприкінці 1655 р. Й. Галятовський разом з групою ченців прибув до Києва і став до праці у Києво-Могилянській колегії³². Цілком слушною є думка Н. Яковенко про те, що саме Й. Галятовський вивіз чудотворну ікону до Києва. На користь цього, як вважає дослідниця, свідчить той факт, що ікону встановили у Києві спочатку в Богоявленському соборі Братського монастиря, в якому перебувала і колегія. До київського Софійського собору ікона потрапила в 1657 р.³³

У 1657 р. Лазар Баранович покинув посаду ректора Києво-Могилянської колегії, яку займав з 1650 р., і очолив чернігівську єпископську кафедру. Й. Галятовський став ректором колегії, але в 1663 р. покинув Київ. Кілька років він мандрував містами і монастирями, писав і друкував книги. Серед них книга «Небо нове» 1665 р., окремий розділ якої присвячений чудесам від чудотворної куп'ятицької ікони. 6 серпня 1669 р. у новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирі Й. Галятовський був висвячений на архімандрита чернігівського Єлецького монастиря, де він правив до своєї смерті 2 січня 1688 р. Похований він в Успенському соборі Єлецького монастиря³⁴.

Популярності куп'ятицька ікона набула не лише у Києві, а і в Чернігові, де більше

³⁰ Міляєва Л. Чудотворні ікони Богородиці у Києві XVII ст. та образ Любенької Богоматері пензля Івана Щирського. *Записки наукового товариства Шевченка. Праці секції мистецтвознавства*. Львів. 1994. Т. 227. С. 128–129.

³¹ Ярошевич А.А. Купятицкая икона Божий Матери. *Православная энциклопедия*. Москва, 2015. Т. 39. С. 379–380.

³² Чепіга І. П., Горобець В. М. Галятовський. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання*. Київ, 2001. С. 165–167.

³³ Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ: «Критика» 2017. С. 36–37.

³⁴ Тарасенко А. Ф. Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением «Скарбицы potrzebной» И Галятовского в русском переводе. Чернигов, 2013. С. 33–50.

18 років служив архімандритом Й. Галятовський. Про цю популярність свідчать графічні відтворення чудотворної ікони на сторінках видань стародруків. Вперше гравюра на дереві представила цей образ у додатку до книги О. Кальнофойського «Teraturgima» (Київ, 1638 р.). Друге зображення 1660 р. схематичне, майже документальне, входило до складу тексту, присвяченого обранню гетьманом Юрія Хмельницького. Принагідно треба зазначити, що Й. Галятовський був деякий час вчителем молодого Юрія Хмельницького у Чигирині та Суботові³⁵.

У виданнях новгород-сіверської друкарні також з'явилися графічні зображення ікони Куп'ятицької Богородиці. Вони відрізняються від київських. Маються на увазі книги Л. Барановича «Слово на Благовіщення» 1674 р. та «Księga smierti» 1676 р. Варто додати, що Л. Баранович у тексті своєї книги «Apollo Christianski» (Київ, 1670 р.) звертався до куп'ятицької ікони. І це зовсім не випадково. Адже відомо, що на час перебування в куп'ятському монастирі Й. Галятовського ігуменом там був саме Л. Баранович³⁶. Тому ця чудотворна ікона в Чернігові була добре відомою і це відбилося не лише в графіці і текстах видань, а й у гаптуванні. В. Пуцко як приклади навів 5 таких зразків. На його думку, вони походять з майстерні київського Вознесенського монастиря першої половини XVIII ст. Це – три палиці із зібрання Національного художнього музею України, Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, приватної колекції у Німеччині та воздухи із Чернігівського музею імені В. Тарновського і Звенигородського історико-архітектурного і художнього музею³⁷. До цього треба додати згадану палицю із Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського (Інв. № И-1519; 46х47 см). Вертикальна діагональ майже квадратної композиційної площини збігається з вертикальними раменами хреста. Його горизонтальні рамена йдуть вздовж іншої діагоналі. Зображення Богоматері знаходиться в середохресті – в центрі на перетині діагоналей. На тлі темно-червоного оксамиту хрест окреслений лініями, гаптованими сріблом. У кутах ramen хреста вміщені погрудні зображення євангелістів у медальйонах. Між ними херувими. Вжиті золоті і срібні нитки, руки вишиті шовком, обличчя мальовані.

Аналіз наукової літератури засвідчив, що вишивка та гаптування Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. не були предметом спеціального дослідження. Актуалізована джерельна база, яку складають переважно оригінальні твори чернігівських майстрів, описи майна та духовні заповіді представників козацької еліти стали достатніми для вирішення поставлених завдань і досягнення мети дослідження. Встановлено, що уже в часи Київської Русі вишивка і гаптування існували як самостійний вид мистецтва і набули поширення. Саме декоративне мистецтво того часу стало тією базою, на якій сформувалось і набуло розвитку образотворче шитво наступних століть. Про поширеність шитва у другій половині XVII – на початку XVIII ст. свідчать заповіді, описи майна та портрети козацької старшини, а також народні картини.

На основі праць попередніх дослідників виділені твори для розгляду, звернена увага на матеріали і техніки виконання. Встановлено, що загальна композиція скатертин родини Скоропадських подібна до композицій килимів та ілюстрацій українських рукописних книг і стародруків. Композиція вишивки простирадла дружини прилуцького полковника Г. Галагана близька до

35 Чепіга І. П., Горобець В. М. Галятовський. *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання*. Київ, 2001. С. 165–167.

36 Яковенко Н. У пошуках нового неба. Життя і тексти Йоаніки Галятовського. Київ : «Критика» 2017. С. 36–37.

37 Пуцко В. Богоматер Купятицкая в церковно-художественной традиции XVII–XVIII вв. *Гістарычная брама*. Пінск, 2010. №1 (25). С. 19–30.

побудови графічних рамок українських стародруків. Встановлено місцеве походження «Полуботчишиної» сорочки, відомою за копією початку ХХ ст. Розглянуто визначні твори образотворчого гаптування, створені у Чернігові. Серед них – композиція «Зішестя Святого Духу» на опліччі фелону з майстерні чернігівського П'ятницького монастиря. Встановлено, що таке тлумачення цього сюжету наближається до його вирішення в одній сюжетній заставці-ілюстрації у книзі К. Транквіліона Ставровецького «Євангеліє учительне» (Унів. 1696 р.). З майстерні чернігівського П'ятницького монастиря вийшов епитрахиль 1713 р. з композицією «Дерево Євсееве» за малюнком, вірогідно, І. Щирського. З'ясовано, що в графіці така композиція зустрічається лише один раз – на титульному аркуші видання львівського братства «Устав молитвенний» 1670 р. Композиція гапту ближча до графічного твору «Дедикація «Киот срібнокований» 1695 р. (гравер І. Щирський) та царських воріт з дерева первісного іконостасу чернігівської Катерининської церкви початку ХVIII ст.

Встановлено, що гаптований воздух з композицією «Покладення до труни» близький не лише до друкованого антими́нса 1697 р. (як зазначила Т. Кара-Васильєва), а й до інших відбитків з тієї ж дошки. Тобто відбитки 1695, 1714, 1723, 1735 рр. теж могли бути зразками. Розглянуто елітний виріб – плащаницю 1655 р. – вклад чернігівського єпископа З. Прокоповича до Києво-Печерської Лаври, гаптовані денця кибалок та сідло для верхової їзди. Окрема увага приділена гаптованому зображенню чудотворної ікони Куп'ятицької Богом матері на палиці початку ХVIII ст. З'ясовано, що ця ікона була популярною не лише у Києві, де зберігалась у Софійському соборі, а і в Чернігові. Встановлено, що в 1655 р. Й. Галатовський з групою ченців прибув до Києва, взявши з собою ікону із Куп'ятич. Її графічні відтворення з'явилися у чернігівських та київських стародруках.

Отже, у другій половині ХVII – на початку ХVIII ст. Чернігів став визначним центром вишивки та гаптування. Як відзначила Т. Кара-Васильєва, саме у творчості чернігівських майстринь було сказано нове слово, започатковано стиль бароко в українському образотворчому гаптуванні, чому сприяла і діяльність художника і гравера І. Щирського. Визначні чернігівські твори зазначеного періоду – це вагомий внесок до скарбниці українського мистецтва.

References

Aduh, A. K. (2017) Hrafiika Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit [Graphics of Chernihiv in the second half of the 17th – early 18th centuries]. Chernihiv, Ukraine: Vydavnytstvo Chernihivskoho TsNII.

Vvedenie v mordovskiy ornament [Introduction to the Mordovian ornament] (2010). *Zen Designer : Site*. Retrieved from <http://zen-designer.ru/need/14-mordovskij-narodnyj-ornament>.

Chepiha, I. P., and Horobets, V. M. (2001). *Haliatovskiy. Kyievo-Mohylianska akademiia v imenakh XVII–XVIII st.: Entsiklopedychne vydannia – Kyiv Mohyla Academy in the names of the 17–18 centuries: Encyclopedic edition*. Kyiv, Ukraine. 165–167.

Kara-Vasyliieva, T. (2000). *Shedevry tserkovnoho shytva Ukrainy [Masterpieces of church sewing of Ukraine]*. Kyiv, Ukraine: Informatsiino-vydavnychiy tsentr Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy.

Kara-Vasyliieva, T. (1996). *Lituriine shytvo Ukrainy XVII–XVIII stolit. Ikonohrafiia, typolohiia, stylistyka [Liturgical sewing of Ukraine from the 17–18 centuries. Iconography, typology, stylistics]*. Lviv, Ukraine: Svichado.

Kara-Vasyliieva, T. (2008). *Istoriia ukrainskoi vyshyvky [History of Ukrainian embroidery]*. Kyiv, Ukraine: Mystetstvo.

Kara-Vasyliieva, T. (2007). *Vyshyvka ta haptuvannia [Embroidery and fine embroidery]. Istoriia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy – History of decorative art of Ukraine*. Kyiv, Ukraine. Vol. 2. 33–76.

Kara-Vasyliieva, T. (1998). *Ukrainske baroko i lituriine shytvo XVII–XVIII stolit [Ukrainian baroque and liturgical sewing XVII–XVIII centuries]*. Kyiv, Ukraine: Svichado.

inian Baroque and Liturgical Sewing 17–18 centuries]. *Zapysky naukovooho tovarystva imeni Shevchenka. Pratsi komisii obrazotvorchoho ta uzhytkovooho mystetstva*. Lviv, Ukraine. Vol. 226. 94–116.

Kataloh ukraïnskyykh drevnostei kolektsyy V. V. Tarnovskoho [Catalog of Ukrainian Antiquities of the V. V. Tarnovsky Collection]. (1898). Kyiv, Russian Empire: Typohrafiya K. P. Mylevskoho.

Khyzhniak, Z. (2007). Kulturno-osvitnii rukh [Culturally educational movement]. *Ukraina – kozatska derzhava – Ukraine is a Cossack State*. Kyiv, Ukraine. 764–787.

Miliaieva, L. (1994). Chudotvorni ikony Bohorodytsi u Kyievi XVII st. ta obraz Liubetskoi Bohomateri penzlia Ivana Shchyrskoho [Miraculous icons of the Mother of God in Kyiv in the 17th c. and the image of the Liubech Mother of God of Ivan Shchyrskyi's work]. *Zapysky naukovooho tovarystva Shevchenka. Pratsi sektiï mystetstvoznavstva – Notes of the Shevchenko Scientific Society. Works of Art Studies Section*. Vol. 227. 124–140.

Modzalevskiy, V. (1918). Osnovni rysy ukrainskoho mystetstva [The main features of Ukrainian art]. Chernihiv, Ukraine: Drukarnia H. M. Veseloi.

Mordovskiy ornament. Vyshyvka rubakh i raspashnoy odezhdy [Mordovian ornament. Embroidery on the shirts and open clothes]. *Zen Designer : Site*. Retrieved from <http://zen-designer.ru/need/15-vychivka-rubakh-i-raspashnoj-odezhdy>.

Mykhailov, K. (2007). Rannye obraztsy drevnerusskoho zolotoho shytia yz Chernykhova y Shestovytsy [Early samples of Old Russian gold embroidery from Chernihiv and Shestovitsa]. *Chernihiv u serednovichnii ta rannomodernii istorii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy – Chernihiv in the Medieval and Early Modern History of Central and Eastern Europe*. Chernihiv, Ukraine. 138–153.

Popov, P. M. (1926). Materialy do slovnyka ukrainskyykh hraveriv [Materials for the dictionary of Ukrainian engravers]. Kyiv, UkrSSR: UNIK.

Putsko, V. (2010). «Bohomater Kupiatytskaia» v tserkovno-khudozhestvennoi tradytsyy XVII–XVIII vv. [“Our Lady of Kupiatychi” in the Church and Art Tradition of the 17–18 centuries]. *Historychnaïa brama – Historical gate*. Pinsk, Belarus. № 1 (25). 19–30.

Shafonskiy, A. (1851). Chernyhovskoho namestnychestva topohrafycheskoe opysanye. Kyiv, Russian Empire: Unyversytetskaïa typohrafiya.

Spaska, Ye. (2000). Obrus iz hetmanskoho stolu [Obrus from the Hetman's table]. *Narodna tvorchist ta etnografiia – Folk Art and Ethnography*. Kyiv, Ukraine. № 5–6. 73–85.

Stepovyk, D. (2007). Ukrainska hraviura [Ukrainian engraving]. *Ukraina – kozatska derzhava – Ukraine is a Cossack State*. Kyiv, Ukraine. 947–963.

Stepovyk, D. V. (1988). Ivan Shchyrskiy. Poetychniy obraz v ukrainskii barokovii hraviuri [Ivan Shchyrskiy. Poetic person in Ukrainian baroque engraving]. Kyiv, UkrSSR: Mystetstvo.

Stepovyk, D. V. (2012). Ukrainska hraviura baroko [Ukrainian baroque engraving]. Kyiv, Ukraine. TOV «Vydavnytstvo «Klio».

Sityi, I. (2017). Dedykatsiia yasnovelezhnomu Ioannu Mazepi – shedevr ukrainskoho drukarstva [Dedication to clairvoyant Ivan Mazepa is a masterpiece of Ukrainian printing]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*. Chernihiv, Ukraine. Vol. 18. 129–137.

Taranushenko, S. (2011). «Polubotchyshyna» sorochka [Polubotok Shirt]. *Taranushenko S. A. Naukova spadshchyna. Kharkivskiy period. Doslidzhennia 1918–1932 rr.* Kharkiv, Ukraine: Vydavets Savchuk O. O. 136–139.

Tarasenko, A. F. (2013). Chernyhovskiy Eletskeyi Sviato-Uspenskiy monastyr. Istoricheskiy ocherk s prilozheniem «Skarbnytsy potrebnui» Y. Haliatovskoho v russkom perevode [Chernihiv Yelets Holy Assumption Monastery. Historical essay with the addition Y. Haliatovsky “Skarbnytsia potrebnui” in Russian]. Chernihiv, Ukraine.

Varyvoda, A. H. (2019). Haptarski maisterni Kyievo-Voznesenskoho i Hlukhivskoho Uspenskoho monastyri v pochatku XVIII st.: seriine vyrobnytstvo haptovanykh tvoriv [Haptic Workshops of the Kiev-Ascension and Hlukhiv Assumption Monasteries of the early 18th century: serial production of haptic works]. *Tserkva-nauka-suspilstvo: pytannia vzaïemodii. Materialy Simnadtsiatoi Mizhnarodnoi nauk. konferentsii (28 travnia – 1 chervnia)*. Kyiv, Ukraine. 191–196.

Yakovenko, N. (2017). U poshukakh novoho neba. Zhyttia i teksty Yoanykii Haliatovskoho [Looking for a new Heaven. The Life and Texts of Yoanykii Haliatovsky]. Kyiv, Ukraine: Lauru; Krytyka.

Yaroshevych, A. A. (2015). Kupiatytskaia ikona Bozhyei Matery [Kypiatytska icon of the Mother of God]. *Pravoslavnaia entsyklopedyia – Orthodox Encyclopedia*. Moscow, Russia. Vol. 39. 379–380.

Zaichenko, V. (1991). Hapty XVII–XIX stolit u zbirtsi Chernihivskoho istorychnoho muzeiu [Hapts of the 17–19 centuries in the collection of the Chernihiv Historical Museum]. Chernihiv, Ukraine.: Vydavnytstvo «Desna».

Zaichenko, V. (2001). Vyshyvka kozatskoi starshyny XVII–XVIII stolit: Kataloh kolektsii Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho [Embroidery of the Cossack officers of the 17–18 centuries: Catalog of collections of the V. V. Tarnovsky Chernihiv Historical Museum]. Kyiv, Ukraine: Rodovid.

Zaichenko, V. (2006). Vyshyvka kozatskoi starshyny XVII–XVIII stolit. Tekhniky. Za materialamy kolektsii Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho [Embroidery of the Cossack officers of the 17–18 centuries. Techniques. On the materials of the V. V. Tarnovsky Chernihiv Historical Museum]. Kyiv, Ukraine: Rodovid.

Zaichenko, V. (2012). Haptarstvo na Chernihivshchyni. Oseredky haptuvannia [Hapticship on the Chernihiv land. Places of hapticship]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*. Chernihiv, Ukraine. Vol. 14. 228–238.

Zaichenko, V. (2015). Vyshyvka kozatskoi starshyny XVII–XVIII stolit Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho [Embroidery of the Cossack officers of the 17–18 centuries of the V. V. Tarnovsky Chernihiv Historical Museum]. Kyiv, Ukraine: Rodovid.

Zaichenko, V. (2015). Vyshyvka kozatskoi starshyny XVII–XVIII stolit z kolektsii Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V. V. Tarnovskoho [Embroidery of the Cossack officers of the 17–18 centuries from the collection of the V. V. Tarnovsky Chernihiv Historical Museum]. Kyiv. Ukraine. Rodovid.

Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Національного університету “Чернігівський колегіум” імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Adruh Anatolii K. – Ph.D. in Art Studies, Associate Professor at T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: anatolii.adruh@gmail.com

EMBROIDERY AND FINE EMBROIDERY OF CHERNIHIV IN THE SECOND HALF OF THE 17TH – EARLY 18TH CENTURIES

The purpose of the article is to highlight the peculiarities of silk embroidery and pictorial fine embroidery on the example of the works of the Chernihiv art center in the second half of the 17th – beginning of the 18th centuries. The research methodology is based on a systematic approach and, through specific problematic and historical methods, is fully in line with the research objectives that logically emerge according to the purpose. Scientific novelty. Analysis of the scientific literature showed that the embroidery and fine embroidery of Chernihiv in the second half of the 17th – early 18th centuries were not the subject of special study. The purpose and functions of Chernihiv products of the specified period, their distribution and materials and manufacturing techniques are considered. The individual works are analyzed, their comparison with the contemporary designs of Ukrainian graphics and painting is made. Conclusions. In the second half of the 17th – early 18th centuries Chernihiv became a prominent center of embroidery and fine embroidery. The outstanding works of Chernihiv artisans are a significant contribution to the treasury of Ukrainian art. An updated source base consisting mainly of original works of Chernihiv masters, property descriptions and spiritual testimonies of representatives of the Cossack elite became sufficient to meet the set goals and achieve the goal of the study. It was established that in the times of Kyivan Rus, embroidery and fine embroidery existed as an independent form of art and became widespread. It was the decorative art of that time that became the basis on which the fine art of the following centuries was formed and developed. Testimonies, property descriptions and portraits of the Cossack officers, as well as folk paintings, testify to

the prevalence of needlework in the second half of the 17th – early 18th centuries. It is established that the fine embroidery vozdukh with the composition “Laying on the coffin” is close not only to the printed anti-mint in 1697, but also to other prints from the same board. That is, the prints of 1695, 1714, 1723, 1735 could also be samples.

Keywords: Chernihiv, embroidery, fine embroidery, Baroque, Chernihiv Piatnytskyi monastery, Ivan Shchyryskyi.

Дата подання: 24 грудня 2019 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Адруг А. Вишивка та гаптування Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 36–51. DOI: 10.5281/zenodo.3732533.

Цитування за стандартом APA

Adruh, A. (2020). Vyshyvka ta haptuvannia Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit [Embroidery and fine embroidery of Chernihiv in the second half of the 17th – early 18th centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 36–51. DOI: 10.5281/zenodo.3732533.

Ольга Травкіна

ПРО РОЗБУДОВУ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КАФЕДРАЛЬНОГО БОРИСОГЛІБСЬКОГО МОНАСТІРЯ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ ТА МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КОЛЕГІУМУ

DOI: 10.5281/zenodo.3732552

© О. Травкіна, 2020. CC BY 4.0

Метою статті є висвітлити питання розбудови Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря наприкінці XVII – на початку XVIII ст., а також уточнити місцезнаходження Чернігівського колегіуму та бурси-гуртожитку. **Методологія** дослідження базувалася на проблемно-хронологічному методі в питанні структурування матеріалу. Провідним методом дослідження можна визнати історико-генетичний, завдяки якому трактування історичних подій та термінів відбувалося з огляду на досліджувану епоху. **Наукова новизна.** На основі залучених писемних, картографічних, археологічних джерел доведено, що чернігівським архієпископом Іоаном Максимовичем за сприяння та фінансової допомоги гетьмана Івана Мазепи були побудовані основні кам'яні споруди монастиря: трапезна, дзвіниця, приміщення колегіуму, бурса-гуртожиток, келії, муровані стіни. **Висновки.** Всі основні монастирські споруди були кам'яними: могутня дзвіниця з товщиною стін до 3 м, двоповерхова трапезна з церквою Всіх Святих, шість шкільних приміщень Чернігівського колегіуму, бурса-гуртожиток, архієрейські келії-палати, двоповерхові келії для ченців. Монастир був обнесений кам'яною огорожею. Під час забудови монастиря враховувалося його розташування у північно-західній частині Чернігівської фортеці, й тому основні споруди, а саме трапезну, дзвіницю, келії та шкільні приміщення звели вздовж північних фортечних валів. Цей міцний цегляний монастирський корпус з товстими стінами та могутньою дзвіницею був фактично північною фортечною стіною, яка мала захищати найбільш вразливу ділянку з північної напольної сторони біля центральних воріт на підступах до фортеці. Таким чином, монастир був перетворений на значну кам'яну твердиню на території Чернігівської фортеці, яка мала дерев'яно-земляні укріплення та переважно дерев'яну забудову.

Ключові слова: кафедральний Борисоглібський монастир, гетьман Іван Мазепа, архієпископ Іоан Максимович, Чернігівський колегіум, дзвіниця, трапезна, бурса, келії.

Питанням історії розбудови, топографії, архітектури споруд колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря – резиденції впливових чернігівських архієпископів кінця XVII – початку XVIII ст. завжди приділялася чимала увага істориків, архітекторів, археологів, краєзнавців¹. Окремою проблемою

¹ Адруг А. К. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів: Черніг. ЦНТЕІ, 2008. 224 с.; Говденко М. Чернігівський колегіум. Архітектурна спадщина України. Київ : НДІТІАМ, Головкинвархітектура. 2002. С. 153–169; Травкіна О. І. До питання про місцезнаходження Чернігівського колегіуму та реорганізацію його в семінарію. *Сіверянський літопис*. 1998. №3. С. 85–91; Чернігівський колегіум / Нац. архіт.- іст. заповідник «Чернігів стародавній»; [авт. кол.: Ольга Травкіна (кер. та ін.)]. Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2012. С. 204–224; Травкіна О. І. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 93–102; Травкіна О. І. Будинок Чернігівського колегіуму: маловідомі сторінки історії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 3. С. 17–29; Травкіна О. І.

є дослідження місцезнаходження на його території приміщень Чернігівського колегіуму – найстарішого освітнього закладу вищого рівня в Лівобережній Україні, оскільки Борисоглібський монастир було ліквідовано наприкінці XVIII ст. і всі його споруди, окрім давньоруського Борисоглібського собору, трапезної з дзвіницею та будинку архієпископа, на початку XIX ст. розібрали.

Через ліквідацію монастирських будівель та брак документальних свідчень у науковій та популярній літературі протягом першої половини XIX – кінця XX ст., а подекуди й до сьогодення, утвердилася і продовжує панувати думка, що Чернігівський колегіум розміщувався у спорудах, які збереглися до нашого часу, а саме колишній трапезний та дзвіниці. Приміщення колегіуму ототожнювали з цими будівлями. Саме за уцілілою монастирською трапезною та дзвіницею закріпилася назва будинку Чернігівського колегіуму, що використовується й донині і в офіційних документах.

Нами було доведено, що споруда, яка нині відома як будинок Чернігівського колегіуму, – це насправді двоповерхова монастирська трапезна з церквою Всіх Святих та дзвіниця з церквою Іоана Предтечі, прибудована впритул до трапезної на початку XVIII ст. на кошти гетьмана Івана Мазепи². Було доведено, що школи (як тоді називали класи) навчального закладу, безсумнівно, розташовувалися в інших приміщеннях.

Нагадаємо, що Чернігівський колегіум було засновано у 1700 р. чернігівським архієпископом Іоаном Максимовичем за сприяння та фінансової підтримки гетьмана Івана Мазепи на території кафедрального Борисоглібського монастиря. Чернігівські архієпископи, починаючи від найвпливовішого архієрея другої половини XVII ст. Лазаря Барановича, продовжували справу щодо утвердження та вивищення своєї влади, в якійсь мірі, і на противагу київським митрополитам. Заснування колегіуму в Чернігові мало б підвищити авторитет чернігівських архієпископів.

Розбудова резиденції чернігівських архієпископів була тісно пов'язана з церковно-політичним становищем чернігівських ієрархів, їх роллю та місцем у церковному і політичному житті Гетьманщини наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Піднесенню та розквіту Чернігова у цей період сприяла діяльність відомого церковного і культурного діяча, впливового політика, чернігівського і новгород-сіверського архієпископа Лазаря Барановича (1616–1693 рр.). Він був місцеблюстителем київської митрополії в Лівобережній Україні майже 20 років з перервами (1657, 1659–1661, 1670–1685 рр.), а своєю резиденцією після переїзду у 1672 р. до Чернігова обрав Борисоглібський монастир, розташований на території Чернігівської фортеці.

Переїхавши до Чернігова, Лазар Баранович був змушений заново облаштовувати архієрейську кафедру. У листі до архімандрита новгород-сіверського Спасо-Преображенського монастиря Михайла Лежайського архієрей скаржився, що

Історія будинку Чернігівського колегіуму від спорудження до сьогодення. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр. Шістнадцятої Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Глухів, 2017. С. 53–55; Травкіна О. І. До питання про час будівництва будинку Чернігівського колегіуму та особливості його архітектури. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 32–44; Черненко О. Є., Бондар О. М. Чернігівський Борисоглібський монастир у XVII–XVIII ст. (за археологічними та картографічними матеріалами). *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»*. Вип. 2 (5). Чернігів, 2015. С. 166–174; Ігнатенко І. М. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»*. Вип. 2 (5). Чернігів, 2018. С. 175–196; Юрченко С. Б. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. *Чернігівські старожитності: зб. наук. пр. / Нац. архіт.-іст. заповідник «Чернігів стародавній»*. Вип. 2 (5). Чернігів, 2015. С. 105–113.

² Травкіна О. І. До питання про місцезнаходження Чернігівського колегіуму та реорганізацію його в семінарію. С. 85–91.

«архієпископия вся почти съ изнова устраивается, нет в ней ни трапезны, ни келий, ни конюшни и церковь требует великихъ расходовъ»³. Архієпископ доклав чимало зусиль та коштів, аби відбудувати монастир. Незважаючи на те, що Лазар Баранович був архієреєм найбільшої в Гетьманщині Чернігівської єпархії, справа ускладнювалася тим, що маєтності кафедри продовжували належати Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю, де до 1672 р. перебував Лазар Баранович. Минув деякий час, поки згідно з рішенням спеціальної комісії, створеної за узгодженням з гетьманом Іваном Самойловичем, вони були розподілені між Спасо-Преображенським та чернігівським кафедральним Борисоглібським монастирем. До того ж, територія Борисоглібського монастиря, розташованого у північно-західній частині Чернігівської фортеці, обмежувалася її щільною забудовою, була затісною, і навіть друкарню сюди Лазар Баранович перевів лише у 1679 р. після великої пожежі у Новгороді-Сіверському⁴. Архієпископ поступово скуповував землі з будинками мешканців фортеці, які межували з монастирем, розширюючи, таким чином, його територію.

Вірогідніше за все, основну увагу Лазар Баранович приділяв відбудові головної споруди монастиря – Борисоглібського собору, який на той час, певніше за все, вимагав капітального ремонту. Востаннє його ремонту та перебудови здійснювали католики-домінікани, які з кінця 20-х рр. XVII ст. розмістилися на території Борисоглібського монастиря і перетворили Борисоглібський собор на костел Діви Марії. Лазар Баранович планував не лише відремонтувати собор, але й розширити, перебудувати його у панівному на той час стилі бароко. Так, М. Марков писав: «Въ 1672 году Архієпископъ Черниговскій Лазаръ Барановичъ, обратил тот монастырь въ Грекороссійскій, и предалъ к церкви трапезу (притвор – *Авт.*) с третьимъ куполомъ, освятилъ оную во имя Бориса и Глеба»⁵. 12 січня 1684 р. гетьман Іван Самойлович у листі до намісника Мгарського монастиря Макарія Русиновича повідомляв: «заліцил нам пан полковник Черніговскій иншого майстра німецкое породы, на имя Ивана Баптисту, которого для поправки церкви пастырское до Чернігова з Литвы зятягнено. Тот, яко чинится быти в ділі майстерства своего досконалым, и волен будучи от работ инших, подымается нам поддуг мысли нашей своею росторопною наукою діло церковнее выставити»⁶. Дослідник архітектури С. Юрченко вважав, що мова йшла про відбудову саме Борисоглібського собору, оскільки пастирська церква – це Борисоглібський собор, який на той час був кафедральним⁷. Як бачимо, за ініціативи, вірогідніше за все, Лазаря Барановича та за допомогою чернігівського полковника В. Дуніна-Борковського для перебудови Борисоглібського собору був запрошений відомий зодчий з Литви Іван Баптист. У літературі утвердилася думка, що німецький будівничий Іван Баптист – це Йоганн-Баптист Зауер, який працював у Вільно у другій половині XVII ст. Він будував в Україні Спасо-Преображенський собор Мгарського монастиря (1684–1692 рр.), у Чернігові міг споруджувати Троїцький собор (1679–1695 рр.) та бути причетним до будівництва підземних церков Антонієвих печер.

Дійсно, однокупольний давньоруський Борисоглібський собор був перебудований на традиційний для України трибанный храм: окрім центрального купола, був зведений купол над вівтарною частиною, з заходу прибудований восьмигранний притвор, теж увінчаний куполом. Центральний купол був

³ Письма Преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Чернигов: В типог. Ильинского монастыря, 1865. 2-е изд. С. 201.

⁴ Огієнко І. І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994. С. 340.

⁵ Марков М. Е. О достопамятностях Чернигова. Москва : Университетская Типография, 1847. С. 17.

⁶ Юрченко С. Б. Перебудова Борисоглібського собору в Чернігові Лазарем Барановичем та її вплив на архітектуру храмів Гетьманщини. С. 105.

⁷ Там само. С. 106.

триярусний, бокові – двоярусні, грушеподібної форми, характерні для тогочасної української архітектури. Собор прикрашали барокові фронтони, розкреповані карнизи, притвор – півциркульні ніші. Борисоглібський собор набув вигляду традиційного українського барокового храму. Розпочавши відродження Борисоглібського монастиря, Лазар Баранович не зміг його завершити. Треба зазначити, що його зусилля були в цей час направлені на здійснення інших проєктів: будівництво найбільшого з усіх існуючих у Чернігові храмів – Троїцького собору, облаштуванню Троїцько-Іллінського монастиря, друкарні, інших храмів та монастирів Чернігівської єпархії.

Після смерті Лазаря Барановича активною розбудовою кафедрального Борисоглібського монастиря займався чернігівський архієпископ Іоан Максимович. Після висвячення на архієпископа 1697 р. владику за підтримки гетьмана Івана Мазепи розгорнув тут велике кам'яне будівництво, прагнучи перетворити монастир з переважно дерев'яними будівлями на муровану обитель з ошатними та величними спорудами. Відомо, що гетьман надав 10000 тисяч золотих на розбудову кафедрального Борисоглібського монастиря. У 1701 р. він же видав Іоану Максимовичу підтверджувальний універсал на володіння руднею поблизу с. Неданчичі, подарованою кафедрі чернігівським війтом І. Яхимовичем на «фундууючуся каменную звонницу»⁸. Іоан Максимович вслід за Лазарем Барановичем продовжував розширювати територію монастиря, скуповуючи земельні наділи, прилегли до чернечої обителі. Про те, що за часів Іоана Максимовича у кафедральному Борисоглібському монастирі була побудована переважна більшість кам'яних споруд, свідчить його епітафія, автором якої, певніше за все, був намісник Борисоглібського монастиря, префект Чернігівського колегіуму, чернігівський архієпископ (1713–1721 рр.) Антоній Стаховський:

«В дому архиерейском вся бяху древяна
Здания, а им вся с камене создана:
Трапеза, калокольна, кельи, палаты
И ограда, все то он потщася создати»⁹.

Як бачимо, в епітафії вказується, що саме Іоан Максимович у кафедральному Борисоглібському монастирі здійснив муроване будівництво трапезної, дзвіниці, келій, палат, мурів, а до цього «вся бяху древяна». Далі в епітафії йде мова про оздоблення храму (тут слід згадати про царські срібні ворота іконостаса Борисоглібського собору з гербом гетьмана Івана Мазепи, надані керманичем держави) та заснування Чернігівського колегіуму:

«Церковь внутрь икона многа украси, сосуды,
Священники, врата, лампы, серебро, злато всоуды.
Аки Симон Ионин иерей великий,
Во дни своя утверди церковь с человеки:
Училища воздвигнув Божией святыни»¹⁰.

Будівництво цілого комплексу кам'яних споруд Борисоглібського монастиря вимагало ретельного планування. Враховуючи, що монастир був розташований на території Чернігівської фортеці, його площа обмежувалася щільною забудовою фортеці, на території якої розміщувалися як адміністративні, так і оборонні споруди, будинки жителів. Планувально-просторова структура монастирського ансамблю потребувала також врахування вже існуючих оборонних мурів фортеці, пристосування монастирських будівель до фортечних споруд. З іншого боку,

⁸ Модзалевский В. Л. Краткий очерк жизни св. Иоанна Максимовича / Подготовка до друку і передмова О.Коваленка. *Сіверянський літопис*. 1998. № 5. С. 139.

⁹ Фомин С. В. Последний царский святой. Святитель Иоанн (Максимович) митрополит Тобольский, Сибирский чудотворец. Житие. Чудеса. Прославление. Служба. Акафист. Санкт-Петербург: Общество Святителя Василия Великого, 2003. С. 50.

¹⁰ Там само.

Рис. 1. План «Абрис Чернігівський». 1706 р.

муроване будівництво кафедрального монастиря у фортеці посилювало оборонні функції не лише чернечої обителі, але й фортеці в цілому, з огляду й на те, що в цей час велася російсько-шведська війна. Не випадково, що тоді були зведені кам'яні мури Києво-Печерської Лаври, Печерська фортеця у Києві, у 1706 р. Чернігів відвідав російський цар Петро I, і того ж року був виконаний мальований план міста Чернігова «Абрис Чернігівський» (Рис. 1). Це найстаріший план міста з тих що, зберігся до наших часів. На «Абрисі» Борисоглібський монастир та його споруди позначено досить схематично та спрощено. І це в значній мірі утруднює реконструкцію тогочасної топографії монастиря.

На плані територія монастиря відображена у формі прямокутника, розташованого у північно-західній частині фортеці між її північною стіною та Спасо-Преображенським собором. Межі його західної сторони сягали центральної фортечної Любецької (Київської) брами з бастіоном, на сході монастирська стіна проходила за Борисоглібським собором. Монастир з трьох сторін був уже оточений стінами. «Абрис» засвідчив, що монастир не мав четвертої, північної стіни, оскільки з півночі проходила стіна фортеці, до якої примикала територія обителі, а одна із веж фортеці була зображена саме у північно-східному кутку монастиря. Проте дослідник І. Ігнатенко вважав, що тут на плані 1706 р. допущена неточність, оскільки «розкопки 1990 р. (Траншея 2) показали, що зовнішня сторона корпусу, прилеглого до дзвіниці із заходу (корпус монастирських приміщень, включаючи дзвіницю, вздовж північного валу фортеці – *Авт.*), була впущена в насипний ґрунт ескарпу, не залишаючи місця для фортечної стіни»¹¹. Дійсно, на пізніших планах Чернігівської фортеці та монастиря (1755 р., 1757 р., 1772 р. та ін.) (Рис. 2) на цій північній ділянці фортечних стін не зафіксовано.

Вхід до монастиря на плані позначено брамою з півдня, зверненою в бік Спасо-Преображенського собору. На «Абрисі» чомусь не зафіксований вхід до монастиря із заходу (на плані із монастирського подвір'я в середній частині західної стіни примикає тільки якийсь невеличкий прямокутник). Справа в тому, що на пізніших планах Чернігівської фортеці та монастиря (1739 р., 1740 р., 1755 р., 1757 р., 1772 р. та ін.) зафіксовано цей важливий вхід з боку центральної Любецької (Київської) брами. Припускаємо, що він у цей час обов'язково існував, оскільки

¹¹ Ігнатенко І. М. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. С. 188.

Умовні позначки

1. Приміщення Чернігівського Колегіуму
2. Архієрейські келії
3. Дзвіниця
4. Трапезна з церквою Всіх Святих
5. Келії: нижні та верхні
6. Бурса
7. Борисоглібський кафедральний собор
8. Церква св. Стефана

Рис. 2. Експлікація споруд кафедрального Борисоглібського монастиря на плані 1755 року (версія автора)

західний вхід був найзручнішим, найкоротшим входом до Борисоглібського монастиря з боку центральної фортечної Любецької (Київської) брами та головної в'їзної дороги у фортецю. До речі, про це свідчать й документальні джерела, про які зазначимо пізніше.

На жаль, на плані 1706 р. споруди монастиря зображені досить умовно та схематично, без написів (позначений лише напис, що стосується всього монастиря «Дом архиерейско[й]»), на відміну від інших церков «Абрису» з намальованими фасадами та підписами. Окрім Борисоглібського собору, який на плані зафіксований у вигляді прямокутника з хрестом, тут позначений ще один видовжений корпус приміщень вздовж північної стіни з великим виступом – ризолітом у західній частині. Ще одна досить значна споруда у вигляді прямокутника з виступом-ризолітом з південного боку, орієнтована зі сходу на захід, зображена навпроти північного корпусу та західного фасаду Борисоглібського собору. На плані також зазначені три невеликі прямокутні споруди у північно-східному куті монастиря.

Досить скупе зображення забудови Борисоглібського монастиря на «Абрисі» 1706 р. доповнює інформація, які містяться в тогочасних джерелах та на закладній дошці гетьмана Івана Мазепи з монастирської дзвіниці. Вперше про розбудову мурованих будівель Борисоглібського монастиря зазначалося у книзі «Зерцало от писанія Божественнаго», яка була піднесена гетьману Івану Мазепі від Чернігівського колегіуму: «...особливому милостивому патрону и добродиеви, доброесіедушеполезноезерцало, вуново оновленномъ Черниговских оучилищъ»¹². Вийшла вона 1705 р. у друкарні чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря. У присвяті книги «Зерцало от писанія Божественнаго», написаний витончено та емоційно, з майстерно застосованою, досить складною художньою образністю, метафоричністю, характерними для стилю бароко, гетьман прославлявся за будівництво та прикрашання церков у Києві, розбудову Києво-Могилянської колегії: «Зримъ Києво-Могилянскіе Афины, щедрою десницею Вашею Панскою каменным строеніемъ, и правъ оутвержденіемъ оукрепленны», меценатство в Чернігові: «Сей Богоспасаемый Градъ Черниговъ, Архіерейской Катедрою, Вашимъ же милостивнымъ Рейментарскимъ благодетельствомъ, в мурах и въ всякихъ благостосеніяхъ ныне, яковъ прежде небысть благонароचितъ, изряденъ,

¹² Зерцало от писанія Божественнаго. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1705. Арк. 7.

светель, и прекрасень»¹³, тобто розбудову кафедрального Борисоглібського монастиря.

У «Зерцалі» мова йшла про будівництво, зокрема, монастирської дзвіниці з церквою на честь патронального святого Мазепи Іоана Предтечі, вказується на надання Мазепою дзвону для дзвіниці, згадується тут і трапезна з церквою Всіх Святих, прибудованими впритул до дзвіниці: «Егда в дому архірейскомъ Черниговскомъ мужества добродетелей воюющаго съ душевными и телесными супостати, и горливаго къ Богу восхожденія, Триумфальный знакъ каменный соорудити благоволилъ еси колюсь, Дзвонницу, на ней же церковь Божественная под именемъ патрона Вельможности Вашой святого Иоанна Предтечи. Аще не яко святая святых, обаче в ней, о здравіи и спасеніи Вашей Рейментарской Милости святая святых выну приносится. Столпы многіе на себе имели и изобретенія и красоту, первее, бяху крепкіе и высоки на осмъ десять лактей, второе имейху верхи медяни, такожде и свети висяща медяніе, кроме же инныхъ всякихъ изрядныхъ и премудрыхъ оукрашеній, имейху, на себе яблока гранатовіе. Не глаголимъ зде о высокости [по милости Вашей панской] строенія каменнаго, вышше бо есть соломоновой, ибо самолюбезное вельможности Вашей оусердіе къ хвале Божой, самыхъ небесъ досязает. Не глаголимъ от покровенія медяномъ, не ново бо есть Вашой щедрой десници, и златомъ церковныя верхи оукрашати, о подобіи соломене, яко бо на соломоновыхъ столпахъ яблока, тако на вашомъ панскомъ колюсе дзвонничномъ, кимвал (дзвін – Авт.) доброгласень власнымъ коштомъ Вашимъ Рейментарскимъ соделанный»¹⁴.

Як бачимо, автор присвяти, намісник Борисоглібського монастиря, префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський з захопленням описав величну дзвіницю, назвав її Триумфальним знаком, порівняв зі знаменитою античною скульптурою – Колосом Родоським. Відмітив він міцність і висоту стовпів (висота яких сягала 40 метрів), мідну покрівлю, мідні висячі свічники, інше оздоблення: «яблока гранатовіе», найімовірніше – це елемент на куполі у вигляді кулі під основою хреста. У присвяті зазначено, що гетьман Іван Мазепа своїм коштом забезпечив дзвіницю «доброгласним кимвалом», тобто дзвоном. Над входом до дзвіниці була розміщена закладна керамічна дошка з гербом гетьмана Івана Мазепи, що збереглася до нашого часу і напис на якій свідчить, що дзвіницю було збудовано у 1700–1702 рр. «прещедрим даянiем и иждевенiем» ясновельможного гетьмана.

Кам'яні монастирська дзвіниця з церквою Іоана Предтечі, яка була названа на честь патронального святого гетьмана Івана Мазепи, та двоповерхова трапезна з церквою Всіх Святих, прибудована зі східної сторони до дзвіниці, що збереглися до нашого часу, розташовані на краю північної ділянки колишнього фортечного валу, і це дає можливість беззаперечно їх співвіднести з корпусом приміщень вздовж цієї північної ділянки фортеці, зображеної на «Абрисі» 1706 р.

У книзі «Зерцало от писанія Божественнаго» також зазначалося, що «Ныне году поспешествующу, Преосвященный Архієпископ Черниговский, егде обрете Бог мужа по сердцу своему, на обновление Россійского рода, оустави аки втораго Константина, дарова премудрость Соломонову, по благослови преславными победами, супротивныхъ одоленіем. Достойно рещи о нем древніе словеса, не бысть прежде его, подобенъ ему, и по нем не будет. Благонадежен дом архієпископіи Черниговской милости, пособствующи, презреніи в нынешнемъ году положи начало, к расширенію, сооружи оучилищъ каменныхъ шесть, за скудность мейсца, под единымъ покровом. Аще Бог восхощет, и живи будем, в настоящій год,

¹³ Зерцало от писанія Божественнаго. Арк. 5 зв.

¹⁴ Зерцало от писанія Божественнаго. Чернігів: Друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1705. Арк. 6.

риторицкому оученію начало положено буде»¹⁵. Деякі дослідники відносить всі ці висловлювання до особи Іоана Максимовича. С. Маслов вважав, що такі вирази, як «преславныи победы», «супротивных одоленієм» навряд чи можна віднести до характеристики чернігівського архієпископа, а отже, вони стосуються, певніше за все, гетьмана¹⁶. Дійсно, без гетьманської підтримки та фінансування Іоан Максимович вряд чи зміг би розгорнути чимале кам'яне будівництво у кафедральному Борисоглібському монастирі, в тому числі й шкільних приміщень. Таким чином, за допомогою, ймовірніше за все, самого гетьмана Івана Мазепи були побудовані приміщення колегіуму: «оучилищъ каменныхъ шесть за скудость мейсца, под единымъ покровом». Це дало можливість відкрити ще один клас риторики: «Живы будем в настоящий годъ (тобто у 1705 р. – Авт.) риторицкому оученію начало положенно буде». Таким чином, корпус шкільних приміщень аж ніяк не розміщувався в дзвіниці та монастирській трапезній, тобто в тих приміщеннях, які у XIX–XX ст. мали назву будинку Чернігівського колегіуму.

В якому ж місці могли бути споруджені «оучилищъ каменныхъ шесть» колегіуму? «Зерцало» свідчить, що за браком місця вони були побудовані «под единымъ покровом», тобто, можна було припустити, що вони розташовувалися поряд вже з існуючим корпусом приміщень, тобто дзвіницею та трапезною. Аналіз планів фортеці та Борисоглібського монастиря середини і другої половини XVIII ст., які більш детально фіксують споруди чернечої обителі, дійсно засвідчують наявність видовженого по осі схід-захід корпусу приміщень вздовж північного валу фортеці, який простягався до західної монастирської брами, яка розміщувалась поруч з фортечними Любецьким (Київськими) воротами. Отже, до дзвіниці з трапезною, які входили до цього корпусу, були прибудовані ще споруди аж до монастирської брами. Були висловлені припущення, що «оучилищъ каменныхъ шесть» могли бути розташовані у двоповерхових приміщеннях, які безпосередньо прилягали до монастирської дзвіниці із заходу¹⁷. Цей корпус, за свідченням О. Шафонського, був двоповерховим, у 1785 р. був перебудований у одноповерховий та поновлений¹⁸. Відомо, що на той час Чернігівський колегіум уже перевели з кафедрального Борисоглібського монастиря у колишній маєток П. Полуботка за р. Стрижень. Дослідник І. Ігнатенко здійснив кольорову графічну реконструкцію цього корпусу, який складався з дзвіниці, трапезної та двоповерхового корпусу, прилеглого до дзвіниці із заходу. Він вважав, що «будівля колегіуму створювалася під протекцією Мазепи і при зведенні її, певно, бралися типові зразки, як шкіль в Україні, так і колегіумів Речі Посполитої. Подібні споруди, як правило, були двоповерховими і складалися із кількох частин: навчальних класів, церкви, служб, конгрегаційного залу (який міг, певно, розміщуватися і в приміщенні трапезної)»¹⁹. Двоповерховий корпус, який примикав до дзвіниці, згідно з планами монастиря і фортеці XVIII ст., закінчувався виступом (будівля була Г-подібна в плані). Ризаліт, що виступав, був звернений на південь, його міг увінчувати бароковий фронтон.

¹⁵ Зерцало от писанія Божественнаго. Арк. 15.

¹⁶ Маслов С. І. Етюди з історії стародруків. *Труди Українського Наукового Інституту Книгознавства*. Київ : Київ Друк, 1925. Вип. I–VIII. С. 58.

¹⁷ Реконструкція первісного вигляду архітектурного комплексу будівель XVIII ст. на території колишнього Борисоглібського монастиря – т. зв. Чернігівський колегіум. Автор І. Ігнатенко. Пояснювальна записка. 2001 р. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Дагр. 1523. Арк. 4; Травкіна О. І. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. С. 95; Травкіна О. І. Історія будинку Чернігівського колегіуму від спорудження до сьогодення. С. 55; Травкіна О. І. До питання про час будівництва будинку Чернігівського колегіуму та особливості його архітектури. С. 42.

¹⁸ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Київ : Университетская Типография, 1851. С. 265.

¹⁹ Реконструкція первісного вигляду архітектурного комплексу будівель XVIII ст. на території колишнього Борисоглібського монастиря – т. зв. Чернігівський колегіум. Автор І. Ігнатенко. Пояснювальна записка. Арк. 2.

Рештки цього корпусу у вигляді залишків мурування були виявленні археологами у 1990 р. та 1996 р.²⁰

Проте тогочасні писемні джерела вказували на місцезнаходження «латинських шкіл» біля в'їзних фортечних воріт, тобто Любецьких (Київських). Так, у донесенні чернігівського єпископа Никодима Сребницького 1739 р. до Синоду зазначалося: «При кафедральном же черниговском Иоанном латинския школы зделаны в тесном и непристойном месте при самой з ворот городовых в город Чернигов въездной дороги; а от проезжающих людей мимо самых школьных окошечок счиняющихся, шумом и криком дознается иных учащихся обучении и препятствие»²¹. При цьому зазначалося, що заняття відбувалися у чотирьох мурованих школах «вомещая по две школы воедино по школу риторику». Як бачимо, на відміну від «Зеркала», де вказувалося на побудову шести приміщень, наприкінці 30-х рр. XVIII ст. їх було чотири, і розміщувалися вони біля центральних воріт фортеці та в'їзної дороги.

Через 30 років у 1766 р. єпископ Кирило Ляшевицький повідомляв у Синод, що Іоан Максимович побудував «четыре избы каменные обь одномъ аппартаменте съ накатными потолками». У них проводилися заняття – «въ одной избе аналогія и инфіма, въ другой грамматика и синтаксима, в третьей піитика, в четвертой риторика». «Оные избы за теснотою кафедры устроены на непристойном месте, при самой зъ воротъ городовыхъ идучей въ крепость главной дороге, почему отъ проходящего и проезжающего подъ самыми окошками много народа бывает великія шума и крики и за темъ немалое бывает в учении беспокойство и помешательство»²².

Як бачимо, чернігівські єпископи стверджували, що класи (школи) колегіуму були побудовані «в тесном и непристойном месте» біля центральних фортечних воріт, тобто, це не міг бути двоповерховий корпус, прибудований впритул до дзвіниці із заходу, як припускалося раніше, оскільки за планами XVIII ст. від цього корпусу з виступом-ризалітом до західних монастирських та фортечних воріт ще досить значна відстань. Цей відрізок на планах також позначений приміщеннями, які простягнулися від корпусу з ризалітом вздовж північного валу і доходили до західних монастирських та фортечних Любецьких (Київських) воріт (Рис. 2).

Про те, що саме у цьому місці знаходилися класи (школи) колегіуму, свідчить «Опис подвір'я чернігівського архієпископа і Чернігівського колегіуму (для потреб оборони)» (не раніше 13 серпня 1708 р.). Цей «Опис» був включений С. Павленком до збірника «Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 рр. в документальних джерелах»²³. Його оприлюднив дослідник К. Кочегаров, він зберігається з іншими документами у Російському державному архіві давніх актів²⁴. Опис було складено у зв'язку подіями російсько-шведської війни. Російський уряд планував використати кам'яні споруди кафедрального Борисоглібського монастиря для розміщення в них продовольчих складів. З цією метою були оглянуті монастирські будівлі та складено опис подвір'я чернігівського архієпископа і Чернігівського колегіуму. Були також укладені кресленики, які, вочевидь, не збереглися²⁵.

²⁰ Ігнатенко І. М. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. С. 185.

²¹ Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп.1. Спр. 1556. Арк. 2.

²² Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. *Черниговские епархиальные известия*. (Ч. неофиц.). №22. С. 771.

²³ Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. Сергій Павленко. Київ : Мистецтво. 2019. С. 84.

²⁴ Кочегаров К. А. Русское правительство и Черниговский казацкий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 год) [Приложение]. *Петербургские славянские и балканские исследования*. 2015. № 2. Июль-декабрь. С. 204–205.

²⁵ Кочегаров К. А. Русское правительство и Черниговский казацкий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 год). С. 198.

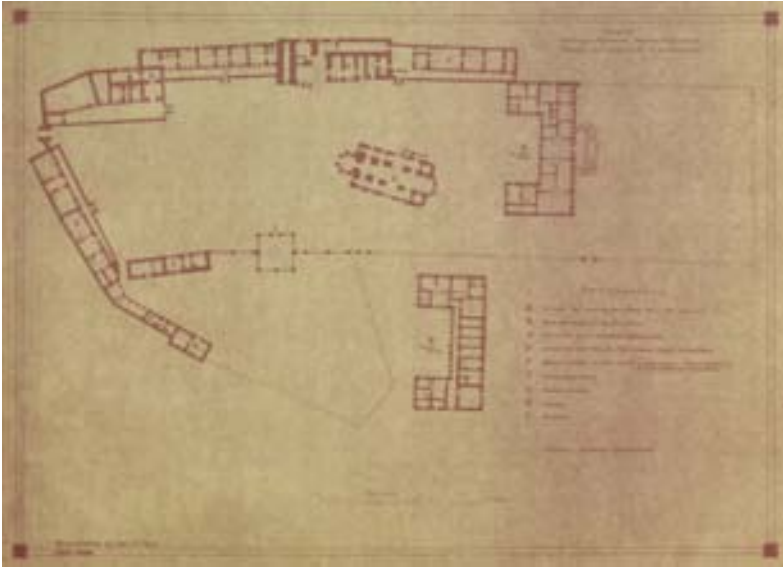

Рис. 3. План колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря. Кін. XVIII ст.

В «Опису» зазначалося:

«Строение каменное в катедре черниговской.

Брама каменная, на бреме шесть келий без склепения на школы.

Келии архиерейские каменные, в них живут архидиаконы, иеромонах Амвросий, писарь и иные.

Дзвонница

Под дзвонницею склепы, на склепу пекарня, верх кравечня, над кравечнею дзвоны, верх дзвонов церковь святого Иоанна Предотечи.

Трапеза каменная

Под трапезою склеп, на склепу пекарня и просфорня, верх сего самая трапеза и олтарь»²⁶.

Як бачимо, дійсно за свідченням «Опису» 1708 р. «шість келій без склепіння на школи», тобто шість шкільних приміщень розташовувалися на кам'яних воротах, тобто західних монастирських, поряд з фортечними центральними воротами, оскільки на це вказують вищезазначені донесення чернігівських єпископів. Нагадаємо, в них підкреслювалося, що вони були побудовані «в тесном и непристойном месте при самой з ворот городских в город Чернигов въездной дороги», а в «Зерцалі» 1705 р. зазначалося про зведення «оучилищъ каменныхъ шесть за скудость мейсца, под единымъ покровом». Отже, шкільні приміщення були побудовані «под единымъ покровом» поруч вже з існуючим, видовженим по осі схід-захід північним корпусом споруд, що складався з двоповерхової трапезної, дзвіниці, двоповерхових келій, прилеглих до дзвіниці. Місця майже не залишалося, і тому їх звели в тісному місці, у північно-західній частині, впритул до монастирських воріт, або ж частково й над ними, з якими класи (школи), певно, могли складати єдиний корпус. В «Опису» також вказувалося, що «шість келій на школи» були без склепінь, мали дерев'яні стелі. У згаданому донесенні єпископа Кирила Ляшевецького 1766 р. також зазначалося, що ці приміщення були одноповерховими з прямою стелею: «четыре избы каменные обь одномъ аппартаменте съ накатными потолками». З огляду на тісноту та незручність розташування класів (шкіл) не випадково чернігівські єпископи ставили питання

²⁶ Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. С. Павленко. С. 84.

про переведення колегіуму в П'ятницький монастир²⁷.

Отримання відомостей про планування цих приміщень утруднює брак письмових та картографічних джерел. У нашому розпорядженні є лише план та опис монастиря кінця XVIII ст. Це «План Черниговскаго архиерейскаго дома, состоящаго в крепости» (внизу плану напис – «генерал Михайло Кречетников», який з 1790 р. був малоросійським генерал-губернатором) (Рис. 3) та опис колишнього кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. Вони містять більш детальну інформацію про планування та опис північно-західного корпусу біля монастирської брами, який можна співвіднести як з таким, де могли б розміщуватися шкільні приміщення. Проте треба не забувати, що цей корпус з того часу міг бути перебудований. Згідно з цим планом та описом, у ньому на цей час, тобто кінець XVIII ст., розміщувалися уже амбари та комори: «Хлебной амбаръ в немъ окошки с решетками:/на верху оногo две комнаты одна на другой в кой ни окошокъ ни дверей не находится, вверху при окошкахъ решетки железные. Сени две комнаты по обеимъ сторонамъ и двумя кладовыми; в них двери ветхие окошокъ семь ветхихъ в них железные решетки двери одне наружные. При семь корпусе амбаровъ два, а за онымъ маленькая комната одна при самыхъ воротахъ в ней окошко ветхое, двери ветхие»²⁸. Корпус мав форму неправильного прямокутника із трохи скошеною в бік монастирських воріт північною стороною, прибудованого впритул до виступу-ризоліту колишньої двоповерхової споруди біля дзвіниці. З південного боку корпус оперізувала, можливо, дерев'яна галерея з ганком, через яку був влаштований вхід до його приміщень. Рештки цього корпусу були також виявлені археологами у 1990 р. та 1996 р.²⁹.

Далі в «Опису» 1708 р. зазначені кам'яні келії архіерейські, в яких проживають архідиякон, писар та інші. Зважаючи на послідовність опису, оскільки після цього вказано на дзвіницю та трапезну, можна їх співвіднести з двоповерховими келіями, які прилягали до дзвіниці із заходу. Їх назву архіерейські, вочевидь, можна пояснити тим, що в них проживали представники більш високого духовного кліру кафедрального монастиря, інші значні особи.

Наступною спорудою після цих архіерейських келій в «Опису» зафіксовано дзвіницю. Інформація про неї досить цікава: під дзвіницею були облаштовані склепи, тобто підвальні приміщення, над склепом, тобто на першому поверсі, розміщувалася пекарня, зверху, тобто на другому поверсі – кравецька майстерня, над нею поверх, де розміщувалися дзвони, над ними – церква Іоана Предтечі, названа на честь патронального святого гетьмана Івана Мазепи. Отже, версія про те, що церква Іоана Предтечі могла розміщуватися нижче дзвонів, виявилася хибною³⁰. Далі в «Опису» зазначена кам'яна трапезна, яка теж мала склепи, над ними, тобто на першому поверсі розміщувалася пекарня з просфорнею, а на другому поверсі – власне трапезна з вітарем (церква Всіх Святих – Авт.).

Після цього в «Опису» зафіксовано ще шість кам'яних келій: «келии нижными каменные», в яких проживали ченці та послушники, та сьома недобудована келія на льоднику. Далі йшла мова про шість «верхнии келии без склепения», тобто з дерев'яними стелями, але в переліку одна пропущена, як і у випадку з нижніми келіями³¹. У цих келіях також проживали ченці та послушники. За келіями

²⁷ Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 1. Спр. 1556. Арк. 2; Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. *Черниговские епархиальные известия*. (Ч. неофиц.). № 22. С. 771.

²⁸ Травкіна О. І. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. С. 100.

²⁹ Ігнатенко І. М. Споруди Чернігівського Борисоглібського монастиря та їх оборонне призначення. С. 185–186.

³⁰ Травкіна О. І. До питання про час будівництва будинку Чернігівського колегіуму та особливості його архітектури. С. 40.

³¹ Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Уп. С. Павленко. С. 84.

розміщувалися солодовня та провар (броварня?) довжиною у три сажені. Опис цих келій засвідчив, що вони, вочевидь, були двоповерхові, нижній поверх -кам'яний, а от верхні келії не зазначено, що вони були кам'яні. Верхні келії, як і шкільні приміщення, не мали склепіння. Де могли розміщуватися ці келії? Нагадаємо, що на «Абрисі» 1706 р., окрім північного корпусу, який складався із споруд, мова про які йшла вище, зображена ще одна досить велика будівля у вигляді прямокутника з виступом-ризолітом з південного боку, орієнтована зі сходу на захід, яка розміщувалася навпроти північного корпусу та західного фасаду Борисоглібського собору. На планах фортеці та Борисоглібського монастиря 1755 і 1772 рр. позначено, що зі сходу ця споруда має гранчасту абсиду (Рис. 2). Будинок мав також великі Г-подібні сходи з двома прогонами з південного та північного боків, тобто, можна припустити, що він був двоповерховий.

Висувалася гіпотеза, що, можливо, це був будинок, де жили чернігівські архієпископи та єпископи. У ньому могла розташовуватися домовна, хрестова церква, найімовірніше, в ім'я св. Стефана, де навчали ставлеників, які готувалися стати священиками. «В кафедральном Борисоглебском монастыре...церкви Борисоглебская с правым приделом Рождества Богородицы, в трапезе Всех Святых, на колокольне Предтеченская, крестовая во имя архидиакона Стефана – для обучения ставленников», – повідомлялося у донесенні до Синоду 1740 р.³². Можливо, його побудували теж за часів Іоана Максимовича на кошти гетьмана Івана Мазепи, оскільки на «Абрисі» 1706 р. цей корпус присутній. А церкву, ймовірно, назвали на честь патронального святого батька Івана Степановича Мазепи архієпископа св. Стефана. Після 1776 р. на планах цей будинок уже відсутній. Можливо, його розібрали, натомість у 1780 р. на схід від Борисоглібського собору на ділянці, яку прикупили, побудували новий будинок для архієрея³³. В «Опису» 1708 р. не зазначається приміщення, де міг мешкати архієпископ Іоан Максимович. Виходячи з «Опису», в монастирі були кам'яні архієрейські келії, про які мова йшла вище, проте зазначалося, що в них живуть архієдіакони, ієромонах Амвросій, писар та інші, але нічого не говорилося про архієрея. Оскільки в «Опису» ці архієрейські келії називалися зразу після шкільних приміщень на брамі та перед описом дзвіниці, то, співставляючи з планами, їх можна визначити як двоповерхові келії біля дзвіниці. Можливо, дійсно в них міг проживати і сам архієпископ, оскільки вони носили назву архієрейські. А от кам'яні нижні келії та верхні келії без склепіння тепер можна співставити з двоповерховою спорудою, що розташовувалася навпроти північного монастирського корпусу та на захід від Борисоглібського собору і яку розібрали, як свідчать плани, між 1772 та 1776 рр.

За «Описом» 1708 р. у кафедральному Борисоглібському соборі були й дерев'яні келії: у першій, до речі проживав намісник монастиря префект Чернігівського колегіуму Антоній Стаховський, з 1712 р. – чернігівський архієпископ, з 1720 р. – митрополит Тобольський. Навпроти цієї келії була ще одна дерев'яна келія для проживання дияконів та пономарів. Ще дві дерев'яні келії були розташовані, як зазначалося в «Опису», навпроти вівтаря³⁴.

Наостанок в «Опису» вказувалося, що за межами кафедри на новопридбаних землях були побудовані кам'яні келії, призначені для облаштування бурси та конвікту (гуртожитку – *Авт.*), які також були без склепіння³⁵. Як бачимо, «Опис» 1708 р. засвідчив, що за часів архієпископа Іоана Максимовича були побудовані

³² Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода / [Сост. Комиссия для разбора и описания архива Святейшего правительствующего синода] Санкт-Петербург: В Синодальной Типографии, 1908. Т. XX. С. 610.

³³ Травкіна О. І. Маловідомий опис колишнього Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря 1796 р. С. 94.

³⁴ Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Уп. С. Павленко. С. 84.

³⁵ Там само.

не лише кам'яні шкільні приміщення, але й гуртожиток для малозабезпечених учнів. Приміщення для бурсаків також були кам'яними, і вони були зведені «вне катедр» на землях, які були нещодавно куплені кафедральним монастирем. На «Абрису» 1706 р., окрім двох вище зазначених корпусів: північного та того, що розміщувався навпроти, інших значних кам'яних споруд не було позначено. Можна припустити, що бурса споруджена між 1706 та 1708 рр., бо, як сказано, вона була побудована на «новокуплених», тобто нещодавно придбаних землях. На жаль, планів фортеці, зокрема, Борисоглібського монастиря між 1706 р. та 1739 р. на сьогоднішній день не виявлено. Але план 1739 р. та плани подальших років засвідчили, що його територія значно розширилася у південно-західному напрямку. На планах середини та другої половини XVIII ст. у цій, мабуть, придбаній після 1706 р. частині монастиря, позначено видовжений по осі північ-південь вздовж дороги, яка йшла від центральної Любецької (Київської) брами у глиб фортеці, чималий корпус приміщень, вочевидь, кам'яних. За планом М. Кречетнікова (Рис. 3) та монастирським описом 1796 р., він складався з чотирьох кам'яних кімнат та сіней, під ними був розташований невеликий погріб. Цей корпус, зведений вздовж головної в'їзної дороги у фортецю, одночасно був і монастирською огорожею з боку цієї дороги. До нього майже перпендикулярно був прибудований ще один кам'яний корпус із п'яти приміщень. Проте треба мати на увазі, що вони були перебудовані єпископом Феофілом Ігнатовичем (1770–1788 рр.)³⁶. Можна припустити, що цей кам'яний корпус, зведений вздовж в'їзної дороги, і міг бути приміщенням кам'яної бурси, спорудження якої засвідчив «Опис» 1708 р. Чернігівський архієпископ Іларіон Рогалевський у донесенні до Синоду 1737 р. повідомляв, що «имеются построенные при доме моем архиерейском в коллегиуме Черниговском два жилых дома, в которых оне (тобто малозабезпечені учні – Авт.) перед сим жительствоваали и ныне жительствоуют»³⁷. У цей час в бурсі проживало 100 бурсаків³⁸. Отже, ці приміщення повинні бути чималими, щоб у них могла вміститися така значна кількість бурсаків. Правда, наприкінці XVIII ст. О. Шафонський зазначав, що «латинська школа» була облаштована в келіях, які розташовувалися на південь від Любецьких та нових монастирських воріт³⁹, тобто в тих приміщеннях, в яких, припускаємо, могла розміщуватися бурса. Проте на той час коле́гіум був переведений у колишній маєток П. Полуботка, та й самі келії значно перебудували, тому ставитися до цих відомостей треба з обережністю. Він міг переплутати шкільні приміщення з бурсою-гуртожитком. О. Шафонський вважав, що їх спорудили домініканці за польського володарювання, оскільки вони від вулиці мали «впадини», тобто ніші, в яких за католицьким звичаєм, стояли статуї святих⁴⁰.

Але, як бачимо, наявні різноманітні писемні, картографічні, археологічні джерела, включно з нововиявленими, свідчать про те, що саме чернігівський архієпископ Іоан Максимович на початку XVIII ст. за сприяння та фінансової допомоги гетьмана Івана Мазепи розгорнув велике кам'яне будівництво у кафедральному Борисоглібському монастирі. Всі основні монастирські споруди були кам'яними: могутня дзвіниця з товщиною стін до 3 м, двоповерхова трапезна з церквою Всіх Святих, шість шкільних приміщень Чернігівського коле́гіуму, бурса-гуртожиток, архієрейські келії-палати, двоповерхові келії для ченців. Монастир був обнесений кам'яною огорожею. Під час забудови монастиря враховувалося його розташування у північно-західній частині Чернігівської фортеці, й тому

³⁶ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 265.

³⁷ Благовещенский М. Извлечение из материалов по истории Черниговской семинарии. Черниговские епархиальные известия. (Ч. неофиц.). №21. С. 732.

³⁸ Російський державний історичний архів. Ф. 796. Оп. 18. Спр. 32. Т. I (1736 р.). Арк. 155.

³⁹ Шафонский А. Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. С. 265.

⁴⁰ Там само.

основні споруди, а саме трапезну, дзвіницю, келії та шкільні приміщення звели вздовж північних фортечних валів. Цей міцний цегляний монастирський корпус з товстими стінами та могутньою дзвіницею був фактично північною фортечною стіною, яка мала захищати найбільш вразливу ділянку з північної напольної сторони біля центральних воріт на підступах до фортеці. Таким чином, монастир був перетворений у значну кам'яну твердиню на території Чернігівської фортеці, яка мала дерев'яно-земляні укріплення та переважно дерев'яну забудову.

Тому не випадково, що під час російсько-шведської війни саме вже кам'яний на той час Борисоглібський монастир на території Чернігівської фортеці був обраний російським урядом для розміщення в ньому продовольчого складу у випадку походу російських військ в Україну⁴¹. Для безпеки пропонувалося розібрати будинки місцевих жителів на відстані 30 сажнів (близько 65 м) від монастирських стін, всього близько 40 будинків. Серед споруд, які призначалися для знесення, був двір кафедральний, подарований вдовою В. Дуніна-Борковського, садиби сотників, козаків, міщан, священників, двори цехів. А у разі підходу шведських військ вимагалось знищити й інші будівлі, щоб противник не зміг їх підпалити⁴².

До Чернігова прибув генеральний судовий писар Семен Савич, який разом із чернігівським архієпископом Іоаном Максимовичем оглянув усі кам'яні монастирські будівлі. Архієрей «сам по всем каменным строениям на земле и на горе архиерейским его пастырской милости тщанием в катедре созданных, келиях и по иных структурах трудолюбно изволил ходити и осматривати»⁴³, – писав С. Савич у листі до гетьмана Івана Мазепи. Як бачимо, у ньому підкреслювалося, що «каменні строения» в монастирі були зведені «тщанием» Іоана Максимовича. Оглянувши будівлі, прийшли до висновку, що в обителі не має жодного вільного місця для складування продовольчих запасів. У кожній монастирській келії жили в тісноті по чотири ченця, не рахуючи послушників. Єдиним місцем, яке б підійшло, так це «избы», які недавно були побудовані «на бурсу для мешкання студентов», що були розташовані «з самого краю улице от брамы меской Любецкой до rynku ведучой»⁴⁴. Тобто, у цьому документі 1708 р. підтверджуються наші припущення, що бурса розміщувалася у цей час у корпусі, який розташовувався на південь від Любецьких воріт вздовж в'їзної дороги у фортецю, яка вела до ринку (Рис. 2). Ще одним підходящим «строением» були названі приміщення «шкіл», розташовані на «браме катедральной», оскільки у цей час вони були порожні через від'їд учнів на канікули. Архієпископ Іоан Максимович вважав, що «каменное строение черниговской кафедры «высоко поднято без сводов, внутрь стен и в самых келиях древа излишне исполнено»⁴⁵, яке будувалося для проживання ченців, не підходить для зберігання продовольчих запасів. У той же час для цих цілей не можна було використовувати й шкільні приміщення та бурсу. Іоан Максимович нагадував гетьману Івану Мазепі, що коли закінчатся «вакації», тобто канікули, в колегіум прийдуть «благодетелей наших чада»⁴⁶, натякаючи на те, що в цей час у колегіумі навчалися діти знатних осіб, певно, щедрі меценати навчального закладу та кафедри. У зв'язку з цим він прохав надати письмові вказівки стосовно переселення ченців та розміщення студентів⁴⁷. Невідомо, чи були відселені ченці та студенти, і чи розмістили у його приміщеннях продовольчі склади. Певніше

⁴¹ Кочегаров К. А. Русское правительство и Черниговский казацкий полк в канун нашествия шведов на Украину (1708 год). С. 191–205.

⁴² Там само. С. 196.

⁴³ Там само. С. 197.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само. С. 198.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

за все, ці продовольчі магазини були споруджені в іншому місці фортеці. А от будинки з садибами мешканців фортеці, які розташовувалися на відстані 65 м від стін Борисоглібського собору були знесені. Після Полтавської битви 17 липня 1709 р. гетьман Іван Скоропадський подав Петру I пункти (пункт №12), серед яких просив дозволу жителям знесених будинків знову відбудувати на старих місцях свої оселі, але 31 липня в царському указі була заборонена відбудова, оскільки будинки були знесені з метою укріплення та безпеки Чернігівської фортеці, натомість пропонувалося виділити їм в інших зручних місцях ділянки для будівництва садиб⁴⁸.

References

- Adruh, A. K. (2008). *Arkitektura Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII st.* [Architecture of Chernihiv in the second half of the 17th – early 18th centuries] Chernihiv, Ukraine: Chernihiv. TsNTEI.
- Blagoveshchenskii, M. (1903). *Izvlecheniie iz materialov po istorii Chernygovskoi seminarii* [Presentation of documents on the history of the Chernihiv seminary]. *Chernigovskije yeparkhialnye izvestija – Diocese Bulletin of Chernihiv. (Ch. Neofits.)*, 21, 732.
- Blagoveshchenskii, M. (1903). *Izvlechenie iz materialov po istorii Chernygovskoi semynarii* [Presentation of documents on the history of the Chernihiv seminary]. *Chernigovskije yeparkhialnye izvestija – Diocese Bulletin of Chernihiv. (Ch. Neofyts.)*, 22, 771.
- Chernenko, O., and Bondar, O. (2015). Chernihivskiy Borysohlibskiy monastyr u XVII–XVIII st. (za arkhеolohichnymy ta kartohrafichnymy materialamy) [Chernihiv SS Boris and Gleb monastery in 17–18 centuries (on the archeological and cartographic materials)]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv Antiquities*. Vol. 2 (5). Chernihiv, Ukraine. 166–174.
- Chernihivskiy kolehium [Chernihiv Collegium] (2012) *Nats. arkhит.-ist. zapovidnyk «Chernihiv starodavnii»*. [avt. kol.: Olha Travkina (ker. ta in.)]. Chernihiv, Ukraine: Vydavntstvo Lozovyi V. M., 204–224.
- Donesenie Nikodima Srebnitskoho (1739). N. d. (Fond 679. Opys 1. Sprava 1556. Arkush 2). Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti, Chernihiv, Ukraine.
- Hovdenko, M. (2002). Chernihivskiy kolehium [Chernihiv Collegium]. *Arkhitelturna spadshchyna Ukrainy – Architectural legacy of Ukraine*, Kyiv, Ukraine: NDITIAM, Holovkyivarkhitektura, 153–169.
- Ihnatenko, I. (2018). Sporudy Chernihivskoho Borysohlibskoho monastyria ta yikh oboronne pryznachennia [Buildings of the Chernihiv SS Boris and Gleb monastery and their defensive purpose]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv Antiquities*. Vol. 2(5). Chernihiv, Ukraine. 175–196.
- Kochegarov, K. (2015). Russkoie pravitelstvo i Chernygovskii kozatskii polk v kanun nashestviia shvedov na Ukrainu (1708 hod) [Russian government and Chernihiv Cossack Regiment before Sweden intervention into Ukraine (1708)]. *Peterburgskie slavianskie i balkanskije issledovaniya – Petersburg Slavic and Balkan Research*, 2, 204–205.
- Markov, M. (1847). O dostopamiatnostiakh Chernigova [About the sightseeings in Chernihiv]. Moscow, Russian Empire: Univ. Tip.
- Maslov, S. I. (1925). Etiudy z istorii starodrukiv [Sketches on the history of old printed books]. *Trudy Ukrainskoho Naukovoho Instytutu Knyhoznavstva – Works of the Ukrainian Scientific Institute of the Book Science*. Vol. I–VIII. Kyiv, Ukraine: Kyiv Druk.
- Modzalevskii, V. (1998). Kratkii ocherk zhyzni sv. Ioanna Maksimovicha [A brief description of St. John Maksymovych life]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 139.
- Ohienko, I. I. (1994). Istoriia ukrainskoho drukarstva [The history of Ukrainian Printing]. Kyiv. Ukraine: Lybid.
- Opysanye dokumentov i del, khraniashchyksia v arkhyve Sviateisheho pravytelstvuiushchego synoda (1908). Sost. Komyssiya dlia razbora y opysaniya arkhyva Sviateisheho pravytelstvuiushchego synoda]/Spb.: v Synod. Typ., 1740 r. T. XX. 610.
- RGIA (Rossijskii gosudarstvennyj istoricheskij arkhiv) – RSHA (Russian State Historical Archive). F. 796. Op. 18. D. 32A. L. 155.

⁴⁸ Кочегаров К. А. Русское правительство и Черниговский казацкий полк в канун шествия шведов на Украину (1708 год). С. 201.

Pavlenko, S. (Ed.). (2019). *Ukraina doby Ivana Mazepy 1708–1709 roky v dokumentalnykh dzherelakh* [Ukraine of the Ivan Mazepa Period 1708–1709 in the documental sources]. Kyiv, Ukraine: Mystetstvo.

Pisma Preosviashchennoho Lazaria Baranovycha s pryemehaniiamy [Letters of the Preosviashchennyi Lazar Baranovich] (1865). Chernihiv, Ukraine: v typoh. Ilnskogo monastyrnia.

Rekonstruktsiia pervisnogo vyhliaadu arkhitekturnoho kompleksu budivel XVIII st. na terytorii kolyshnogo Borysohlibskoho monastyrnia – t. zv. Chernihivskiy kolehium. Avtor I. Ihnatenko [Reconstruction of the SS Boris and Gleb monastery architectural complex original appearance of the buildings of the 18th century]. (2001) *Poiasniuvalna zapyska. Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnii»*. Dahr. 1523. p. 4.

Travkina, O. (1998). Do pytannia pro mistse znakhodzhennia Chernihivskoho kolehiumu ta reorhanizatsiiu yoho v seminarii [To the question about the location of Chernihiv Collegium and its reorganisation in seminary]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 85–91.

Travkina, O. (2014). Malovidomyi opys kolyshnogo Chernihivskoho kafedralnogo Borysohlibskoho monastyrnia 1796 r. [Little-known description of Chernihiv SS Boris and Gleb monastery 1796]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 93–102.

Travkina, O. (2015) Budynok Chernihivskoho kolehiumu: malovidomi storinky istorii (kinets XVIII – persha polovyna XIX st. [The building of the Chernihiv Collegium: little-known pages of history (end of the 18th – early 19th centuries)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 17–29.

Travkina, O. (2017). Istoriia budynku Chernihivskoho kolehiumu vid sporudzhennia do sohoddennia [The story of Chernihiv Collegium building from creation to the present]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverian land in the history of Ukraine*. Hlukhiv, Ukraine. 53–55.

Travkina, O. (2018). Do pytannia pro chas budivnytstva budynku Chernihivskoho kolehiumu ta osoblyvosti yoho arkhitektury [To the question about the time of Chernihiv Collegium building creation and the peculiarities of its architecture]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 32–44.

Yurchenko, S. (2015). Perebudova Borysohlibskoho soboru v Chernihovi Lazarem Baranovychem ta yii vplyv na arkhitekturu khramiv Hetmanshchyny [Reconstruction of the SS Boris and Gleb Cathedral in Chernihiv by Lazar Baranovich and its influence on the architecture of temples in Hetmanate]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv Antiquities*. Vol. 2(5). Chernihiv, Ukraine. 105–113.

Zertsalo ot pisanii Bozhestvennago [Mirror of Divine Scripture]. (1705). Chernihiv, Ukraine: Druk. Troits.-Illin. monastyrnia.

Травкіна Ольга Іванівна – кандидат історичних наук, завідувач відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника “Чернігів стародавній” (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Travkina Olga I. – Ph.D. in Historical Studies, head of the department of museum, scientific and fund activity of the National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: travkinaoi@ukr.net

THE DEVELOPMENT OF CHERNIHIV MAIN SS BORIS AND GLEB MONASTERY AT THE END OF THE 17TH – AT THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURY AND THE LOCATION OF CHERNIHIV COLLEGIUM

The **purpose** of the article is to elucidate the issue of the construction of the Chernihiv main SS Boris and Gleb monastery in the late 17th – early 18th centuries, as well as to clarify the location of the Chernihiv Collegium and its bursa-dormitory. The **methodology** of the study was based on the problem-chronological method for structuring the material. The leading method of research can be recognized as historical-genetic, through which the interpretation of historical events and terms occurred in view of the studied era. **Scientific novelty**. Based on the written, cartographic and archeological

sources it was proved that the main stone buildings of the monastery were built by the Chernihiv Archbishop John Maksymovych with the financial assistance of Hetman Ivan Mazepa: a refectory, a bell tower, the premises of the Collegium, bursa-dormitory, cells, stone walls. **Conclusions.** All the main monastery buildings were stone: a mighty bell tower with a wall thickness of up to 3 m, a two-storey refectory with All Saints Church, six school premises of the Chernihiv Collegium, bursa-dormitory, bishops' chambers, two-storey cells. The monastery was surrounded by a stone fence. During the building process the location of the monastery was taken into account in the northwestern part of the Chernihiv fortress, and therefore the main structures, such as the refectory, bell tower, cells and school premises, were built along the northern fortresses. This solid brick monastery building with thick fence and a mighty bell tower was actually the northern fortress wall, which was supposed to protect the most vulnerable area from the north direction near the central gate at the approaches to the fortress. Thus, the monastery was transformed into a large stone fortress as a part of the Chernihiv fortress, which had wooden-earthen fortifications and mostly wooden buildings.

Keywords: SS Boris and Gleb monastery, Hetman Ivan Mazepa, Archbishop John Maksymovych, Chernihiv Collegium, bell tower, refectory, dormitory, cells.

Дата подання: 4 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Травкіна О. Про розбудову Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря наприкінці XVII – на початку XVIII ст. та місцезнаходження Чернігівського колегіуму. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 52–68. DOI: 10.5281/zenodo.3732552.

Цитування за стандартом APA

Travkina, O. (2020). Pro rozbudovu Chernihivskoho kafedralnoho Borysohlibskoho monastyria naprykintsi XVII – na pochatku XVIII st. ta mistseznakhodzhennia [The development of Chernihiv main SS Boris and Gleb monastery at the end of the 17th – at the beginning of the 18th century and the location of Chernihiv Collegium]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 52–68. DOI: 10.5281/zenodo.3732552.

Ігор Ігнатенко

НОВИЙ ОСТЕРСЬКИЙ ЗАМОК. НАРИС З ІСТОРІЇ ОБОРОНИ ТА ТОПОГРАФІЇ ФОРТИФІКАЦІЙ

DOI: 10.5281/zenodo.3726188

© І. Ігнатенко, 2020. CC BY 4.0

У статті порушені питання топографії та бойовій історії фортифікацій Нового Остра. Місто Остер, що виникло у XI ст. на березі однойменної річки при впадінні її в Десну, в XII ст. вже мало три лінії оборонних укріплень, рештки яких зберігалися до середини XX ст. У 60-х рр. XVI ст. Остерський замок та поселення навколо нього були перенесені на нове місце, що пов'язано зі зміщенням русла Десни. На той момент Остер був замком Речі Посполитої на кордоні з Великим князівством Московським. На підставі описів XVI–XVII ст. автор реконструював місцезнаходження замку Нового Остра. Після спалення міста та замку московитами у 1616 р. остерський староста Єреміан Залеський почав відновлювати поселення біля старого городища. Однак уряд Речі Посполитої не підтримував цього проекту й наказав відбудувати замок на місці Нового Остра, щоб місцевий гарнізон міг контролювати перевезення Десною. Для приваблення людей та поліпшення економічного стану поселення у 1628 р. уряд Речі Посполитої звільнив жителів Нового Остра від сплати податків спочатку на 8 років, а потім ще на 6 років. Внаслідок цього поселення помітно виросло. У середині XVII ст. Новий Остер мав замок, укріплений дерев'яними стінами та вежами, та дві лінії оборонних укріплень навколо міської забудови. Фортифікації прикривали місто зі сходу, з інших сторін місто мало природний захист – ріки Попівку та Десну й озеро Деснище. У ході російсько-української війни 1668 р. вздовж річки Попівки від замку, зайнятого московськими ратними людьми, також були споруджені оборонні укріплення. Після другого поділу Польщі у 1793 р. західний кордон Російської імперії сильно відсунувся на захід, відтак фортеця в Острі стала непотрібною й була розібрана.

Ключові слова: Остер, Річ Посполита, Україна, фортифікація, топоніміка, Лівобережний похід Яна II Казимира 1663–1664 рр., російсько-українська війна 1668 р.

Місто Остер, одне із найдавніших поселень Чернігівщини, має славу і яскраву минувшину. Його історія не у всьому схожа на долі інших старовинних міст регіону. Головна ж відмінність, на гадку автора, полягає у зміні місця розташування населеного пункту, котре відбулося наприкінці середніх віків.

Незважаючи на те, що науковці активно займалися вивченням минулого цього міста, питання топографії фортифікацій Нового Остра порушене в небагатьох працях, зокрема, в роботах М. Александровича, П. Клепатського, О. Мальченка, А. Пенського і П. Лавренчука, спеціально ж даній темі присвячена лише одна стаття О. Бондаря¹. Метою даної розвідки є аналіз джерел, щодо проблеми встановлення часу переміщення Остра на нове місце, та розгляд деяких аспектів топографії Нового Остра на ранньому етапі його історії, тісно пов'язаних із обороною міста від ворогів.

¹ Бондарь А. Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв. *Gardarika*, 2016, Vol. 9, Is. 4, 190–197.

Старовинний «город на Вьстри»², неодноразово згаданий літописами у зв'язку із подіями XI–XII ст., був розташований на південній околиці сучасного міста Остра в урочищі Старогородка. Таку локалізацію підтверджують численні дослідження істориків та археологів. За їхніми даними, у давньоруську добу поселення складалося із городища, й кількох укріплених посадів.

Городище, розміри якого нині складають 80х65 м, розміщувалося на пагорбі, що являв собою останець правобережної тераси р. Остер. Його висота над рівнем прилеглої території нині сягає 7 м, навколо пагорбу простягається замулений рів шириною до 25 м. У давнину із півночі та сходу до городища прилягали укріплені посади, від яких й донині збереглися залишки валів і ровів. Київський археолог В. Богусевич нараховував дві лінії таких укріплень³, а чернігівський дослідник А. Казаков – три⁴. Перша смуга валів навколо посаду проходила на відстані біля 100 м від краю тераси. Вал починався біля городища й, описавши еліпс, знову повертався до нього. Довжина цієї лінії укріплень складала біля 680 м. У 1962 р. залишки валу сягали висоти 4 м, при ширині поблизу основи біля 25 м⁵, з напільного боку відвалу простягався рів шириною до 20 м.

Рештки другого рубежу посадських укріплень спостерігалися на північ і схід від першого. Вали і рови цієї фортифікації проходили на віддаленні до 200–220 м від краю тераси. Третя оборонна лінія простягалася в 210–275 м від схилу підвищення. За даними розкопок 1988 р., у давньоруський час цей район також був захищений укріпленнями у вигляді валу та рову, але значно меншими за ті, що прикривали внутрішні посади.

З історичних джерел відомо, що Остерський замок й прилегле до нього місто стояли на території давньоруського городища й посаду, принаймні до середини XVI ст. Про це свідчать матеріали ревізій замку. З документів відомо, що за часів князювання Вітовта (кінець XIV – перша третина XV ст.) «город Остречьский» був центром округи. Саме тоді «Остер зі всіма селами і селищами, які здавна тягнули до того маєтку Остер», був пожалуваний князю Митьку Секирі⁶. У другій половині XV ст. волость опинилася у власності князя Омелька Володимировича. Потому цими землями володіла його дружина Марія Трабська, від якої у 1496 р. вони перейшли до онука княгині – віленського воєводи Альбрехта Мартиновича Гаштольда (Олбрахта Ґаштолта)⁷. Останній помер у 1542 р. не залишивши спадкоємців. Тоді Остер разом з іншими маєтностями воєводи відійшов до короля Сигізмунда Августа. З того часу Остерська волость була перетворена на один з повітів Київського воєводства, який управлявся королівськими намісниками (старостами). На початку XVI ст. за правління короля Олександра на бік Великого князя Московського перейшли сіверські князі С. Можайський та В. Шемячич разом зі своїми волостями. У результаті відпадиння від ВКЛ більшої частини Чернігівщини Остер перетворився на прикордонний замок.

Ініціатива зведення укріплення на старому Остерському городищі біля «церкви стародавнее мурованое опустѣлое» належала саме воєводі О. Ґаштолту. У 1538 р. за його наказом був побудований замок, котрий складався з 30 городень, що утворювали стіну, та п'яти бойових веж. Укріплення були зрублені із

² ПСРЛ. Т. 2. Ипатьевская летопись. Изд. 2-е, Санкт-Петербург : Тип. М. А. Александрова. 1908. С. 248.

³ Богусевич В. А. Остерский городок. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украинской ССР*. 1962. Вип. 12. С. 37–38.

⁴ Казаков А. Остерський Городець (етапи формування міста). *Святий князь Михайло Чернігівський та його доба*. Чернігів, 1996. С. 91–93.

⁵ Богусевич В. А. Остерский городок... С. 40

⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1. С. 98.

⁷ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV–XVII ст.). Київ, 2001. С. 222.

соснового дерева й на 1552 р. вже були ветхими. Замок мав розміри 37х31 сажнів, (що при трьохаршинному сажні мало складати 79х66 м). На північ від замку був розташований дубовий острог, встановлений поверху валу. Він мав протяжність 370 сажнів (біля 790 м) і з обох кінців замикався на замок. У західній частині його прикривав рів⁸. Отже, Гаштольтів острог стояв на валу першої лінії укріплень давньоруського посаду.

У давнину замок Остер був розташований «на горі ... у розвилці річок», при впадінні Остра в Десну⁹. Але вже у 1552 р., як свідчать матеріали ревізії, «Замокъ Остерский» стояв «на речце Остръ, отъ Десны у версте»¹⁰. Судячи з даних картографії, за століття під впливом обертання земної кулі русло Десни змістилося на захід. Внаслідок цього замок опинився вдалині від ріки й більше не міг успішно контролювати судноплавство на Десні. А це було вкрай необхідно в умовах ускладнення відносин між Річчю Посполитою та Московщиною.

У 1562 р. під час Лівонської війни бойові дії поширилися й на Середнє Подніпров'я. Про зіткнення біля Остерського замку, що сталося під час цієї війни, оповідав польський історик XVI ст. Бартош Папроцький. У життєписі Остерського старости Філона Кміти він зазначив, що перед Великоднем 1552 р. староста, облаштувавши свій замок (Остер), із загоном чисельністю в 300 воїнів виступив проти 2 тисяч московитів, котрі рухались до Остра, та розбив їх¹¹. Історичні дослідження показали, що дану подію слід віднести до 1562 р.¹²

У середині XVI ст. Остер мав артилерію, котрою опікувався пушкар. Вона складалася з трьох бронзових гармат калібром біля 45 мм та однієї – калібром біля 55 мм, котрі були відлиті у 1532–1534 рр. і встановлені на оковані залізом колісні лафети. До замкового арсеналу входили й дві залізні серпентини, одна калібром біля 170 мм на колісному лафеті, інша – калібром біля 65 мм з лафетом на козлах, 30-х «кіз» (великих гаківниць) й 8 гаківниць (фортечних рушниць) із «курками» (замками). Військову службу при замку виконували остерські бояри, котрі мали виставляти загін чисельністю 27 вершників. Місцеві мешканці власним коштом повинні були утримувати замкову та острогову сторожу¹³. Але цієї потуги було недостатньо в умовах війни, й уряд Речі Посполитої намагався посилити оборону Остерського замку.

Так, у 1564 р. остерському королівському ротмістру Станіславу Клопоцькому були надіслані кошти для найму козаків, котрі мали служити при Остерському замку. Оскільки зібралось лише декілька десятків козаків, і вони вимагали платні за кожну бойову акцію, то пан Клопоцький використав гроші інакше. До своєї роти, котра на той момент нараховувала сотню драбів, замість козаків він найняв ще 50 драбів. За словами справці київського воєводства князя Івана Чарторийського, Клопоцький також утримував в Остерському замку за власний рахунок 15 осідланих коней для здобування язиків та інших потреб. Окрім того, для ліпшої безпечності, ротмістр «четверту частину замку тамтешнього своїм накладом палями заправив і башту обліпив»¹⁴.

Під час Лівонської війни «московити почали нападати на київську землю

⁸ Александрович М. Н. Остерский уезд. Вып. 1: историческое описание, Ч. 1: до окончания смут в Восточной Украине. Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1881. С. 71–72.

⁹ Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Киев : Тип. Корчак-Новицкого, 1886. Ч. 7. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной России. С. 341.

¹⁰ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 71.

¹¹ Herby gycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584; wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Nakładem wydawnictwa biblioteki polskiej. Kraków: 1858. S. 853–855.

¹² Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні. *Сіверянський літопис*. 2019. № 1. С. 26.

¹³ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 72–73.

¹⁴ Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов [в 35 тт.]. Киев : Тип. Универ. св. Владимира, 1907. Ч. 8: Т. V: Акты об украинской администрации в XVI–XVII вв. С. 152–153

перебираючись через Десну, а за віддаленістю Десни від замку, жодної відсічі не мали». З цієї причини король Сигізмунд Август наказав збудувати новий замок на самому березі Десни, а старий замок Остер зруйнувати¹⁵. Про згадане королівське розпорядження йдеться в матеріалах ревізії 1571 р., проведеної воєводою Руським паном Єжеєм Язловецьким з Бучача та коронним гетьманом Миколаєм Бжеским з Бжезєць. Отже, наказ про будівництво нового Остерського замку мав бути проголошений у проміжку часу від 1562 р., коли московити розпочали бойові дії на Сіверщині й виникла потреба в охороні річища Десни, до 1570 р. – моменту згадки вже збудованого замку в «Інвентарі Скарбу Коронного». Також у матеріалах ревізії 1571 р. зазначалося, що для оборони замку від московитів Річ Посполита утримувала тут 150 драбів¹⁶.

Хоча Новий Остерський замок успішно контролював водний шлях по Десні, але в певні сезони його можна було оминати. Так, у 1579 р. остерський староста Лаврин Ратомський не пропустив повз замок вірменських купців, що везли до Московщини товари, навантажені на річкові судна – ком'яги. Оскільки купці не мали дозвільних документів, староста наказав повернути караван назад. Тоді вірмени зробили вигляд, що повертаються до Києва, а самі об'їхали замок Остер водою, що їм вдалося зробити з огляду на велику повінь, та подалися до Московської землі. Правда, деś між польським Остром і московським Черніговом їх погромили козаки¹⁷.

Сучасний український історик О. Мальченко, посилаючись на «Інвентар Скарбу Коронного», зазначає, що у 1570 р. Новий Остерський замок мав форму квадрату розміром 90х90 сажнів, й був укріплений частоколом. З боку Десни частокіл був потрійним, а з інших боків стіна складалася з валу та «двоїстого остроженого» частоколу на ньому. Стіна замку була посилена 4 вежами та 2 баштами, з яких 2 вежі та одна башта на той час вже зогнили. Дві вежі замку були облаштовані брамами: одна від р. Десни та інша – від міста. Південна вежа з боку старого замку виконувала роль «дозорної»¹⁸.

Після завершення Лівонської війни новий замок у гирлі Остра прийшов у занепад. У такому вигляді у жовтні 1584 р. його побачив і описав у своєму щоденнику польський мандрівник німецького походження Мартин Груневег. Автор щоденника спостерігав Остерський замок, коли пропливав на ком'ягах по Десні у бік Чернігова. Груневег відмітив, що купці, разом із якими він прямував із Києва до Москви, «минули місце, де праворуч у Десну впадає річка Остер (Ostrofl), неширока, але глибока і швидка. На нічліг розташувалися в тому ж місці перед містечком (stetlein) Остром. ... Татари і московити довели до того, що я маю назвати його (Остер) зменшувальним іменем. Біля води був замок (schloes), котрий був таким лише за назвою, бо зверху мав огорожу лише з дощок, майже весь в лісі»¹⁹.

Тут же було вміщене зображення Остерського замку, котрий показаний без оборонних чи дозорних веж (рис. 1). Описуючи «містечко» Остер, Груневег нічого не каже про укріплення, які мали його огороджувати. Можливо, на той момент їх ще не було збудовано. На укріпленнях міста не була акцентована увага й в королівському листі 1593 р., котрим був наданий дозвіл остерському старості Лаврину Ратомському передати своєму сину Михайлові Ратомському староство «з усіма приналежностями ... замокъ зъ местомъ Острскимъ и зо всею

¹⁵ Архив Юго-западной России, Ч. 7. Т. I. С. 341.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Архив Юго-западной России, Ч. 8: Т. V. С. 187–190.

¹⁸ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV–XVII ст.). Київ, 2001. С. 224.

¹⁹ Груневег М. (о. Венцеслав); духовник Марини Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / Сост. А. Л. Хорошкевич. Москва: Памятники исторической мысли, 2013. С. 177.

Рис. 1. Новий Остерський замок зі щоденника М. Груневега 1584 р.

волестью...»²⁰.

У 1596 р. остерські бояри і міщани скаржилися на старосту Михайла Ратомського, котрий занедбав оборону замку і, в результаті, з двох – трьох служб (маєтностей) на боярську воєнну службу виставлявся зазедве один вершник, гроші ж, зібрані «на сторожу й на кліковщину», староста обертав на свою користь, залишаючи «замок наш Острський безь огорожи и кликованья»²¹.

Страждала оборона замку й від природних катаклізмів. За часів старостування Михайла Ратомського (на початку XVII ст.) ріка Десна «урвала

наріжну башту, що стояла між цією рікою та озером, та частину стіни, довжиною в 20 сажнів, що знаходилась понад Десною». Як зауважили ревізори, «вже й остаток замку ледве не у воді стоїть»²². Певно, це була не єдина повинь, котра підмивала укріплення. Замкова адміністрація намагалася щось робити для підтримання укріплень в належному стані. Відомо, що деякі з башт Нового Остерського замку були відбудовані в часи старостування в Острі Лаврина Ратомського та його сина Михайла (кінець XVI – початок XVII ст.)²³.

Судячи з королівського декрету 1604 р., місто на той момент вже було оточене фортифікаційними укріпленнями. У тексті цього документу, наведеному в матеріалах пізнішої ревізії, перелічені повинності міщан та інших підданих Остерського староства по підтриманню обороноздатності Остерського замку. Названі особи мали «вали, башти, частокони коло міста і замку, згідно давнього звичаю і потреби, направляти, під виною 10 кіп литовських». Також кожен містянин «для оборони міста і замку повинен був мати меч і самопал порядний, а до кожного самопалу по три копи куль і три фунти пороху»²⁴.

За даними люстрації 1615 – 1616 рр., у місті Острі нараховувались 184 міські дома, з яких брали данину. Також тут були розміщені маєтності осіб, зобов'язаних військовою службою на користь Речі Посполитої. До них відносились бояри, котрі утримували 90 дворів, та козаки, що у кількості 40 чоловік жили у «вільних міських будинках захоплених гвалтовно»²⁵. Однак невдовзі недбальство старости у питаннях оборони недобрим чином відгукнулося на долі міста та його мешканців.

У вересні 1616 р. Остерський замок постраждав від нападу загону московського війська на чолі із чернігівцем Іваном Тарбєсєвим та новгородсіверцем Богданом Ізносковим. Спочатку московити розбили загін острян у 2 верстах від стін міста, а потім провели «два жорстокі штурми малого острогу», у результаті чого захопили і спалили «острог» та «посад» (місто), а також дві башти «города» (замку)²⁶. Руйнування замку та міста московитами вкупі з наслідками періодичних повеней,

²⁰ Архив Юго-западной России... Ч. 8: Т. V. С. 262–264.

²¹ Там само. С. 272.

²² Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 88.

²³ Архив Юго-западной России... Ч. 8: Т. V. С. 224.

²⁴ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 96–97.

²⁵ Jabłonowski A. Lustracje królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Źródła dziejowe. T. 5. Gebethner i Wolff; Warszawa, 1877. S. 96.

²⁶ Ігнатенко І. Чернігівська діаспора «ратних людей» на Східній Сіверщині у XVII ст. *Україна та Польща крізь призму століть: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Поляки на Чернігово-Сіверщині – «свої/чужі», приуроченої до 350-ї річниці східного походу Яна II Казимира (21 лютого 2014 р., м. Ніжин) / упорядник Є. М. Луняк; Ніжин, 2014. С. 44.*

що псували його укріплення, призвели до занепаду «Нового Остра», внаслідок чого містяни почали селитися на території «Старого Остра».

По смерті Михайла Ратомського у 1626 р. посаду остерського старости обійняв колишній королівський секретар Єремійан з Отока Залеський, котрий «після того, як Десна підмила Новий замок» ... «щоб ті шкоди Речі Посполитої уладнати, на старому городищу, при мурованій церкві, почав місто садовити, маючи бажання його фортифікувати». Він вважав, що на цьому місці можна забезпечити Київське воєводство від московитів, «аби тільки Річ Посполита до того допомогла дати хотіла»²⁷.

Староста аргументував таке рішення тим, що Остерський замок має малі прибутки, оскільки недбальством та поблажливістю попередніх старост від нього відірвано багато весей і містечок, а також з причини відмови виконання повинностей по обороні замку тими, хто був зобов'язаний це робити²⁸. Мабуть, жителям, що осіли біля Старого Остра, дійсно було зручніше утримувати замок поруч з їхніми дворами. Однак проект старости не був підтриманий королівським урядом, й остряни надалі мали відбудовувати замок на березі Десни.

На початку 20-х рр. XVII ст. Новий Остерський замок постає в такому вигляді: частково зруйноване прясло стіни від р. Десни – річковою водою змито половину валу та завалено одну башту цього прясла. Частокіл навколо замку був не дуже справний, місцями похилений на обидва боки. Стіна посилена трьома надбрамними та трьома глухими баштами. Одна з них, недавно реконструйована, була «подвійною» й мала хвіртку. Усі три поверхи башти пристосовані для стрільби з вогнепальної зброї, верхній же ярус – «майже колиста башточка», мав бійниці, звернені на всі боки. Друга брама, досить недбало реконструйована, розташовувалась у двоповерховій стрілецькій башті над р. Попівкою. На декількох її поверхах були облаштовані стрільниці для ведення бою на всі сектори. Третя брама розташована над озером Деснищем. Вона функціонувала тільки коли відступала вода з озера. Решта башт у 1626 р. були старими й не мали покриття. Вони погнили так, що в цих баштах не тримали артилерії, місцями навіть були забиті бійниці. Зовні замок був обведений ровом, через який простягався міст, перекинутий до брами²⁹.

Люстрація 1628 р. представляла Новий Остерський замок дещо інакше. За планом він мав квадратну форму з довжиною сторін у 80 сажнів. Стіна була зроблена з частоколу й посилена п'ятьма добрими дерев'яними баштами. Замок мав на озброєнні «діл спжевих» (бронзових гармат) – три, гаківниць – 42³⁰. Матеріали ревізії 1628 р. демонструють й положення Нового Остерського замку. У документі зазначено, що «з півночі замок мав ріку Десну, дуже глибоку, широку і бистру, на сході – озеро, котре виходить з р. Десни, на півдні – р. Попівку, котра з того озера виходить. Попівка є глибокою річкою, через яку немає броду, тільки один навпроти наріжної башти над самим озером з котрого виходить та річка. Попівка йшла серединою міста та впадала зразу за містом в Десну»³¹.

Якими ж були у 20-х рр. XVII ст. укріплення міста, наразі немає інформації. Але відомо, що у 1626 р. на замкових ґрунтах й під замковою юрисдикцією проживали 20 шляхтичів, 35 путних бояр і 236 міщан. Вони мешкали у містечках, весях (селах) котрі здавна належали до замку³². У списку було перераховано 9 таких сіл. Вірогідно, на той момент житлова забудова існувала не тільки біля

²⁷ Архив Юго-западной России... Ч. 7. Т. I. С. 342.

²⁸ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 36, 84; Архив Юго-западной России... Ч. 7. Т. I. С. 337–355.

²⁹ Мальченко О. Укріплені поселення... С. 225.

³⁰ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 88.

³¹ Архив Юго-западной России... Ч. 7. Т. I. С. 342.

³² Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 88.

Нового Остерського замку, але й поблизу старого. Саме із цим слід пов'язати появу такого урбаноніму, як «Новий Остер», що протиставлявся назві «Старий Остер». Останній термін вживали для найменування поселення поблизу давнього городища, на якому стояли залишки старого цегляного храму. Дана назва зафіксована в написі на євангелії, подарованому Єфимом Глушанином у 1644 р. «до церкви мурованной св. архистр. Михаила въ слободе стараго города Остра»³³. Також населений пункт, названий «старым Остром городом» згаданий у «Переписній книзі 1666 р.». На той час він вже був покинутим, лише поруч, на р. Острі, стояла «Єськова гребля» з кількома млинами³⁴. Про млини «під старим Остром» згадано й у документі 1688 р. Окрім того, у XVIII ст. місцеві мешканці виокремлювали «старе городище Остер» та «старе містище» (покинутий посад), на якому в 1737 р. стояли «двори з пляцами кам'яними» «староострицьких жителів»³⁵. Також приблизно в цей час у «Старому Острі біля Юскової греблі» стояв й Іоанно-Богословський храм³⁶.

Але повернемося до Нового Остерського замку. Для покращення його обороноздатності уряд Речі Посполитої запропонував проект, котрий мав сприяти залюдненню не тільки власне Остра, а й усієї волості. Для заохочення заселення порожніх прикордонних земель король Сигізмунд III надав «слободи» новим населеним пунктам староства. Люстрація 1628 р. згадує три «*nove osady*», це «*zamek i miasto Ostrz*» (Остер), Омелянів хутір та містечко Бобровицю, осаджену в 1600 р.³⁷. Ці «нові осад» були звільнені від сплати податків на 8 років від дня оголошення привілею. Документ зазначав, що «по закінченню тих 8 літ, спершу слобода Новий Остер та Геденовщизна повинності такі, які остряни віддавати будуть». Інші ж слободи: Семиполки, Калета, Заворичі, Доманов, Сухіно, Нова Бобровиця, Ярославка, Мокрець, Козар, Ржавець після восьмирічного терміну мали сплачувати податки в тих розмірах, що і міщани Бобровиці³⁸.

По закінченню визначених 8 років у 1636 р. до Остерщини знову приїхали королівські ревізори. У тексті тогорічної люстрації зазначено: «слободам остерського староства: Новий Остер, Калета, Наденовщизна, Заворище ... Козелець ... для прудкішого осадження, на багато літ вольності надали». Але хоча восьмирічний термін звільнення від податків вже вийшов, «містечко однак Остер нове, ... (і йому) до 6 років вольності, або слободи заживати дозволяємо». Іншим слободам староства «свободи» були продовжені на 3 роки³⁹. Дана королівська програма досягла своєї мети, оскільки в подальшому бачимо, що місто Остер стало концентруватися навколо Нового замку й помітно виросло в наступні десятиліття.

До другої половини XVII ст. відноситься ще одна серія документів, яка стосується Нового Остра. В більшості вони пов'язані з військовими діями. Польський історик Едвард Рачинський у статті, присвяченій Остру, навіть інформацію аноніма, котра стосувалася подій зими 1663 р. На той момент цей населений пункт вважався потужною фортецею – «місто Остер з великим мистецтвом від нападів було укріплене». У грудні того року під його стіни підійшло польське військо очолюване самим королем Яном II Казимиром. Король

³³ Гумилевский Д. Г. Остер и Остерский уезд. Черн. епарх. изв. 15 января. № 2. 1863. С. 40.

³⁴ Переписні книги 1666 року / Пригот. до вид. і зредагував В. О. Романовський. Київ: УАН, 1933. С. 360.

³⁵ Гумилевский Д. Г. Остер и Остерский уезд... С. 40.

³⁶ Там само. С. 43.

³⁷ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 88; Jabłonowski A. Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Źródła dziejowe. T. 5, Gebethner i Wolff; Warszawa, 1877. S. 95.

³⁸ Александрович М. Н. Остерский уезд... С. 100.

³⁹ Там само. С. 100–102.

надіслав до острян вимогу, щоб вони без зволікання здалися, але ті, рятуючись за допомогою хитрощів, відповіли, що зі своєї волі не можуть піддатися, оскільки знаходяться під контролем московського гарнізону. Тоді, користуючись тим, що ріка біля Остра вкрилася кригою, король не гаючись наказав пустити піхоту на штурм замку й міста, котра із запалом і відвагою вдерлася на вали. Острини рішуче боронилися, але під градом куль не змогли витримати натиску й врешті були змушені здатися⁴⁰. Мешканці міста присягнули на вірність королю – визнали «пана за пана», хотіли дати хліба й прохали королівської милості⁴¹, котру й отримали. Чимало остерських бояр отримали підтвердження своїх «давніх прав і свобод», а самому місту 26 грудня 1663 р. було дароване Магдебурзьке право⁴². Король квартирував у Острі до перших днів січня 1664 р. «в мізерній хаті в пригородку, там і відігрівався під час тяжких морозів, залишивши при собі лише два регіменти і асистенцію дворську, а потім з почтом вийшов з Остра до кордонів московських»⁴³. Після невдалого завершення кампанії й відступу польського війська за Дніпро лівобережний гетьман І. Брюховецький намагався скасувати для жителів Остра і Козельця щойно отримані королівські привілеї⁴⁴.

Деяку інформацію про планування міста в цей період можна почерпнути із переписки київських воєвод із московським урядом. Так, із листа київського воєводи П. Шереметева відомо, що московська залога в Острі з'явилася у 1666 р. У 1668–1669 рр. вона в кількості 200–300 ратних людей знаходилася в «малом городке» (замку)⁴⁵. Під час російсько-української війни 1668 р. в цьому укріпленні московську залогу блокували місцеві козаки і міщани під керівництвом Василя Дворецького й київського полковника Михайла Івановича Щербини. Самі ж містяни утримували «большой город» і звідти чинили неодноразові штурми замку. Під час одного з «приступів» (штурмів) острияни підвезли до «городка» велику залізну гармату і стріляли з неї «по воротам»⁴⁶.

За таких умов остерський воєвода Дмитро Рагозін попросив допомоги у київського воєводи Петра Шереметева, оскільки, в разі продовження штурмів, без підмоги московська залога не змогла б утримати замок. Тоді Шереметев направив кілька своїх полків до Остра. Прибулі із Києва московити після тривалого бою, «половину городу Остра взяли, людей побили і випалили». В. Дворецький з місцевими жителями в «другій половині Остра» «сели в осаде»⁴⁷. Росіянам вдалося захопити велику залізну козацьку «пушку», з котрої обстрілювали ворота замку, та ще дві залізні полкові гармати. Їх додали до артилерії «городку» (замку), у складі якої разом з цими знаряддями та 5-ма затинними пищалями (гаківницями), взятими з козацького «Болшова города» Остра ще під час «Переяславського бунту» 1666 р., нараховувалось 6 гармат та 31 затинна пицаль⁴⁸. Тоді ж московські ратні люди заволоділи й майном церкви, що стояла у випаленій частині «большого

⁴⁰ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 7. [Netrebka – Perepiat], wydany pod redakcyą Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego; Druk. «Wieku», Warszawa, 1886. S. 673.

⁴¹ Мицик Ю. Віршована хроніка (1682 р.) про похід на Сіверщину короля Яна-Казимира у 1663–1664 рр. *Сіверянський літопис*. 2007. № 6. С. 94.

⁴² Пенський А. Г., Лавренчук П. Я. Остер – європейське місто. Чернівці: Видавець Лозовий В. М., 2011. С. 30.

⁴³ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego... S. 673.

⁴⁴ Луняк Є. Криваве Різдво Салтикової Дівичі 1664-го року: монографія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. С. 22.

⁴⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: [В 15-ти т.]. Санкт-Петербург : Тип. В.В. Пратц, 1873. Т. 8. 1668–1669, 1648–1657. С. 222–223.

⁴⁶ Там само. С. 224.

⁴⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: [В 15-ти т.]. Санкт-Петербург : Тип. В. В. Пратц, 1872. Т. 7: 1657–1663, 1668–1669. С. 55.

⁴⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 8. С. 224.

города»⁴⁹. З храму московити винесли ікони⁵⁰, дзвони, хоругви, панікадила, ризи, священицький одяг, свічки та інше⁵¹. Речі із пограбованої церкви, принаймні до 1675 р. утримувалися воеводою Дмитрієм Рагозіним у замку⁵² в каплиці св. Миколая, котру він наказав збудувати ще під час облоги 1668 р.⁵³. По завершенню переможного бою росіяни залишили в Остерському замку бойові припаси: порох, свинець, гніт та «прибавку» до 120 чоловік ратних людей старої залоги⁵⁴.

Після відступу головних сил московитів до Києва остряни продовжили спроби взяти Остерський замок. Мешканці міста під керівництвом Дворецького «в тій половині города, яку ратні люди випалили» збудували «роскаты болшие» (батареї) шанці і підкопи, і стали чинити росіянам «тесноту великую»⁵⁵. Біля ріки Попівки козаки побудували високу башту, спрямовану «к малому городу», на ній влаштували «роскат» (гарматну батарею), звідки били по укріпленню росіян. Сховатися в «малому городі» від артилерійського обстрілу, що вівся з «роскату», за свідченням московитів, було неможливо⁵⁶. Також для захисту від наступу ратних людей з Московської сторони і з Києва міщани і козаки облаштували навколо міста 5 земляних укріплень, згаданих в документах під назвою «шанців», «городков» та «крепостей». Ці шанці були розташовані «під городом» і «від города в 5 верстах вгору по р. Десні і до Києва» (вниз по Десні). Потому остряни вчинили «вдругой приступ жестокой», але росіянам вдалося відсидітись в укріпленні⁵⁷.

Коли загони московських стрільців прийшли з Києва до Остра вдруге, відбулися бої біля козацьких шанців. Спочатку московити штурмом взяли дальні шанці, вбивши при цьому багато «измѣнников», й розкопали ці укріплення. Потім російські загони «під городом Остром шанці також взяли приступом і побили в них людей». Помітивши напад росіян, В. Дворецький з остерськими жителями вийшов на вилазку й вчинив жорстокий бій. Стрільцям вдалося відбити контратаку, й повстанці повернулися в «город». Тим часом московити спалили шанці і роскати, влаштовані козаками в місті й звернені проти замку та «половину другої половини города», де перебував зі своїми прибічниками В. Дворецький. В результаті повстанці зачинилися в «четверти города» де сіли «въ осадѣ накрѣпко... въ крѣпостяхъ болшихъ». Побачивши міць укріплень, московити відмовилися від штурму і, як і минулого разу, залишивши Остерському гарнізону підмогу та припаси, безперешкодно повернутися до Києва⁵⁸. Під час боїв в Острі під час відсічі козацьких штурмів та вилазок повстанців В. Дворецького загинуло 62 московських рейтарів, солдатів і стрільців й було поранено 101. На кінець описуваних подій у обложеному Остерському замку залишалося 228 московських ратних людей, зібраних із різних київських підрозділів⁵⁹.

Восени 1668 р., коли остряни зовсім перекрили сполучення московської залоги в Києві із Росією по р. Десні, положення гарнізону остерського замку особливо погіршилось. Пробитися до остерської залоги московитам було складно, оскільки біля міста запорізькі козаки та остерські жителі «по обидва боки р. Десни зробили «крѣпкі городки» й «сіли в городках і «крепостях» велелюдно». Ці «городки» були

⁴⁹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 8. С. 224.

⁵⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: [В 15-ти т.]. Санкт-Петербург : Тип. братьев Пантелеевых, 1882. Т. 12: 1675–1676. С. 423.

⁵¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 8. С. 257.

⁵² Там само. С. 104.

⁵³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 8. С. 224.

⁵⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 7. С. 55.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 12. С. 358.

⁵⁷ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 7. С. 55.

⁵⁸ Там само. С. 55–56.

⁵⁹ Там само. С. 57–58.

побудовані не тільки з боку Остра, а й на «Київській стороні» (правому березі Десни) та островах.

Цього разу московські ратні люди під командою стрілецького голови Івана Лопатіна не змогли пробитися до замку й, забравши хлібні запаси, котрі планували передати Остерській залозі, повернулися в Київ. Тоді Шереметьєв надіслав до Остра стольника і воеводу Петра Ізмайлова з кількома полками рейтар, солдат і стрільців. На відміну від попередніх, цей напад на Остер відбувся з правого (західного) берегу Десни. Коли росіяни наблизились до ріки, запорізькі і остерські козаки та жителі, піші й кінні, розпочали з ними бій. Через деякий час московити почали здобувати перевагу, тоді одні остряни побігли за Десну в «город» Остер, а інші засіли по Десні в «городках». Жорстокі бої за «городки» на островах та «Київській стороні» тривали цілу добу. Щоб не пропустити росіян через Десну, на підмогу оборонцям «городків» на Остерську сторону ріки виїхали кінні козаки. Але рейтари полків Тургенєва, Тала і Скаржинського їх здолали й штурмом захопили декілька «шанців». Вилазка повстанців із Остра також не увінчалася успіхом, й московські ратні люди таки зуміли перевезти через Десну у замок боеприпаси та хліб й поміняти залогом⁶⁰.

У 1669 р. після припинення російсько-української війни московська залога остерського замку просила в гетьмана відвести місце, щоб долучити його до «прежнього города» – для забезпечення простору ратним людям, й збудувати нові укріплення з огляду на велику тісноту. З Москви остерському воеводі Рагозіну надійшов наказ, що стосовно цієї «городової справи» він має вести перемовини із гетьманом. Коли буде відведене місце «де пристойно робити прибавку до города», ратні люди мають «прибавити города» (городової стіни), та збудувати башти – «караульні» і «глухі», «виводні бої» і всілякі інші укріплення.

Воевода мав «для всякого строения» і «крепостей» зробити «городовому строению книги» із показанням нових і старих споруд та відправити їх до Малоросійського приказу. Остерський воевода Рагозін надіслав царю креслення «строению» в старому городку й письмово додав, що в Острі, в існуючому «городі», ратним людям під час штурмів було жити надійно, безпечно і тісноти великої не було. Тут просторо, й можна розмістити не тільки 300 ратних людей, а й 700, й при цьому тісноти не буде. Можна додати до старих «ізб» ще 40 нових. А от додати до городка землі ні в який бік не можна, тому що кругом його вода. З одного боку під самим городком протікає Десна, з двох боків – навпроти задньої башти і «від города Остра від міста» – р. Попівка, а між Попівкою і городком розташована пуста слобода «Казєвка», яка щороку весною заливається водою. Під час водопілля Десна заливає рови навколо городка по самий городовий вал, а вода тримається у тому місці до свята Петра і Павла і навіть довше. Додати валу вздовж городка з боку передніх воріт також не можна з огляду на малу кількість населення, бо з тими ратними людьми навіть старий городок осипати нікому. Окрім того, при збільшенні периметру укріплень треба буде більше ратних людей, а тими 300 чоловіками «в мочь» лише «старий городок» тримати⁶¹.

У 1675 р. за повідомленням Київського воеводи Голіцина «Большой город Остер» був під контролем місцевих жителів: священників, козаків і міщан, які власними силами укріплювали місто і організовували вартову службу під керівництвом сотника Івана Дворецького. Государеві ратні люди, як і раніше, займали «малий город». Козаки і міщани продовжували облаштовувати в Острі деякі укріплення, спрямовані проти московитів, зокрема, башту біля р. Попівки, названу Голіциним «високим роскатом». На цей «роскат» козаки встановили гармати й організували варту, «щоб ратні люди через ту башту у ворота через річку Поповку не ходили і

⁶⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 7. С. 136–138.

⁶¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 8. С. 257–258.

гармат в більшому городі не оглядали»⁶². У цей час у «малому верхньому городі» була влаштована в'язниця, в якій воєвода Єфим Норов утримував старців, що йшли до Морівської пустині⁶³, та воєводські «хорони». Неподалік від хором (можливо на брамі) була встановлена сигнальна гармата⁶⁴.

У листопаді того ж року із Козельця до Остра приїхав київський козацький полковник Костянтин Солонина. Після сварки між Солониною та Норовим, що сталася в «маломъ городѣ», козацький полковник відразу наказав остерським жителям укріплювати «болшой городъ», розставити по «калитках» (хвірткам) козацькі варти, й заборонив ратним людям ходити в «більший город» до храмів через «калитки». Тепер вони мусили діставатися до міських церков через «большие ворота»⁶⁵.

Із приведених вище документів стає ясно, що у 1660-х рр., окрім укріплень Нового Остерського замку (малого городка), котрі склалися з валу і стіни (імовірно зрубних) та бойових веж й рову, існували окремі укріплення навколо міста Остра. Імовірно, вони теж були зрубними, оскільки названі «городом». Окрім того, місто з боку замку захищало «внутрішнє» укріплення, що було оснащено «баштою-роскатом» та мало «калитки» (хвіртки).

Плани Нового Остра кінця XVIII – початку XIX ст. зображують залишки двох земляних валів, розміщених серед цивільної забудови. В описі Київського намісництва, складеному між 1775–1786 рр., зазначено, що Остер в цей час був розділений на дві частини, котрі називалися 1-ю та 2-ю сотнями. У 1-й частині, котра була розташована в центрі міста, розміщувались будинки «правительства», а от житл тут було не більше, ніж у 2-й частині⁶⁶. При порівнянні опису із мапами стає зрозумілим, що «частини» або «сотні» займали простір, окреслений окремими фортифікаційними укріпленнями – валами.

В описі, складеному в 1787 р., додана інформація про топографію міста. У документі зазначено, що «город» був обмежений зі сходу і півдня р. Остер, з півночі – піщаними полями та хащами, а з заходу – р. Десною. Цей «город» мав довжину 324, а ширину 250 трьохаршинних сажнів і був розміщений на піщаному підвищенні. Передмістя на заході та півдні було розташоване в низовині на берегах струмків, що витікають з р. Десни – Деснища і Попівки⁶⁷. На прикладеному до описів «Плане уездного города Остра» зазначені «в двухъ местахъ насыпанной ветхой валь». Збережені на той час рештки валів можна ототожнити із «більшим городом Остром» XVII ст., однак наразі не зрозуміло, які ж райони міста приховані під назвою «половин» «Большого города Остра» і чи можна їх співвіднести з територіями, обведеними згаданими валами.

Наприкінці XVII ст. в Острі зафіксований ще один урбанонім – «нове місто», котрий позначав район Нового Остра. За актами 1690 та 1695 рр., «на новомъ мѣстѣ въ Острѣ» на ринку перед Козелецькою брамою стояла соборна Воскресенська церква та школа при ній⁶⁸. Один із документів повідомляє, що у квітні 1690 р. остерська городова ратуша прийняла рішення перепланувати місто, постраждале від великої пожежі 1680-х рр. На засіданні цього місцевого органу самоврядування було вирішено розмістити ринок поруч із церквою Воскресіння Христового, що стояла перед брамою при виїзді до м. Козельця⁶⁹. Креслення кінця

⁶² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 12. С. 358.

⁶³ Там само. С. 362, 422–423.

⁶⁴ Там само. С. 360.

⁶⁵ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... Т. 12. С. 347, 360.

⁶⁶ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. / Упорядники: Г. В. Болотова та ін. Київ, 1989. С. 52.

⁶⁷ Там само. С. 199.

⁶⁸ Гумилевский Д. Г. Остер и Остерский уезд... С. 59–60.

⁶⁹ Стороженко Н. В. Из фамильных преданий и архивов. Киевская старина. 1892. Т. XXXVI. № 2. С. 348.

Рис. 2. Місто Остер у другій половині XVII ст. Реконструкція І. Ігнатенка

XVIII – початку XIX ст. показують, що соборна церква і ринок були розташовані в межах зовнішньої лінії валів, але поруч із проїздом у внутрішньому валу. Отже, можна припустити, що за аналогією Чернігова, «нове» місто Нового Остра, протиставлялося «старому місту», яке мало займати територію, обмежену першим (внутрішнім) укріпленням. Імовірно, «Старе місто» відповідало місцю найдавнішої міської забудови при Остерському замку. «Нове» ж місто мало з'явитися не пізніше 1645 р., бо саме до цього часу належить найдавніша відома згадка про Воскресенську церкву⁷⁰.

Де ж розміщувались фортифікації Нового Остра? Судячи із описів замку, він був розташований таким чином, що з півночі до нього прилягала р. Десна, котра підмивала кутову башту (1626, 1628 рр.). Зі сходу було розташоване озеро Деснище (1626, 1628 рр.), з двох інших боків, зі сходу та півдня (1628 р.), замок оточувала р. Попівка (1668 р.). Вона відділяла замок від міста (1628, 1675 рр.), причому до річки виходила щонайменше одна брама, а через річку був перекинутий міст (1626 р.). За подібних умов замок міг лежати лише в одному місці – на захід від козацького міста на острові між річками Попівкою та Десною. Нині це район перетину вулиць Островського та Весняної (рис. 2).

Розташування валів міста Остра можна встановити за кресленням початку XIX ст., на якому показане нове регулярне планування, накладене на ще існуюче старе, при якому зберігалися залишки валів (рис. 3). Отож перша (внутрішня) оборонна лінія у середній своїй частині проходила вздовж вул. Соборної (колишньої Рози Люксембург). Зі східного та західного боків вал цієї фортифікації загинався на північ. Західний його край мав впирається у берег неіснуючої нині р. Попівки, залишком якої є озеро Попівка. Східний край валу закінчувався біля берегу озера Деснище, на місці якого тепер протікає Десна.

Вал зовнішнього укріплення проходив вздовж вулиці Ю. Збанацького (колиш-

70 Гумилевский Д. Г. Остер и Остерский уезд... С. 59–60.

Рис. 3. Суміщення плану Остра кінця XVIII ст., з показанням решток валів, із планом сучасного міста. Реконструкція І. Ігнатенка

ньої Червоноармійської) на північ від неї. Ця оборонна лінія Остра, як і попередня, флангами спиралася у річища Попівки та Деснища. Вона проходила паралельно внутрішньому валу на відстані 120–150 сажнів (близько 255–320 м) від нього.

Таким чином, місто Остер довгий час існувало передусім в якості опорного пункту на чернігово-перяславському, а згодом польсько-російському прикордонні. Коли змінилася течія річки Десни та загострились відносини між Річчю Посполитою й Московією на березі Десни був збудований Новий Остерський замок, навколо якого сформувалося місто із власною оборонною лінією. Це сталося незабаром після 1562 р.

Внаслідок спалення замку й міста московитами у 1616 р. та великої повені, котра додатково пошкодила замок, житлова забудова відновилася не на згарищі, а перемістилася на територію Старого Остра. Тутешній староста Е.Залеський прагнув закріпити таке переміщення й облаштувати нові укріплення саме на цьому місці. Однак таке починання не підтримав уряд Речі Посполитої. Лише наданням Новому Остру статусу «слободи» вдалося перетягти більше населення на нове місце. У зв'язку із цим у документах починають з'являтися терміни «новий» і «старий» Остер. У другій половині XVII ст. окрім укріплень замку вже існували доволі потужні укріплення навколо міста «большого города». Вони оперізували «Старе місто» Нового Остра – внутрішнє та зовнішнє «Нове місто». Контури цих укріплень частково відображені на кресленнях кінця XVIII – початку XIX ст. Можливо, внутрішня смуга укріплень була зведена ще на початку XVII ст., а на 1668 р. вже існували обидва міських укріплення.

По завершенню збройного російсько-українського конфлікту, розпочатого за гетьмана Брюховецького, військові дії в околицях міста більше не відбувалися, а отже, й не було потреби розширювати фортифікації. Після пересування кордону Російської імперії на захід від Дніпра наприкінці XVIII ст. побудова укріплень взагалі стала неактуальною. Потреба в замку як окремому укріпленню для

російської залоги могла існувати тільки до першої половини XVIII ст. Пізніше російські офіцери посіли полковницькі уряди, й розподіл між козаками та солдатами в зонах відповідальності охорони міських укріплень знівелювався. З того часу потреба в окремому замку відпала. Імовірно, саме тоді були розкопані вали й засипані рови, а територія замку потрапила під міську забудову.

Води ріки Десни неблаганно підмивали берег в районі північної частини міста. За картографічними спостереженнями помітно, що немала частина мису, на якому воно стояло, вже безповоротна зникла (рис. 3). Під загрозою знищення перебуває культурний шар й інших археологічних пам'яток Остра.

Новий Остер є цікавим об'єктом археології середини XVI – початку XVII ст. – періоду, котрий на теренах Чернігово-Сіверщини досі лишається білою плямою. На жаль, археологічне вивчення Нового Остра нині перебуває лише на початковій фазі. Однак місто має величезний потенціал для нових відкриттів та розгадок таємниць минулого.

References

Akty, odnosyashchiesja k istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komisii [Acts related to the history of Western Russia and published by the Archaeographic Commission]. (1846). (Vol. 1). St. Petersburg, Russian Empire : Tip. II Otdelenija Sobstvennoj Ye. I. V. Kantselyarii.

Akty, odnosyashchiesja k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komisii. 1657–1663, 1668–1669 [Acts related to the history of Southern and Western Russia and published by the Archaeographic Commission. 1657–1663, 1668–1669]. (1872). (Vol. 7). St. Petersburg, Russian Empire : Tip. V. V. Pratts.

Akty, odnosyashchiesja k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komisii. 1668–1669, 1648–1657 [Acts related to the history of Southern and Western Russia and published by the Archaeographic Commission. 1668–1669, 1648–1657]. (1873). (Vol. 8). St. Petersburg, Russian Empire : Tip. V. V. Pratts.

Akty, odnosyashchiesja k istorii Yuzhnoj i Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoy komisii. 1675–1676 [Acts related to the history of Southern and Western Russia and published by the Archaeographic Commission. 1675–1676]. (1882). (Vol. 12). St. Petersburg, Russian Empire : Tip. bratiev Panteleyevykh.

Aleksandrovich, M. N. (1881). Osterskiy ujezd, istoricheskoe opisanije, do okonchanija smut v Vostochnoj Ukraine [Oster County, historical description before the end of the unrest in Eastern Ukraine]. (Part. 1. Vol. 1). Kyiv, Ukraine: Tip. Korchak-Novitskogo.

Arkhiv Yugo-zapadnoj Rossii, izdavajemyj Vremennoj komissijej dlja razbora drevnikh aktov. Akty o zaselenii Yugo-Zapadnoj Rossii [Archives of Southwest Russia, published by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts. Acts on the settlement of South-West Russia]. (1886). (Part. 7. Vol. 1). Kyiv, Ukraine : Tip. Korchak-Novitskogo.

Arkhiv Yugo-zapadnoj Rossii, izdavajemyy Vremennoj komissiiyey dlya razbora drevnikh aktov. Akty ob ukraïnskoy administratsii v XVI–XVII vv. [Archives of Southwest Russia, published by the Provisional Commission for the analysis of ancient acts. Acts on the Ukrainian Administration in 16–17 centuries]. (1907). (Part. 8. Vol. 5). Kyiv, Ukraine : Tip. Univer. sv. Vladimira.

Bogusevich, V. A. (1962). Osterskiy gorodok [Oster town]. *Kratkije soobshchenija Instituta arkheologii Akademii nauk Ukraïnskoj SSR*, 12, 37–38.

Bondar, A. N. (2016). Ukreplenija Ostra v XVI – pervoj polovine XVII vv. [Fortifications of Ostyk in 16th – in the first half of 17th centuries]. *Gardarika*, (Vol. 9), 190–197.

Gruneveg, M. (2013). Zapiski o tovgovoy pojezdke v Moskvu v 1584–1585 gg. [Notes on a shopping trip to Moscow in 1584–1585]. Moscow, Russia : Pamyatniki istoricheskoy mysli.

Gumilevskiy, D. G. (1863). Oster i Osterskiy ujezd [Oster and Oster county]. *Chernigovskie eparkhialnyie izvestiia – Diocese Bulletin of Chernihiv*, 15 yanvaria, (Vol. 2), 38–64.

Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r.p. 1584; (1858). Kraków, Poland: wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Nakładem wydawnictwa biblioteki polskiej.

Ihnatenko, I. (2014). Chernihivska diaspora «ratnykh liudei» na Skhidnii Sivershchyni u

XVII st. [Chernihivian Diaspora of “ratni liudy” in the East Siverian land in the 17th century] Ukraina ta Polshcha kriz pryzmu stolit – Ukraine and Poland through the lens of centuries. Nizhyn, Ukraine. 41–52.

Ihnatenko I. (2019). Chernihivshchyna v Livonskii viini [Chernihiv region in the Livonian War]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 17–32.

Jabłonowski, A. (1877). Lustracye królewsczyzn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. Źródła dziejowe. (Vol.5). Warszawa, Poland: Gebethner i Wolff.

Kazakov, A. (1996). Osterskyi Horodets (etapy formuvannia mista) [Oster town-fortress (stages of city formation)]. *Sviaty kniaz Mykhailo Chernihivskyi ta yoho doba – Saint Prince Mykhailo Chernihivskyi and his period*. Chernihiv, Ukraine. 91–93.

Luniak, Ye. (2013). Kryvave Rizdvo Saltykovoyi Divytsi 1664-ho roku [Bloody Christmas of Saltykova Divytsia in 1664]. Nizhyn, Ukraine: NDU im. M. Hoholya.

Mytsyk, Yu. (2007). Virshovana khronika (1682 r.) pro pokhid na Sivershchynu korolia Yana-Kazymyra u 1663–1664 rr. [A poem chronicle (1682) of the military campaign to the Siverian land of King Jan Kazimierz in 1663–1664]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, 85–105.

Malchenko, O. (2001). Ukripleni poselennia Bratslavskoho, Kyivskoho i Podilskoho voievodstv (XV–XVII st.) [Fortified settlements of the Bratslav, Kyiv and Podilsky regions (15–17 centuries)]. Kyiv, Ukraine: Instytut ukrainskoi arkhieohrafi ta dzhereloznavstva im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy.

Opysy Kyivskoho namisnytstva 70–80-kh rokiv XVIII st. [Descriptions of the Kyiv governorship in 70–80s of the 18th century]. (1989). H. V. Bolotova et al. (Ed.). Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.

Penskyy, A. H., and Lavrenchuk, P. Ya. (2011). Oster – yevropeiske misto [Oster is an European city]. Chernihiv, Ukraine: Vydavets Lozovyy V. M.

Perepysni knyhy 1666 roku [Census books of the 1666]. (1933). / V. O. Romanovskiy (Ed.). Kyiv, Ukraine: Ukrainska Akademiia Nauk.

PSRL. (Vol. 2). Ipatyevskaya letopis [Ipatyevska chronicle]. (1908). St. Petersburg, Russian Empire: Tip. M.A. Aleksandrova.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. [Netrebka - Perepiat], wydany pod redakcją Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego. (1886). (Vol.7). Warszawa, Poland :Druk. “Wieku”.

Storozhenko, N. V. (1892). Iz familnykh predaniy i arkhivov [From the family traditions and archives]. *Kijevskaja starina – Kyiv Antiquity*, 2, 347–348.

Ігнатенко Ігор Михайлович – науковий співробітник-консультант державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України (пр. Перемоги, 39, м. Чернігів, 14000, Україна).

Ihnatenko Ihor M. – worker-consultant of the state enterprise «Archaeological protection service of Ukraine» of the Institute of Archaeology of the National Academy of Science of Ukraine (39 Peremohy Avenue, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: ignim@meta.ua

NEW OSTER CASTLE. ESSAY ON DEFENCE HISTORY AND TOPOGRAPHY OF FORTIFICATIONS

The article is devoted to the study of the battle history of the new town of Oster and the topography of its fortifications. The fortress of Oster originated in the 11th century on the bank of the river of the same name, at its confluence with the river Desna, in the 12th c. settlement already had three lines of fortifications, the remains of which remained until the mid-20th century. In the 60's 16th c. Oster Castle and the surrounding settlements were rebuilt in a new location due to the displacement of the Desna River bed. At that time, Oster was the castle of the Commonwealth on the

border with the Grand Duchy of Moscow. Based on the descriptions of the 16th and 17th centuries, the author reconstructed the location of the castle of new Oster. After the town and the castle were burned down by the Muscovites in 1616, the Osterian governor Remigian Zaleski began to rebuild the settlement near the old hillfort. However, the government of the Polish-Lithuanian Commonwealth did not support this project, and ordered the castle to be rebuilt on the site of New Oster so that the local garrison could control traffic along the Desna River. In order to attract people to the town and improve its economic status, in 1628 the Polish-Lithuanian Commonwealth government released the residents of new Oster from paying taxes, first for 8 years and then for another 6 years. As a result, the settlement has grown significantly. In the mid-17th century. New Oster had a castle, fortified with wooden walls and towers, and two lines of defensive fortifications around the town. Fortifications defended the city from the east, on the other hand the city had a natural protection – the Popivka and Desna rivers and Lake Desnishche. During the Russo-Ukrainian War of 1668, fortifications were built along the river Popivka, which were to defense the town from the castle occupied by Moscow soldiers. After the second partition of Poland in 1793, the western border of the Russian Empire moved much westward, so the fortress in Oster became unnecessary and was dismantled.

Keywords: Oster, Polish–Lithuanian Commonwealth, Ukraine, fortification, toponymy, Left-Bank Ukraine's campaign of Jan II Kazimierz 1663–1664, Russian Ukrainian war 1668.

Дата подання: 8 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ігнатенко І. Новий Остерський замок. Нарис з історії оборони та топографії фортифікацій. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 69–84. DOI: 10.5281/zenodo.3726188.

Цитування за стандартом APA

Ihnatenko, I. (2020). *Novyi Osterskyi zamok. Narys z istorii oborony ta topohrafii fortyfikatsii* [New Oster Castle. Essay on defense history and topography of fortifications]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 69–84. DOI: 10.5281/zenodo.3726188.

УДК 94 (477.51)

Данило Рига

ІСТОРИЧНІ РАЙОНИ ЧЕРНІГОВА ТА ДЕРЕВ'ЯНЕ І ЦЕГЛЯНЕ БУДІВНИЦТВО У МІСТІ ВПРОДОВЖ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.3732562

© Д. Рига, 2020. CC BY 4.0

Мета публікації – дослідити процеси містобудування у сфері формування історичних районів м. Чернігова як губернського центру, а також виокремити особливості місцевого дерев'яного та цегляного будівництва протягом ХІХ та початку ХХ ст. З-поміж методів, що були використані для проведеного дослідження, можна виділити проблемно-хронологічний у плані структурування матеріалу, а також аналітичний та критичний, на яких базувалося опрацювання здобутої інформації. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше досліджено та детально описано дерев'яне та цегляне будівництво в Чернігові у відповідності до історичних районів міста. **Висновки.** Починаючи з ХІХ ст., коли місто почало стрімко розширюватися, у науковій літературі з'явилась фіксація даних щодо чернігівських історичних районів. Незважаючи на те, що вперше цю тему почали досліджувати ще у дореволюційні часи, найбільший внесок у висвітлення проблеми зробили дослідники доби незалежної України, а саме – С. Леп'явко, В. Сапон, а також В. Руденок. Пропоноване ж дослідження, відповідно до поставленої мети, охоплює одразу дві теми: історію формування найбільш відомих міських районів та історію їх забудови дерев'яними й цегляними будинками. Знаменно, що Чернігів оминула швидко урбанізація, яка відбувалася в багатьох містах імперії. У всіх путівниках і спогадах Чернігів згадувався як тихе, зелене місто, яке потопало в садах. Цілком логічно зробити припущення, що головною помилкою архітекторів початку ХІХ ст. було те, що вони створили провінційне місто в межах старих будівель, замість того, щоб перенести новий центр у вільні райони на північ від старого Чернігова. У той само час перебудова мала й позитивні сторони. Нові широкі вулиці були прокладені досить зручно – відповідно до вимог нових часів.

Ключові слова: Чернігів, містобудування, дерев'яні будинки, цегляні будинки.

Будь-яке місто складається з історичних районів і Чернігів у цьому питанні не є винятком. З поступом часу окремі назви районів зникали чи трансформувалися у зовсім нові. Їх формування через появу у місті нової дерев'яної та цегляної забудови найбільш чітко почало відображатися з приходом ХІХ ст. Саме у зв'язку з цим метою даного дослідження є відображення процесів містобудування через виокремлення історії появи тих чи інших міських районів. Не менш важливим виявляється для нас досягнення мети презентації особливостей дерев'яного та цегляного будівництва впродовж ХІХ та початку ХХ ст. Історією районів міста

Чернігова займалися історики дореволюційного, радянського часу та періоду незалежності. Серед дослідників проблеми виділимо таких чернігівських науковців та краєзнавців, як С. Лепявко, В. Сапон, В. Руденко.

У місті офіційно виділялись центральна частина і чотири передмістя: «Московська слобода», «Лісковиця», «Ковалівка» і «Берізки»¹. У першій третині 1920-х рр. територія міста Чернігова поділялась на три частини – головний центр, другий район та окраїни без урахування передмість². З 1924 р. територіальний поділ Чернігова було змінено: другий район та окраїну об'єднали³. Після цього місто Чернігів поділялося вже на дві частини – центр та окраїни⁴.

Найбільше про історичні райони міста Чернігова можуть проінформувати дореволюційні путівники. Особливо корисною виявляється інформація введено до обігу на початку ХХ ст.

Біля самого підніжжя Болдиних гір з півдня на низинній місцевості долини річки Десни між Стрижем і Київським шосе розташоване передмістя Чернігова «Кавказ». Цей район, який ще називали «Московська слобідка», був населений рибалками й іншою біднотою. У весняну повінь «Кавказ» затоплювався водою, тому будинки будувалися на високих палях. На думку деяких істориків, ця місцевість отримала назву «Московська слобода» в середині ХVІІІ ст., оскільки була заселена сім'ями солдатів московського гарнізону, що ніс службу у фортеці на Валу.

Назва «Кавказ» виникла, швидше за все, через те, що після кавказької війни, яка тривала близько ста років, деякі полонені горці оселилися в Чернігові біля підніжжя стародавнього Дитинця. У цьому районі були прокладені чотири вулиці: Перший провулок Кавказу (вул. Крайня – *Авт.*), Другий провулок Кавказу (вул. Деснянська – *Авт.*), Підвальна і Бидлогонна (вул. Нова – *Авт.*).

З протилежного боку «Кавказу» розташована «Лісковиця». Ця місцевість колись була буйно вкрита горіховими кущами, а на початку ХХ ст. вони залишилися тільки на монастирських кладовищах. Деякі історики вважають, що і назву свою район отримав від горіха-ліщини. Вважається, що Лісковиця за давньоруської доби належала князю чернігівському Святославу (Миколі Святоші), яку він після пострігу в ченці передав Києво-Печерській Лаврі у власність⁵. Наприкінці ХVІІІ ст. на Лісковиці були прокладені 4 вулиці, а на початку ХХ ст. – ще одна. Вулиці не були мощені бруківкою і забудовані одноповерховими будинками⁶.

На північ від «Лісковиці» серед ярів і обривів Болдиних гір розташована історична частина міста, яка носить назву «Холодний Яр». Вона займає територію північніше Олександрівської площі (район Центрального ринку, школи № 1, тобто частина міста від вул. Кирпоноса до колишньої вул. Щорса – *Авт.*) і старого Київському тракту (вул. Київська – *Авт.*). Раніше також цей район мав назву «Землянки», тому що навесні та восени його вулиці були дуже забруднені і заселені переважно міською біднотою.

На території вул. Вокзальної (надалі носила назву вул. Щорса, а на сьогодні І. Мазепи – *Авт.*) у ХІХ ст. були розміщені декілька житлових будинків, приміщення лікарні, паровий млин та невеликий цегельний завод. Після будівництва залізничної станції та вокзалу на правому березі Десни наприкінці

¹ Леп'явко С. Чернігів – європейське місто: навч. зб. / Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів: Видавець Лозовий В. 2010. С. 35.

² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-305. Оп. 1. Спр. 2249. Арк. 61; Там само. Спр. 284. Арк. 1.

³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-305. Оп. 1. Спр. 2249. Арк. 61.

⁴ Непотенко І., Острянка А. Чернігів у 1920-х рр.: реалії повсякденного життя. Краєзнавство. 2014. № 2. С. 29.

⁵ Книги о Чернигове [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/585-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chernigove.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

⁶ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 408.

20-х рр. XX ст. було прокладено вулицю, названу Вокзальною. У 40-х рр. XX ст. її було перейменовано на честь М. Щорса. На місці, де раніше розташовувались одноповерхові дерев'яні будинки, споруджені 5 і 9-поверхові багатоквартирні житла. При перетині вул. Щорса з проспектом Жовтневої революції (нині проспект Перемоги – *Авт.*) утворилася площа Перемоги⁷.

Район «Ковалівка» був розташований на схід від «Землянок», за Олександрівської площею між Гомельським шосе і річкою Стрижем. Забудований він індивідуальними одноповерховими житловими будинками з оригінальним різьбленням дверей і карнизів. Назва району походить від того, що населена ця місцевість була ремісниками, зокрема, ковалями, які, за деякими даними, в цьому місці жили ще за часів Київської Русі. Через Ковалівку проходив Старий Київський шлях, який згадувався у джерелах ще у XVII ст.

Район від колишнього торгового центру «Дружба» (нині чернігівський ЦУМ – *Авт.*) до річки Стрижень подекуди називали районом «Старого пивзаводу». Цю назву він отримав через те, що в цій місцевості поблизу річки Стрижень був побудований пивоварний завод пана Орловського.

На схід від Ковалівки на протилежному березі річки Стрижень були розташовані райони Мачеретівщина, Ганжевіщина, Берізки. На сьогодні вони забудовані одноповерховими індивідуальними житловими будинками. До них примикає колишнє село Бобровиця, яке станом на сьогодні вже злилося з містом.

Крім цих районів, є ще й інші передмістя, – такі як «Вовча Слобода», «Нова будова», «Ялівщина», «Кордівка» (розташована при старому в'їзді до Чернігова з боку Ніжина), «Задріпівка». Щодо останнього з цих районів, то автори путівника початку XX ст. не радили його відвідувати подорожнім з огляду на забрудненість⁸.

«Ялівщина» – історична місцевість у північно-східній частині міста Чернігова. Назву одержала від прізвища власника млина на р. Стрижень райця В. Яловицького. У 1880 р., коли в Чернігові розпочалося будівництво Чернігівського водогону, у центрі міста було споруджено водонапірну башту, а на «Ялівщині» – насосну станцію для підйому води з артезіанських свердловин⁹.

«Кордівка» – урочище за східною околицею Чернігова на підвищенні в заплаві правого берега р. Десни, забудоване приватними садибами і облаштоване лісопарковою зоною¹⁰.

«Задріпівка» розташована за р. Стрижень в районі кондитерської фабрики. До початку Другої Світової війни там видобували глину, внаслідок чого утворився величезний кар'єр. На його крутих схилах місцеві жителі самовільно збудували десятки будинків. На сьогодні частину кар'єру з боку казарм залізничного полку засипали, на його місці побудували гаражі, декілька котеджів, але роботи з благоустрою території виявились незавершеними. Частина місцевих жителів померла, частина переселилася, а їх будинки зруйнувалися від часу, тому на дні кар'єру старих вже не залишилось.

Місцевість біля автостанції № 2, де раніше діяв глиняний кар'єр, в 60-х роках минулого століття називалась «Землянки». Однією з головних вулиць цього історичного району міста Чернігова є вулиця Воскресенська (колишня вул. Муринсона – *Авт.*). Вона бере початок біля Воскресенської церкви і простягається до колишнього глинища цегельного заводу XIX – початку XX ст. (Землянки). Довжина вулиці становить майже 470 м, ширина – від 10 до 20 м. Вулиця Воскресенська є пам'яткою планування міста кінця XVIII ст. Вона забудована одноповерховими будинками на високих цегляних цокольних поверхах.

⁷ Там само. С. 960–961.

⁸ Книги о Чернигове [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/585-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chernigove.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

⁹ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 967.

¹⁰ Там само. С. 341.

Декоративні фронтони та будинки з горизонтальною лінією карнизів поєднуються з характерним для житлової забудови XIX ст. декоративним різьбленням¹¹.

Ще однією вулицею цього історичного району міста Чернігова є вулиця Олексі Десняка (колишня 1-й Холодний Яр), яка простягається від вулиці Л. Толстого до початку вулиці Коцюбинського. У XVIII ст. ця місцевість була забудована одноповерховими будинками, відокремленими один від одного ярами, що з давніх давен межували з Чернігівським Посадам – Передгороддям. У результаті заселення місцевості виникли декілька вулиць і вуличок, що іменувались однакою – Холодним Яром. Найбільша з них (близько 800 метрів) згодом дістала назву 1-й Холодний Яр. У 1955 р. вона була перейменована на честь українського радянського письменника Олексі Десняка. Вулиця мальовнича, має ширину 10–15 метрів і є своєрідною пам'яткою історії та архітектури міста. Тут збереглася низка зразків народного будівництва та дерев'яного різьблення¹².

Про історію цієї місцевості в доповідній записці на ім'я першого секретаря міськкому компартії Федора Короткова в листопаді 1954 р. розповідав тодішній директор Чернігівського історичного музею Андрій Левенко. Зокрема, він «зарахував» до району «землянок» вулиці Ново-Попудренка, Маяковського, Поталевську, Західну, Краснодонців, Розі Люксембург і Глинище. За назвою останньої вулиці уся навколишня місцевість отримала відповідну назву. З іншого боку кар'єра були прокладені три вулиці з однаковою назвою Робочі. Як стверджував А. Левенко, до революції 1917 р. тут у землянках селилася міська біднота¹³.

Назва «Глинище», як вже зазначалося, походила від місцевості, де в XIX – XX ст. видобували глину для кам'яного заводу. Але безпосередньо на вулиці Глинище, як згадують старожили, люди почали селитися лише після визволення Чернігова в 1943 р., адже місто під час війни було зруйновано вщент, а цей район був розташований неподалік від центру¹⁴.

Територія, де розташований «Червоний хутір», обмежується прямокутником зі сторонами-вулицями: Войкова (південна межа) – Любецька (західна) – 50 років ВЛКСМ (північна) – частина проспекту Миру (східна). Цей район є одним з найстаріших у Чернігові. Чому він отримав таку назву – незрозуміло, навіть самі жителі його не знають відповіді. Можливо, «хуторянське» найменування пов'язано з більшовицьким правлінням – за типом Червона гвардії, Червона армія, Червоні барикади, Червоний Жовтень та ін. Відомий мешканець дореволюційного Чернігова, художник і меценат Іван Рашевський на північній околиці «Червоного хутора» побудував свою садибу. Відтак на початку XX ст. район набув привабливого вигляду, а очевидці почали називати його не інакше, як «Чернігівська Швейцарія»¹⁵.

У путівнику по Чернігову початку минулого століття зазначалося: «Чернігів зі своїми околицями за останні роки швидко забудовується. Так, в 1905 році він займав площу 550 десятин, а в 1912 – вже займає 600 десятин. Місцевість за Богоугодними закладами і в Берізках з їх околицями найбільш здорова і гігієнічна, квартири тут дешевші, ніж в інших частинах міста, є також ділянки для нових забудов ціною 2–5 рублів за квадратний сажень. Місто прорізує шосе, що веде до Києва, Гомелю, Могилевську губернію. У Чернігові дві головні вулиці: Шосейна

¹¹ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 475–476.

¹² Там само. С. 222.

¹³ Глинище – Чернігов [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/city/kak-dobrats-ja/404-glinishe.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

¹⁴ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 408.

¹⁵ Владимир Назаренко: История районов [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/5942-vladimir-nazarenko-istorija-raionov-chernigovskie-hutora.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

(пр. Миру – *Авт.*) і Богоявленська (вул. Шевченка – *Авт.*), які вважаються центральними, де завжди багато гуляє публіки. У правильному порядку до цих вулиць примикає маса інших»¹⁶.

На дальній північно-східній околиці Чернігова розташований гарний у природному відношенні район, який має трохи дивну і незрозумілу назву – «Криволевщина» (район фабрики «Сіверянка»). У цій місцевості розташований березовий гай, ялинник, сосновий бір, завдяки чому повітря набуває чистоти і цілющих властивостей. Швидше за все, назва району походить від того, що місце тут не рівне, а горбкувате, зі значним перепадом висот, порізане вздовж і поперек глибокими ярами¹⁷.

В історичному районі, який називають «П'ять кутів», раніше була розташована площа ринку, де торгували селяни з усієї округи. Назва місцевості походила від того, що вулиці, розходячись у різних напрямках, утворюють своєрідні кути, які чітко проглядаються. Район «П'ять кутів» має вигляд неправильного чотирикутника, обмеженого вулицями О. Міхнюка (колишня – Воїнів-Інтернаціоналістів), О. Шафонського (колишня – Паризької Комуні), гетьмана Полуботка та Л. Боднарука (колишня – Дзержинського – *Авт.*). Численні приватні будинки слугували також магазинами і лавками. Неподалік був розташований поштовий двір¹⁸. Вулиці О. Шафонського та Л. Боднарука на сьогодні вважаються одними з найстаріших вулиць міста.

На плані міста Чернігова 1908 р., укладеного на честь 1000-річчя літописної згадки про Чернігів, зображена вулиця Шафонського, яка проходила у північно-східному напрямку від вулиці Петербурзької (нині вул. О. Молодчого. – *Авт.*), паралельно вулиці Смоленській (тепер частина вул. Шевченка від перехрестя з вул. О. Молодчого). Згідно з планом 1908 р., вулиця Шафонського проходила праворуч від палацу Милорадовичів, між вул. Стриженською (нині Лермонтова) та вул. Варваринською (нині провулок Лермонтова. – *Авт.*)¹⁹.

Колишня вулиця Паризької Комуні (сучасна вул. Опанаса Шафонського – *Авт.*) розташована на північ від «П'яти кутів». Вулиця була прокладена в 1908–1916 рр., але забудовувалася повільно, і до другої половини 30-х років минулого століття, назви не мала. На сьогодні вона забудована індивідуальними житловими будинками²⁰. Руйнування Чернігова під час Другої світової війни та сучасна міська забудова порушили дореволюційне планування у районі вулиці О. Шафонського.

Колишня вул. Ростиславська була перейменована на вул. Дзержинського у 1940 р. (нині Л. Боднарука – *Авт.*). Ця вулиця була прокладена у першій половині XIX ст. по території давнього передмістя вздовж третьої лінії укріплень. Тривалий час вулиця була забудована індивідуальними житловими будинками тільки з північного боку, а наприкінці XIX ст. поступово відбувалася забудова і з півдня. З 30-х рр. XX ст. в кінці вулиці була розташована промислова артіль ім. Паризької Комуні. На сьогодні на вулиці зведено декілька сучасних п'ятиповерхових житлових будинків²¹. Помітними архітектурними пам'ятками і домінантами району є військовий шпиталь, церква Михайла й Федора, а з більш сучасних – стадіон «Юність» і Палац Дітей та Юнацтва. Одна з головних вулиць району Олександра Молодчого була не лише важливою транспортною розв'язкою, але й елітною частиною міста. На ній проживала вся міська аристократія.

¹⁶ Сборник исторических статей о Чернигове [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/585-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chernigove.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

¹⁷ Криволевщина – околиця Чернігова [Електронний ресурс]. URL: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/6641-krivulevshina-okolica-chernigova-foto.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

¹⁸ Там само.

¹⁹ Гейда О. До історії вулиці Опанаса Шафонського у Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2015. №3. С. 39.

²⁰ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 596.

²¹ Там само. С. 226.

Одна з головних міських транспортних магістралей – проспект Перемоги (колишня вулиця Стрітенська), одночасно є і головною вулицею житлового масиву. Проспект буквально розрізає «П'ять кутів» на дві частини. З одного боку розташувався приватний сектор, з іншого – його невеликі залишки, які поступово витісняються сучасними багатоповерхівками. Численні вулички і провулки створюють враження провінційності району²².

Отже, як можна побачити, кожен з районів міста унікальний та має свою цікаву, неповторну історію створення та функціонування. Деякі з районів мають навіть свої легенди, які передаються із покоління у покоління.

Розвиток дерев'яного та цегляного будівництва в Чернігові впродовж XIX ст. на сьогодні залишається достатньо актуальним, але маловивченим питанням. Саме XIX століття стало періодом бурхливого розвитку міста. В цей час було споруджено багато дерев'яних та цегляних будинків, деякі з яких збереглися до нашого часу.

Вивчення історії дерев'яної та кам'яної забудови Чернігова XIX – першої половини XX ст. було започатковано фактично у радянський час. Серед основних напрямків дослідження міської історії для радянських вчених пріоритетними були питання економічного та культурного життя містян. За доби незалежності історики та краєзнавці, враховуючи специфіку міської історії, зосередились на вивченні окремих складових міського життя Чернігова. Однак комплексне дослідження історії дерев'яної та кам'яної забудови Чернігова XIX – першої половини XX ст. в історіографії на сьогодні відсутнє.

У 1786 р. був складений проект нової забудови Чернігова. Однак цей план декілька разів перероблявся і доповнювався. Потреби будівництва вимагали наявності значної кількості будівельних матеріалів, насамперед цегли. О. Шафонський згадував вісім цегляних заводів, що існували в Чернігові в останній чверті XVIII ст.: п'ять з них – це заводи приватних осіб, засновані завдяки їх капіталам та можливостям, а решта три – заводи, які були конфісковані у Борисоглібського, Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів після їх секуляризації²³.

Час появи трьох монастирських цегельних заводів можна пов'язати з активною розбудовою самих монастирів. Існування цих трьох заводів, на котрих під час їх приналежності до монастирського господарства використовувалася праця підлеглих селян, пояснює масштаби будівництва комплексів трьох найбільших монастирів Чернігова²⁴.

Чернігів став центром створеної у 1802 р. Чернігівської губернії. Губернський статус вимагав реконструкції міста. Архітектори в цей час створили новий план губерньського міста на основі принципів регулярної забудови – з прямими вулицями і прямокутними кварталами. Однак, він майже не враховував історичної забудови, що призвело до часткового знищення старого міста. Більшість старих кварталів перепланували. Була знесена частина житлових будинків, які не вписувались у нові квартали.

Принципова помилка архітекторів початку XIX ст. полягала в тому, що вони створювали губерньське місто в межах старої забудови замість того, щоб перенести новий центр на вільні площі північніше від старого Чернігова. Водночас, перебудова мала й позитивні сторони. Нові широкі вулиці проклали доволі зручно. Вони збереглися до нашого часу і ось уже двісті років задовольняють

²² У нас на Районе! 5 углов [Електронний ресурс]. URL: Режим доступу: <http://www.gorod.cn.ua/news/foto-i-video/16486-u-nas-na-raione-5-uglov-fotoekskursija.html> (Дата звернення: 8.02.2020).

²³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием. Київ, 1851. С. 237–304.

²⁴ Коваленко В. Итоги и задачи изучения древнего Чернигова. *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей*. Київ, 1991. С. 201–208.

потреби чернігівців.

Потрібно зазначити, що Чернігів оминула швидка урбанізація, яка відбувалася в багатьох містах імперії. У всіх путівниках і спогадах Чернігів згадувався як тихе, зелене місто, яке потопало в садах.

У 1801 р. був складений новий містобудівний план, який передбачав прокладення у Чернігові широких прямих вулиць, облаштування просторих майданів, знесення старих будівель та зведення сучасних житлових будинків, адміністративних споруд, навчальних закладів.

На сьогодні виявлено 45 планів міста. На початку 1803 р. був затверджений новий план Чернігова, який з невеликими змінами 1805 р. був значною мірою втілений у першій половині XIX ст. На відміну від плану 1786 р., де головним був прийом перспективи, у планах початку XIX ст. головною стала осьово-центральна перспектива вулиць. Розвиток міста йшов у бік Троїцько-Іллінського монастиря вздовж старого шляху на Київ, доріг на Петербург і Москву. Нові прямі вулиці враховували історичні ансамблі і споруди XI–XIII ст. та квартали, будівництво яких було розпочато за планом 1786 р. Велика увага приділялася формуванню ансамблів загальноміського центру. Передбачалося створення 8 нових площ, три з яких композиційно закріплювали головну вісь центру – Шосейну вулицю. Заплава Десни з півдня збереглася без забудови. Ці риси властиві й пізнішим планам дореволюційного періоду (1834–1861, 1908 р.)²⁵.

Дуже гарно про Чернігів писав М. Грушевський: «Серед темних лісів і зелених лук помережена широкими смугами мочарів і повільних замулених річок дрімає нинішня Чернігівщина. І серед неї її старий історичний осередок, наша українська Равенна – Чернігів, задумано мріє про колишнє життя серед своїх старовинних церков, музеїв і архівів... Життя пішло геть далеко на південь, ближче до моря, до вугілля, до заліза, залишивши Півночі ці старі церкви, панські садиби. Поступово Чернігів стає пересічним губернським містом Російської імперії. Про колишнє славне минуле столиці Сіверської землі нагадували тільки величні храми, що стояли між будинків сільського типу...». Поступово Чернігів став пересічним губернським містом Російської імперії. Про колишнє славне минуле столиці Сіверської землі нагадували тільки величні храми, що стояли між будинків сільського типу. Відтак Чернігів перетворився на центр губернії, життя в якій, як і в самому губернському місті, носило доволі одноманітний малорухливий характер²⁶.

У місті в цей час не було ні жвавої торгівлі, ані розвиненої мережі промислових підприємств. Наприкінці XVIII ст. у Чернігові проживали 3873 особи, серед них 58 купців, 2386 міщан, 164 козаки, 1124 селяни, 141 священнослужитель, 51 чернець. Про слабкий економічний розвиток міста свідчить цікавий історичний факт, що на початок XIX ст., серед міщан не було жодного купця першої гільдії. На початку XIX ст. у місті нараховувалось 647 приватних житлових будинків, і всі вони були дерев'яними. 84 з них належали дворянам, 71 – чиновникам. 40 священнослужителям. 51 – купцям, 312 – міщанам²⁷.

Опис 1798–1800 рр. подає наступну чисельність жителів міста – 374 чоловіків і жінок. Дворян обох статей згадано 97, купців другої гільдії – 12, третьої – 156, священнослужителів – 80, козаків – 52, православних міщан – 1388, міщан-поштарів – 42, міщан-свреїв – 507, казенних селян 183, поміщицьких – 172. За

²⁵ Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 931–932.

²⁶ Статистический взгляд на Черниговскую Губернию. *Черниговские губернские ведомости*. 1847. № 5. С. 23–25.

²⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием. Київ, 1851. С. 293.

відомістю 1810 р. нараховувалося 804 будинки в Чернігові та його околицях на відстані 2 верств від міста, а населення на цій території становило 4000 чоловіків і 2800 жінок²⁸.

У 1803 і 1805 рр. з'явилися нові проекти реконструкції Чернігова, які значною мірою змінили план 1786 р.²⁹. У 1806 р. кріпосні вали були частково розкопані, а на їх місці було облаштовано нову адміністративну площу, бульвари. Проте залишки валів тривалий час ще зберігалися, внаслідок чого територія колишньої фортеці дістала назву Вал.

Збільшення кількості жителів міста позначилося й на формуванні міського середовища – збільшувалась загальна площа міста та поступово воно перетворилося з маленького містечка на справжній губернський центр. При цьому Чернігів залишався забудований переважно одноповерховими дерев'яними будівлями. Впродовж XIX ст. центральна частина міста була заселена досить щільно, особливо територія поблизу Красної площі.

Станом на середину XIX ст. перебудова Чернігова була завершена. Місто мало три площі і 38 вулиць та провулків. Найдавнішою була Торгова площа (вона ж Магістратська, Базарна, Червона або Красна), розташована в центрі поблизу П'ятницької церкви³⁰.

Торгівля спочатку велась на території "П'ятницького поля", яке місцеві мешканці стали згодом називати Базарною, а потім Красною (Червоною) площею. На початку XIX ст. на останній були споруджені торгові ряди з колонами-галереями, в яких місцеві купці відкрили свої магазини. Згадані ряди були зведені в стилі класицизму і прослужили місту понад сто років.

Найбільшою за площею у XIX ст. стала Олександрівська або Нова базарна площа (територія сучасного Центрального ринку). Вона була утворена за планом забудови міста 1805 р. на пустирі біля Воскресенської церкви (після закриття кладовища). На Олександрівській площі зосереджувалась торгівля лісом, сіном, соломом, худобою та проводились ярмарки. На відміну від Красної базарної площі, її називали Новобазарною. У 1927 р. Олександрівську площу перейменовано на площу 25-го Жовтня. Після Другої Світової війни більшу її частину було забудовано, а решту відведено під центральний міський базар³¹.

Третя площа була розташована перед Спаським і Борисоглібським соборами. Її назвали Плац-парадною, бо на ній відбувались військові паради та церковні церемонії. Однак згодом вона втратила мілітаристську назву, яка їй зовсім не пасувала, і була перейменована на мирну Соборну площу.

Адміністративні будівлі Чернігова зводились, як правило, з каменю. Приватні забудовники традиційно користувалися деревиною для будівництва житлових та господарських приміщень, оскільки цього будівельного матеріалу не бракувало. Фактично всі мешканці міста Чернігова в XIX – початку XX ст. жили у невеликих дерев'яних будинках, часто прикрашених дерев'яним різьбленням. Вважається, що саме така забудова становила близько 70 % усіх будівель міста. На сьогодні збереглася лише незначна її частина, а зовнішній вигляд більшості оригінальних будівель XIX – початку XX ст. відомий лише завдяки збереженим фотографіям.

Доволі цікавим є питання будівельного матеріалу, який використовувався під час зведення цегляних споруд. Цегла є основним будівельним матеріалом мурованих будівель Чернігова протягом багатьох століть. Інтерес до цегли не випадковий: в Україні XIX – початок XX ст. було часом як промислового, так і житлового мурованого будівництва. Тому, визначивши дату виготовлення цегли та

²⁸ Леп'яко С. Чернігів. Історія міста. Науково-популярне видання. Київ: Темпора. 2012. С. 223–225.

²⁹ Там само. С. 232.

³⁰ Леп'яко С. Чернігів – європейське місто: навч. зб. / Сіверський інститут регіональних досліджень. Чернігів: Видавець Лозовий В. 2010. С. 35.

³¹ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. Київ, 1990. С. 573.

її належність до певного конкретного заводу, можна встановити, коли побудовані ті чи інші споруди.

На території Чернігова і зараз знаходять стародавні цеглини. Але найбільш розповсюдженими зразками (їх можна знайти в будь-якому місці обласного центру від Валу чи Красної площі до окраїн міста) є цегла з втисненим зображенням одноголового орла з «розпростертими» крильми. Це клеймо державного заводу Чернігова (заводу міської управи). Дослідниця О.Степанова вказує на початок роботи цегельні наприкінці XVIII ст. Таким чином, він співпав з процесом секуляризації монастирських володінь у місті, в тому числі й цегельних заводів³².

Окрім державного цегельного заводу Чернігова, у XIX ст. відомі ще два потужні підприємства, які виготовляли цеглу в пореформений період. Їхніми власниками були Микола Добронизький і Микола Де-Морен.

Дослідниця історії міста О.Степанова вказує, що завод Миколи Добронизького знаходився в передмісті Чернігова біля хутора Курганського, неподалік Чорторія і Стрижня, на землях самого власника, який, до речі, походив з відомої і шанованої родини шляхтичів Добронизьких.

Завод існував принаймні протягом 60–80-х рр. XIX ст. і був натовді найпотужнішим в Чернігівській губернії. Його робітники випалювали протягом року до мільйона цеглин³³. Вірогідно, що продукція з цього заводу активно використовувалась під час будівництва в Чернігові в пореформений період. Так, відомо, що під час побудови Вознесенської церкви на перетині Петербурзької і Московської вулиць саме завод М. Добронизького виконав замовлення на більш ніж чверть мільйона цеглин³⁴.

Завод Миколи Івановича Де-Морена, напевно, був розташований у районі Землянок біля Воскресенської церкви³⁵.

Своє особисте клеймо (тавро) мав чи не кожний приватний та державний завод. Одні з них достатньо зрозумілі, бо являють собою прізвища власників: «Деморень» «Хавин» «Денисов» тощо.

У поданому в Департамент поліції списку – «сведениях о фабриках и заводах находящихся в Черниговской губернии» від 12 жовтня 1902 р., міститься наступний перелік цегельних заводів Чернігова:

«Алексей Михиденко с числомъ рабочих	11 чел.
Черниговской городской управы	44 чел.
Александра Тищинского	8 чел.
Николая Де-морена	22 чел.
Эли Шильмана	6 чел.
Гирши Гинзбурга	68 чел.
Шульмана съ числом рабочих	23 чел.» ³⁶

Клеймо у вигляді літери «Т», напевно, належало заводу відомого земського діяча та губерньського секретаря Олександра Амфіановича Тищинського. Завод був розташований за Казанською церквою в кінці Сіверянської вулиці. В яру № 3 (під Болдиною горою, де сучасна вулиця Межова) працював завод козака Олексія Павловича Мехеденка. Відомому в Чернігові заможному купцю Гирші Мойсейовичу Гінзбургу також належав цегельний завод. Він був розташований, як свідчать спогади старожилів, у районі Чорторійських Ярів (на виїзді з

³² Степанова О. Цегельне виробництво на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 92–93.

³³ Там само. С. 93–95.

³⁴ Отчет Черниговской Вознесенской церкви по постройке нового казенного храма. *Черниговские епархиальные известия*. (Часть неофициальная). 1870. № 24. С. 487.

³⁵ Держархів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 9064.

³⁶ Степанова О. Цегельне виробництво на Чернігівщині у XIX – на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 92–93.

міста). Клеймо цегли цього підприємства – велика друкована врізна літера «Г». Власником цегельного заводу був і шури́н Гінзбурга – Мойсей Мордухович Хавін. Цеглини його заводу тавровані великою врізною друкованою літерою «Х», за прізвиськом власника.

Серед 6 заводів названих у відомості за 1901–1902 рр., вказані ще 2 заводи: Елі Ізраїлевича Шильмана та Ізраїля Шульмана. Завод Шильмана був розташований у районі так званих Землянок й існував протягом тривалого часу, що підтверджують архівні документи тієї доби³⁷. Завод Шульмана діяв у Чернігові не менш як півстоліття³⁸.

На початку ХХ ст. було збудовано багато приватних невеликих цегельних заводів. Так, один з історичних документів вказує «в Подусовской дачь по Козлянской дорогъ вблизи г. Чернигова» був збудований «кирпичный заводъ жены статского советника Мрии Андреевны Якимовой»³⁹.

Щоб уявити собі розмах будівництва пореформеного часу, достатньо перелічити тодішні новобудови: Чернігівське духовне чоловіче училище, будинок дворянського пансіону Чернігівської чоловічої гімназії, перебудови будинку магістрату, численні будинки заможних чернігівців⁴⁰.

Більш масштабні зміни у зовнішньому вигляді міста сталися впродовж останньої третини ХІХ ст. – початку ХХ ст. Збільшення чисельності населення Чернігова зумовило істотне зростання міської території. У цей час упорядковується вулична мережа, здійснюється остаточний перехід від радіально-концентричної системи забудови до регулярної системи планування кварталів та вулиць, більшість з яких у центральній частині міста були заощені бруківкою⁴¹.

Населення міста стрімко збільшувалось. Якщо у 1808 р. в Чернігові мешкало 4500 осіб, то на середину ХІХ ст. – 6494 особи, з них спадкових дворян – 174, православних священиків – 82, ченців – 28, відставних солдатів – 107, купців – 168, міщан православного віросповідання – 2012, євреїв – 2741, державних селян – 34, козаків – 60, колоністів – 3, селян поміщицьких – 7, дворових людей – 595. Напередодні реформи 1861 р. у Чернігові проживало вже 12908 чоловік. За даними Всеросійського перепису населення 1897 р. в губернському центрі проживало 14548 чоловіків та 13168 жінок, а разом населення становило 27716 осіб⁴².

Збільшення населення міста, в свою чергу потребувало збільшення обсягів будівництва житлових споруд. Так, у 1860 р. в Чернігові налічувалося 803 дерев'яних будинки, в т. ч. 772 приватних, 55 духовного відомства, 19 казенних. Кам'яних будинків було лише 43, з них 35 – двоповерхових і 4 – триповерхові. На зламі ХІХ – початку ХХ ст., у Чернігові налічувалося 131 кам'яний, 222 змішаних, 2008 дерев'яних, 4 лозових та земляних будинків, з них було 2090 – одноповерхових, 64 – двоповерхових та 2 – триповерхових⁴³.

³⁷ Держархів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 26. Спр. 148.

³⁸ Степанова О. Цегельне виробництво на Чернігівщині у ХІХ – на початку ХХ ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 5. С. 92–93.

³⁹ Держархів Чернігівської області. Ф. 127. Оп. 346. Спр. 130.

⁴⁰ Рига Д. До питання про будівельний матеріал і вибір місця будівництва споруди колишньої класичної чоловічої гімназії та благородного пансіону при ній. *Сіверянський літопис*. 2017. № 1–2. С. 69–72.

⁴¹ Держархів Чернігівської області. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 575. Арк. 384–385.

⁴² Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. – XVIII. Черниговская Губерния. Санкт-Петербург, 1905. 302 с.

⁴³ Ведомость о сооружениях в Черниговской губернии за 1885 год. *Календарь Черниговской губернии на 1887 год*. Чернигов, 1887. С. 298–299; Ведомость о фабриках и заводах в Черниговской губ. за 1885 год. *Календарь Черниговской губернии на 1887 год*. Чернигов, 1887. С. 326–327; Журнал заседания Черниговского Губернского статистического Комитета № 8 декабря 8 дня 1862 г. *Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная*. 1863. № 1. С.1; Журнал Заседания Черниговской городской думы. Мая 15 дня 1872 г. *Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная*. 1872. № 28. С.249–250.

У другій половині XIX ст. в період швидкого розвитку капіталізму в Російській імперії певні зміни відбувалися і в Чернігові. Однак Чернігів не набув статусу промислового центру, а залишався, як і раніше, зосередженням ремісничо-кустарних промислів. Будівництво у місті обумовлювало зростання цегельних заводів і їх потужностей.

На межі XIX та XX ст. у місті виникла серйозна житлова проблема. Населення зростало значно швидше, ніж розвивалося житлове будівництво. У Чернігові з його населенням понад 30 тис. осіб нараховувалося лише 2075 домовласників. Тобто приблизно дві третини чернігівців не мали власного житла й мешкали в найманих квартирах⁴⁴.

На початку XX ст. в місті діяло 7 цегельних заводів, на яких працювало 178 робітників, тобто 66% від усіх зайнятих у промисловості. 42 робітники працювали на 10 підприємствах з переробки сільськогосподарської сировини, 48 робітників – на свічковому і миловарному заводах.

Чисельність чернігівського купецтва на початку XX ст. досягла 400 чоловік. Крім того, торгували в місті також багато міщан і селян. Кількість торгівельних установ швидко зростала: якщо в 1901 р. – в місті налічувалось 428 магазинів і крамниць, то вже у 1910 р. – 734.

У Чернігові протягом XIX – на початку XX ст., кожен мешканець міста був залучений до торгівельних відносин. Базарні площі стали невід'ємною частиною повсякденного життя чернігівців. Городяни мали можливість купувати речі на розпродажах, які влаштовували місцеві крамниці. Але, як правило, обіцяні знижки насправді зовсім не заощаджували кошти покупців. Перш ніж оголошувати суттєві знижки на товари, ціни на них спочатку підвищували. Традиційно торги, базари і ярмарки проходили на центральній площі міста. Базар розміщувався на столах та лавах навколо П'ятницької церкви, що в центрі міста, і була зручним місцем торгівлі, оскільки саме там збиралася значна частина жителів: хто за покупками, хто подивитися, що нового пропонував торговець, хтось приходив побачити знайомих, інші просто проходили повз торгову площу, яка була ніби окремо існуючим «організмом». На площі практикувалася також торгівля з возів, які займали практично все вільне місце⁴⁵.

У 1871 р. торговлю було перенесено на Олександрівську площу (територія біля сучасного Центрального ринку) – туди перемістилася частина торгівлі з возів (дрова, сіно, солома). Проте новий базар не одразу почав користуватися популярністю у населення й продавців⁴⁶.

Ще одним місцем покупок для городян був Олексіївський пасаж, який розміщувався поруч з ринком на Красній площі в центрі Чернігова. Вхід до нього був із боку вулиці Богоявленської (тепер вул. Шевченка). Придбати необхідні товари городяни могли й у крамницях, що розміщувались вздовж вулиць міста.

Чернігів у XIX – на початку XX ст., мав розгалужену мережу магазинів та торговельних місць, більшість з яких здійснювали спеціалізовану торгівлю. Тут можна було знайти товар на будь-який смак та гаманець – від дешевих дрібничок до коштовних речей.

Щодо розвитку мережі закладів громадського харчування, то наприкінці XIX ст. – на початку XX ст., у місті діяли 4 ресторани, 7 трактирів та чайних, 9 пивних. Проте й цього було замало, аби вдовольнити існуючі потреби. Кожен із цих закладів мав свій контингент відвідувачів. До послуг вибагливої публіки були комфортні приміщення та вишукана кухня ресторанів. Попит на місцеві

⁴⁴ Леп'яко С. Чернігів. Історія міста. Науково-популярне видання. Київ : Темпора. 2012. С. 284.

⁴⁵ Засць О. Базарна та стаціонарна торгівля на Чернігівщині у II половині XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2006. № 1. С. 41–45.

⁴⁶ Заметки старожила, или Чернигов за 45 лет. Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная. 1851. №1. С. 1–7.

ресторани та готелі підвищувався на час з'їзду повітового чи губернського дворянства, інших публічних заходів, коли повсякденне життя міста суттєво поживалося⁴⁷.

Розвиток торгівлі в місті сприяв будівництву готелів. Перший у Чернігові готель «Царьград», а точніше дерев'яний трактир з номерами для гостей, був збудований на початку XIX ст. ярославськими селянами Сидором Сорокіним та Олексієм Сидоровим на перетині вулиць Шосейної та Воздвиженської (біля сучасного магазину «Янтар» – *Авт.*). У другій половині XIX ст. на його місці було зведено новий двоповерховий кам'яний з рестораном (назва збереглась). Саме тут зупинялись О. Пушкін, Т. Шевченко, Л. Толстой, М. Горький та інші. Довгий час «Царград» був єдиним готелем у місті.

На початку XX ст. в чернігівському путівнику мова йшла про такі найбільші готелі:

- «Гранд-Отель» в зелені дикого винограду та достатньо респектабельний для солідних осіб (біля колишнього кінотеатру ім. Щорса – *Авт.*) – 1–10 руб. на добу;

- «Берлін» збудований у 1900 р. підприємцем Биховським на вул. Шосейній – (біля сучасного філармонійного центру – *Авт.*);

- «Олександрівський» – великий готель з рестораном, ванною, електричним освітленням та телефоном було побудовано в 1910–1912 рр. Б. Бодаєвим на вул. Шосейній – 75 коп. на добу. У 1914 р. ресторан перенесли на колишню вул. Єлецьку, де він працював до 2 години ночі;

- «Марсель» (колишня вул. Шосейна);

- «Брістоль» мав комфортабельні номери, гарну кухню, конюшні та карети (колишня вул. Богоявленська – сучасна вул. Шевченка) – 50 коп. на добу;

- «Юг», «Ермітаж», «Сан-Ремо», «Метрополь», «Комерческие номера» (колишня вул. Богоявленська) – від них їздили «лінійки» на залізничний вокзал.

- «Бельвю» (колишня вул. Борисоглібська – нині вул. Серьожникова) – 60 коп. на добу;

- «Європейський» (колишня вул. Воздвиженська – нині вул. Родімцева);

- «Економія» (колишня Театральна площа)⁴⁸.

Світова економічна криза, яка на початку XX ст. охопила Росію, позначився і на промисловому розвитку Чернігова. У 1910 р. випускали продукцію всього лише 4 заводи і фабрики, на яких працювало 92 робітників. Після завершення періоду промислового застою почалося деяке економічне поживлення.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. були побудовані нові підприємства – лісопильний, овочесушильний заводи, два млини. У 1913 р. у промисловості міста було зайнято 630 чоловік. Бюджет думи, в основному, складався з податків, які платило населення. Більшість асигнувань з бюджету йшло на утримання поліції, в'язниці, казарми, державних установ, зовсім мізерні суми виділялися на медицину, благоустрій, освіту. В економічному плані Чернігів мало чим відрізнявся від більш раннього історичного періоду.

На рубежі XIX – XX ст. у центрі Чернігівської губернії налічувалось близько 500 різних магазинів і магазинчиків. У місті з огляду на збільшення кількості жителів і гостей активно будувались готелі з цегли місцевих заводів, мова про які вже йшла в цій статті.

Місто забудовувалось будинками різних архітектурних стилів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Чернігові розпочалося будівництво нових будівель у стилі модерн. У стилі українського модерну було побудовано приміщення селянського банку (1912 р.), неокласицизму – губернського земства (1914 р.), Держбанку (1908 р.) та інші. Всі ці споруди збереглися і зараз. Натомість основна

⁴⁷ Держархів Чернігівської області. Ф. Р-8826. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 4–6.

⁴⁸ Руденко В. Чернігів – подорож на 100 років назад. Чернігів. 2009. 84 с.

частина забудови міста продовжувала залишатися одноповерховою. Як вже було вказано, приблизно на 70% споруди були дерев'яними, прикрашеними дорогим прикрасами: різьбленими вікнами, дверима, карнизами.

На рубежі XIX – початку XX ст. Чернігів продовжував залишатися типово провінційним містечком Російської імперії з населенням приблизно близько 35 тисяч жителів. Він був типовим «Губернським хутором», як його досить точно охарактеризував український громадський діяч і байкар Л. Глібов. Місто жило тихим, спокійним, розміреним життям. Від інших імперських міст Чернігів вигідно відрізнявся тим, що в ньому динамічно розвивався ринок порівняно недорогих товарів і послуг. Тому тут селились багато чиновників і військових у відставці. Однак, така ідилія тривала недовго. Незабаром, на місто очікували трагічні потрясіння XX ст. Але, це вже інша історія...

References

Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyi dovidnyk [Chernihiv land. Encyclopedic reference book]. (1990). Kyiv, Ukraine.

DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti) – SACHO (State Archives of Chernihiv Oblast). F. R-305. Op. 1. Spr. 2249. Ark. 61.

DACHO – SACHO. F. R-8826. Op. 1. Spr. 49. Ark. 4–6.

DACHO – SACHO. F. 127. Op. 1. Spr. 9064.

DACHO – SACHO. F. 127. Op. 2b. Spr. 148.

DACHO – SACHO. F. 127. Op. 34b. Spr. 130.

DACHO – SACHO. F. 145. Op. 1. Spr. 575. Ark. 384–385.

Glinishche – Chernigov [Glynyshe in Chernihiv] (2008). Retrieved from: <http://www.gorod.cn.ua/city/kak-dobratsja/404-glinishe.html>

Heida, O. (2015). Do istorii vulytsi Opanasa Shafonskoho u Chernihovi [To the history of Opanas Shafonskyi Street]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 3, 38–42.

Knigi o Chernigove [Books about Chernihiv] (n.d.). Retrieved from <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/585-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chernigove.html>

Kovalenko, V. (1991). Itogi i zadachi izuchenija drevnego Chernigova [The results and objectives of the study of ancient Chernihiv]. *Istoricheskoe kraevedenie v SSSR: voprosy teorii i praktiki – Historical study of local lore in the USSR: questions of theory and practice*, 201–208.

Lepiavko, S. (2010). Chernihiv – yevropeiske misto [Chernihiv is an European City]. Chernihiv: Vydavets Lozovyi V.

Lepiavko, S. (2012). Chernihiv. Istoriia mista. [Chernihiv. The history of the city]. Kyiv, Ukraine : Tempora.

Nepotenko, I., and Ostrianko, A. (2014). Chernihiv u 1920-kh rr.: realii povsiakdennoho zhyttia [Chernihiv in 1920s: the realities of everyday life]. *Kraieznavstvo – Local History*, 2, 28–47.

Otchet Chernigovskoj Voznesenskoi tserkvi po postroike novogo kazennogo khrama [Report of the Chernihiv Ascension Church on the construction of a new government church] (1870). *Chernigovskie eparkhialnye izvestia – Diocese Bulletin of Chernihiv. (Ch. Neofits.)*, 24, 487.

Pervaja vseobshchaja perepis Rossijskoj imperii, 1878 g. XVIII. Chernigovskaja gubernija [The first general census of the population of the Russian Empire, 1897. XVIII. Chernihiv Province] (1905). Saint Petersburg, Russian Empire.

Riga, D. (2017). Do pytannia pro budivelnii material i vybir mistsia budivnytstva sporudy kolyshnoi klasychnoi cholovichoii himnazii ta blahorodnoho pansionu pry nii [To the question about the building material and the choice of the place of construction of the building of the former classical men's gymnasium and the noble boarding house near it]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1–2, 69–72.

Rudenok, V. (2009). Chernihiv – podorozh na 100 rokiv nazad [Chernihiv – travel for a hundred years ago]. Chernihiv, Ukraine.

Sbornik istoricheskikh statei o Chernigove [The collection of historical articles about Chernihiv] (n.d.). Retrieved from: <http://www.gorod.cn.ua/city/knigi-o-chernigove/585-sbornik-istoricheskikh-statei-o-chernigove.html>

Shafonskyi, A. (1851). Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opisaniye s krat-

kim geograficheskim i istoricheskim opisaniem [Chernihiv governorate topographic description with a brief geographical and historical description]. Kyiv, Russian Empire.

Statisticheskii vzgliad na Chernigovskuju guberniju [A statistical look at the Chernihiv province]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti – Chernihiv Provincial Journal*, 5, 23–25.

Stepanova, O. (1995). Tsegelne vyrobnytstvo na Chernihivshchyni u XIX – pochatku XX st. [Brick production in Chernihiv land in the 19th – early 20th centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, 92–95.

U nas na rajone! 5 uglov [We have in the area! 5 corners] (2010). Retrieved from <http://www.gorod.cn.ua/news/foto-i-video/16486-u-nas-na-raione-5-uglov-fotoekskursija.html>

Vedomost o sooruzheniakh v Chernigovskoi gubernii za 1885 god [Statement of buidings in Chernihiv province for 1885] (1887). *Kalendar Chernigovskoi gubernii na 1887 god – Calendar of the Chernihiv province for 1887*. Chernihiv, Russian Empire. 298–299.

Vedomost o fabrikakh i zavodakh v Chernigovskoi gubernii za 1885 god [Statement of factories in Chernihiv province for 1885] (1887). *Kalendar Chernigovskoi gubernii na 1887 god – Calendar of the Chernihiv province for 1887*. Chernihiv, Russian Empire. 326–327.

Vladimir Nazarenko: Istorija rajonov [Volodymyr Nazarenko: the history of areas] (2008). Retrieved from: <http://www.gorod.cn.ua/news/gorod-i-region/5942-vladimir-nazarenko-istorija-raionov-chernigovskie-hutora.html>.

Zaiets, O. (2006). Bazarna ta statsionarna torhivlia na Chernihivshchyni u II polovyni XIX st. [Market and stationary trade in Chernihiv land in the second half of the 19th century.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 41–45.

Zamety starozhyla, ili Chernigov za 45 let [Notes of the old-timer or Chernihiv through the 45 years] (1851). *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast neofytsyalnaia – Chernihiv Provincial Journal. Unofficial Part*, 1, 1–7.

Zhurnal zasedaniia Chernigovskogo Gubernskogo statisticheskogo Komiteta № 8 dekabria 8 dnia 1862 g. [Journal of the meeting of the Chernihiv Provincial Statistical Committee No. 8 from the December 8 1863] (1863). *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast neofytsyalnaia – Chernihiv Provincial Journal. Unofficial Part*, 1, 1.

Zhurnal zasedaniia Chernigovskoi gorodskoi dумы. Maia 15 dnia 1872 g. [Journal of the meeting of the Chernihiv city council. May 15 1871] (1872). *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast neofytsyalnaia – Chernihiv Provincial Journal. Unofficial Part*, 28, 249–250.

Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів Стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Riga Danylo V. – junior researcher of the National architectural and historical reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Street, Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: 27drig@ukr.net

HISTORIC URBAN AREAS OF CHERNIHIV, WOODEN AND BRICK BUILDINGS IN THE CITY DURING 19TH EARLY – 20TH CENTURIES

The purpose of this publication is to investigate the processes of urban development in the formation of the historical urban areas of Chernihiv as a provincial center, as well as to highlight the features of local wooden and brick buildings during the 19th and early 20th centuries. Among the methods used for the study, one can distinguish problem-chronological in terms of material structuring, as well as analytical and critical, on which the processing of the information obtained was based. The scientific novelty is represented first of all by a study of wooden and brick buildings in Chernihiv in relation to the historical areas of the city. Such topics can be safely attributed to those lacunae that have not yet received adequate coverage in the scientific literature. Conclusions. Beginning with the 19th century, when the city began to expand rapidly, data on Chernihiv historical areas began to be recorded in the scientific literature. Despite the fact that this topic was first explored in the pre-revolutionary times, the

greatest contribution to the coverage of the problem was made by the researchers of the Independent Ukraine era, namely S. Lepyavko, V. Sapon, and V. Rudenok. The proposed study, in line with its stated goal, managed to cover two topics at once: the history of the formation of the most famous urban areas and the history of their construction with wooden and brick houses. It should be noted that the rapid urbanization that occurred in many cities of the empire bypassed Chernihiv. In all the guides and memoirs of Chernihiv it was mentioned as a quiet, green city, which was flooded in the gardens. It is logical to make the assumption that the main mistake of architects of the early 19th century was that they created a provincial city within the old buildings, instead of moving the new center to vacant areas north of the old Chernihiv. At the same time, there were some positives to the restructuring. The new wide streets were laid out quite conveniently according to the requirements of new times.

Keywords: Chernihiv, town planning, wooden houses, brick houses.

Дата подання: 8 лютого 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рига Д. Історичні райони Чернігова та дерев'яне і цегляне будівництво впродовж XIX – початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 85–99. DOI: 10.5281/zenodo.3732562.

Цитування за стандартом APA

Riga, D. (2020). Istorychni raiony Chernihova ta dereviane i tsehliane budivnytstvo vprodovzh XIX pochatku – XX st. [Historic urban areas of Chernihiv, wooden and brick buildings in the city during the 19th – early 20th centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 85–99. DOI: 10.5281/zenodo.3732562.

Олександр Пилипенко

● НІЖИНСЬКІ ГРЕЦЬКІ КУПЦІ ЗОСИМИ: ПІДПРИЄМНИЦЬКА, ПРОСВІТНИЦЬКА ТА БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ

DOI: 10.5281/zenodo.3732567

© О. Пилипенко, 2020. CC BY 4.0

Метою статті є дослідження підприємницької, просвітницької та благодійної діяльності родини грецьких купців Зосимів. **Методологічно** робота побудована на основі антропологічного підходу. **Наукова новизна.** Дослідження внесло до наукового обігу інформацію з раніше невідомих архівних джерел, що суттєво розширило уявлення про діяльність меценатів Зосимів. **Висновки.** Через певні життєві обставини брати Зосими змушені були покинути батьківщину та прожити в Ліворно, Москві та Ніжині. Багаторічна їх діяльність помітно вплинула на соціально-економічне, культурне й релігійне життя греків. Зосимади вболівали за долю Еллади. Вони надали значні кошти для збереження та поширення грецької культури і мови, сприяли об'єднанню греків, поліпшенню становища їх громад за кордоном. У 1804 р. уряд Іонійської Республіки, враховуючи багаторічне невтомне благодійництво Зосимів, пожалував їм диплом на дворянство. Як свідчать джерела та спеціальна література, кошти братів Зосимів направлялись переважно на такі цілі: грошова допомога у підготовці визвольної боротьби грецького народу проти османського панування; будівництво, реставрація, ремонт і утримання церков у містах і селах; фінансова допомога бідним прихожанам грецьких церков; заснування духовних і загальноосвітніх навчальних закладів; заснування стипендій для учнів і студентів, які навчалися в європейських університетах; видання грецьких книг і підручників для шкіл; матеріальна допомога лікарням, притулкам для бідних і самотніх родин; матеріальна допомога науковим товариствам. Значення величезних матеріальних внесків важко оцінити. Без них не вийшло б у світ багато праць А. Кораїса, Н. Теотокіса, Е. Булгаріса й інших просвітителів. Кошти грецьких купців були фінансовою основою розгортання новогрецького Просвітництва.

Ключові слова: Ніжин, греки, Зосими, підприємництво, просвітництво, благодійність.

Вивчення історії національних меншин розпочалося після того, як в 1991 р. Україна стала незалежною державою. Відкрилися нові сторінки в історії україно-грецьких відносин. Особливо актуальним є додаткове вивчення даної теми в умовах дискурсу про статус мов національних меншин та інтеграції України до Європейського Союзу.

Греки почали емігрувати до України ще в античні часи. Особливо активною грецька еміграція з Османської імперії була у XVII–XVIII ст. Протягом усіх періодів еміграції купці та підприємці займали чільне місце серед греків-переселенців. Опинившись у різних економічних та політичних умовах, греки не припиняли активну торговельну діяльність в українських містах. Завдячуючи цьому, відбувався розквіт грецьких громад. Торгові підприємства, організовані ними, стали своєрідною «комерційною школою», де можна було набути

необхідних навичок реалізовувати товар та проявити свої здібності.

Представниками однієї з таких найвідоміших грецьких родин були брати Зосими, які народилися в провінції Епір, яка входила на той час до складу Османської імперії. У родині Зосимів усі чоловіки були купцями. Особливістю їх комерційного хисту було те, що вони добре володіли інформацією про розвиток сільського господарства та ремісництва, кон'юнктуру ринку. Ці знання допомагали їм з успіхом проводити торгові операції. Ніжин став для братів Зосимів опорним пунктом у їхній діяльності¹. Російська філія торгової фірми Зосимів займалася придбанням товарів з Китаю й інших східних країн, італійська ж філія фірми збувала ці товари в європейських країнах і посилала в обмін у Росію вироби європейської промисловості. Переважно вони торгували хутрами, тканинами, папером, шовком, вином. Більшість товарів завозилася з Османської імперії.

Феодосій і Михайло Зосими проживали в Ліворно, де діяла багата грецька громада. Великі кошти купці виділяли на друк книг, оскільки їх видання було коштовною справою, і не всі автори могли друкувати свої твори. Саме тому багато грецьких книг було видано за гроші грецьких купців. Так, Зосими запропонували Євгенію Булгарісу видати усі його підручники, наукові та літературні твори. Багато творів Є. Булгаріса на титульному листку мають спеціальну відмітку «надруковано за рахунок щедрості поважних чотирьох братів Зосимів: Анастасія, Миколи, Зоя і Михайла». Різноманітні досягнення у багатьох галузях науки поставили Булгаріса в ряди найвідоміших вчених Греції і всієї Європи. Перед смертю у 1806 р. він передав усі свої рукописи Зоїсу Зосиму, який за заповітом їх опублікував. Великі фінансові кошти для благодійних цілей активно виділяв Феодосій Зосима. За рахунок коштів братів-меценатів у друкарнях Москви, Відня, Венеції, Парижа та інших міст друкувалися книги грецьких вчених і просвітителів. У своєму листі, відправленому з Ніжина до Відня, купець з м. Яніни Михайло Псалідіс писав своєму братові Панасові: «коли брати Зосими проїжджали через місто, то Феодосій запитував про видання твоєї книги». З січня 1793 р. М. Псалідіс радить своєму братові звернутися до Зосимів за матеріальною допомогою для того, щоб мати можливість закінчити навчання і переїхати до працювати в школу в м. Яніна².

Видання грецькою мовою брати Зосими безкоштовно поширювали серед греків, направляли їх у церкви, школи, гімназії, бібліотеки. Праця Никифора Теотокіса «Недільні проповіді», яка вийшла 1796 р., була призначена для безкоштовного поширення серед парафіян. Фессалос Протомартіос, який перебував у цей час у Відні, високо оцінив просвітительську діяльність братів Зосимів. Він закликав своїх співвітчизників слідувати їх прикладу і вважав, що тільки об'єднавши зусилля, можна домогтися поширення знань серед грецького народу, який став на шлях національного визволення. Книга була декілька разів перевидана. Друге видання праці вийшло у 1801 р. у Відні, третє – у 1808 р. в Москві, четверте і п'яте у 1840 та 1854 рр. – в Афінах. У 1803 р. грецькі купці за свої кошти видали книги про історію міст Сули і Парги, в яких висвітлювалась революційна діяльність грецьких патріотів.

Визначною справою братів Зосимів в галузі просвітництва стало фінансове забезпечення перевидання праць давньогрецьких класиків, об'єднане назвою «еллінська бібліотека». Ця робота здійснювалась відомим просвітителем Адамантісом Кораїсом³. Біля джерел видання стояв Михайло Зосима. З жовтня

¹ Пилипенко О.Є. Виникнення і діяльність Ніжинського грецького братства в сер. 50-х років XVII – в кінці 60-х років XIX ст. Дис. ... к.і.н. – 07.00.01 – історія України. Київ: КНУ, 1996. С. 25.

² Терентьева О. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. С. 89.

³ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 101. Оп.1. Спр. 3537. Арк. 4.

1804 р. за допомогою А. Васіліу, який працював на той час у Відні, було випущене «Звернення» про початок випуску «Еллінської бібліотеки». До грудня 1805 р. тексти були відповідним чином підготовлені та передані до друкарні у Парижі. До 1 тому увійшли твори Клавдія Ілліану, Геракліда Понтійського, Миколи Дамаскіна з додатками і коментарями А.Кораіса про грецьку освіту, культуру і мову. Михайло Зосима особисто переслав декілька екземплярів до школи у м. Яніна, де він із братами здобував освіту. Другий том «Еллінської бібліотеки» вийшов у Парижі у 1807 р. під назвою «Вступ і послання з доповненнями і коментарями про грецькі освіту і мову», а далі йшов допис – «випущеному на пожертви братів Зосимів. До цього тому увійшли праці Ісократ – відомого оратора і засновника школи риторики. В одному з листів А. Кораіс написав, що у 1805 р. Зосима дав на видання «Еллінської бібліотеки» 4 тис. франків, у 1806 р. – 5 тис. франків і у 1807 р. – 5 тис. франків. Третій том «Еллінської бібліотеки» містив у собі «Іліаду» Гомера. Наприкінці 1808 р. вийшов двотомник творів Плутарха. Четвертий том, який вийшов із запізненням, містив твір Полісена «Військові хитрощі», що був присвячений римським імператорам Маркові Аврелію і Луцію Віру.

Співробітництво грецького просвітителя А. Кораіса і грецького купця Зосими дало поштовх для активної просвітительської діяльності багатьох купців, що проживали за кордоном. Гудес писав, що «якби не було Зосимів, то неможливо було б видання «Еллінської бібліотеки»⁴. Її випуск мав величезне значення для розвитку класичних наук і поширення освіти. Брати Зосими високо цінували значення освіти і вважали, що тільки освічені греки зможуть привести країну до звільнення від османського панування. Грецькі купці зробили великий матеріальний внесок у поширення грецької культури в Україні. Без їх допомоги не вийшли би праці А. Кораіса, Н. Теотокіса, Е. Булгаріса й інші просвітителі. За рахунок Зосимів було видано близько 60 книг, які поширювалися безкоштовно серед грецької молоді. У цілому, грецьке суспільство без фінансової підтримки братів Зосимів виявилось б менш освіченим і підготовленим до національно-визвольної революції 1821–1828 рр.

Просвітницький рух був покликаний до життя потребами історичного розвитку грецького суспільства і нерозривно пов'язаний з новогрецькою культурою попередніх століть. Натхненні визвольними прагненнями, просвітителі вбачали свою патріотичну місію в поширенні освіти і знань серед народу, що визначило його популяризаторську і педагогічну спрямованість. Просвітителі намагались пропагувати давньогрецьку культурну спадщину, знайомити зі славними традиціями нових еллінів.

Значну допомогу надавали грецькі купці і освітнім установам, зокрема, школі в м. Яніні. Характерний у цьому відношенні лист Миколи Зосими своєму племіннику Михайлові Баландісу, відправлений 9 червня 1837 р. в Яніну. Він повідомляв, що послав 30 тис. курушів для того, щоб той продовжував навчання на батьківщині. У 1838 р. М. Зосима виділив 500 грошів для виплати стипендій 20 учням⁵. Так, 5 учнів отримали стипендії у розмірі 40 грошів на рік, 10 учнів – по 30 грошів. На зарплату вчителям пішло 28 200 грошів. Викладачі отримували від 2,5 тис. до 4 000 грошів на рік.

М. Зосима також виділяв кошти на ремонт і будівництво нових приміщень школи. Після реконструкції директором названої школи став А. Сакелларіу, а провідними вчителями – Д. Дзинос й А. Гінос. Крім того, М. Зосима призначив інспекторів, які постійно інформували його про якість викладання та потреби школи.

⁴ Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XIX вв.). Київ, 1999. С. 247–248.

⁵ ДАЧО. Ф. 101. Оп. 1. Спр. 3546. Арк. 1.

Після смерті М. Зосими 1842 р. розпорядником його капіталу і виконавцем заповіту був призначений Костянтин Пасхаліс. М. Зосима заповів побудувати нове приміщення і виділив на потреби школи 40 тис. грошів. Однак, нова школа була побудована лише в 1905 р. Відома в Янніні і бібліотека, яка була заснована і фінансована братами Зосимами. Вона носить їх ім'я і налічує 30 тис. книг. Значні кошти були пожертвовані братами і національній школі Афоніада. В списку керівників цієї школи 1802 р. був зазначений Анастасій Зосима⁶.

Брати Зосими допомагали у фінансуванні багатьох інших навчальних і просвітницьких закладів, серед яких Грецьке комерційне училище в Одесі, Олександрівське училище в Ніжині, грецький музей у Ліворно. Серед засновників національного університету в Афінах був Микола Зосима. Про це свідчить табличка з написом на фасаді університету. Благодійництво Зоїса Зосими поширювалося на Московський університет, Медично-хірургічну академію, Практично-комерційну академію, Московську губернську гімназію. Виділялися величезні кошти на утримання викладачів та поповнення бібліотек цих навчальних закладів. За внесок у розвиток науки та освіти Зоїс Зосима був обраний почесним членом наукових товариств у всіх заснованих ним навчальних закладах.

У 1819 р. Зосими заснували кафедру грецької мови у Московській гімназії, жертвуючи на це 10 тис. крб. У Московському університеті також була відкрита подібна кафедра, і Зосими подарували їй 450 книг на давньогрецькій і новогрецькій мові, які були надруковані завдяки їх фінансовій підтримці. Зоїс жертвував 20 тис. крб. з тим, щоб ці гроші використовувались для виплати зарплат вчителям грецької мови і придбання для навчання грецьких книг. У 1819 р. з їхньою допомогою були відкриті музей і кафедра в Медично-хірургічній академії. Вони надавали значні кошти товариству дослідників фізики. Наприклад, Зоїс щорічно виділяв на діяльність наукових установ 126 тис. крб., з яких 6 тис. крб. призначалося для публікацій досліджень в галузі фізики.

Зароблений капітал дозволив заможним грекам спрямовувати кошти на добродійність. Значні кошти вони жертвували на утримання, ремонт та оздоблення монастирів⁷. Брати Зосими виділяли значні кошти не тільки на будівництво, утримання і ремонт церков, а також купували для них предмети церковного начиння, ікони, книги тощо.

На зборах Ніжинського грецького братства 7 лютого 1802 р. було einstайно ухвалено рішення про будівництво лікарні на 20 місць і призначено 9 членів товариства для контролю за видатками. Цю постанову підписали 62 члени товариства, у тому числі Анастасій і Микола Зосими. 1 березня дійсний статський радник Іван Васильович Френцдорф направив листа до Ніжинського грецького магістрату про згоду влади на відкриття лікарні. 20 травня 1806 р. братство розглянуло питання про будівництво лікарні для бідних людей, а також ремонт старої кам'яної церкви. Серед добродійників значилися і брати Зосими. Передбачалося: 1. Відремонтувати стару церкву святих Архангелів Михаїла і Гавриїла і пристосувати її для зимового богослужіння, вкривши залізом; 2. Завершити церковну огорожу і поставити ворота; 3. На цвинтарі визначити місце для лікарні та необхідних споруд. Крім того, планувалося відремонтувати огорожу для церковної лікарні. Значну фінансову допомогу зробив член братства Євстафій Іванович Деларов. Під керівництвом бургомістра Ніжинського грецького магістрату Івана Анастасієвича Кліци роботи були завершені у 1807 р.

За ініціативи Анастасія Зосими, який проживав у Ніжині, було розпочато

⁶ Пилипенко О. Є. Благодійна діяльність греків в Україні (XIX ст.). *Вісник Київського інституту «Слов'янський університет»*. Київ, 1998. Вип. 1. С. 177–178.

⁷ ДАЧО. Ф. 101. Оп 1, Спр. 379 Арк. 10.

будівництво кам'яної церкви Св. Костянтина і Олени на території грецького цвинтаря. Після смерті Анастасія його брат Микола продовжив це будівництво. У 1821 р. відбулося урочисте освячення церкви Св. Костянтина та Олени⁸.

Микола Зосима піклувався про відправлення служби у церкві. На власні кошти він побудував будинки для священників і оснастив їх усім необхідним для життя. Для того, щоб забезпечити утримання церкви і священника, Микола вніс у банк під 5 відсотків річних 10 тис. крб. У своєму заповіті Микола передав церкві Св. Костянтина і Олени церковні книги російською мовою і 100 крб. сріблом. Під час трагічних подій війни за незалежність Греції у 1820–1822 рр. у м. Яніна згоріли церкви Св. Афанасія, Св. Миколи, Св. Марини. У 1828 р. Микола взяв на себе витрати по їх реконструкції. Згодом він додатково виділив 2 тис. карбованців, а також 51 тис. грошей на інші грецькі монастирі та церкви. У 1840 р. Микола пожертвував 5 тис. грошей на будівництво церкви Святої Трійці в Месалонгі та 23 тис. грошей для відновлення церкви Святого Миколая.

Родина Зосимів виділяла значні кошти на соціальні потреби бідним грекам. Так, 1792 р. брати передали 90 тис. крб. Імператорському сирітському будинку в Москві для незаможних дівчат. Відомо, що цю суму було передано 25 бідним дівчатам, серед яких 20 були з Яніни, а 5 – із сіл Загір'я. Перше надходження грошей на рахунок сирітського будинку відбулося 1 листопада 1800 р. в розмірі 30 тис. крб., а друге – 3 грудня 1815 р. в розмірі 60 тис. крб. У ті роки видати бідних дівчат заміж було проблемою, а тому ці кошти потрібні були їм для приданого. Брати добре знали про цю проблему і охоче допомагали у її вирішенні⁹.

За даними архіву Філіу, у 1815 р. брати Зосими передали 750 крб. на святкування Різдва в бідних сім'ях. На утримання імператорського сирітського будинку в Москві для незаможних дівчат протягом 1782–1818 рр. брати жертвували 280 тис. крб. У 1840 р. ця сума зросла до 1 004 248 крб. сріблом. Відповідно до заповіту Миколи, цьому притулку було пожертвовано ще 400 тис. крб. Протягом багатьох років виплачувались гроші для бідних дівчат і у м. Яніна. Відомо, що 1839 р. за наказом Миколи Зосими з Москви до Греції було перераховано 6 тис. крб. Він просив 20 тис. грошей передати дівчатам власне з Яніни і 1200 – безприданницям із Загор'я¹⁰.

Приділяв увагу Микола Зосима своїм співвітчизникам, які мешкали в Ніжині. Незаміжнім дівчатам він жертвував 10 тис. крб., для 11 з них було виділено 2500 крб. на придане. У 1815 р. Зосими виділили 110 тис. крб. п'яти грецьким церквам для того, щоб щорічно перед Різдом і Великоднем гроші роздавали парафіянам. У 1818 р. брати знову передали Ніжинському грецькому магістрату 2857 крб. Відсотки від цієї суми призначалися для щорічної роздачі 100 бідним парафіянам грецької церкви, а також двом ієреям (кожному 5 крб. 71 коп.), сторожам (кожному 2 крб. 71 коп.), читцям псалтиря (кожному 2 крб. 71 коп.), дзвонарям (кожному 14 крб. 28 коп.), паламарям (кожному 71 крб. 42 коп.). Коли почалася війна в Епірі, то Зоїс і Микола послали своїй довірній особі 15 тис. грошей на благодійні цілі. У Константинополь на ім'я Янніса Меласа було перераховано 10 тис. грошей на підтримку співвітчизників, ще 6 тис. грошей призначалося для безпритульних християн. 1823 р. Микола видавав гроші для школярів з метою придбання їм взуття та одягу¹¹.

Авторитет братів Зосимів серед жителів міста Ніжина був високим. Микола користувався високою повагою і довірою в громаді. Протягом багатьох років він

⁸ Морозов О., Костенко І. Брати Зосими. *Сіверянський літопис*. 1996. № 4. С. 67.

⁹ Харлампович К. В. Нариси історії грецької колонії в місті Ніжині (XVII–XVIII). Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук. Київ, 1924. № 24. С. 22.

¹⁰ Греки в Ніжині. *Ніжин*, 2001. Вип. 2. С. 47.

¹¹ Терентьева Е., Чернухин Е. Нежинские купцы братья Зосимады. Подвижники и меценаты: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII – XIX ст. Київ, 2001. С. 113.

був старостою в грецьких церквах Ніжина. У 1804 р. уряд Іонійської Республіки, враховуючи багаторічне невтомне благодійництво Зосимів, пожалував їм диплом на дворянство. Зой Зосима був нагороджений орденами Св. Анни і Св. Володимира, а також грецьким командорським орденом Спасителя – вищою нагородою. Кавалером ордена Спасителя 2 і 3 ступенів був також і Микола Зосима.

14 січня 1819 р. у Ніжині помер Анастасій, 19 серпня 1827 р. у Москві – Зоїс, а 26 лютого 1846 р. знову ж у Ніжині – останній із братів Микола. Брати Анастасій та Микола були поховані на грецькому цвинтарі в Ніжині біля церкви Костянтина й Олени.

Багаторічна діяльність братів Зосимів помітно вплинула на соціально-економічне, культурне і релігійне життя греків. Зосимади вболівали за долю Еллади. Вони надали значні кошти для збереження і поширення грецької культури і мови, сприяли об'єднанню греків, поліпшенню становища їх громад за кордоном. Як свідчать джерела і спеціальна література, кошти братів Зосимів направлялись переважно на такі цілі:

- грошова допомога у підготовці визвольної боротьби грецького народу проти османського панування;
- будівництво, реставрація, ремонт і утримання церков у містах і селах;
- фінансова допомога бідним прихожанам грецьких церков;
- заснування духовних і загальноосвітніх навчальних закладів;
- заснування стипендій для учнів і студентів, які навчалися в європейських університетах;
- видання грецьких книг і підручників для шкіл;
- матеріальна допомога лікарням, притулках для бідних і самотніх родин;
- матеріальна допомога науковим товариствам.

Значення величезних матеріальних внесків важко оцінити. Без них не вийшли б у світ багато праць А. Кораїса, Н. Теотокіса, Е. Булгаріса й інших просвітителів. Кошти грецьких купців були фінансовою основою розгортання новогрецького Просвітництва.

References

- DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti) – SACHO (State Archives of Chernihiv Oblast). F. 101. Op 1, Spr. 379 Ark. 10.
- DACHO – SACHO. F. 101. Op. 1. Spr. 3537. Ark. 4.
- DACHO – SACHO. F. 101. Op. 1. Spr. 3546. Ark. 1.
- Harlampovich, K. V. (1924). Narysy istorii hretskoi kolonii v misti Nizhyni (XVII–XVIII st.) [Essays on the history of the Greek colony in Nizhyn (17–18 centuries)]. *Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu Ukrainiskoi Akademii Nauk – Notes of the History and Philology Department of the Ukrainian Academy of Sciences*, 24.
- Hreky v Nizhyni [Greeks in Nizhyn] (2001). *Nizhyn*, Issue 2.
- Morozov, O., and Kostenko, I. (1996). Braty Zosimy [Brothers Zosimades]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4.
- Pylypenko, O. Ye. (1996) Vynyknennia i diialnist Nizhynskoho hretskoho bratstva v ser. 50-h rokiv XVII – v kinci 60-h rokiv XIX st. [The emergence and activity of the Nizhyn Greek Brotherhood in Ser. 50-ies of XVIII – in the late 60-ies of XIX century]. Candidate's thesis. Kyiv, Ukraine.
- Pylypenko, O. Ye. (1998). Blahodiina diialnist hrekiv v Ukraini (XIX st.) [Charity Activities of the Greeks in Ukraine (19th Century)]. *Visnyk Kyivskoho instytutu «Slovianskyi universytet» – Bulletin of the Kyiv Institute “Slavic University”*, Issue 1.
- Terenteva O. (2003) Gretski kuptsi Zosimy: prosvitnytska ta blahodiina diialnist [Greeks Zosimades: educational and charitable activities]. Kyiv Ukraine.
- Terenteva, N. A. (1999) Greki v Ukraine: ekonomicheskaja i kulturno-prosvetitel'skaja dejatel'nost' (XVII–XIX vv.) [Greeks in Ukraine: economic, cultural and educational activities]. Kyiv, Ukraine.

Terenteva, E., and Chernukhin, E. (2001). *Nezhinskie kuptsy bratja Zosimady* [The Nizhyn merchants Zosimades brothers]. *Podvyzhnyky i metsenaty: hretski pidpriiemtsi ta hromadski diachi v Ukraini XVII–XIX st.* – *Ascents and Patrons: Greek Entrepreneurs and Public Figures in Ukraine from the 17th to 19th Centuries*. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01033, Україна).

Pylypenko Oleksandr E. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Humanities, National University of Food Technologies (68 Volodymyrska Street, Kyiv, 01033, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

NIZHYN GREEKS ZOSIMADES: ENTREPRENEURIAL EDUCATIONAL AND ACKNOWLEDGMENTS ACTIVITY

The **purpose** of the article is to study the entrepreneurial, educational and charitable activities of the family of Greek merchants Zosimades. **Methodologically** the work was built on the basis of an anthropological approach using appropriate methods. **Scientific novelty.** The research brought to the scientific circulation information from previously unknown archival sources, which significantly expanded the understanding of the activity of Zosimades patrons. **Conclusions.** Due to certain circumstances, the Zosima brothers were forced to leave their homeland and live in Livorno, Moscow and Nizhyn. Their long-standing activities have had a significant impact on the socio-economic, cultural and religious life of the Greeks. Zosimadas were rooting for Hellas. They provided significant funds for the preservation and spread of Greek culture and language, and contributed to the unification of the Greeks and to the improvement of their communities abroad. In 1804 the government of the Ionian Republic, given the many years of tireless charity Zosimades, awarded them a diploma in nobility. According to sources and specialized literature, the funds of the Zosimades brothers were mainly used for the following purposes: financial assistance in preparation for the liberation struggle of the Greek people against Ottoman domination; construction, restoration, repair and maintenance of churches in towns and villages; financial assistance to poor parishioners of Greek churches; establishment of spiritual and general educational institutions; establishing scholarships for students and students who have studied at European universities; publication of Greek books and textbooks for schools; financial assistance to hospitals, shelters for poor and single families; financial assistance to scientific societies. The value of the large financial contributions is difficult to estimate. Without them many works of A. Korais, N. Teotokis, E. Bulgaris and other enlighteners would not be published. The funds of the Greek merchants were the financial basis for the deployment of the New Greek Enlightenment.

Keywords: Nizhyn, Greeks, Zosimades, entrepreneurship, education, charity.

Дата подання: 23 грудня 2019 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко О. Ніжинські грецькі купці Зосими: підприємницька, просвітницька та благодійна діяльність. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 100–106. DOI: 10.5281/zenodo.3732567.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. (2020). Nizhynski hretski kuptsi Zosymy: pidpriiemnytska, prosvitnytska ta blahodiina diialnist [Nizhyn Greeks Zosimades: Entrepreneurial, Educational and Charitable Activity]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 100–106. DOI: 10.5281/zenodo.3732567.

Любов Шар

УПОРЯДКУВАННЯ ТРАНСПОРТНИХ ШЛЯХІВ У ЧЕРНІГОВІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

DOI: 10.5281/zenodo.3732569

© Л. Шара, 2020. CC BY 4.0

Мета статті полягає у тому, аби схарактеризувати один із напрямів модернізації міського простору Чернігова наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. – упорядкування транспортних шляхів і забезпечення належних умов для пересування ними. **Методи** дослідження добиралися відповідно до мети та базувалися на принципі історизму. Вони представлені в основному загальнонауковими методами аналізу, індукції та спеціальнонауковим історико-генетичним методом. **Наукова новизна.** Ця розвідка є першою, що присвячена дослідженню упорядкування транспортних шляхів у Чернігові означеного періоду. Залучено та опрацьовано нові архівні документи за обраною темою. **Висновки.** Упорядкування транспортних шляхів у Чернігові наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. здійснювалося органами міського виборного управління. Відповідно до функціональних обов’язків і заздалегідь запланованих бюджетних видатків здійснювали ремонт дорожнього полотна вулиць і площ, клали бруківку, проводили систематичне прибирання, забезпечували освітлення вулиць вночі. Проте, не маючи достатньої фінансової бази, інституції врядування перекладали частину роботи на містян та змушували їх самотійно наводити лад на вулицях біля садиб, облаштовувати тротуари та водостоки. Механізм залучення містян і детальні інструкції стосовно упорядкування транспортних артерій прописувалися в обов’язкових постановках, що видавалися самоврядними структурами, затверджувалися губернатором, а контроль за їх виконанням покладался на поліцмейстера. Часто й громадське управління, і мешканці Чернігова несумлінно ставилися до зобов’язань, в результаті чого існувала низка проблем, як то непролазна багнюка на вулицях, забрудненість, відсутність тротуарів, недостатнє освітлення. Органи самоврядування не могли самотійно змусити містян виконувати обов’язкові постанови, лише через посередництво поліції і, водночас, самі не поспішали реагувати на скарги чернігівців стосовно тих негараздів на вулицях міста, які мали б виправляти органи самоврядування.

Ключові слова: транспортні шляхи, обов’язкові постанови, брукування, санітарно-гігієнічний стан, електрифікація.

Комфортність проживання містян визначається за багатьма параметрами, сукупність яких оновлюється у процесі цивілізаційного розвитку. Однак, протягом століть незмінно значимим продовжує лишатися зовнішній благоустрій населеного пункту, що має здатність до модернізації, наповнюючись новими характеристиками.

У міському просторі Наддніпрянщини якісні зрушення сталися упродовж другої половини ХІХ ст., дякуючи наполегливості представників виборного громадського управління. Держава, прагнучи вивільнитися від низки господарсько-побутових і соціальних проблем, дозволила формування самоврядних структур, яким надала право наповнювати бюджет і спрямовувати його на місцеві потреби. Як результат – у містах забрукували вулиці, з’являлося електричне освітлення, здійснювалося

озеленення (планувалися парки, бульвари, сади, сквери), підтримувалася чистота на вулицях і площах, прокладалися водогінна й каналізаційна системи.

Підтвердженням цього слугує приклад губернського центра Північного Лівобережжя – Чернігова, де міська дума значно покращила благоустрій, започаткувавши, по суті, ключові сегменти сучасної комунальної інфраструктури.

Різноманітні аспекти діяльності чернігівського громадського управління вже досліджувалися у студіях Т. Демченко¹, Ю. Нікітіна², В. Руденка³, Д. Чорного⁴ та інших. Мета ж нашої розвідки полягає у тому, аби схарактеризувати один із напрямів модернізації міського простору Чернігова наприкінці XIX – початку XX ст. – упорядкування транспортних шляхів і забезпечення на них належних умов для пересування.

Зауважимо, що тверде покриття на вулицях Чернігова почало з'являтися наприкінці 1870-х років, коли першочергово забрукували Богоявленську вулицю, частину Базарної площі та дорогу до Красного мосту. Роботи продовжилися й упродовж 1879 – 1880 рр., коли бруківку поклали на 6172 кв. сажнях (сажень – 2,16 м) міських комунікацій, що обійшлося в 48564 руб. 12 коп. Із них 40195 руб. 33 коп. витратили на купівлю каменю і піску, 8368 руб. 79 коп. – на планувальні роботи та брукування⁵.

У 1890-х рр. замостили Московську, Сіверянську, Богуславську, Олександрівську, Всеволодську, частково Святославську вулиці. До кінця XIX ст. із твердим покриттям було 8 вулиць із 29 наявних, загальною довжиною 7 верст (верста – 1066,8 м), на 18 вулицях зроблені мостові. Грошовий еквівалент даних робіт сягнув близько 90 тис. руб⁶.

Упорядкування транспортних артерій здійснювали через підрядника, знайденого тендерним способом. З метою економії бюджету, до брукування залучалися арештанти, засуджені за дрібні правочини, у першу чергу, крадіжки. Так, 31 серпня 1895 р. губернатор Євгеній Андрієвський повідомив міську управу, що вона може використати під час замощення вулиць і площ п'ятьох арештантів⁷. Поміж них троє були ув'язнені Стародубським окружним судом (Георгій Єфименко, Іван Ковалевич та Павел Радченко), а двоє (Максим Оселедцев і Кирило Попсуєв) – Чернігівським й Новожибківським окружними судами за «крадіжки грошей, кружки з церковними грошима та коней». Будучи засудженими на термін від 10 місяців і майже до 2-х років, вони могли працювати під час брукування губернського центра⁸.

Підтримка санітарії на міських вулицях і площах організовувалася представниками самоврядних інституцій. У бюджет закладалася певна сума, що потім спрямовувалася на регулярні прибирання. Водночас, економлячи, громадське управління перекладало частину цих обов'язків й на містян. Останні, щоправда, часто ухилялися від того з різних причин: чи-то через безгосподарність, чи-то відсутність можливості вивезти сміття власним коштом, чи-то через усталене переконання, що за чистотою мають стежити винятково

¹ Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року. *Сіверянський літопис*. 2006. № 2. С. 11–19.

² Нікітін Ю. Культурно-господарська діяльність муніципальних структур в останній третині XIX ст.: на прикладі Чернігівської губернії. *Сумська старовина*. 2009. № XXVIII–XXIX. С. 7–20.; Його ж. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування. Вінниця, 2014. 252 с. та інші.

³ Руденко В. Наш Губернський хутор (Чернигов в XIX столетии). Чернигов, 2002. 47 с.

⁴ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків, 2007. 304 с.

⁵ Шара Л. Чернігівська міська дума (70-90-ті роки XIX ст.). Чернігів, 2010. С. 114, 115.

⁶ Там само. С. 116, 117.

⁷ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 145. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 1.

⁸ Там само. Арк. 3, 3 зв.

виборні структури, адже звичайні обивателі вже заплатили податки на потреби комунальної царини.

Зважаючи на це, гласні мусили періодично перевидавати обов'язкові постанови про утримання в чистоті вулиць, площ і тротуарів, ігнорування або порушення яких тягло за собою різні види покарання для домовласників. Так, 14 грудня 1901 р. міський голова Микола Рудін подав клопотання (№ 3807) на адресу губернатора: «необхідність запроваджувати обов'язкові постанови спричинена появою проблем стосовно прибирання вулиць і площ від снігу та бруду, бо від цього ухиляються домовласники. Тому правила, розроблені думою, мають на меті розмежувати обов'язки городян і самоврядних структур»⁹.

Аналізуючи оприлюднену постанову, можемо констатувати наступне. Безпосередньо виборними органами забезпечувався безперешкодний проїзд головними вулицями Чернігова та періодично, враховуючи масштабність торгівлі, прибиралися ринкові площі – Базарна (Красна), Олександрівська, Соборна, Рибна і Ярмаркова. Приміром, з Олександрівської вивозили сміття раз на тиждень, з Базарної – відразу після завершення торгівлі, з Ярмаркової – нечистоти спалювали на місці чи також відвозили по закінченню ярмаркування¹⁰.

Натомість, на плечі містян покладалося облаштування і підтримання чистоти у водостоках, на тротуарах і вулицях «за приналежністю». Себто, кожен порядкував на ділянці вулиці вздовж власної садиби. Характерно, що робилося це не хаотично, а так, як прописувалося в обов'язкових постановах думи. Зокрема, упродовж 1 квітня – 1 вересня вулиці мали прибирати до 6 год. ранку, а з 1 вересня і до появи першого снігу – до 7-ї ранку. Інструментами для наведення чистоти могли слугувати лопата, граблі та мітла. Користування останньою у «суху погоду» дозволялося лише, якщо «господар змочить її водою, буде замітати обережно, не здіймаючи пилу, підгрібаючи сміття від країв вулиці до середини». Потому непотріб треба було вивозити на «належним чином обладнаних підводах, не розсипавши дорогою»¹¹.

В обов'язкових правилах окремим пунктом йшлося про городян, чиї будинки підключалися до централізованої водогінної мережі. Їм пропонувалося зробити спеціальні пристрої для поливання вулиць, аби освіжити у спекотну пору, й наголошувалося на безкоштовності використаної води¹². Пояснимо, що таке цілком уможливилася, адже підведення водогону передбачало встановлення лічильника, за показниками якого й здійснювалася помісячна оплата води.

Певна полегкість наставала для чернігівців у зимовий час, бо «прибирання снігу і льоду вважалось зайвим до часу їхнього природного танення»¹³.

Весною з'являлися нові клопоти для тих, чиї житла розташовувалися вздовж незабрукованих вулиць. Для них гласні розробляли обов'язкові постанови про облаштування тротуарів, що мали стримати руйнацію дорожнього полотна у дощову пору й полегшити пересування пішоходів. Традиційно, робилося це заздалегідь, щоби до 1 березня правила набули чинності. Скажімо, 27 січня 1903 р. у клопотанні міської управи до губернатора вказувалося: «... враховуючи наближення весни, коли домовласники повинні потурбуватися про обладнання тротуарів, купівлю необхідних для того матеріалів, є невідкладним оприлюднення обов'язкової постанови, особливо з огляду на жалюгідний стан тротуарів на не замощених вулицях»¹⁴.

На початку лютого губернатор затвердив думську ухвалу, її текст надрукували

⁹ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 2. Спр. 1205. Арк. 102.

¹⁰ Там само. Арк. 103 зв.

¹¹ Там само. Арк. 103.

¹² Там само. Арк. 103 зв.

¹³ Там само. Арк. 103.

¹⁴ ДАЧО. Ф.145. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 176.

на шпальтах трьох номерів «Черниговских губернских ведомостей» та виставили для ознайомлення протягом місяця на «видних місцях чернігівських площ і вулиць». Контроль за виконанням домовласниками обов'язкової постанови поклали на поліцмейстера¹⁵.

Що нею передбачалося? По-перше, підкреслювалася нагальність облаштування тротуарів усіма власниками нерухомості на ґрунтових вулицях. По-друге, детально прописувалася техніка роботи: домовласник мав спланувати тротуар уздовж своїх володінь, зробити насип землі, покласти колоду (межа тротуару), аби перешкодити руйнації ґрунту через природно-кліматичні умови, та поставити стовпчики висотою 10 вершків (вершок – 4,4 см) на відстані 4 аршини (аршин – 66–106,6 см) один від одного (стовпчики закріплювали колоду, не дозволяючи їй сповзати). Ширина тротуару не повинна була перевищувати 2,5 – 3 аршини від садибної огорожі, але міська управа визначала ширину окремо для кожної вулиці. «Тротуар, – наголошувалося в обов'язковій ухвалі, – повинен утримуватися домовласником так, щоби на ньому не затримувалася вода, не було ямок, бугрів та інших нерівностей».

Дещо інакше спорудження тротуарів передбачалося для центральних чи функціонально важливих вулиць Чернігова. Відповідно до § 3 обов'язкової постанови тротуари від Красного мосту, по Набережній, Катерининській, Єлецькій, Хлібопекарській, Троїцькій, Ремісничій до Олександрівської площі, повз будинок Шихуцьких, по шосе до Київської, по Київській, Гончій, Стрітенській, Петербурзькій та Московській до Красного мосту повинні були вимостити цеглою або заасфальтувати¹⁶. Така вимога пояснювалася значимістю доріг, своєрідних візитівок губерньського міста.

Цікаво, що по тротуарах і бульварах заборонялося їздити велосипедом, і з цього приводу теж оприлюднювалися обов'язкові постанови. В архівних сховищах збереглася одна з них, датована початком 1903 р.¹⁷ Нею, зокрема, дозволялося пересуватися на велосипеді вулицями Чернігова лише особам, «достатньо досвідченим у велосипедній їзді, які сплатили за це податок у міський бюджет і зареєструвалися, взявши спеціальний номер на транспортний засіб». Властиво, що номер видавався у двох екземплярах: один чіплявся спереду, а другий – позаду, аби «був видний усім». Отримання номера оплачувалося, і він переходив новому власнику у разі продажу велосипеда. Нумерація слугувала не тільки додатковим джерелом поповнення скарбниці Чернігова, але й за потреби пришивидшувала пошук велосипедистів.

В обов'язковій ухвалі також фіксувалися правила їзди: велосипедист мав пропускати пішоходів і гужовий транспорт, виявляти обачність і не провокувати зіткнення з іншими учасникам руху. Занадто швидке пересування заборонялося, передусім, на тих вулицях, де спостерігалася підвищена рухливість. Але якщо велосипедисти бажали влаштувати перегони, то міська управа виділяла для того територію, зазвичай, у міському саду. Задля безпеки руху кожен велосипед неодмінно забезпечувався дзвоником, а у нічну пору – запаленим ліхтарем¹⁸.

Здавалося б, завчасність оприлюднення обов'язкових постанов й деталізація завдань для обох сторін – містян та органів самоврядування – забезпечувала чистоту на вулицях і площах. Утім, як переконують документи, цього не спостерігалось. Гласні, на жаль, змушували городян прибирати вулиці та облаштовувати тротуари, самі не виконували взятих на себе зобов'язань. Прикладом слугує колективна скарга мешканців дачі «Тіволі», 1-го Холодного яру і 1-ї частини Чернігова,

¹⁵ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 199. Арк. 177 зв., 178.

¹⁶ Там само. Арк. 175, 175 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 90.

¹⁸ Там само. Арк. 91.

направлена губернатору у червні 1903 р. У ній значилося: «на наші неодноразові заяви та подане 8 липня 1902 р. письмове клопотання міській управі упорядкувати проїзд із Холодного яру, що веде до Єлецького монастиря і в місто, нічого не зроблено¹⁹. У чому причина? Нам не повідомляють. Між тим, проїзд як для нас, жителів Чернігова, так і для пожежної команди на випадок пожежі у нашому районі, є єдиним шляхом. До останніх дощів ця дорога була вузькою стежкою з високим підйомом, де могла проїхати тільки одна підвода. Зустрівши іншу – жодних шансів розминутися. Після ж дощів стежка перетворилася на місиво з глибокими ровами, і на даний момент ми позбавлені єдиного шляху до міста, ні проїхати конем, ні пройти пішки. «З огляду на це, – вказувалося у заяві, – уклінно просимо губернатора змусити міську управу відремонтувати дорогу»²⁰.

Вочевидь, на таке звернення варто було би негайно відреагувати, але управа спрямувала губернатору власне пояснення проблеми: «дорога проходить у глибокому яру, звужена й неправильно забудована. Під час дощів її полотно руйнується, а ми робимо усе можливе для покращення стану вулиці. Результат можна отримати, якщо її розширити і забрукувати, однак на це не достатньо коштів. Тому нічого не лишається, як засипати ями і рови»²¹.

Очільник губернії взяв до уваги письмове пояснення членів управи і розпорядився, щоби поліцеймейстер поінформував прохачів і взяв із них кошти за 2 гербові марки (по 60 коп. кожна) та розписку про отримання відповіді на скаргу²².

Вивчаючи даний документ, по-перше, впадає в око паперова тяганина і бездіяльність громадського управління. Містяни вперше забили на сполох майже рік тому, у липні 1902 р. Не сталося жодної реакції. Вдруге вони звернулися до губернатора, але й там не поспішали. Пояснення від управи надійшло у канцелярію губернатора через 19 днів після отримання петиції. Достеменно визначити дату губернаторського розпорядження не можемо, проте відома дата закінчення архівної справи – 13 листопада 1903 р.²³. Ймовірно, саме тоді городяни й отримали повідомлення від очільника губернії. По-друге, чиновники формально поставилися до скарги, задовольнившись відпискою міської управи. Не здійснено було жодних перевірок і не дано вказівку покращити стан дороги. Хоча ж аргумент стосовно утруднення проїзду тим шляхом пожежної команди мав би негайно стимулювати до дій.

Також ускладнювала пересування вулицями відсутність гарного освітлення у нічну пору. Зауважимо, що 1895 р. у Чернігові з'явилися поряд із гасовими ліхтарями електричні завдяки механіку телеграфного відомства Матвію Зюкову. Він встановив власним коштом 14 ліхтарів на Гімназійній і Соборній площах, у міському саду та вздовж Богоявленської і Шосейної вулиць, аби зацікавити і містян, і громадське управління. Це спрацювало й дозволило М. Зюкову розпочати підприємницьку діяльність. Виборна влада віддала у його розпорядження занедбане приміщення старої водогінної станції, але офіційно договір оренди не оформила. Механік придбав необхідну машинерію, обладнав електростанцію і продовжив електрифікацію губернського центра. Ліхтарі з'явилися на інших вулицях, у приватних будинках і публічних установах. За кожну електроточку М. Зюков брав 100–125 руб., з яких 1,5 руб. платив у міський бюджет²⁴.

Проте через деякий час надходження прибутків призупинилося, оскільки чернігівці почали скаржитися в управу на тьмяність освітлення. Підприємець

¹⁹ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 1.

²⁰ Там само. Арк. 1 зв.

²¹ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 297. Арк. 5.

²² Там само. Арк. 8.

²³ Там само. Арк. 1.

²⁴ Шара Л. Названа праця. С. 103.

намагався виправдатися, вказуючи на брак коштів для модернізації електростанції, небажання самоврядних структур укласти договір про оренду приміщення, де вона розташована, навіть виявляв готовність взяти на себе концесійні зобов'язання. Та усе виявилось марним, оскільки міська дума домоглася, аби М. Зюков продав їй електростанцію і, що властиво, за цілком доступною ціною – 39 тис. руб.

Отож, із 1 січня 1901 р. громадське управління могло самостійно скеровувати електрифікацію міста, але, як виявилось, забезпечити ефективне освітлення на вулицях і площах було непросто²⁵.

У нашому розпорядженні є рапорт поліцмейстера, написаний 1 вересня 1906 р. на ім'я губернатора, в якому йшлося про слабку потужність ліхтарів і відсутність їх в окремих районах міста. «Деякі вулиці, – скаржився керівник поліції, – освітлюються електроенергією, а деякі – гасом. Однак, світло як тих, так й інших тьмяне, ліхтарі розташовані далеко один від одного. Вимикають їх о другій годині ночі, після чого настає темрява. Якщо місяць уповні, ліхтарі не запалюють, і тоді здійснюються крадіжки.

Поліцейські, патрулюючи місто, мусять йти напомацки, а громадські нічні сторожі, зазвичай, німецькі, ні на що не здатні старі, у такий час лягають спати»²⁶. Враховуючи усе це, клопотав поліцмейстер, доцільно змусити управу, щоби вона не вимикала освітлення до ранку, а на вулицях з електроліхтарями додатково встановила газові, чергуючи їхне увімкнення.

Губернатор погодився з аргументацією очільника поліції й направив необхідне розпорядження в управу. Утім, гласні не тільки уміло навели контраргументи, а й звинуватили у своїх проблемах поліцію. Зокрема, було вказано, що, дійсно, електроточки вимикаються о другій годині ночі, бо саме тоді припиняється робота електростанції. Потому вчасно запалюються газові ліхтарі й освітлюють місто до ранку, залежно від пори року, до 4–5 години. Їхня кількість не зменшилася, навпаки, щороку збільшується на 50 штук. Недостатність освітлення пояснюється зовсім іншим – газові ліхтарі часто розбивають, виймають лампи, або грабують, і провина за це покладається на поліцію²⁷. Міська управа, зі свого боку, може лише уклінно клопотати перед губернатором, аби він змусив поліцмейстера якомога швидше знайти винних у псуванні громадського майна і притягти їх до відповідальності»²⁸. Усі зробили відписки, а проблема не вирішилася.

Таким чином, навіть невелика добірка архівних матеріалів дозволяє зробити наступні висновки. Упорядкування транспортних шляхів у Чернігові наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. здійснювалося органами міського виборного управління. Відповідно до функціональних обов'язків й заздалегідь запланованих бюджетних видатків ремонтувалося дорожнє полотно вулиць і площ, клалася бруківка, проводилося систематичне прибирання, забезпечувалося освітлення у нічну пору. Проте, не маючи достатньої фінансової бази, інституції врядування перекладали частину роботи на містян, змушуючи їх самостійно наводити лад на вулицях напроти власних садиб, облаштовувати тротуари і водостоки.

Механізм залучення городян і детальні інструкції стосовно упорядкування транспортних артерій прописувалися в обов'язкових постановах, що видавалися самоврядними структурами, затверджувалися губернатором, а контроль за їх виконанням покладался на поліцмейстера.

Зчаста і громадське управління, і мешканці Чернігова недобросовісно ставилися до зобов'язань, в результаті чого існувала низка проблем, як то непролазна багнюка на вулицях, забрудненість, відсутність тротуарів, недостатнє освітлення. Органи самоврядування не могли самостійно змусити містян

²⁵ Шара Л. Названа праця. С. 107.

²⁶ ДАЧО. Ф. 145. Оп. 1. Спр. 364. Арк. 1, 1 зв.

²⁷ Там само. Арк. 4.

²⁸ Там само. Арк. 4 зв.

виконувати обов'язкові постанови, лише через посередництво поліції і, водночас, самі не поспішали реагувати на скарги чернігівців стосовно незробленого у межах своєї компетентності.

References

- Demchenko, T., and Tarasenko, O., (2006) Do istorii diialnosti Chernihivskoi miskoi dumy v zhovtni 1905 roku [About the activity of the Chernihiv City Council in October 1905]. *Siverian-skyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 11–19.
- DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti) – SACHO (State Archives of Chernihiv Oblast). F. 145. Op. 1. Spr. 33. Ark. 3.
- DACHO – SACHO. F. 145. Op. 1. Spr. 199. Ark. 186.
- DACHO – SACHO. F. 145. Op. 1. Spr. 297. Ark. 12.
- DACHO – SACHO. F. 145. Op.1. Spr. 364. Ark. 4.
- DACHO – SACHO. F. 145. Op. 2. Spr. 1205. Ark. 144.
- Nikitin, Yu. (2009). Kulturno-hospodarska diialnist munitsypalnykh struktur v ostannii trenyni XIX st.: na prykladi Chernihivskoi hubernii [Cultural and Economic Activity of Municipal Structures in the Last Third of the 19th Century : on the example of Chernihiv province]. *Sumska starovyna – Sumy Antiquity*, XXVIII–XXIX, 7–20.
- Nikitin, Yu. (2014). Poreformeni mista Poltavskoi, Kharkivskoi ta Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX st.: istorychnyi aspekt samovriaduvannia [Post-reform cities of Poltava, Kharkiv and Chernihiv provinces in the second half of the 19th century: historical aspect of self-government]. Vinnytsia, Ukraine.
- Rudenok, V. (2002). Nash Gubernski khutor (Chernigov v XIX stoletii) [Our Provincial Small Town (Chernihiv in 19th century)]. Chernihiv, Ukraine.
- Chornyi, D. (2007). Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [On the left side of the Dnieper: problems of urban modernization in Ukraine (last years of the 19th – the early 20th centuries)]. Kharkiv, Ukraine.
- Shara, L. (2010). Chernihivska miska дума (70–90-ти roky XIX st.) [Chernihiv City Council (70–90s of the 19th century)]. Chernihiv, Ukraine.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: ljuba_che@ukr.net

ORGANIZATION OF TRANSPORT ROUTES IN CHERNIHIV AT THE END OF 19th AND EARLY 20th CENTURIES

The **purpose** of the article is to characterize one of the directions of modernization of Chernihiv city space at the end of XIX – beginning of XX centuries. – arranging transport routes and providing them with adequate conditions for movement. The **research methods** were chosen according to the purpose and were based on the principle of historicism. They are presented mainly by scientific methods of analysis, induction and by special scientific historical-genetic method. **Scientific novelty.** This kind of intelligence is the first to investigate the ordering of transport routes in Chernihiv during the defined period. New archival documents on the topic have been attracted and processed. **Conclusions.** The organization of transport routes in Chernihiv in the late XIX – early XX centuries was carried out by the city electoral authorities. In accordance with the functional duties and budgeted expenses, the road surface of streets and squares was repaired, the pavement was laid, systematic cleaning was carried out, and nighttime lighting was provided. However, without a sufficient

financial base, the government institutions shifted part of the work to the locals, forcing them to tidy up the streets in front of their own estates, to equip sidewalks and drains. However, without a sufficient financial base, the government institutions shifted part of the work to the locals, forcing them to tidy up the streets in front of their own estates, to equip sidewalks and drains. Fortunately, both the public administration and the residents of Chernihiv were unscrupulous about their obligations, resulting in a number of problems, such as non-permanent mud in the streets, pollution, lack of sidewalks, poor lighting. Self-government bodies could not independently compel the townspeople to comply with mandatory decisions, only through the mediation of the police and, at the same time, did not themselves hurry to respond to the complaints of the Chernihiv residents about what was not done within their competence.

Keywords: *transport routes, binding regulations, paving stones, sanitary condition, electrification.*

Дата подання: 23 грудня 2019 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара Л. Упорядкування транспортних шляхів у Чернігові наприкінці XIX – початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 107–114. DOI: 10.5281/zenodo.3732569.

Цитування за стандартом APA

Shara, L. (2020). Uporiadkuvannia transportnykh shliakhiv u Chernihovi naprykintsi XIX – pochatku XX st. [Organisation of transport routes in Chernihiv at the end of 19th and early 20th centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 107–114. DOI: 10.5281/zenodo.3732569.

УДК 94 (477.51)

Віталій Герасименко

ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ЄПІСКОПА ВЕНІАМІНА (БИКОВСЬКОГО)

DOI: 10.5281/zenodo.3732576

© В. Герасименко, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – розглянути діяльність єпископа Веніаміна (Биковського), який очолював єпархію на Чернігівщині одинадцять років і запам'ятався місцевій пастві як справжній керівник, адміністратор і душпастир, наставник для духовенства та мирян Сіверського краю. Розвідка ґрунтується на базі біографічного методу та принципу історизму. **Наукова новизна.** На підставі матеріалів, які були опубліковані у часописах «Черниговские епархиальные известия» та інших джерелах, вперше здійснено цілісний аналіз діяльності Чернігівського єпископа Веніаміна (Биковського), який керував Чернігівською єпархією в період 1882–1893 рр. Особливу увагу приділено діяльності владики як правлячого архієрея. **Висновки.** Очолюючи Чернігівську єпархію з 1882 по 1893 рр., єпископ Веніамін (у мирському середовищі відомий як Володимир Петрович Биковський) досягнув значних успіхів у справах, що підвищували рівень християнського благочестя у пастві. Досліджено його роль у процесах місіонерства, заборони базарів у неділі, поліпшення статистичної звітності Чернігівської єпархії перед Святійшим Синодом, підготовки Пастирського послання єпископів Південно-західних єпархій Руської Церкви та ін. Відзначено позицію єпископа до запровадження інституту земських начальників. Безумовно, Церква через обер-прокурора була інститутом державної влади, а тому владиці доводилося підтримувати цивільну владу в питаннях державних реформ. Хоча посада земського начальника за своєю суттю і нагадувала чимось поміщика, оскільки поєднувала адміністративну і судову владу у відношенні до селян, але після скасування кріпацтва права повної влади над сільськими жителями він вже не мав. Отже, вся діяльність єпископа Веніаміна (Биковського) була спрямована на всіляку підтримку авторитету церкви та її засад, наведення ладу в судочинстві та церковному діловодстві, виховання у осіб духовного звання ревного ставлення до виконання своїх обов'язків.

Ключові слова: Веніамін (Биковський), Чернігівська єпархія, священик, єпископ, світська влада.

У наш час розвитку і оновлення Православ'я поступово відроджується інтерес до церковної історії. Народ усе більше цікавиться усіма сторонами свого минулого. Велике число державних діячів, вчених і простих громадян проявляють інтерес до церковного відродження. Навіть багато атеїстів визнають Церкву як органічну складову частину суспільства, важливий його інститут, підкреслюючи його вклад у формування етичних засад. Знання церковної історії дозволяє пізнати і зрозуміти першопричини багатьох важливих подій історії нашої країни. Зараз слід визначити вклад православ'я у формування українського суспільства, адже без вивчення історії церковної немає об'єктивної оцінки історії суспільства.

В історії православ'я в Україні на особливу увагу заслуговують XIX і XX ст., коли закладалися основи нинішніх церковних реалій.

За радянських часів Церква пережила масу гонінь, відповідно досліджень, присвячених їй, практично не було. Останнім часом з'являються глибокі роботи по церковній історії, але недослідженого матеріалу ще досить багато. Безумовно, повну і ясну картину церковних реалій важко собі уявити без погляду на єпархіальне, монастирське і приходське життя, що дає необхідну конкретику, багатий матеріал і дозволяє глибше пізнати діяльність духовних інституцій. Особливий інтерес представляє минуле Чернігівської єпархії. Вона – одна з найдавніших на Русі. Поширення християнства серед мешканців півночі почалося за часів князя Володимира. Никонівський літопис свідчить, що митрополит Київський Леонтій поставив Чернігову першого єпископа Неофіта в 992 р.¹ Призначення цього архіпастиря стало початком Чернігівської єпархії. За переказами, саме хрещення Чернігова відбулося в озері Святому в 989 р.

За роки існування єпархія декілька разів міняла свої назви: Чернігівська і Рязанська, Чернігівська і Сіверська для Новгорода, Чернігівська і Ніжинська та інші. Багато її діячів, керівників одночасно працювали на терені української культури. Архієпископ Чернігівський Лазар (Баранович) залишився в пам'яті народу як видатний вчений і просвітник. Окрім владики Лазаря, з видатних ієрархів, які свого часу очолювали Чернігівську єпархію, без сумніву, можна виділити архієпископів Феодосія (Углицького), Іоана (Максимовича), Антонія (Стаховського), Філарета (Гумілевського), Василя (Богоявленського) та інших. Але дана стаття має за мету розглянути діяльність єпископа Веніаміна (Биковського), який очолював єпархію одинадцять років і запам'ятався чернігівській пастві як приклад справжнього керівника, адміністратора і духовного наставника для духовництва та мирян Сіверського краю.

Але перш ніж поговорити про діяльність владики в Чернігові, торкнемося його біографічних відомостей.

Володимир Петрович Биковський (саме так звали майбутнього владику у миру) народився у 1821 р. в Полтавській губернії в сім'ї священика. Навчався майбутній єпископ у Полтавській духовній семінарії в період з 1837 по 1843 р.

27 липня 1844 р. він був рукопокладений в сан священика, а 11 квітня 1845 р. переведений в місто Прилуки для подальшого служіння. Проте нещастя спіткало молодого священика. Він втратив дружину і трьох синів². Після такого удару отець Володимир вирішив повернутися на студентське лаву і вступив у Київську духовну академію, яку закінчив у 1853 р. Під час чотирилітнього навчання в стінах КДА в 1851 р. він був пострижений у чернецтво з ім'ям Веніамін.

Після закінчення академії в 1853 р. В. Биковський призначений у 2-е Орловське духовне училище на посаду доглядача. Пізніше, у 1856 р., він отримав звання магістра і був призначений ректором 2-го Орловського духовного училища³.

27 вересня 1858 р. В. Биковський став інспектором Херсонської семінарії і помічником ректора по посаді професора. У семінарії він викладав французьку мову та предмет про християнські розколи.

3 квітня 1861 р. В. Биковський був возведений у сан архімандрита, а з 18 липня 1864 р. призначений інспектором Казанської духовної академії. 25 січня 1865 р. він був затверджений на посаді ординарного професора і члена академічної конференції, а з 4 травня 1865 р. – члена Казанського духовно-цензурного комітету⁴.

¹ Полное собрание русских летописей. Т. 9. Москва, 2000. С. 65.

² Богданова Т. А. Вениамин (Быковский Владимир Петрович). *Православная энциклопедия*. Т. VII. Москва, 2004. С. 632.

³ Там само. С. 632.

⁴ Там само.

3 квітня 1867 В. Биковський переведений на посаду ректора Воронежської семінарії і одночасно – професора богословських наук. Будучи ректором Воронежської духовної школи, він з 8 липня 1867 р. по 16 лютого 1871 р. одночасно займав посаду редактора періодичного видання «Воронежские епархиальные известия». У тому ж 1867 р. В. Биковський став благочинним монастирів Воронежської єпархії, а також цензором проповідей міського і приміського духовенства.

12 листопада 1871 р. він був призначений, а 19 грудня хіротонізований на посаду єпископа Острогозького, вікарія Воронежської єпархії, одночасно з виконанням обов'язків настоятеля Акатова Свято-Алексеевського монастиря.

23 травня 1879 р. В. Биковський був переміщений на Оренбурзьку кафедру. У 1882 р. єпископ Чернігівський Серапіон (Маєвський) переміщений на Архангельську кафедру, і новим архієреєм на його місце призначили єпископа Оренбурзького Веніаміна (Биковського).

Владика мав численні церковні нагороди, а саме ордени «святої Анни 2-го (26 березня 1866 р.) і 1-го (16 квітня 1878 р.) ступеня, святої Анни з імперською короною (12 квітня 1870 р.), святого Володимира 3-го (31 березня 1874 р.) та 2-го (8 квітня 1884 р.) ступеня, святого Благовірного князя Олександра Невського (1 квітня 1890 р.)»⁵.

Написав владика і декілька творів богословського, аскетичного та філософського змісту, зібраних у єдиному випуску його робіт. Багато його «слів» і «бесід» публікувалось на сторінках «Чернігівських епархиальних відомостей»⁶.

Але тепер перейдемо до діяльності владика на Чернігівській кафедрі. Практично відразу ж після свого призначення він розпочав піклуватися про благочестя пастви. Одним з його перших кроків зі зміцнення і захисту віросповідання було подання клопотання до земських зборів повіту про перенесення базарів з недільних на буденні дні. Річ у тому, що у той час неділя була вихідним днем, і тому усі намагалися відвідувати в цей день церкву. Виходячи з того, що в храмах буде багато народу, купці та торговці прагнули відкривати свої лавки біля храмів, щоб якомога більше людей після богослужіння могли купити у них товари. Внаслідок цього люди після церковних служб замість того, щоб йти додому в чистоті думок, приходили на базар, щоб придбати собі різних товарів. Владика Веніамін вирішив покінчити з цим і почав активно клопотатися перед представниками цивільної влади, щоб вони заборонили проведення базарів у недільні дні та великі свята. Земські збори постановили: «зважаючи на релігійно-етичні спонуки, визнати базарними в місті Чернігові всі дні тижня, окрім неділі, а також визнати небазарними свята дванадцять та ті зі святкових днів, святкування яких не мають переноситися на неділю»⁷. Окрім цього, була дана вказівка священикам, щоб вони проводили роботу із парафіянами, пояснюючи їм, що недільні та святкові дні мають бути присвячені Богові, а не торговельним справам. Безумовно, це було правильне рішення з точки зору християнського благочестя.

Що стосується взаємодії зі світською владою, то владика казав: «Вищі верстви суспільства для священика недоступні і ставлення його до окремих членів цього товариства формально-офіційне. Винятки дуже рідкісні»⁸.

Стежив владика і за місіонерством в єпархії. У той час священик, який зміг обернути іновірця до православ'я, або за допомогою проповіді зміг повернути

⁵ Богданова Т. А. Вениамин (Быковский Влaимир Петрович). *Православная энциклопедия*. Т. VII. Москва, 2004. С. 633.

⁶ Пастырское послание Преосвященнейшего Вениамина, Епископа Черниговского и Нежинского к священнослужителям к священнослужителям Черниговской епархии по поводу девяностолетия со времени учреждения Архиерейской кафедры в г. Чернигове. *Черниговские епархиальные известия*. 1892. № 13. С. 463–470.

⁷ Распоряжение епархиального начальства. *Черниговские епархиальные известия*. 1885. № 2. С. 53.

⁸ РГАДА. Ф. 796. Оп. 442. Спр. 889. Арк. 29.

до православ'я єретика, повинен був доповісти про це в консисторію. Але кожен доповідав про це, коли вважав за потрібне і не завжди своєчасно, через що у звіті єпархії не завжди потрапляли правильні відомості. Консисторія наказала духовництву єпархії в донесеннях про приєднаних і охрещених керуватися 29 статтею Статуту Духовних Консисторій, виданого в 1883 р., в якому зазначалося: «Про всіх в продовженні року розкольників, що повернулися в православ'я, і сектантах, а так само про приєднаних до православ'я іновірців і охрещених православними священиками дітях іновірних батьків церковні притчі зобов'язані представляти Єпархіальному Преосвященному, через благочинних, відомість одного разу на рік, на початку січня наступного року»⁹. У відомості повинні були стояти підписи всього духовенства парафії, в якій здійснювалося приєднання до православ'я або хрещення іновірця з додатком метричних виписок.

Як ми бачимо, за статистикою прагнули стежити строго, щоб в єпархіальних звітах для Святійшого Синоду давати точні відомості по церковному життю єпархії.

Владика брав активну участь у підготовці Пастирського послання. Річ у тому, що за благословення Святійшого Синоду Київський митрополит Платон (Городецький) доручив скласти і надрукувати у друкарні Києво-Печерської Лаври Пастирське послання єпископів Південно-західних єпархій Руської Церкви¹⁰. Серед них було опубліковано і послання єпископа Чернігівського Веніаміна. Митрополит Платон у своєму листі повідомив владика Веніаміна, що на Чернігівську єпархію буде відіслано 3000 примірників даного послання: «По три примірники на кожен собор і приходську церкву Вашої єпархії та декілька примірників в особливо Ваше розпорядження»¹¹. Також владика Платон повідомив єпископа Веніаміна, що у разі необхідності відправки ще декількох послань для Чернігівської єпархії він повинен повідомити митрополита про це, і митрополит благословить відправлення потрібної їх кількості. Владика Веніамін подякував митрополита Платона за надану допомогу з поширення важливого звернення і благословив розіслати його в усі храми і монастирі Чернігівської єпархії.

Це послання було прийняте на з'їзді єпископів Південно-Західного краю, який пройшов в Києві у вересні 1884 р.¹². Історик І. Смолич вважав, що київський з'їзд єпископів звеличував його ініціатора, обер-прокурора Святійшого Синоду Костянтина Побєдоносцева, який нібито робив усе можливе, щоб повернути соборність в управлінні Церквою як безпечну форму її існування¹³. Сама по собі дана праця була досить цікавою, і той факт, що єпископ Чернігівської єпархії згадувався там, сприяв популяризації міста і губернії в цілому як на території Російської імперії, так і за її межами.

Необхідно згадати, що єпископ Веніамін допомагав Палестинському Православному товариству, яке існувало на Святій Землі. Щороку по його благословенню в день свята Входу Господа в Єрусалим у всіх храмах єпархії відбувався збір коштів на розвиток і діяльність Православного Палестинського товариства¹⁴. Збір відбувався через настоятелів і церковних старост. На Вечірній

⁹ Распоряжение епархиального начальства. *Черниговские епархиальные известия*. 1885. №2. С. 54–55.

¹⁰ Киевские епархиальные ведомости за 1885 г. издаваемые при Киевской духовной академии. Киев: Типография Г. Т. Корчак–Новицкого, 1884. С. 1122.

¹¹ Отношение Высокопреосвященнейшего Платона митрополита Киевского и Галицкого, от 29 декабря 1884 года за №3263-м, к Его Преосвященству, Преосвященнейшему Вениамину епископу Черниговскому и Нежинскому. *Черниговские епархиальные известия*. 1885. № 3. С. 76.

¹² Петренко А. А. Архиерейский съезд 1884 года в Киеве при митрополите Платоне (Городецком). *Социально-гуманитарный вестник Юга России*. 2013. № 11. С. 31.

¹³ Смолич И. К. История Русской Церкви. 1700–1917. Кн. 8 Ч. 1. С. 270.

¹⁴ Отношение Православного Палестинского Общества от 15 января 1888 г. за №28, Преосвященнейшему Вениамину Епископу Черниговскому и Нежинскому. *Черниговские епархиальные известия*. 1888. №5.

службі кошти збиралися після Шестопсалмія, а на Божественній Літургії після читання Євангелія. Крім цього, благословлялося вивісити сповіщення за декілька днів до свята, щоб кожна людина знала про збір коштів на Палестинське товариство. Всі засоби були передані в Консисторію, з відомістю від кожної церкви, хто і скільки зібрав пожертвувати¹⁵. Саме по собі Палестинське товариство сприяло розвитку православної віри на Святій Землі та захищало її від іновірців. Також вважалося, що допомога даному товариству є Божою справою і обов'язком кожної віруючої людини.

Але повернемося до діяльності владики як правлячого архієрея. Стежив єпископ Веніамін і за скаргами на священно- та церковнослужителів. Наприклад, до нього доходили відомості, що деякі благочинні проводять слідства по скаргах на священнослужителів на дуже низькому рівні, повільно і досить недбало. Про недоліки слідства владика писав наступне: «Покази свідків наповнюються сторонніми деталями, які не відносяться до справи і обставинами, що зовсім не стосуються прямого звинувачення, від чого справа не з'ясується, а ще більш заплутується; покази свідків, в інших випадках присилаються до слідчого готові, завчасно складені та написані, свідки відводяться від присяги незаконно»¹⁶. Окрім цього, відповідачі не підписувалися на аркуші присяги в тому випадку, коли вони були присутні при приведенні до присяги свідків. Зустрічалися скарги і на слідчих, які не відвідували після приїзду на місце проведення слідства будинок позивача або відповідача, даючи привід протилежній стороні до усунення слідчого від слідства. Через це єпархіальне керівництво часто повертало слідчим справи для детального вивчення. Від цього справи затягувалися, і рішення для обох сторін доводилося чекати достатньо довго.

Безумовно, у єпархіальних слідчих, як правило, не було юридичної освіти, і це не могло не позначатися на слідстві, але, на думку владики, деяких отців благочинних «увіреної мені єпархії можна поставити в рівень з кращими слідчими судового відомства, що здобули юридичну освіту»¹⁷. Тобто, владика вважав, що у нього в єпархії були священики, які відмінно знали на юридичних справах не гірше, ніж професійні юристи. На цій підставі Його Преосвященство став вимагати від отців благочинних і депутатів єпархії правильно виконувати свою роботу по слідчих справах. Малося на увазі, що здоровий глузд, досвід і чесне відношення до справи сповна можуть замінити юридичну освіту, і слідчі справи вестимуться успішно і без затримок. Окрім цього, владика благословив встановити місячний термін для розслідування справ, за винятком тих слідчих справ, на які особливими розпорядженнями по своїй важливості призначаються певні терміни. А за невиконання благословення отці благочинні і депутати слідчих справ стали підлягати суворому стягненню від правлячого архієрея. Консисторія стала стежити за виконанням розпорядження і доповідати владіці Веніаміну про динаміку просування слідчих справ¹⁸.

Безумовно, владика мав рацію, наводячи лад у слідчих справах, адже зволікання і недбалість під час проведення слідства могли породжувати корупцію і, як наслідок, недовіру духовництва і простих людей до свого єпархіального керівництва.

17 жовтня 1888 р. сталася неприємна подія загальнодержавного масштабу. На

С. 207–209.

¹⁵ Распоряжение Епархиального начальства. Черниговские епархиальные известия. 1888. № 5. С. 226–227.

¹⁶ Предложение, Его Преосвященства, Преосвященнейшего Вениамина Епископа Черниговского и Нежинского, Черниговской духовной консистории. Черниговские епархиальные известия. 1886. № 21. С. 810.

¹⁷ Там само. С. 811.

¹⁸ Там само. С. 811–812.

295 кілометри залізничної лінії Курськ – Харків – Азов сталася аварія царського поїзда, в якому їхали государ імператор Олександр III зі своєю сім'єю. Після аварії виявилось, що сам Олександр III зі своєю дружиною Марією Федорівною і дітьми залишилися цілими та неушкоджені, незважаючи на те, що конструкції вагону були сильно пошкодженими¹⁹. Під час аварії, за офіційними даними, постраждало 68 осіб, з них загинула 21 людина.

Чутки про цю подію швидко поширилися по всій імперії, у храмах служилися подячні молебні. Торкнулася ця подія і Чернігівської землі. Єпископ Чернігівський Веніамін написав листа на ім'я обер-прокурора Святийшого Синоду з нагоди дивовижного порятунку царської сім'ї. Владика писав: «Коли не залишалася жодної надії на людський порятунок від загрозливої небезпеки, – я з духовництвом і духовно-навчальними закладами увіреною мені Чернігівської єпархії честь маємо просити Ваше Високопревосходительство повернути до стоп Всемиловитішого Монарха нашого висловлення нашої безмежної радості про порятунок Царя і найщиріші побажання, щоб зберігав завжди Всемогутній Господь Бог життя Державного Монарха і всю Найяснішу сім'ю Його на благо Православної Церкви, на славу Святої Русі, на радість всіх віропідданих синів вітчизни»²⁰.

У своєму листі владика підкреслив, що свій порятунок імператорська сім'я отримала завдяки молитвам святим, на честь яких були названі Августійші особи, тобто святому Благовірному князю Олександрову Невському, святий рівноапостольній Марії Магдалини. Тому владика Веніамін благословив написати у Чернігові ікони на честь цих двох святих і поставити їх на загальне поклоніння на згадку про цю подію в Чернігівському кафедральному Спасо-Преображенському соборі, який був заснований Чернігівським князем Мстиславом²¹.

Але повернемося до життя Чернігівської єпархії. У 1889 р. в Російській імперії відбулася реформа, в результаті якої був запроваджений інститут земських начальників. За своєю суттю реформа мала на меті підвищення рівня розвитку і добробуту сільських жителів. З цього приводу владика Веніамін написав послання священнослужителям Чернігівської єпархії. У своєму листі владика попередив пастирів, що наслідком появи нових представників влади може стати невдоволення людей і підірив їх авторитету. Відтак завданням кожного служителя Церкви має стати опір і боротьба з такими ворогами суспільного блага. Для цього владика Веніамін порадив священникам, щоб вони в проповідях або в приватних бесідах зі своєю властою звертали особливу увагу на роз'яснення заповідей Божих про покору владі. Кожен священник мав пояснювати простому народові, що будь-яка влада є знаряддям волі і влади Божої на землі, а ті, хто опирається владі, опираються самому Богові, «лише виконуючи це, суспільство буде безпечне від свавілля і самоуправства»²². Безумовно, Церква через обер-прокурора була інститутом державної влади, а тому владіці доводилося підтримувати цивільну владу в питаннях державних реформ. Хоча земський начальник по своїй суті і нагадував чимось поміщика, оскільки поєднував адміністративну і судову владу по відношенню до селян, але після скасування кріпацтва права повної влади над

¹⁹ Описание Святогорского Спасова Скита и крушения Императорского поезда 17 октября 1888 года, с присовокуплением речи, произнесенной при освящении храма Высокопреосвященнейшим Амвросием, Архиепископом Харьковским. Одесса, Типография Е. И. Фесенко, 1900. С. 7–9.

²⁰ Адрес, по случаю дивного спасения Промыслом Божиим жизни Государя Императора, Государыни Императрицы, Наследника Цесаревича и всей Августейшей Семьи при страшном крушении Царского поезда на Курско-харьково-азовской ж. дороги, 17 октября 1888 года, посланный Преосвященным Вениамином, епископом Черниговским и Нежинским на имя Г. Обер-Прокурора Св. Синода. Прибавление к Черниговским епархиальным ведомостям. 1888. № 20. С. 734.

²¹ Там само. С. 734–735.

²² Слово к священнослужителям Черниговской епархии. Вениамина Епископа Черниговского. Черниговские епархиальные известия. 1890. № 11. С. 212–214.

сільськими жителями він вже не мав.

У період правління владики Веніаміна, окрім вище перерахованих, траплялися й інші проблеми. Деякі люди зверталися до цивільних судів, щоб відсудити від храму або монастиря частину майна. Таке явище виникало унаслідок того, що єпархіальне керівництво було поставлене в необхідність передавати розгляд цивільних судових позовів уповноваженим особам, які подекуди були мало обізнані в тонкощах церковно-юридичних відносин. Відтак багато судових справ церкви або монастирі програвали. З метою мінімізації церковних збитків владики Веніамін звернувся в Консисторію, щоб до штату службовців єпархії призначили повіреного, який би мав хорошу юридичну освіту і міг захистити єпархіальне майно від судових посягань. Було прийнято рішення: «Запросити повіреного присяжного Андрія Степановича Шугаєвського, що засідає у Чернігівському окружному суді, перейняти на себе обов'язок повіреного по позовних справах всіх церков і монастирів Чернігівської єпархії, окрім укріплених за ними нерухомих маєтків кріпосними актами, що володіють нерухомим майном різного найменування на підставі земської давності»²³. Окрім цього, храми і монастирі стали клопотатися в судах, щоб їм виписували довідки на володіння майном, щоб ні в кого не виникало питань відносно того, хто повинен володіти їм. Що стосується повіреного, то він після своєї згоди був офіційно прийнятий на цю посаду на наступних умовах:

1. За справи, виграні церквами і монастирями, він не отримував від них жодної винагороди, а лише частину від судових зборів, стягнених судом з протилежної сторони;

2. По тих справах, які по суду виявляться програними, і духовні установи зобов'язані будуть задовольнити судовими витратами протилежну сторону, пан Шугаєвський взагалі не отримував платні, проте мав право користуватися грошима, необхідними для витрат по веденню справи;

3. Окрім цього, він давав безкоштовну консультацію по всіх юридичних питаннях, які виникали в консисторії по майнових справах церков і монастирів, і плату з храмів за виграні справи він не повинен був вимагати²⁴.

Також було вирішено, щоб настоятелі храмів або монастирів обов'язково доповідали єпархіальному правлячому архієресві про проблеми юридичного характеру в їх парафіях, наприклад, про питання орендних договорів, які в збиток церкви не виконувалися. Як ми бачимо, на той момент юридична справа в єпархії була на досить слабкому і низькому рівні, а тому деякі люди, які знали юридичні тонкості, прагнули користуватися слабкістю Церкви і наживатися на ній. Але з приходом пана Шугаєвського ситуація стала покращуватися, а храми і монастирі стали отримувати юридичний захист в його обличчі.

У цілому, підбиваючи підсумок, необхідно сказати, чим би не займався владики, вся його діяльність була направлена на всьляку підтримку авторитету церкви і її засад, наведенню ладу в судочинстві та церковному діловодстві, ревному ставленні до виконання своїх обов'язків особами духовного звання. Безумовно, єпископ Веніамін (Биковський) залишив свій слід в історії розвитку православ'я у стародавньому чернігівському краї.

References

Polnoe sobranije russkykh letopisei [Complete collection of Russian chronicles]. (2000). (Vol 9). Moscow, Russia. S.65

Bohdanova, T. A. (2004). Veniamin (Bykovskiy Vladimir Petrovich). *Pravoslavnaia Entsyklopediya – Orthodox Encyclopedia*, (Vol. 9), 632–633.

²³ Определение консистории утвержденное Его Преосвященством Преосвященнейшим Вениамином Епископом Черниговским и Нежинским. *Черниговские епархиальные известия*. 1892. № 10. С. 464.

²⁴ Там само. С. 464–465.

Rasporiazhenije eparkhialnogo nachalstva [Order of the diocesan authorities]. (1885). *Chernigovskije yeparkhialnyje izvestija – Diocese Bulletin of Chernihiv*, 2, 53–55.

Otnoshenije Vysokopreosviashchennjsheho Platona mitropolita Kievskogo i Galitskogo, ot 29 dekabnja 1884 goda za №3263-m... [Letter from His Eminence Metropolitan of Kyiv and Galicia Platon from December 29, 1884 No. 3263-m...]. (1885). *Chernigovskije yeparkhialnyje izvestija – Diocese Bulletin of Chernihiv*, 3, 76.

Otnoshenije Pravoslavnogo Palestinskogo Obshchestva ot 15 yanvarja 1888 g. za № 28, Preosviashchennishemu Veniaminu yepiskopu Chernigovskomu i Nezhynskomu [Letter of the Orthodox Palestinian Society of January 15, 1888 No. 28 to His Grace Bishop Veniamin, Bishop of Chernihiv and Nizhyn]. (1888). *Chernigovskije yeparkhialnyje izvestija – Diocese Bulletin of Chernihiv*, 5, 207–209.

Predlozhenije, Ego Preosviashchenstva, Preosviashchennjsheho Veniamina Yepiskopa Chernigovskoho y Nezhynskoho, Chernigovskoj dukhovnoj konsistorii [Proposal of His Grace Bishop Veniamin, Bishop of Chernihiv and Nizhyn, to the Chernihiv Spiritual Consistory]. (1886). *Chernigovskije yeparkhialnyje izvestija – Diocese Bulletin of Chernihiv*, 21, 810–812.

Adres, po sluchaju divnogo spasenija Promyslom Bozhyim zhyzni Gosudarja Imperatora... [Message on the wondrous salvation of life according to the Providence of God the Emperor...]. (1888). *Pribavlenije k Chernigovskim yeparkhialnym izvestijam – Addition to the Diocese Bulletin of Chernihiv*, 20, 734–735.

Slovo k sviashchennoslužhyteliam Chernigovskoj yeparkhii Veniamina Yepiskopa Chernigovskogo [A Word of Veniamin, Bishop of Chernihiv, to the priests of the Chernihiv Diocese]. (1890). *Chernigovskije yeparkhialnyje izvestija – Diocese Bulletin of Chernihiv*, 11, 212–214.

Opredelenije konsistorii utverzhdennoe Ego Preosviashchenstvom Preosviashchennishym Veniaminom yepiskopom Chernigovskim i Nezhynskim [Appointment about the Consistory of His Grace Bishop Veniamin, Bishop of Chernihiv and Nizhyn]. (1892). *Chernigovskije yeparkhialnyje izvestija – Diocese Bulletin of Chernihiv*, 10, 464–465.

Kijevskije yeparkhialnyje vedomosti za 1885 g. izdavaemyje pri Kijevskoj dukhovnoj akademii [Diocese Bulletin of Kyiv for 1885 that published by the Kyiv Spiritual Consistory]. (1884). Kyiv, Russian Empire: Tipografija G. T. Korchak–Novitskogo.

Petrenko, A. A. (2013). Arkhijerejskij sjezd 1884 goda v Kijeve pri mitropolite Platone (Gorodetskom) [The Bishops' Congress in Kyiv in 1884 under Metropolitan Platon (Gotodetskiy)]. *Sotsialno-gumanitarnyj vestnik Yuga Rossii – South of Russia Social and Humanitarian Bulletin*, 11, 31.

Smolich, I. K. (1997). Istorija Russkoj Tserkvi. 1700–1917 [The history of Russian Church. 1700–1917]. B. 8, P. 1.

Opisaniye Sviatogorskogo Spasova Skita i krushenija Imperatorskoho pojezda 17 oktjabrja 1888 goda... [Description of the Sviatohirsk Spas monastery and the collapse of the imperial train on October 17, 1888]. (1900). Odessa, Ukraina. Typohrafyia E. Y. Fesenko.

Rasporiazhenije Yeparkhialnogo nachalstva [Order of the Diocesan Authorities]. (1888). *Chernigovskije yeparkhialnyje izvestija – Diocese Bulletin of Chernihiv*, 5, 226–227.

Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arkhiv (RGIA) – Russian State Historical Archives (RSA). F. 796, Op. 442, Spr. 889, L. 29.

Pastyrskoje poslanije Preosviashchennjshego Veniamina, Yepiskopa Chernigovskogo i Nezhynskogo k sviashchennoslužhyteljam Chernigovskoj yeparkhii po povodu deviatistotletija so vremeni uchrezhdenija Arkhyierejskoj kafedry v g. Chernigove [Pastoral message of His Grace Bishop Veniamin, Bishop of Chernihiv and Nizhyn, on the occasion of the 900th anniversary of the creation of the bishop's chair in Chernihiv]. (1892). *Chernigovskije yeparkhialnyje izvestija – Diocese Bulletin of Chernihiv*, 13, 463–470.

Герасименко Віталій Анатолійович – аспірант Київської Духовної Академії, священник Української Православної Церкви (вул. Лаврська, 15, м. Київ, 01015, Україна).

Gerasymenko Vitaliy A. – Ph.D. Student of the Kyiv Theological Academy, priest of the Ukrainian Orthodox Church (15 Lavrska Street, Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: geravit93@ukr.net

LIFE AND ACTIVITY OF THE CHERNIHIV BISHOP VENIAMIN (BYKOVSKIY)

The **purpose** of this article is to consider the work of Bishop Veniamin (Bykovskiy), who has headed the Diocese of Chernihiv for eleven years and is remembered by the local congregation as an example of a true leader, administrator and spiritual mentor for the clergy and laymen of the Siver region. Research is based on the biographical **method** and the principle of historicism. **Scientific novelty.** On the basis of materials published in the journals of the Diocese Bulletin of Chernihiv and other sources, the activities of the Bishop of Chernihiv Veniamin (Bykovskiy), who led the Chernihiv Diocese during the period 1882–1893, are investigated. **Conclusions.** In leading the Chernihiv Diocese from 1882 to 1893, Bishop Veniamin (known in the secular environment as Vladimir Bykovskiy) made significant strides in matters that improved the implementation of Christian piety in society. The role of his personality in the processes of missionary work, the banning of the bazaars on Sunday, the improvement of the statistical reporting of the Chernihiv diocese before the Holy Synod, the preparation of the Pastoral epistle of the bishops of the Southwestern dioceses of the Russian Church, and others were investigated. Undoubtedly, the Church, through the Attorney General, was an institution of state power, and so the bishop had to support civil power in matters of state reform. Although the Zemsky ruler in its essence resembled something of a landowner, since it combined administrative and judicial power against the peasants, but after the abolition of serfdom the right of full power over the villagers, he no longer had. On the whole, to sum up, it should be said that whatever the bishop did, all his activities were directed to the full support of the authority of the church and its foundations, to establish order in the judiciary and church recordkeeping, zealous attitude to the discharge of their duties by persons of spiritual rank.

Keywords: Veniamin (Bykovskiy), Diocese of Chernihiv, priest, bishop, secular authority.

Дата подання: 6 грудня 2019 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Герасименко В. Життя та діяльність чернігівського єпископа Веніаміна (Биковського). Сіверянський літопис. 2020. №1. С. 115–123. DOI: 10.5281/zenodo.3732576.

Цитування за стандартом APA

Gerasymenko, V. (2020). Zhyttia ta diialnist chernihivskoho yepyskopa Veniamina (Bykovskoho) [Life and Activity of the Chernihiv Bishop Veniamin (Bykovskiy)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 115–123. DOI: 10.5281/zenodo.3732576.

Віталій Шуміло

ІСТИННО-ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ТА ІГУМЕН АЛІПІЙ (ЯКОВЕНКО)¹

DOI: 10.5281/zenodo.3732582

© В. Шу міло, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – об’єктивне висвітлення біографічних даних про життя та діяльність чернігівського ігумена Аліпія (Олександра Андрійовича Яковенка) через призму його приналежності до Істинно-Православної Церкви (ІПЦ). **Методологія** дослідження спирається на антропологічний підхід та біографічний метод. **Наукова новизна.** На основі зібраних автором свідчень реконструйовано біографію ігумена Аліпія з огляду на його причетність до існування ІПЦ на території Чернігівщини. **Висновки.** Ігумен Аліпій входив до числа найбільш впливових ревнителів православної віри під час приходу радянської влади та запровадження антицерковної політики. У жовтні 1927 р. «за антирадянську агітацію і пропаганду», а фактично – за невизнання “Декларації про лояльність Церкви до радянської влади” й активну протидію її введенню в церковне життя, ігумен Аліпій був заарештований і відправлений до Харківського ДПУ, де він провів чотири місяці. За свідченням самого о. Аліпія, у харківській в’язниці від нього вимагали підписання Декларації. На жаль, слідчої справи 1927 р. поки віднайти не вдалося, але є свідчення очевидців та справа 1930 р., де згадується про арешт 1927 р. Перебування у в’язниці зміцнило о. Аліпія в переконанні, що радянська влада зневажає не лише християнські, але й просто людські моральні норми, і що лояльність до такої влади в тій формі, в якій її вимагав від Церкви Сергій Страгородський, неприйнятна для совісті православного християнина. Відтоді ігумен Аліпій став одним з переконаних ідеологів ІПЦ на Чернігівщині. У 1936 р., коли в Чернігові був розпочатий великий судовий процес і заарештовані усі священники та ченці, які належали до ІПЦ, о. Аліпій таємно переїхав до Чернігова, адже потрібно було очолити істинно-православну паству, що осиротіла. Він організував таємний чернечий скит на Верхній Лісковиці, де в катакомбному храмі щодня здійснював божественну літургію. З окупацією України Німеччиною в 1941 р. о. Аліпій виїшов з катакомб та вирушив до свого храму у с. Свинь. 20 вересня 1943 р., коли Червона армія вела бої за Чернігів і військові увійшли в с. Свинь, отець Аліпій був убитий червоноармійцем кинutoю навмисно під ноги гранатою. Отже, ігумен Аліпій є видатним діячем ІПЦ на Чернігівщині, одним з її духовних очільників та ідеологів.

Ключові слова: ігумен Аліпій Яковенко, архієпископ Пахомій Кедров, єпископ Дамаскін Цедрик, архимандрит Лаврентій Проскура, Істинно-Православна Церква, Катакомбна Церква, сергіанство, ісихазм, Чернігівська єпархія, Чернігівщина.

Ігумен Аліпій (Яковенко) належить до числа церковних діячів Православної Церкви, пам’ять про яких не може бути забута. У нього була непроста життєва доля: виходець з бідної селянської сім’ї, він мав за плечима лише декілька класів освіти, однак став однією з найбільш впливових постатей серед чернігівського

¹ Вперше надруковано: Шуміло В. Ігумен Аліпій і відродження традицій ісихазму на Чернігівщині. Реабілітовані історію : У двадцяти семи томах. Чернігівська область / Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко. Кн. 3. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 600 с. С. 303–310. У цьому варіанті стаття виправлена та суттєво доповнена.

православного духовенства в першій половині ХХ ст. Ігумен Аліпій був духовником Чернігівської єпархії в переломні 1920-ті рр., під його патронатом перебувало багато православних сімей, які належали до місцевої інтелігенції, що свідчить про неабиякі природні дарування і високі моральні якості цієї людини. Він був особисто знайомий з Іоанном Кронштадтським, мав вплив на визначних архиєпископів ХХ ст. Чернігівського архиєпископа Пахомія (Кедрова, 1876–1937) і Ніжинського єпископа Дамаскіна (Цедрика, 1877–1937), які залишили помітний слід в історії Православної (зокрема, Катакомбної) Церкви. За його ініціативою в 1919 р. у Чернігові були вириті знамениті «Аліпіїв печери» (що дістали в народі назву від імені їх творця) – унікальна пам'ятка печерної архітектури, яка, на жаль, мало вивчена і практично знищена. За радянських часів Аліпій Яковенко зазнав репресій і, врешті-решт, прийняв мученицьку смерть за свою відданість християнським ідеалам, активну церковну й пастирську діяльність.

Ігумен Аліпій (Олександр Андрійович Яковенко) народився в 1881 р. у с. Плехтіївка Городнянського повіту Чернігівської губернії (нині – Ріпкинський р-н Чернігівської обл.)² у бідній селянській родині, через що не мав змоги отримати повноцінну освіту. Тому, як Аліпій сам про себе свідчив, він був «малограмотним», самоосвітою займався, вже будучи послушником Троїцько-Іллінського монастиря у Чернігові, у вільний від фізичної праці час³. У дитинстві улюбленим його заняттям було читання житій святих, що позначилося на формуванні світогляду та значною мірою зумовило його подальшу долю, виховавши певний життєвий ідеал. Цьому сприяла і та обставина, що с. Плехтіївка знаходиться неподалік від м. Любеча, батьківщини преподобного Антонія Києво-Печерського (983–1073). Місцеві сказання, що дбайливо зберігали пам'ять про «батька руського чернецтва», котрий приніс на Русь традиції ісихазму й афонський досвід «печерного» аскетичного подвижництва, також вплинули на християнське світосприйняття Олександра. Авторів цих рядків розповідали, що ще підлітком Олександр любив відвідувати для молитви печеру в Любечі, яку, за переказами, викопав прп. Антоній⁴. Не випадково, що саме Аліпій Яковенко став одним з натхненників відновлення ісихастських традицій в Чернігівській єпархії, що відродилися в Руській Церкві у ХІХ – на початку ХХ ст. Створення в 1918–1919 рр. на Болдиних горах у Чернігові нового печерного комплексу – в руслі відродження цих традицій.

У 1903 р. Яковенка призвали до армії. Він служив в Кронштадті матросом Балтійського флоту в розпал російсько-японської війни (1904–1905). У військових діях на Далекому Сході він участі не брав, але, за його розповідями, революційні настрої, що охопили під час невдалої для Росії війни північну столицю імперії і які вилилися в Першу російську революцію 1905 р., торкнулися і матроса Яковенка. Революційна агітація, особливо активна серед матросів Балтійського флоту, справила на Олександра, вихідця з бідної селянської родини, значний вплив – у цей час він переживає серйозну релігійну кризу, його юнацькі ідеали похитнулися⁵.

Звичайно, ми не можемо знати, до яких глибин зла міг дійти матрос Яковенко, заготований революційною пропагандою. Сам він, за свідченням людей, що близько знали його, завжди говорив про це із здриганням. Адже відомо, які жорстокі звірства чинили більшовики-матроси Балтійського флоту під час

² Карнабед А. Тасмниці Болдиних гір (нарис четвертий). *Сіверянський літопис*. 1995. № 6. С. 13; Руденок В. Останній печерник. *Просвіта*. 2001. № 16. 13 квітня. С. 2.

³ Свідчення Павла Олексійовича Фльорова, який близько знав архиєпископа Пахомія (Кедрова), єпископа Дамаскіна (Цедрика), архімандрита Лаврентія (Проскуру) та ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 15 березня 1991 р., з архіву автора.

⁴ Свідчення П. О. Фльорова.

⁵ Свідчення П. О. Фльорова; Свідчення Ксенії Огеївни Чайникової, яка близько знала архиєпископа Пахомія (Кедрова) та ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 23 травня 1992 р., з архіву автора.

громадянської війни⁶. Як би там не було, але саме в цей переломний момент Олександр познайомився з уславленим Кронштадтським пастирем – протоієреєм Іоанном Сергієвим (1828–1908). Спілкування з «всеросійським батюшкою» назавжди визначило подальший життєвий шлях Олександра Андрійовича Яковенка. Вдячність отцеві Іоанну за те, що той уберіг його від зла і повернув на нормальний людський шлях, ігумен Аліпій зберіг до кінця життя⁷.

Особисте знайомство з Іоанном Кронштадтським, відомим подвижником, автором богословських робіт, присвячених молитовній практиці⁸, мало для Олександра Яковенка не лише моральне значення. У цей час його аскетичні мотивації здобули підтримку і розвиток саме у напрямі ісихазму – шляху, до якого він прагнув і яким пройшов всупереч (а можливо, як учить православне аскетичне богослов'я, завдяки) життєвим знегодам.

У 1908 р. Яковенко повертається до рідної Плехтіївки. На той час померли його батьки. В. Я. Руденок у статті «Останній печерник» пише, що родичі Олександра привласнили собі майно його батьків⁹, тож він, повернувшись з військової служби, залишився «без кола і без двору». Олександр сприйняв це як «промисел Божий», що звільнив його від земного добра заради Добра Небесного – порятунку душі. Пам'ятаючи благословення о. Іоанна Кронштадтського на служіння Церкві та людям, він поступив послушником у монастир: «Недалеко от нашей деревни находилось хозяйство монастыря и туда я поступил на черную работу. Проработав два года на черную работу (так у тексті – *Авт.*), меня по распоряжению игумена Климента перевели в Черниговский Троицкий монастырь»¹⁰. У Троїцько-Іллінському монастирі він займається самоосвітою, на нього звертає увагу архієпископ Чернігівський і Ніжинський Василій (Богоявленський, 1867–1918) – архипастир, який багато зробив для розвитку освіти в Чернігівській єпархії¹¹. Приблизно у ці роки Олександр Яковенко прийняв чернечий постриг з ім'ям Аліпій на честь преподобного Аліпія Стовпника (VII ст.). У 1914 р. архієпископ Василій висвятив Аліпія у сан ієродиякона, а згодом – ієромонаха¹².

Саме в ці роки в Троїцько-Іллінському монастирі складається кістяк з духовенства та ченців, для яких ідеї ісихазму, що здобули в Росії широку популярність навіть серед вірян завдяки знаменитій Оптиній пустині, стали основою для побудови морального аскетичного життя. Не випадково й ім'я Аліпій, яке Яковенко прийняв при постриженні: стовпництво, як і «печерне» подвижництво, було однією з форм поглибленої внутрішньої молитовної практики ісихазму. Водночас Аліпій близько зійшовся з іншим подвижником-ісихастом Троїцько-Іллінського монастиря – ієромонахом Лаврентієм (Проскурою, 1868–1950). Мабуть, у ці роки в надрах чернігівського гуртка монахів-ісихастів зароджується й ідея створення в Чернігові, поблизу від Антонієвих печер XI ст.,

⁶ Див., напр.: Мельгунов С.П. Красный террор в России. 1918–1922. Второе издание, дополненное. Берлин, 1924 [сучасне репринтне видання: Москва, 1990].

⁷ Цілком ймовірно, що ще 16-річним юнаком Олександр Яковенко міг бути серед численних шанувальників о. Іоанна, коли 11 вересня 1897 р. відомий російський пастир приїжджав до Чернігова вклонитися мощам новопрославленого Феодосія Чернігівського. Про приїзд Іоанна Кронштадтського до Чернігова див.: Тарасенко О. Іоанн Кронштадтський у Чернігові. *Троїцький вісник*. 1999. № 9 (62). 29 жовтня. С. 3.

⁸ Див., напр., відому роботу Іоанна Кронштадтського «Моя жизнь во Христе».

⁹ Руденок В. Вказ. праця. С. 2.

¹⁰ ДАЧО. Ф. Р-8840. О. 3. Спр. 6259. Арк. 3. Протокол допиту від 11 листопада 1930 р.

¹¹ Див. докладніше: Шумило В. Новосвященномученик Василий, архиепископ Черниговский. *Вера и Жизнь*. 1995. № 1 (8). С. 2–4; Королев В. Любвью побеждая страх. Жизнеописания Новомучеников Российских. Архиепископ Пермский Андроник, епископ Соликамский Феофан, архиепископ Черниговский Василий, епископ Семиреченский Пимен. 1867–1918. Фрязино: Паломник, 1998. С. 94–96.

¹² Шумило Сергій. Старець Аліпій. *Троїцький вісник*. 1999. № 9 (62). 29 жовтня. С. 3.

нового печерного храмового комплексу.

Революцію 1917 р. ієромонах Аліпій не сприйняв. Тут позначилося, окрім християнських аскетичних ідеалів, і близьке спілкування з отцем Іоанном Кронштадтським і чернігівським архієпископом Васиєм (Богоявленським).

На гребені революційної хвилі відбулися суттєві зміни у багатьох сферах не лише громадського, але й церковного життя. Одним з таких проявів було створення в єпархіях так званих «виконавчих комітетів духовенства», які «зміщували» з кафедр архієреїв, котрі революційною владою вважалися монархістами. У березні 1917 р. архієпископ Василій був звільнений на спокій, а на його місце в травні єпархіяльними зборами духовенства та вірян обраний вікарій Чернігівської єпархії, єпископ Стародубський Пахомій (Кедров)¹³.

Єпископ Пахомій, як і його попередник архієпископ Василій, був учнем видатного богослова, пастиря і молитвеника архієпископа Антонія (Храповицького, 1863–1936), обраного у 1918 р. на Київську митрополічу кафедру з титулом митрополита Київського і Галицького¹⁴. Тому з обранням на Чернігівську кафедру єпископа Пахомія можна говорити про зміну поколінь, але навряд чи можна говорити про зміну молитовних, аскетичних і пастирських ідеалів, які затвердилися за колишнього архієрея. Чернігівські ісихасти, які добре знали Стародубського вікарія, ще ближче зішлись з ним після того, як він став їх правлячим архієреєм, а ієромонах Лаврентій (Проскура) став духівником єпископа Пахомія.

У жовтні в Петрограді відбувся більшовицький заколот. На території колишньої Російської імперії вирує братовбивча громадянська війна. Розпочався новий період в історії Православної Церкви – період небачених доти гонінь на Церкву і на релігію. Був розстріляний у Києві митрополит Володимир (Богоявленський, 1848–1918)¹⁵, вбитий колишній чернігівський архієпископ Василій – після фізичних знущань скинутий з потяга, що рухався по мосту через р. Кама на великій швидкості¹⁶ тощо. Період громадянської війни характерний не просто гоніннями на духовенство, а жорстокими, витонченими знущаннями та втратами без суду і слідства¹⁷. Зрозуміло, усі ці негаразди безпосередньо торкнулися і Чернігівської єпархії¹⁸.

Отже, прихід до влади в Україні у квітні 1918 р. гетьмана Павла Скоропадського православними людьми був сприйнятий з полегшенням: тут встановилася справжня оаза мирного життя – посеред бурхливого океану громадянської війни. У вищих церковних і військових колах навіть народилася ідея таємно вивезти з більшовицької Москви в український Київ Московського патріарха Тихона (Белавіна, 1865–1925).

Гетьман П. П. Скоропадський, крім того, був православною людиною¹⁹. Ма-

¹³ Шумило В. Вказ. праця. С. 3–4; Королев В. Вказ. праця. С. 97–98; Тарасенко А. Пахомий (Кедров), архієпископ Черниговский: Материалы к биографии. Чернигов: РИК «Деснянська правда», 2006. С. 11–12.

¹⁴ Никон (Рклицкий), архієп. Жизнеописание блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. Нью-Йорк, 1958. Т. 4. С. 224–233; Ульяновский В. І. Церква в Українській Державі. 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). Київ : Либідь, 1997. С. 71–90.

¹⁵ Див. повідомлення чернігівського архієпископа Пахомія про вбивство митрополита Володимира Всеросійському Помісному Собору, що проходив у той час у Москві: Пахомий (Кедров), архієп. Речь на торжественном заседании Священного Собора, посвященном памяти мученически скончавшегося митрополита Киевского Владимира (Богоявленского), 15(28) февраля 1918 года / Публикация В. Шумило. *Вера и Жизнь*. 2010. № 1–2 (16–17). С. 93–96.

¹⁶ Шумило В. Новосвященномученик Василий... С. 4.

¹⁷ Див., напр.: Польский Михаил, прот. Новые Мученики Российские. – Нью-Йорк, 1949. Т. 1.

¹⁸ Див. докладніше: Радянська влада та православна церква на Чернігівщині у 1919–1930 рр.: Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Р. Б. Воробей; упорядники А. В. Морозова, Н. М. Полетун. Чернівці, 2010.

¹⁹ Див. його спогади: Скоропадський П. П. Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. Київ ; Філадельфія:

буть, не випадково саме у квітні 1918 р. ієромонахи Аліпій (Яковенко) і Лаврентій (Проскура) з благословення єпископа Пахомія почали копати на одному зі схилів Болдиної гори новий печерний комплекс з підземними храмами та келіями²⁰: до цього часу ідея остаточно дозріла, сформувалися, як шановані й авторитетні пастирі, її автори, а мирне цивільне життя в країні сприяло втіленню ісихастської ідеї і подавало надії на благополучне закінчення громадянської війни, принаймні, у межах України.

Створення печерного монастиря завершилося вже за більшовиків. Останні місяці роботи проводилися потайки, вночі, у найсуворішій конспірації. 26 листопада (ст. ст.) 1919 р., в день пам'яті преподобного Аліпія Столпника, у підземному храмі була здійснена перша божественна літургія²¹.

А. А. Карнабед, під керівництвом якого проводилися археологічні розкопки «Аліпієвих печер» у 1960–1970-х рр., так пише про цю унікальну пам'ятку і її творця: «Наші архітектурно-археологічні дослідження ... підтвердили свідчення автора статті “Нові печери” (1928 р.) Бориса Пилипченка та старих людей про казкову красу цього підземного ансамблю, де Алімпій відзначився не лише як умілий організатор, а й як перш за все здібний будівничий і художник-митець. Він переніс під землю, як це робив в XI сторіччі Антоній, принципи плану та об'ємно-просторового рішення наземних храмів, але в даному випадку народної дерев'яної архітектури з притаманними таким храмам обхідними галереями-“опасаннями”, які йдуть від галерей храмів доби Київської Русі. Досить подивитись на план “Нових” печер, їх поздовжній розріз та деталі орнаментально-художніх композицій, які прикрашають стіни, склепіння, щоб впевнитись у цьому»²².

Ми дозволили собі привести велику цитату відомого чернігівського археолога і архітектора А. А. Карнабеда не випадково: знавець старовини Київської Русі, її архітектурних і печерних пам'яток, який особисто проводив розкопки «Аліпієвих печер», він підтвердив «ісихастський» характер створення печерного монастирського комплексу ієромонахом Аліпієм (Яковенком). Зразком для створення цього комплексу послужили як підземні, так і наземні храми Київської Русі, коли ісихазм як молитовно-медитативна практика був поширений не лише серед чернецтва Давньої Русі, але навіть серед представників князівської влади²³.

Аліпій почитав пам'ять про Київську Русь як про «золотий час» руського православ'я, тому природно, що свій ідеал він спробував утілити не лише у формі відродженої молитовної практики, але й у формі цілком відчутної, матеріальної – в побудові храму, що якнайповніше, на його думку, втілював ці ідеї в архітектурі. У цьому ж підземному монастирі він створив для себе келію і підготував місце для могили. Вочевидь, у його плани входив відхід у затвор, на зразок давніх монахів-ісихастів²⁴. Проте в затвор він пішов набагато пізніше, зовсім в іншому місці й з інших причин.

Новий печерний монастир проіснував недовго. За різними відомостями, вже до кінця 1919 р. влада заборонила проведення в печерних храмах богослужінь. Принаймні, відомо точно, що в лютому 1920 р. в печерах відкрито вже не слу-

Ин-т укр. археографії та джерелознавства, 1995.

²⁰ Див. детальніше: Карнабед А. Тасмниці Болдиних гір (нарис четвертий). *Сіверянський літопис*. 1995. № 6. С. 13–15; Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий и его время. Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и Жизнь. 2001. С. 6–8; Руденко В. Останній печерник. *Просвіта*. 2001. № 16. 13 квітня.

²¹ Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 8.

²² Карнабед А. Вказ. праця. С. 13–14.

²³ Див. докладніше: Ісиченко Ігор, архисп. Аскетична література Київської Русі. Харків: Акта, 2007; Шумило С. М. Произведения преподобного Ефрема Сирина в Киевской Руси. *Вера и Жизнь*. 2010. № 1–2 (16–17). С. 104–116.

²⁴ Шумило В. В. Вказ. праця. С. 7.

жили²⁵ Проте, незважаючи на заборону, богослужіння там проводилися потай, вночі, тому влада віддала наказ вхід у печери засипати землею. У такому становищі «Аліпіїв печери» знаходяться й зараз²⁶.

У 1921 р. владою було закрито і Троїцько-Іллінський монастир зі знаменитими Антонієвими печерами і келією прп. Антонія. Замість монастиря при Свято-Троїцькому храмі була створена парафія, очолювати яку єпископ Пахомій доручив ігуменові Смарагду (Чернецькому)²⁷, одному із сподвижників о. Аліпія. Настоятелем Свято-Іллінської церкви був призначений ігумен Єфрем (Кислий), також однодумець Аліпія²⁸. Отця Аліпія відрядили настоятелем в село Свинь (у радянські часи перейменоване на Ульяновка), розташоване у кількох кілометрах від Чернігова, влаштовувати там церковно-приходське життя, оскільки, за спогадами очевидців, влада не дозволила йому служити в місті, де він користувався чималим авторитетом²⁹.

Починати довелося буквально з нуля. Передусім було сформовано церковну общину, побудовано невеличкий глинобитний будиночок для проведення богослужінь, а з часом – невелику дерев'яну церкву на честь Казанської ікони Божої Матері. У 1923 р. стараннями о. Аліпія у с. Свинь було збудовано досить просторий дерев'яний Свято-Вознесенський храм³⁰. Як згадував протоієрей Іоанн Пращур, який 14-річним хлопчиком служив паламарем у о. Аліпія, для отримання дозволу на будівництво храму о. Аліпій буцімто їздив у Москву до самого «всесоюзного старости» М. Калініна. Дивно, але дозвіл на будівництво він одержав. Відтак місцева влада, за свідченням о. Іоанна, не могла перешкодити будівництву. Храм цей існує й дотепер³¹. Незабаром поруч з храмом була зведена ще одна церковна будівля, в якій о. Аліпій організував невеликий жіночий монастир з 18 черниць³².

У липні 1927 р. заступник місцеблюстителя московського патріаршого престолу Нижегородський митрополит Сергій (Страгородський, 1867–1944) оприлюднив документ, що дістав у церковній і світській історіографії назву «Декларація про лояльність Церкви до радянської влади». У цьому документі митрополит Сергій від імені усієї Руської Церкви проголосив, що віднині радощі та успіхи радянської влади – це радощі й успіхи Церкви, а невдачі влади – невдачі Церкви³³.

Вийшла подвійна ситуація: за Декларацією виходило, що «радощі» атеїстичної держави, що знищує Церкву, руйнує храми, саджає у в'язниці і табо-

²⁵ Карнабед А. Вказ. праця. С. 13.

²⁶ Цей унікальний підземний комплекс заслуговує окремої великої статті, тому ми торкнулися цієї теми лише побіжно.

²⁷ Руденко В. Тасмничий монах. *Чернігівські відомості*. 1999. № 40. Липень.

²⁸ ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. П-11588, т. 1, спр. 256383, арк. 107 зв. Нині ця кримінальна справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області; Шумило В. В. Вказ. праця. С. 15.

²⁹ Свідчення П. О. Фльорова; Свідчення К. О. Чайникової; Свідчення Марії Андріївни Атрощенко, яка близько знала ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 12 червня 1993 р., з архіву автора.

³⁰ Свідчення М. А. Атрощенко; Свідчення протоієрея Іоанна Пращура, який близько знав ігумена Аліпія (Яковенка). Запис бесіди від 15 червня 1994 р., з архіву автора; Руденко В. Тасмничий монах. *Чернігівські відомості*. 1999. № 40. Липень.

³¹ Слід, однак, зауважити, що в слідчій справі 1930 р. щодо будівництва церкви в с. Свинь стверджується, що церква та церковні будинки біля неї було споруджено о. Аліпієм «без соответствующего разрешения» влади. Див.: ДАЧО. Ф. Р-8840. О. 3. Спр. 6259. Арк. 13. Тож був дозвіл Калініна на будівництво церкви чи ні, але маємо факт: у 1923 р. церкву в с. Свинь було збудовано, і місцева влада не змогла цьому перешкодити.

³² Шумило С. Вказ. праця. С. 3.

³³ «Мы хотим быть православными и в то же время сознавать Советский Союз нашей гражданской родиной, радости и успехи которой – наши радости и успехи, а неудачи – наши неудачи. ... Всякий удар, направленный в Союз, будь то война, бойкот ... создается нами как удар, направленный в нас». Див.: Декларация митрополита Сергия о признании им советской власти. *Пред судом Божиим. Русская Православная Зарубежная Церковь и Московская Патриархия*. Монреаль, 1990. С. 5–9.

ри духовенство та віруючих, і навіть розстрілює, – віднині радощі й самої Церкви, а невдачі зі зруйнування Церкви – її ж, Церкви, і невдачі. Усіх, хто Декларацію не приймав, митр. Сергій оголошував «поза Церквою» та піддавав церковній забороні³⁴. Зрозуміло, що така лояльність, яка руйнує внутрішню свободу Церкви, була неприйнятна для совісті багатьох православних християн. Почалися стихійні протести, які потім прийняли організовану, наскільки це було можливо за умов гонінь, форму. Так у Руській Церкві зародився рух, що увійшов до історіографії під назвою Істинно-Православна (чи інакше – Катакомбна) Церква: до неї увійшли кращі представники єпископату і духовенства, які відокремилися від митрополита Сергія заради збереження «чистоти віри» і внутрішньої свободи Церкви «від втручання богоборчої влади». У Чернігівській єпархії в різний час до ІПЦ приєдналися архієпископ Пахомій (Кедров) і єпископ Дамаскін (Цедрик)³⁵. Усі чернігівські «ревнителі благочестя», які входили свого часу до гуртка ісихастів, також не підписали Декларацію і приєдналися до ІПЦ. Очолили цей рух в Чернігові ігумен Аліпій (Яковенко) та ієромонах Лаврентій (Проскура).

Ядро ревнителів православ'я на Чернігівщині складали архимандрит Георгій (Смильницький), ігумени Єфрем (Кислий), Паладій (Міщенко), Смарагд (Чернецький), Антоній і Миколай (прізвища поки не встановлені), Аліпій (Яковенко), ієромонахи Лаврентій (Проскура), Михаїл (Корма), Інокентій (Козько) та Малахія (Тишкевич), ієреї Гавриїл Павленко, Іоанн Смолічев, ієродиякон Мисаїл (СТИШКОВСЬКИЙ) та інші. Серед мирян, які не прийняли сергієвої Декларації, був відомий церковний письменник Сергій Нілус, який перебував на засланні у Чернігові з квітня 1926 р.³⁶

У жовтні 1927 р. «за антирадянську агітацію і пропаганду», а фактично – за невизнання Декларації й активну протидію її введенню в церковне життя, ігумен Аліпій був заарештований і відправлений до Харківського ДПУ, де провів чотири місяці³⁷. За спогадами протоієрея Іоанна Пращура, чекісти увірвалися до оселі о. Аліпія на свято Покрови, плювали йому в очі, потім збили з ніг і стали жорстоко бити прикладами гвинтівок. Після знущань, скривавленого, вони кинули його в машину та вивезли. За свідченням самого о. Аліпія³⁸, у харківській в'язниці від нього вимагали підписання Декларації³⁹.

На жаль, слідчої справи 1927 р. поки що віднайти не вдалося, тому можемо спиратися лише на свідчення очевидців та на справу 1930 р., у якій згадується також і про арешт 1927 року. Цікаво, що, за свідченням самого о. Аліпія (протокол допиту від 11 листопада 1930 р., арк. 2-зв.), офіційно його було заарештовано не за спротив Декларації, а за будівництво у с. Свинь церкви, нібито здійснене «без разрешения» влади. В обвинувальному висновку 1930 року про арешт трирічної

³⁴ «Мы потребовали от заграничного духовенства дать письменное обязательство в полной лояльности к советскому правительству ... Не давшие такого обязательства или нарушившие его будут исключены из клира, подведомственного Московской Патриархии». Див. текст Декларації: Пред судом Божиим... С. 9. Аналогічні вимоги пред'являлись і до духовенства, що знаходилося на території СРСР, з тою лише різницею, що в СРСР єпископів та священників, які не підписали Декларацію, було заарештовано та відправлено до концтаборів, а наприкінці 1930-х рр. майже всіх розстріляно.

³⁵ Див. детальніше: Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 10–24; Шумило В. В. Зарождение Истинно-Православной Церкви на Черниговщине. Доклад на международной научной конференции «Церковное подполье в СССР» (Чернигов, 18–19 ноября 2011 г.) (в печати); Тригуб О. П. Розгром української церковної опозиції в Російській православній церкві (1922–1939 рр). Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. С. 138–141.

³⁶ Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 15–16; ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. П-4315, спр. 50035, арк. 1–34. Нині ця кримінальна справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області; Михайловский Димитрий, диак. Три Пасхи исповедника. О пребывании С. А. Нилуса в Чернигове. *Вера и Жизнь (Чернигов)*. 2009. № 1–2 (14–15). С. 33–47.

³⁷ Руденко В. Останній печерник. *Просвіта (Чернігів)*. 2001. № 16. 13 квітня. С. 2.

³⁸ Спогади монахині Рафаїли. Запис бесіди, з архіву С. В. Шумила.

³⁹ Шумило С. Старець Аліпій. С. 3.

давності сказано: «в 1927 г. он был арестован Черниговским Окротделом ГПУ и направлен ГПУ УССР и содержался под стражей 4 месяца»⁴⁰. Тож арешт ієромонаха Аліпія (Яковенка) у 1927 р. не підлягає жодному сумніву.

Радянська репресивна машина у той час ще не набрала таких обертів, як у 1930–1937-мі роки. Тоді строки ще давали невеликі й розстрільних вироків майже не було. У 1928 р. отець Аліпій повернувся до Чернігова.

Перебування у в'язниці зміцнило о. Аліпія в переконанні, що радянська влада зневажає не лише християнські, але й просто людські моральні норми, і що лояльність до такої влади в тій формі, як цього вимагав від Церкви Сергій Страгородський, неприйнятна для совісті православного християнина. Відтоді він став одним з переконаних ідеологів ІПЦ на Чернігівщині.

Майже водночас у с. Свинь влада закрила побудований о. Аліпієм храм. Багато ікон місцеві комсомольці-активісти спалили, а церкву перетворили на зерносховище. Створена ігуменом Аліпієм чернеча община пішла в підпілля, на нелегальну форму служіння. Це була перша катакомбна община в Чернігові⁴¹.

Приблизно у цей час до Чернігова повернувся із заслання архієпископ Пахомій (Кедров). Натоді він ще не припинив канонічного спілкування з митр. Сергієм, намагаючись примирити «сергіян» і «непоминаючих» заради збереження, як він вважав, «церковного миру». Проте, приїхавши до Чернігова, Пахомій зустрівся з організованою опозицією своєму «просергіївському» курсу з боку духовенства і пастви. Характерно, що саме ігумен Аліпій, чий пастирський авторитет у Чернігові тоді був дуже високим, переконав свого преосвященного в згубності для Церкви сергіївського шляху: «(Арк. 202) Попытки Пахомия Кедрова перетянуть монахов на сторону легализованной патриаршей ориентации успеха не имели, т. к. Корма Михаил, один из первых, ссылаясь на “неправославие” Пахомия Кедрова отказался с ним совершать религиозные обряды, а остальные монахи, как Чернецкий (Арк. 202 зв.) Смарагд, Тишкевич Малахия, Проскура Лаврентий и другие продолжали доказывать Кедрову неправоту митрополита Сергия, в результате открытого против Пахомия Кедрова выступления со стороны монаха Алимпия, осужденного за контрреволюционную деятельность, Пахомий Кедров стал давать свои позиции и в результате примкнул к оппозиции»⁴².

Наприкінці 1929 р. був заарештований єпископ Дамаскін (Цедрик), у 1930 р. – архієпископ Пахомій (Кедров), 11 листопада 1930 р. – ігумен Аліпій (Яковенко)⁴³. На той час репресивна машина ще не торкнулася основного кістяка чернігівських ревнителів. Масові арешти духовенства ІПЦ в Чернігівській єпархії почнуться із середини 30-х рр., поки ж були заарештовані її найбільш впливові ідеологи.

Справу на ігумена Аліпія було заведено 11 листопада, а закінчено вже через дев'ять днів – 19 листопада 1930 р. Офіційним приводом до арешту послужив донос від 16 жовтня 1930 р.: «До Чернігівського рай ДПУ. Повідомляю, що 7 цього жовтня в церкві села Свинь Черн[ігівського] району під час похорон монашки піп Олімпій в проповіді сказав, що через три роки буде кінець світу – кайтеся і уничтожайте большевиков, за це простятся всі гріхи»⁴⁴. У справі фігурують всього три свідки, колгоспні активісти села Свинь; головне звинувачення: «релігійна

⁴⁰ ДАЧО. Ф. Р-8840. О. 3. Спр. 6259. Арк. 11: Обвинительное заключение по делу № 426 по обвинению Яковенко Алипия Андреевича по ст. 54-10 п. 2 УК УССР.

⁴¹ З цього часу, за благословенням єпископа Дамаскіна (Цедрика), ігумени Аліпій (Яковенко) та Лаврентій (Проскура) починають здійснювати постриги у чернецтво таємно.

⁴² Выписка з протоколу допита ігумена Єфрема (Кислого): ГДА СБ України, м. Чернігів, ф. П-11588, т. 1, спр. 256383, арк. 107 зв. Нині ця кримінальна справа зберігається в Державному архіві Чернігівської області.

⁴³ Див.: ДАЧО. Ф. Р-8840. О. 3. Спр. 6259. Справа № 426 по обвин[уваченню] Яковенко Алипия Андреевича по 54-10 ч. 2 ст. У.К. УССР. Почато 11 ноября 1930 р. Скінчено 19 ноября 1930 р. (так у тексті – Авт.). Тут і далі мову оригіналу збережено.

⁴⁴ Там само. Арк. 5.

пропаганда» і зрив усіх заходів радянської влади, включаючи колективізацію. Прочитусьмо хоча б деякі зі звинувачень, бо з них добре видно не тільки настрої ігумена Аліпія та більшості селян, а й авторитет, яким священник користувався серед людей:

«Прибыв в село Свинь, Яковенко усиленно занялся работой по втягиванию селян в религиозную общину и в результате им было втянуто почти все население села Свинь. К нему начали примыкать селяне других сел.

Имея большое влияние на селян, также пользуясь большим авторитетом среди них, он начал систематически проводить агитационную работу направленную против кампаний и мероприятий проводимых Соввластью на селе.

Яковенко устроил у себя сборище монашек, через каковых проводил свою агитационную работу среди женщин. К нему также собирались разные подозрительные лица со всей Украины.

За время пребывания его в селе Свинь, по его инициативе было построено 2 церкви и 2 дома к ним ...

Благодаря его агитации в селе Свинь по сей день неорганизован коллектив, также сорваны все кампании, каковые проводились на селе. С большим трудом была организована инициативная группа [по створенню колгоспу – Авт.], каковая скоро распалась благодаря проведенной работе со стороны Яковенко.

В связи с тем, что большинство селян состояли членами религиозной общины, общественная работа и работа по проведению той или иной кампании на селе совершенно замерла»⁴⁵.

Після звинувачення у «КАЙТЕСЬ И УНИЧТОЖАЙТЕ БОЛЬШЕВИКОВ И ЗА ЭТО ПРОСТЯТСЯ ВАМ ВСЕ ГРЕХИ»⁴⁶, цікаво про Леніна: «В арке, где висит портрет Ленина, Яковенко говорил селянам, что Ленин не заслуживает висеть в этой арке, сам же Яковенко, проходя мимо арки, всегда обходил таковую»⁴⁷.

І висновки слідства: «На основании вышеизложенного Яковенко Алимпий Андреевич 1881 г. рождения, происх[ождения] из села Пляхти, Репкинского р-на, иеро-монах села Свинь Черниговского р-на, неимущий, мало-грамотный, холост, подд[анный] УССР, состоял под следствием за постройку церкви без соответствующего разрешения, проживает в селе Свинь, Черниговского р-на – обвиняется в том, что будучи иеромонахом села Свинь, систематически в течении 9 лет т. е. с 1921 г. по 1930 г., используя религиозные предрасjudки масс, проводил агитацию среди селян против кампаний и мероприятий проводимых Соввластью на селе, в результате чего все кампании проводимые на селе были сорваны и приняв во внимание, что дальнейшее его проживание на территории Черниговщины недопустимо и политически невыгодно, а посему полагал бы: возбудить ходатайство перед Суд-Тройкой ГПУ УССР о заключении в Концлагерь Яковенко Алимпия Андреевича, как социально-опасного элемента сроком на пять лет.

Справка: Яковенко Алимпий Андреевич содержится под стражей в Черниговском Допре и с сего числа перечисляется содержанием за Суд-Тройкой ГПУ УССР. Вещдоков по делу не имеется. 19/XI-30 г. г. Чернигов». Підписи: «Уполномоченный Русаков. Согласен: нач. след. части опер. группы ГПУ УССР Тилишевский. Утверждаю: нач. опер. след. группы Черниговщины Зихман. С избранной мерой соцзащиты согласен: прокурор Нельсон»⁴⁸.

Вирок «Особого Совецания при Коллегии ГПУ УССР от 21 декабря 1930 г.: ... Яковенко Алипия Андреевича – заключить в концлагерь, сроком на три

⁴⁵ ДАЧО. Ф. Р-8840. О. 3. Спр. 6259. Арк. 11–12.

⁴⁶ Саме так, усі слова з прописної літери.

⁴⁷ Там само. Арк. 12.

⁴⁸ Там само. Арк. 13.

года, считая срок с 11/XI 1930 г.»⁴⁹. 26 грудня «Киев[ским] ГПУ» було дано «распоряжение об исполнении» за № 147865⁵⁰.

Всього у слідчій справі 13 сторінок⁵¹, тож слідство було проведено нашвидкуруч і спиралось лише на один донос та свідчення трьох колгоспних активістів. Слідчий навіть не перейнявся пошуком компромату, який би свідчив про належність ігумена Аліпія до церковної опозиції. Важливо було не «докопатися до істини», а швидше завершити справу та засудити «політично невідгідного» церковного діяча.

Ігумен Аліпій був етапований у концтабір біля Архангельська та провів свій табірний строк на лісозаготівлях, виконуючи виснажливу фізичну роботу разом зі своїм сотайником ієромонахом Інокентієм (прізвище встановити поки не вдалося). Повернувся він у 1935 р., таємно приєднавшись до своєї катакомбної чернечої общини у с. Свинь. У 1936 р., коли в Чернігові був розпочатий великий судовий процес і заарештовані усі священники та ченці, які належали до ІПЦ (майже всі вони загинули в концтаборах), о. Аліпій таємно переїхав до Чернігова, оскільки в невеликому селі в цей час знаходитися на нелегальному становищі було важче, ніж у місті. Крім того, потрібно було очолити істинно-православну паству, що осиротіла. Він організував таємний чернечий скит на Верхній Лісковиці, де в катакомбному храмі щодня здійснював божественну літургію⁵². Тоді ж його друг і сотайник ігумен Лаврентій (Проскура) також переходить на катакомбне становище, організувавши на Лісковиці декілька таємних чернечих общин⁵³.

Так і служили катакомбні отці-сповідники до початку Другої світової війни.

Напевно, не випадково саме вони – творці і натхненники ще в дореволюційний час у Чернігові гуртка монахів-ісихастів, творці відомих «Аліпієвої» і «Лаврентієвої» печер, де мали намір добровільно піти в усамітнення для молитви «за увесь мир, що у злі лежить», – створили таємні чернечі громади зі своїх послідовників у найжорстокіші роки комуністичних репресій. Вони усамітнилися, хоча і вимушено, пішли «в затвор» і вдалися до поглибленої молитовної праці, як мріяли про це в юності. Але й у своєму вимушеному усамітненні, незважаючи на небезпеку бути розкритими органами НКВС (що означало неминучу загибель), вони продовжували окормляти принижену і залякану православну паству – потайки, вночі приймаючи у себе не лише ченців, але й вірян. Завдяки їхньому молитовному і пастирському подвигу Православна Церква на Чернігівщині у ті страшні роки вистояла.

З окупацією України Німеччиною в 1941 р. отці Аліпій і Лаврентій вийшли з катакомб. Нова влада була такою ж людиноненависницькою і безбожною, як і колишня, але спочатку, заради пропагандистських цілей, окупанти дозволили відкрити вцілілі храми. Ігумен Лаврентій зайнявся відновленням своєї «альма-матер» – Троїцько-Іллінського монастиря, правда, тепер уже як жіночого, бо ченців-чоловіків у живих практично не залишилося (їх знищували разом зі священниками, тому що будь-який чоловік-чернець – потенційний священник). Ігумен Аліпій повернувся до села Свинь, у свій спаплюжений храм, відновлювати церковно-приходське життя, що занепало за радянської влади.

20 вересня 1943 р., коли Червона армія вела бої за Чернігів і військові увійшли в с. Свинь, отець Аліпій був убитий червоноармійцем кинutoю навмисно під ноги гранатою. Це був один з тих активістів-комсомольців, жителів села, що брав участь у паплюженні побудованого о. Аліпієм храму, спалював ікони і ненавидів

⁴⁹ ДАЧО. Ф. Р-8840. О. 3. Спр. 6259. Арк. 14.

⁵⁰ Там само. Довідка вклесна між арк. 14 і 15.

⁵¹ Після розгляду справи 13 червня 1989 р. – 16.

⁵² Цей таємний домовий храм віруючі прозвали «Аліпієвим подвір'ям».

⁵³ Детальніше див.: Шуміло В. Схиархімандрит Лаврентій (Проскура) – член Істинно-Православної Церкви на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2019. № 4–5. С. 67–80. DOI: 10.5281/zenodo.3546285.

священиків за їх вірність християнським ідеалам⁵⁴. Характерно, що це сталося після закінчення літургії, котру отець Аліпій служив у храмі, незважаючи на бомбардування села радянською авіацією. Як істинний ісихаст, він не припинив молитву навіть у хвилину небезпеки та пішов у світ інший, причастившись Христових Таїн.

Судячи з усього, отець Аліпій передчував свою близьку кончину. В усякому разі, відомо, що незадовго до дня загибелі він говорив своїм черницям і парафіянам, що «скоро покине їх». Він знав, що з поверненням радянської влади знову почнуться масові арешти, заслання в концтабори та розстріли⁵⁵ і, звичайно ж, розумів, що йому, священикові ІПЦ, який чудом уникнув арешту в 1936-му та загибелі в радянському концтаборі (де загинули майже всі його однодумці), арешту в 1943-му не минути. Розумів о. Аліпій і те, що у свої 62 роки, хворий на цукровий діабет, він не витримає допитів і нового табірної строку. Тому він готувався не лише до арешту, але й до смерті.

Після закінчення літургії о. Аліпій, вибачившись у черниць за можливі свої гріхи, відправив їх до укриття у виритий неподалік від храму окоп, а сам попрямував у село, щоб причастити когось з хворих прихожан, як він це робив зазвичай після кожної літургії. Черниці, опасаючись за життя свого пастиря, почали переконувати його сховатися разом з ними, проте він, повторно вибачившись, зі словами: «Не турбуйтеся, на все воля Божа. Простіть мені за все ще раз, я залишаю вас...», продовжив свою дорогу. У цей момент уздовж моста пробігав загін червоноармійців, серед яких був згаданий І. Пантелеєнко. Він зупинив солдатів і почав голосно, лихословлячи, ображати о. Аліпія, звинувачуючи його у «співпраці з німцями». Вся «співпраця» о. Аліпія полягала в тому, що він відновив у рідному селі Пантелеєнка храм, сплюндрований більшовиками, і служив у цьому храмі, окормляючи свою паству, принижовану новими окупантами. Більше пред'явити священикові було нічого, але і цього виявилось досить. Для таких, як Пантелеєнко, священицький сан сам по собі – вже злочин проти радянської влади. Із словами: «Расправимся с контрой...», він кинув в о. Аліпія гранату. За свідченням протоієрея Іоанна Пращура та М. А. Атрощенко, ігуменові Аліпію відірвало ногу, а тіло його було знівечене осколками. Поховав о. Аліпія його друг і духовний сподвижник, священик ІПЦ Олексій Ткаченко, який служив у с. Киселівка. Невдовзі після загибелі о. Аліпія, в 1944 р. церкву в с. Свинь було закрито.

Так пройшов свій земний шлях один з кращих представників Чернігівщини. Він зростав на моральних ідеалах християнства, провагавшись у молодому віці, потім зберіг їм вірність до кінця своїх днів. У важкі роки випробувань він сам твердо стояв і допоміг встояти іншим. За ці ідеали страждав і за них прийняв мученицьку смерть, зійшовши на свою Голгофу.

Похований ігумен Аліпій (Яковенко) на церковному кладовищі в селі Свинь (нині – Вознесенське), неподалік від побудованого ним храму. «Аліпієві печери», як і раніше, зариті, а у цій місцині молодь влаштовує пікніки.

⁵⁴ Відомо ім'я людини, яка вбила ігумена Аліпія – Іван Пантелеєнко. За свідченням Марії Андріївни Атрощенко, мешканки с. Свинь, яка близько знала ігумена Аліпія (Яковенка), в 1920–1930 рр. І. Пантелеєнко був співробітником НКВС і зробив доноси на багатьох невинних людей. М. А. Атрощенко була родичкою І. Пантелеєнка і знала його особисто.

⁵⁵ Про масові арешти органами НКВС на звільнених від німців територіях див., напр.: Сергєєва С., Смольська О. Понівечена доля чернігівської студентки / Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Чернігівська область. Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, Б. О. Лисенко. Кн. 2. Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2010. С. 586–588. Про арешт в 1943 р. Чернігівського архієпископа Симона (Івановського) див.: Шумило В. В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 30–31.

References

HDA SBU Ch (Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, m. Chernihiv) – SSA SSU Ch (Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine) Chernihiv). F. P-11588. T. 1. Spr. 256383.

HDA SBU Ch – SSA SSU Ch. F. P-4315. Spr. 50035.

Deklaratsiya mitropolita Sergija o priznanii im sovetsoj vlast [Declaration of Metropolitan Sergiy on his recognition of Soviet administration]. (1990). *Pred sudom Bozhyym. Russkaia Pravoslavnaia Zarubezhnaia Tserkov y Moskovskaia Patryarkhiya*. Montreal, Canada.

Isichenko, I. (2007). Asketychna literatura Kyivskoi Rusi [Ascetic literature of Kievan Rus]. Kharkiv, Ukraine.

Karnabed, A. (1995). Taiemnytsi Boldynykh hir (narys chetvertyi) [Mysteries of the Boldyni Mountains (Essay Four)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6.

Korolev, V. (1998). Liuboviu pobezhdaia strakh. Zhyzneopysanyia Novomuchenikov Rossyiskikh. Arkhyepyskop Permskyi Andronyk, epyskop Solykamskyi Feofan, arkhyepyskop Chernyovskiy Vasyl, epyskop Semyrechenskyi Pymen. 1867–1918 [Love conquering fear. Biographies of the new martyrs of Russia. Archbishop of Perm Andronik, Bishop of Solikamsk Feofan, Archbishop of Chernihiv Vasyl, Bishop of Semirechensky Pimen. 1867–1918]. Fryazino, Russia.

Kronshtadtskyi, I. (1893). Moia zhyzn vo Khriste [My life in Christ]. St. Petersburg, Russia.

Melhunov, S. (1924). Krasnyi terror v Rossii. 1918–1922 [Red terror in Russia. 1918–1922]. Berlin, Germany.

Mykhailovskiy, D. (2009). Tri Paskhi ispovednika. O prebyvanii S. A. Nilusa v Chernigove [Three Easter of confessor. About the stay of S. A. Nilus in Chernihiv]. *Vera i Zhizn – Faith and life*, 1–2 (14–15).

Rklytskyi, N. (1958). Zhyzneopysanyie blazheneisheho Antonyia, mytropolity Kyevskoho y Halytskoho [Biography of His Beatitude Anthony Metropolitan of Kyiv and Galych]. New York, USA.

Kedrov, P. (2010). Rech na torzhestvennom zasedanyi Sviashchennoho Sobora, posviashchennomu pamiaty muchenychesky skonchavshehosia mytropolity Kyevskoho Vladymyry (Bohoiavlenskoho), 15 (28) fevralia 1918 hoda [Speech at the solemn meeting of the Holy Council dedicated to the martyrdom of Metropolitan of Kiev Vladimir (Bogoyavlensky) February 15 (28), 1918]. *Vera i Zhizn – Faith and life*, 1–2 (16–17).

Polskyi, M. (1949). Novyye Mucheniki Rossijskije [New Russian Martyrs]. New York, USA.

Radianska vlada ta pravoslavna tserkva na Chernihivshchyni u 1919–1930 rr.: Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Soviet government and the Orthodox Church in Chernigiv region in 1919–1930]. (2010). Chernihiv, Ukraine.

Rudenok, V. Ostannii pecheryk [The Last Caveman]. (2001). *Prosvita – Enlightenment*, 16.

Rudenok, V. Taiemnychi monakh [Mystical monk] (1999). *Chernihivski vidomosti – Chernihiv News*, 40.

Statement of K. A. Chainikovo (1992). Record of the conversation. Archive of V. V. Shumilo.

Statement of M. A. Atroshchenko (1992). Record of the conversation. Archive of V. V. Shumilo.

Statement of M. A. Atroshchenko (1993). Record of the conversation. Archive of V. V. Shumilo.

Statement of P. O. Florov (1991). Record of the conversation. Archive of V. V. Shumilo.

Statement of Ioann Prashchur (1994). Record of the conversation. Archive of V. V. Shumilo.

Serhieieva, S., and Smolska, O. (2010). Ponivechena dolia chernihivskoi studentky [The fate of the Chernihiv student is humiliated]. *Reabilitovani istoriiei – Rehabbed by history*. B. 2. Chernihiv, Ukraine.

Skoropadskyi, P. (1995). Spohady: kinets 1917 – hruden 1918 [Memories: the end of 1917 – December of 1918]. Kyiv, Ukraine; Philadelphia, USA.

Statement of the nun Rafaila. Record of the conversation. Archive of S. V. Shumylo.

Tarasenko, A. (2006). Pakhomiy (Kedrov), arkhyepyskop Chernyovskiy: Materialy k byohrafyy [Pakhomiy (Kedrov) Archbishop of Chernigov: Materials for a biography]. Chernihiv, Ukraine.

Tryhub, O. (2009). Rozghrom ukrainskoi tserkovnoi opozytzii v Rosiiskii pravoslavnyi tserkvi (1922–1939 rr.) [The defeat of the Ukrainian church opposition in the Russian Orthodox

Church (1922–1939)]. Mykolaiv, Ukraine.

Ulianovskyi, V. (1997). Tserkva v Ukrainskii Derzhavi. 1917–1920 rr. (doba Hetmanatu Pavla Skoropadskoho) [Church in the Ukrainian State. 1917–1920 (Hetmanate Paul Skoropadsky)]. Kyiv, Ukraine.

Shumilo, V. (1995). Novosviashchennomuchenyk Vasylyi, arkhiepyskop Chernygovskiy [The new martyr Vasiliy, Archbishop of Chernihiv]. *Vera i Zhizn – Faith and life*, 1 (8).

Shumylo, S. (1999). Starets Alipii [Oldman Alipii]. *Troitskyi visnyk – Troitsia Bulletin*, 9.

Shumilo, V. (2001). Skhiarkhymandrit Lavrentii i eho vremia: Ocherk tserkovnoi istorii Chernihovshchiny (1868–1950 hh.) [Schiarchimandrite Lavrentii and his time: Essay on the church life of Chernihiv region (1868–1950)]. Chernihiv, Ukraine.

Shumilo, S. (2010). Proizvedeniya prepodobnogo Efrema Sirina v Kievskoi Rusi [The works of St. Ephraim the Syrian in Kyivan Rus]. *Vera i Zhizn – Faith and life*, 1–2 (16–17).

Shumilo, V. (2019). Skhyarkhimandryt Lavrentii (Proskura) – chlen Istynno-Pravoslavnoi Tserkvy na Chernihivshchyni [Schiarchimandrite Lavrentii (Proskura) – a member of the The True Orthodox Church in Chernihiv region]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4–5. DOI: 10.5281/zenodo.3546285

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shumilo Vitaliy V. – Editor-in-Chief of the scientific journal “The Chernihivian Athens”, academic secretary of the Lazar Baranovych Research Institute of Religion’s History, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: chernigivski_afiny@mail.ru

TRUE ORTHODOX CHURCH IN CHERNIHIV LAND AND THE ABBOT ALIPII (YAKOVENKO)

The purpose of the article is to objectively cover biographical data on the life and activities of the Chernihiv abbot Alipii (Oleksandr A. Yakovenko) through the prism of his affiliation with the True Orthodox Church (TOC). Research methodology is based on anthropological approach and biographical method. Scientific novelty. On the basis of the evidence collected by the author, the biography of Abbot Alipii was reconstructed in view of his involvement in the existence of the TOC on the territory of Chernihiv region. Conclusions. Abbot Alipii was one of the most influential adherents of the Orthodox faith during the coming of Soviet administration and anti-church politics. In October 1927, “for anti-Soviet agitation and propaganda”, and, in fact, for not recognizing the “Declaration of the Church’s loyalty to Soviet power” and actively resisting its introduction into church life, Abbot Alipii was arrested and sent to the Kharkiv GPU for four months. According to the testimony of pr. Alipii, in the Kharkiv prison, he was required to sign the Declaration. Unfortunately, the case of 1927 has not yet been found, so we can only rely on eyewitness statements and the case of 1930, which also mentions the arrest of 1927. Imprisonment strengthened pr. Alipii is convinced that the Soviet power despises not only Christian but also human moral norms, and that loyalty to such power in the form required by the Church of Sergiy Stragorodskiy is unacceptable to the conscience of the Orthodox Christian. Since then, he has become one of the convinced ideologues of the TOC in Chernihiv. In 1936, when a large trial was launched in Chernihiv and all priests and monks belonging to the CPI were arrested, Fr. Alipiy secretly moved to Chernihiv, because it was necessary to head a truly orphaned congregation. He organized a secret monastery on the Upper Liskovytsia, where he performed a divine liturgy daily in the catacomb temple. With the occupation of Ukraine by Germany in 1941 Alipius left the catacombs and went to his temple in the village Syn. September 20, 1943, when the Red Army fought for

Chernihiv and the military entered the village Slyn pr. Alipii was killed by a soldier thrown intentionally a grenade.

Keywords: *Abbot Alypii (Yakovenko), Archbishop Pakhomii (Kedrov), Bishop Damaskin (Tsedrik), Archimandrite Lavrentii (Proskura), True Orthodox Church, Catacomb Church, Sergianism, Hesychasm, Chernihiv Diocese, Chernihiv Region.*

Дата подання: 1 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло В. Істинно-Православна Церква на Чернігівщині та ігумен Аліпій (Яковенко). *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 124–137. DOI: 10.5281/zenodo.3732582.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2020). Istynno-Pravoslavna Tserkva na Chernihivshchyni ta ihumen Alipii (Yakovenko) [True Orthodox Church in Chernihiv land and the Abbot Alipii (Yakovenko)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 124–137. DOI: 10.5281/zenodo.3732582.

Олександра Кіріченко

ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ ЧЕРНІГІВЩИНИ У ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРЕСИ

DOI: 10.5281/zenodo.3732592

© О. Кіріченко, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – дати короткий огляд газет, які висвітлювали на своїх сторінках тему релігії під час окупації Чернігівщини нацистською Німеччиною у 1941–1943 рр. Після десятиліть панування радянської влади, коли церква зазнала жорстоких гонінь, у мешканців з'явилася можливість повернутися до релігії, не боячись жодного покарання. Соціально-релігійні зміни у суспільстві Чернігівщини 1941 р. спонукають до аналізу місцевої преси зазначеного періоду, а саме газет «Вісті Остерщини», «Українське Полісся», «Вісті Прилуччини» та «Ніжинські Вісті». Ці видання висвітлювали інформацію про релігійні обряди та традиції, відновлення богослужінь у тих церквах, де були склади чи спортзали до Другої світової війни, а також про деякі релігійні події у містах та селищах. У ході досліджень було з'ясовано, що в Чернігові за часів окупації було п'ять церков, а саме: Троїцький собор, Дмитрівська церква Єлецького монастиря, Воскресня, Іллінська, Св. Михайла та Федора. Аналіз окупаційної преси дає можливість простежити прояви духовно-релігійного життя на Чернігівщині. З моменту прийняття «нового режиму» церковна політика суттєво змінилася, завдяки підтримці німців почалося відкриття церков у містах і селах. Віруючі знову отримали можливість вінчатися, хрестити дітей та відспівувати родичів. Зрозуміло, що особлива увага німців у питанні конфесії полягала у спробі використовувати релігійні об'єднання для посилення свого режиму, завоювання прихильності та підризу довіри громадськості до радянської системи. Релігійна політика окупаційної влади не була однозначною, оскільки вона мала встановити контроль за діяльністю релігійних організацій та використовувати ці об'єднання у своїх цілях. Однак, незважаючи на ці обставини, в умовах жорстокого німецького режиму Українська Православна Церква продовжувала відстоювати національні інтереси та поширювати релігійні ідеї.

Ключові слова: окупація, преса, церква, газета, релігія.

Після десятиліть гонінь на церкву за доби панування радянського режиму зі встановленням нацистської окупаційної влади в українського населення та церковнослужителів з'явилася можливість без страху, що їх будуть переслідувати чи залякувати, повернутися до релігії. Зокрема, на таку думку наштовхує ознайомлення з матеріалами преси Чернігівщини вказаного періоду, а саме газетами «Вісті Остерщини», «Українське Полісся», «Вісті Прилуччини» та «Ніжинські вісті». Названі видання висвітлювали інформацію про проведення служб, в тих церквах, де до війни розміщувалися склади, спортзали, про заходи релігійного характеру в містах та містечках тощо. У студії «Воскресенський храм міста Чернігова. Матеріали і документи до історії приходу» (2018) розповідається, що в період окупації було відновлено служби в наступних чернігівських церквах: Троїцькому соборі, Дмитрівській церкві Єлецького монастиря, Воскресенський, Іллінський, Св. Михайла та Федора¹.

¹ Воскресенський храм г. Чернигова: материалы и документы к истории прихода / сост. И. В. Мельник.

Досліджені нами матеріали окупаційної преси дозволяють прослідкувати, як змінювалося ставлення місцевого населення і представників німецької влади до відновленої церкви на Чернігівщині та в Україні загалом. Для прикладу можна навести статтю С. Г. Баран-Бутовича² «Наші християнські свята» газети «Українське Полісся»³ за 4 січня 1942 р. Автор демонструє прихильність до окупаційної влади, засуджує більшовизм, подає визначення християнству «це одна з основних підвалин національної культури й ідеологічного світогляду українського народу. Християнську віру семіто-більшевики знищували всіма засобами. Духівництво позбавляли прав, садовили до тюрми, катували в застінках НКВД, засуджували на заслання. Церкви закривали, руйнували, перетворювали на склади, на злучні пункти для худоби. Знищили всі дзвони, навіть ті, що були забрані до музею, як цінніші історичні пам'ятки (у чернігівському музеї були дуже цінні дзвони: один з гербом Павла Полуботка, другий – з портретом і гербом гетьмана Івана Мазепи)»⁴. Отже, автор характеризує ставлення радянської влади до релігії і повідомляє про відновлення храмів у Чернігові, які збереглися дякуючи «старим» кадрам духовенства. Крім того, С. Г. Баран-Бутович зазначив, що церковний рух завдяки згуртованій громаді відродився і в селах.

Контент-аналіз змісту газет засвідчив, що окупаційна влада зазвичай надавала перевагу висвітленню військових подій та життєдіяльності населення, критиці радянської влади і вихвалянню німецької, а також агітації виїзду до Німеччини. Темі релігії більше уваги приділялося напередодні або в день релігійно-календарних свят, особливо Різдва та Великодня. Автори вказували на активність населення щодо участі в релігійних заходах, залучення дітей до їх проведення.

О. О. Воронин⁵ у студії «Історичний шлях УАПЦ» зазначив, що діяльність Московської патріархії на територіях Західної України, Білорусії та Прибалтики припинило вторгнення німців на територію Радянського Союзу. Проте, скликаний у серпні 1941 р. в Почаєві собор, організований архієпископом Волинським Олексієм, ухвалив рішення залишитися в канонічній підлеглості Московської патріархії на правах автономії. Так утворилась Українська Автономна Церква. Українські церковно-громадські кола звернулися до митрополита Діонісія, якого вважали першоієрархом, з проханням про благословення відродження незалежної української Православної Церкви під керівництвом архієпископа Полікарпа (Сікорського). Результатом згоди став декрет від 24 грудня 1941 р., що засвідчив про існування Української Автокефальної Православної Церкви. У вересні 1941 р. група священників та діячів УАПЦ заснувала в Києві Всеукраїнську Православну Раду. Але у грудні до Києва прибув єпископ Автономної Церкви Пантелеймон, котрий, здобувши довіру у представників німецької влади, взяв під свою юрисдикцію більшість заснованих під час німецької окупації парафій. Через його намову німці розпустили в лютому 1942 р. Всеукраїнську Православну Церковну

Чернігов: Десна Поліграф, 2018. С. 36–37.

² Баран-Бутович С. Г. (1877–1944), доцент Чернігівського педагогічного інституту, історик, археолог, краєзнавець, голова відділу освіти та культури Чернігівської міської управи 1941–1943 рр. Вирок військового трибуналу 1944 р. – розстріл. Реабілітований у 1997 р.

³ Газета «Українське Полісся» створена у листопаді 1941 р. з ініціативи представників ОУН(М). Редактором газети «Українське Полісся» було призначено Ф. Я. Піпу, заступником редактора – І. В. Курача. 3 травня 1943 р. газету перейменовано на «Український кур'єр».

⁴ Баран-Бутович С. Г. Наші християнські свята. *Українське Полісся*. 4 січня 1942. № 2. С. 2.

⁵ Воронин О. О. (27.12.1926, Харків – 15.05.2013, Сауд-Баунд-Брук) – український письменник, редактор, видавець, громадський діяч. Здобув ступінь магістра у Богословській академії УАПЦ у Мюнхені, працював редактором радіостанції «Голос Америки», вів радіопрограму «Голос УАПЦ», заснував видавництво «Воскресіння». З 1990 року – директор видавництва «Воскресіння» (Кенсінгтон). Довголітній член парафії св. Трійці УПЦ в Чіктовага, видавав «Парафіяльне Слово», член управи, допомагав хорові і діяльності школи.

Радугі⁶.

Ці події та криза релігійного життя в Україні за радянських часів загалом були висвітлені у статті «Московський митрополит знову провинився. Гострі виступи Архієпископів Полікарпа та Олексія», надрукованій у газеті «Ніжинські Вісті»⁷ за 20 травня 1942 р. Проте головною ідеєю повідомлення залишалася критика радянської влади та «дифірамби» в адресу «спасителів»: «...весь світ нехай почує, що по відвороті червоно армії з України всі церкви, каплиці та доми молитви, які більшовики перетворили в комори, крамниці, клуби й тюрми зараз перетворюються знову в Доми Божі та служитимуть релігійним потребам всього українського православного населення України. Під німецькою владою ми не зустрічаємо ніяких перепон». Основна увага статті була звернена до московського митрополита Сергія, який зводив «наклепи проти мене (Архієпископ Луцький та Ковельський Полікарп – Авт.) та проти цілої української православної Церкви»⁸. Продовженням цієї теми стала стаття «Українські єпископи – митрополиту Сергію: «Знаряддя в руках безбожників»; Знову відновлено волю віри і релігії. Остання соломина Сталіна: Митрополит Сергій продався Кремлю» у газеті «Вісті Прилуччини»⁹ за 10 червня 1942 р. В ній повідомлялося, що українські архієпископи Полікарп, Олексій, Антон і Симон засуджували діяльність митрополита Сергія (Воскресенського), який за дорученням більшовицької влади агітував приходи не визнавати автокефальну церкву в Україні, оскільки її підтримує Німеччина, а переходити під владу Московського Патріархату. У статті зазначалося, що «Український нарід уже кілька століть намагається влаштувати своє життя незалежно від Москви <...> Православна церква в українських областях, зайнятих німецькими військами, живе вільним життям». Крім того, на сторінці було розміщено карикатуру, на якій Сталін в «шкурі звіра» топтав ногами церкви й піднявши руки з каменюкою намагався кинути її на церковні будівлі¹⁰.

Преса окупаційного періоду приділяла увагу подіям, пов'язаним з відродженням релігійного життя містян, виказувала слова глибокої вдячності німецькій владі. Так, газета «Ніжинські Вісті» публікувала відомості про відкриття собору Володимира Великого в Києві, про «Новий український переклад Біблії», де повідомлялося про заснування «Комісії по перегляду Біблії», в якій були представлені реформісти (Коломия), лютерани (Станіслав), баптисти, євангелісти і православні (в особі професора Огієнка – архієпископа в Холмі, знавця нової української мови)¹¹.

На шпальтах газети «Вісті Прилуччини» зустрічаємо повідомлення, пов'язані з відкриттям до Різдва собору на міський площі, про встановлення іконостасу та реставраційні роботи в церкві¹², про замовлення дзвону для Кустівської церкви (Церква Трьох Святителів)¹³. Стаття «Водохрещення» розповіла про можливість повернення до українських традицій відмічати релігійні свята, які

⁶ Воронин О. Історичний шлях УАПЦ. Кенсінгтон: Воскресіння, 1992. 136 с.

⁷ Газета «Ніжинські вісті» видавалася з березня 1942 р. по травень 1943 р. Редактори: І. Ярешко, М. Лисий, С. Ярошевський. Виходила газета двічі на тиждень – у середу (2 стор.) та суботу (4 стор.). Пізніше, з квітня – тимчасово виходила в неділю та п'ятницю з двох сторінок, а з травня – у п'ятницю. З травня газета, що виходила в середу також складала 4 стор.

⁸ Московський митрополит знову провинився. Гострі виступи Архієпископів Полікарпа та Олексія. *Ніжинські Вісті*. 20 травня 1942. № 17. С. 3.

⁹ Газета «Вісті Прилуччини» – прилучський повітовий часопис виходив у 1941–1943 рр. в м. Прилуки. Редакторами газети у різні періоди були Ф. Харченко, Д. Пилипенко, В. Клязник. Видання виходило тричі на тиждень і складалося у неділю та п'ятницю з двох сторінок, а в середу – з чотирьох.

¹⁰ Українські єпископи – митрополиту Сергію. *Вісті Прилуччини*. 10 червня 1942. № 66. С. 2.

¹¹ Новий український переклад Біблії. *Ніжинські Вісті*. 25 квітня 1942. № 10. С. 3; Собор Володимира Великого буде знову відкритий. *Ніжинські Вісті*. 28 березня 1942. № 3. С. 2.

¹² Відкриття Собору. *Вісті Прилуччини*. 4 січня 1942. № 2. С. 2.

¹³ Дзвін для церкви. *Вісті Прилуччини*. 28 січня 1942. № 10. С. 2.

були заборонені за радянських часів, «...бо жидівські комісари могли притягти до відповідальності за релігійні та буржуазно-націоналістичні настрої»¹⁴.

Газета «Вісті Остерщини»¹⁵ вирізнялася своєю поміркованістю у висвітленні релігійної проблематики та кількості відповідних публікацій. Проте, у різдвяному номері газети, що вийшов 25 грудня 1942 р., на першій сторінці була представлена стаття «Церковне життя», в якій мова йшла про підготовку до святкування: «Церковні громади цього року старанно готуються до Різдва. Церкву Івана Хрестителя, що за советів була складом зерна, в середині добре відремонтовано протягом року, зараз вже обнесено новою огорожею. Хор готує до 10 колядок, щоб зустріти Різдво в старовинному українському звичаї. Готується до Різдва і релігійна громада церкви Св. Воскресіння. Церкву прикрашають рушниками, квітами, поставлять поруйновані за советів бані (куполи)»¹⁶. Зі статті дізнаємося, що в Острі в період окупації діяли мінімум два храми. Газета, що вийшла перед Христовим Воскресінням, представила на першій сторінці статтю «Воскресни, країно», яка містила наступні ідеї: «Мета нашого життя на сьогодні: позбутися решток большевизму назавжди, позбутися сталінської катівні, одержати землю, навчитися на ній працювати, навчитися хазяйнувати і зажити по-новому»¹⁷.

Більшою активністю щодо публікацій на релігійну тематику вирізнялася газета «Ніжинські Вісті». На її шпальтах висвітлювалася інформація фактично про всі свята, а саме про підготовку до них та проведення. 1 квітня 1942 р. у статті «Святочний дарунок для населення міста Ніжина» була розміщена інформація про наступну ініціативу німецького командування: кожен мешканець м. Ніжина через міський кооператив додатково мав змогу одержати на свято 1 кг м'яса та 1 кг пшеничного борошна. Відзначимо, що у публікації була також вказана кількість мешканців міста, яка сягала близько 24 000 осіб, у зв'язку з чим наголошувалося на труднощах з транспортуванням. Підписана стаття була польовою комендатурою¹⁸.

Газета «Українське Полісся» також багато уваги приділяла висвітленню релігійного життя Чернігівщини. Для ознайомлення читачів зі святкуванням Великодня було виділено всю першу сторінку, на якій була розміщена стаття «Служба Бога в Страсний четвер». У ній, зокрема, повідомлялося: «Четверта година дня. Вулицями міста із свічками в руках ідуть до церкви старі й молоді. Кожен з них поспішає, щоб вчасно прибути, бо, спізнившись, він не зможе зайти до церкви через великий натовп народу. Сьогодні вперше за останні 20 років по всіх церквах Чернігова правили службу Богу»¹⁹. Водночас слід вказати, що нова влада використовувала метод «кнута і пряника», адже поруч із вітанням було розміщено повідомлення про відозву голови чернігівської районної управи П. Л. Дюбка та сповіщалося про злочини, за які на Базарній площі було повішено шестеро осіб.

Отже, можна зазначити, що преса окупаційного періоду дає можливість прослідкувати прояви духовно-релігійного життя на Чернігівщині. З утвердженням «нового порядку» політика щодо церкви суттєво змінилася, оскільки завдяки підтримці німців розпочалося відкриття церков в містах і селах.

¹⁴ Гринченко Г. В. Водохрещення. *Вісті Прилуччини: Прилуцький часопис для міста й села*. 20 січня 1943 р. № 8, С. 1.

¹⁵ «Вісті Остерщини» – міжрайонна газета Остерської районної управи. Вона виходила в Острі у 1942–1943 роках двічі на тиждень. Редакцію газети представляли С. І. Килимник та Л. Т. Василенко. Видавалася газета українською мовою обсягом у 2 сторінки, наклад – від 2 300 до 3 500 примірників. До 11 березня 1942 року газета називалася «Новий шлях» і мала двотижневий додаток «Школяр».

¹⁶ Церковне життя. *Вісті Остерщини*. 25 грудня 1942. №102. С. 4.

¹⁷ Воскресни, країно. *Вісті Остерщини*. 9 квітня 1942. №29. С. 1.

¹⁸ Святочний дарунок для населення міста Ніжина. *Ніжинські Вісті*. 1 квітня 1942. №4. С. 1.

¹⁹ Служба Бога в страсний четвер. *Українське Полісся*. 5 квітня 1942. №39. С. 1.

Так, наприклад, у Ніжині у вересні 1941 р. з дозволу фельдкомендатури почали діяти Петропавлівський римо-католицький костюл і сім православних храмів: Богоявленська, Василівська, Вознесенська, Покровська, Троїцька, Хресто-Воздвиженська церкви та церква Благовіщенського монастиря. Віруючі знову одержали можливість брати церковні шлюби, хрестити дітей, ховати рідних зі священником. Зрозуміло, що особлива увага німців до вирішення конфесійного питання була спробою використати релігійні об'єднання для зміцнення свого режиму, здобуття прихильності та підризу довіри населення до радянської системи. Релігійна політика окупаційної влади не була однозначною, адже вона полягала у встановленні контролю за діяльністю релігійних організацій, використанні цих об'єднань в своїх інтересах. Проте, незважаючи на ці обставини, в умовах жорстокого німецького режиму українська православна церква продовжувала відстоювати національні питання та поширювати релігійні ідеї.

References

- Baran-Butovych, S. H. (1942). Nashi hrystyianski sviata [Our Christian Holidays]. *Ukrainske Polissia – Ukrainian Pollissia*. 4 sichnia. № 2.
- Vidkryttia Soboru [Opening of the Temple] (1942). *Visti Pryluchchyny – Prylukyland News*. 4 sichnya. № 2.
- Voronin, O. (1992). Istorychnyi shliakh UAOTs [The UAOC's historical path]. Kensington, UK: Voskresinnia.
- Voskresenskiy hram g. Chernigova: materialy i dokumety k istorii prikhoda [Voskresna church of the city of Chernihiv: documents and materials on the history of the parish]. (2018). Chernihiv, Ukraine: Desna Poligraf.
- Voskresny, kraino [Resurrect, country] (1942). *Visti Ostershchyny – Osterland News*. 9 kvitnia. № 29.
- Hrychenko, H. V. (1943) Vodokhreshchennia [Epiphany]. *Visti Pryluchchyny – Prylukyland News*. 20 sichnia. № 8.
- Dzvin dlia tserkvy [The bell for the church] (1942). *Visti Pryluchchyny – Prylukyland News*. 28 sichnia. № 10.
- Moskovskiy mytropolyt zнову provynyvsia. Gostri vystupy Arhiiepyskopiv Polikarpa ta Oleksiia [The Metropolitan of Moscow again blamed himself]. (1942). *Nizhynski Visti – Nizhyn News*. 20 travnia. № 17.
- Novyi ukrainskyi pereklad Biblii [New Ukrainian Bible Translation]. (1942). *Nizhynski Visti – Nizhyn News*. 25 kvitnia. № 10.
- Sviatochnyi darunok dlia naselennia mista Nizhyna [Holiday gift for the population of Nizhyn]. (1942). *Nizhynski Visti – Nizhyn News*. 1 kvitnia. № 4.
- Sobor Volodymyra Velykoho bude zнову vidkryty [Vladimir the Great Cathedral will reopen] (1942). *Nizhynski Visti – Nizhyn News*. 28 bereznia. № 3.
- Sluzhba Bozha v strasnyi chetver [Divine Service on Good Thursday]. (1942). *Ukrainske Polissia – Ukrainian Pollissia*. 5 kvitnia. № 39. S.1.
- Ukrainski yepyskopy – mytropolitu Serhiu [Ukrainian bishops to Metropolitan Sergii]. (1942). *Visti Pryluchchyny – Prylukyland News*. 10 chervnia. № 66.
- Cerkovne zhyttia [Church Life]. (1942). *Visti Ostershchyny – Osterland News*. 25 grudnia. № 102.

Кіріченко Олександра Миколаївна – аспірантка кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Kirichenko Alexandra M. – Ph.D. Student of the Department of Archeology, Ethnology, Local History and Tourism Studies, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: kafetnolog@gmail.com

CHURCH LIFE IN THE CHERNIHIV REGION DURING THE GERMAN OCCUPATION ACCORDING TO PRESS MATERIALS

A brief overview of newspapers that in one way or another covered the topic of religion on their pages is the main purpose of this article. After decades of persecution of the church during the era of Soviet Union dominance an opportunity to return to religion without fear of being persecuted or intimidated was appeared with the establishment of Nazi occupation power in the Ukraine. In particular, such an opinion encourages analyses of the press of the Chernihiv region of the specified period, namely the newspapers "Osterland News", "Ukrainian Polissia", "Prylukyland News" and "Nizhyn News". These editions covered information about the religious ceremonies, in those churches where warehouses, gyms had been located before the Second World War, and about some religious events in cities and towns at that period of time. During the research it was found out that there were five churches in Chernihiv during the occupation period, namely, Trinity Cathedral, Dmitry Church of Yelets Monastery, Resurrection, Illinsky, St. Michael and Fedor. Therefore, it can be noted that the press occupation period gives an opportunity to trace the manifestations of spiritual and religious life in Chernihiv region. Since the adoption of the "new regime", church policies have changed significantly, thanks to the support of the Germans, the opening of churches in cities and villages began. Believers again got the opportunity to marry, baptize children and bury relatives with the priest. It is clear that the Germans' particular focus on the denominational issue was an attempt to use religious associations to strengthen their regime, gain favor, and undermine public confidence in the Soviet system. The religious policy of the occupying power was not straightforward, since it was to establish control over the activities of religious organizations and to use these associations to their advantage. However, despite these circumstances, in the face of the brutal German regime, the Ukrainian Orthodox Church continued to uphold national issues and spread religious ideas.

Keywords: occupation, press, church, newspaper, religion.

Дата подання: 2 лютого 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кіріченко О. Церковне життя Чернігівщини у період німецької окупації за матеріалами преси. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 138–143. DOI: 10.5281/zenodo.3732592.

Цитування за стандартом APA

Kirichenko, A. (2020). Tserkovne zhyttia Chernihivschchyny u period nimetskoï okupatsii za materialamy presy [Church life in the Chernihiv region during the German occupation according to press materials]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 138–143. DOI: 10.5281/zenodo.3732592.

Сергій Шумило

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ РОДУ ПРП. ПАІСІЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО І ЙОГО ЗВ'ЯЗКИ З ЧЕРНІГІВЩИНОЮ¹

DOI: 10.5281/zenodo.3732595

© С. Шумило, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – висвітлення найбільш дискусійних питань щодо походження роду прп. Паїсія Величковського та пошук підтвердження його зв'язків з Чернігівщиною. **Методологія** роботи представлена відповідно до антропологічного підходу. **Наукова новизна.** Вперше детально проаналізовано походження прп. Паїсія Величковського та його зв'язки з Чернігівщиною. Актуалізовано питання генеалогічних зв'язків між ним та відомим українським письменником та священиком Іваном Величковським. **Висновки.** Докладно досліджено родовід прп. Паїсія Величковського та його зв'язки з Чернігівщиною. Паїсій Величковський та його родина є яскравими представниками роду українських козацьких священиків, церковних та культурних діячів кінця XVII–XVIII ст., які мали давнє благородне походження. Хоча загальноновизнано, що цей рід походить з Полтавщини, дослідження генеалогій козацьких старшин показують, що первісне «гніздо» козацько-шляхетського роду Величковських зосереджене в Любечі, на Чернігівщині. Зокрема, полтавська гілка родини Величковських починається з письменника та священика Івана Величковського, який переїхав до Полтави з Чернігова близько 1687 р. Протягом багатьох століть родовим гніздом знатної родини Величковських був Любеч. Привертає увагу той факт, що шлях першої чернечої покори Паїсія Величковського починався саме з Чернігівщини, в Любечі.

Не виключено, що відхід Паїсія до Чернігова і Любеча був пов'язаний з якимись його внутрішніми пошуками. Рано втративши батька і, можливо, намагаючись позбутися материнської опіки, він йде на батьківщину своїх предків за батьківською лінією. Ці пошуки могли мати не тільки духовний характер. Розібратися з самим собою, зі своїм родоводом, хто він і звідки – це теж прояв внутрішніх шукань, які міг переживати молодий послушник.

Ключові слова: Паїсій Величковський, Іван Величковський, Григорій Магденко, Родовід, Чернець, Монастир, Полтава, Полтавщина, Полтавський полк, Любеч, Чернігів, Чернігівщина, Чернігівський полк.

Незважаючи на особливе значення, яке мала духовно-літературна спадщина преподобного Паїсія Величковського в християнській культурі України та й в цілому Центрально-Східної та Південної Європи, його родовід, життєвий шлях і праці досі залишаються ще недостатньо вивченими.

Найважливішим джерелом, що правдиво свідчить про юні роки і духовне становлення майбутнього старця Паїсія, є його Автобіографія, відома під

¹ Доповідь прочитана на міжнародній науково-богословській конференції «Афонська спадщина і традиції ісихазму в історії та культурі України» (м. Одеса, 20.07.2019 р.).

назвою «Повість про святий собор»². Ще одним біографічним джерелом є Житіє прп. Паїсія, складене його учнем і келійником схимонахом Митрофаном³. Цей твір є одним з найбільш достовірних оповідань про святого. Однак і він не бездоганий. Після смерті схимонаха Митрофана в Нямецькому монастирі в Румунії робилися неодноразові спроби завершити його роботу, наслідком чого стала поява кількох редакцій житія прп. Паїсія⁴. Цінний внесок у вивчення життєвого шляху і спадщини прп. Паїсія Величковського зробив відомий філолог-славист і фахівець з історії культури Румунії проф. А. Яцимірський (1873–1925), а в наш час – видатний візантиніст, професор Фессалонікійського університету А. Тахиаос, який опу-блікував на цю тему більше 20 праць⁵. Крім того, в 2015 р. вийшла книга «Прп. Паїсій Величковський і Запорізька Січ», що містить маловідомі листи прп. Паїсія до Кошового отамана Війська Запорізького Петра Калнишевського та інші документи, що істотно доповнюють відомості про старця⁶. У 2016 р. вперше був опублікований ще один невідомий раніше лист прп. Паїсія, який стосується його ігуменства в древньому монастирі Симонопетра на Афоні⁷.

У цій статті спробуємо торкнутися лише деяких аспектів життєвого шляху прп. Паїсія і, зокрема, його родоводу.

До питання про походження роду Величковських

Вивчення родоводу старця Паїсія (в миру Петра Івановича Величковського) має важливе значення, оскільки дозволяє краще зрозуміти як те, в якому середовищі і духовно-культурній атмосфері він виховувався, так і те, які ідеї і чому могли вплинути на формування його юнацького світогляду і уподобань і, відповідно, подальшого життєвого вибору.

Прп. Паїсій і його рід є яскравими представниками родини українських козацьких священиків кінця XVII–XVIII ст. Як зазначає проф. І. Огієнко, «рід Величковських був високо талановитий, дуже побожний і добродішеский, і всі про це знали і поважали їх»⁸.

Загальноприйнято вважати, що рід Паїсія Величковського походить з

² Шумило С. В. Автобіографія прп. Паїсія – визначна пам'ятка української духовної літератури XVIII ст. *Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи*. Київ: Видавничий відділ УПЦ, 2016. С. 9–12.

³ Anthony-Emil N. Tachiaos. The Revival of Byzantine Mysticism Among Slavs and Romanians in the XVIIIth Century. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (172 1794). Thessaloniki, 1986. С. 106; Преподобный Паисий Величковский. Житие и избранные творения. Серпухов: Наследие Православного Востока, 2014. С. 223.

⁴ Жгун П. Б., Жгун М. А. Схиархимандрит Паисий (Величковский) Нямецкий. *Prin ortodoxie și umanism spre reîntegrarea Moldovei. Materialele Conferinței Științifico-Teologice*. Chișinău, 2008. С. 28–29; Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского с присовокуплением предисловий на книги св. Григория Синаита, Филофея Синайского, Исихия Пресвитера и Нила Сорского, сочиненных другом его и сопостником, Старцем Василием Поляномерульским, о умном трезвении и молитве. Москва, издание Козельской Введенской Оптиной Пустыни, 1847.

⁵ Тахиаос А.-Э. Предварительный список полной библиографии о св. Паисии Величковском. *Cyrillo-methodianum*, 1993–1994, № 17–18. С. 212–227.

⁶ Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому. Киев–Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. 128 с.

⁷ Шумило С. В. Неизвестное письмо прп. Паисия Величковского за 1763 г. и другие документы, касающиеся его игуменства в монастыре Симонопетра. *Афонское наследие: научный альманах*. Вып. 5–6. Киев–Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, 2017. С. 231–255; Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и попытка воссоздания Русика в монастыре Симонопетра: неизвестные письма с Афона. *Русь – Святая Гора Афон: Тысяча лет духовного и культурного единства. Материалы Международной научной конференции в рамках юбилейных торжеств, приуроченных к празднованию 1000-летия присутствия русского монашества на Афоне, 21–23 сентября 2016 г.* Москва, 2017. С. 318–338.

⁸ Огієнко І. (митрополит Іларіон). Паїсій Величковський. *Життєписи великих українців / Упор., авт. істор.-біогр. нарисів та приміт. М. С. Тимошик*. Київ : Либідь, 1999. С. 129.

Полтавщини (нині Полтавська область, Україна). Сам Паїсій нерідко себе називав «родимцем Полтавським», а в «Автобіографії» вказував, що народився він у «православному малоросійському граді Полтаві»⁹. Однак у цьому українському козацько-полковому центрі рід Величковських облаштувався лише з кінця 80-х рр. XVII ст. В. Колосова, В. Крекотень і В. Кривошея у своїх дослідженнях звернули увагу, що полтавська гілка роду Величковських починається з відомого українського письменника і священика Іоанна Величковського, який переїхав до Полтави з Чернігівщини близько 1687 р.¹⁰. Родовим же гніздом роду Величковських протягом багатьох століть була Чернігівщина, що на півночі України.

Любецький «клан» Величковських

Дослідження родоводів української козацької старшини в різні часи проводились В. Модзалевським, В. Кривошеєю, І. Кондратьєвим, О. Алфьоровим, О. Гейдою та іншими. Ці дослідження показують, що початкове «гніздо» козацько-шляхетського роду Величковських зосереджено в Любечі на Чернігівщині¹¹.

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. в Любецькому старостві жило багато представників козацько-шляхетських родів Величковських (Савичів – Тарасовичів – Демидовичів, що походили, ймовірно, від братів Сави, Тараса і Демида Величковських). Збереглося чимало відомостей про представників цих любецьких шляхетських родин, споріднених між собою. З давніх часів вони володіли довкола Любеча власними маєтками (селами, хуторами, земельними угіддями, лісами і озерами), якими вони були наділені ще за часів Великого князівства Литовського дуже впливовими литовськими магнатами Гаштольдами¹². Пізніше, у складі Речі Посполитої, ці володіння за ними неодноразово підтверджувались універсалами польських королів Сигизмунда II Августа (за 1571 р.), Стефана Баторія (за 1581р.) і Владислава IV (за 1634 р.)¹³. До родових володінь Величковських на Любеччині належали місцеві села Велички, Мокрі та Сухі Велички, Тарасевичі Велички, Савинки, Москалі, Петрушин та інші¹⁴.

У 1548 р. Іван Тарасович Величковський був священиком П'ятиницької церкви в Любечі¹⁵. Пізніше там само священиком служив Григорій Никифорович Величковський¹⁶.

У 1642 р. на родові маєтки любецьких шляхтичів Савичів-Тарасовичів-Демидовичів Величковських скоїв розбійний напад Мартин Калиновський – любецький староста і перший польський воєвода Чернігівського воєводства, який прославився жорстоким придушенням козацьких повстань. Об'єднавшись, родичі гуртом подали скаргу на вальний сейм. Під тиском Калиновського в 1643 р.

⁹ Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. Київ : Видавничий відділ УПЦ, 2016. С. 66.

¹⁰ Колосова В. П., Крекотень В. І. До питання про життя і творчість Івана Величковського. Іван Величковський. Твори. Київ : Наукова думка, 1972. С. 26; Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: у 2 т. / Кривошея В. В. Т. І. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. С. 291.

¹¹ Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. І. С. 286–293; Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. Київ, 1999. С. 12, 24, 36, 38, 40, 44, 97; Гейда О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських та поширення ідей ісихазму на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XIX ст. *Афонское наследие: научный альманах*. Вып. 1–2. Киев–Чернигов: Издание Международного института афонского наследия в Украине, 2015. С. 376.

¹² Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. С. 97.

¹³ Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. І. С. 287, 290–291.

¹⁴ Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. І. С. 286–287; Кондратьєв І. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). Чернігів, 2014. С. 320, 321, 325, 328; Гейда О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських... С. 376.

¹⁵ Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. І. С. 290.

¹⁶ Кондратьєв І. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). С. 190, 208, 209, 211, 224, 225, 302; Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини... С. 37, 40–41, 44, 97; Гейда О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських... С. 376.

всіх представників любецького роду Величковських позбавили шляхетства, проте вони зуміли відстояти свої права і 1646 р. Люблінським трибуналом їм було повернуто шляхетство. Серед них був і прадід прп. Паїсія, Лука Савич (Тарасович?) Величковський¹⁷.

Багаторічне протистояння з польським воєводою Мартином Калиновським призвело до того, що любецькі шляхтичі Величковські взяли активну участь в антипольському національно-визвольному повстанні Б. Хмельницького (1648–1657), а деякі з них стали відомими і впливовими представниками української козацької старшини. У 1696 р. Величковські названі «старовинними людьми» і одними з володарів «Величковщини» на Любеччині¹⁸. В універсалах чернігівського козацького полковника Якова Лизогуба неодноразово згадуються «луг Величковських» та «отчі ґрунти Величковщина» в Любечі¹⁹. Найбільш докладно рід любецьких шляхтичів Савичів-Тарасовичів-Демидовичів Величковських був досліджений фахівцем з козацько-старшинських родів Лівобережної України В. Кривошесю²⁰.

Так, відомо, що у прадіда прп. Паїсія, шляхтича Луки Величковського, був двоюрідний брат Григорій Іванович Величковський, теж шляхтич, який жив в родовому селі Савинки на Любеччині і після конфлікту з Калиновським підтримував повстання Б. Хмельницького, належав до Івангородської козацької сотні, створеної в 1648 р. одразу після повстання. Згодом був сотником Борзнянської козацької сотні, а пізніше прийняв чернецтво і став священником у Борзні – сотенному центрі Ніжинського полку на Чернігівщині²¹. Від нього пішла борзнянсько-ніжинська лінія роду Величковських. Його син Василь Величковський також був борзнянським протопом, одруженим з донькою гетьмана П. Дорошенка та Євфросинії Яненко-Хмельницької, родички Б. Хмельницького²². Онук Іван Васильович Величковський обіймав посади полкового хорунжого, полкового обозного і наказного полковника в Ніжинському полку на Чернігівщині²³. Він же в лютому 1749 р., перебуваючи в Молдові, залишив запис у Києво-Печерському патерику, подарованому ним ігумену румунського Косоуцького монастиря²⁴. На Ніжинщині рід Величковських відомий до 20-х рр. XX ст.: у ніжинському священика Олександра Величковського до 1908 р. зберігались рукописи о. Іоанна Лукича Величковського (діда прп. Паїсія) – «Зегар с полузегарком» і «Млеко», а дочка о. Олександра, Ольга Олександрівна Величковська, викладала в Ніжині аж до арешту радянською владою у 1921 р.²⁵.

Ще одним родичем прадіда прп. Паїсія і знаменитим представником роду Величковських на Чернігівщині був впливовий представник чернігівської козацької старшини Никифор Каленикович Величковський (Савич), який під час полковництва в Чернігові Василя Дуніна-Борковського (1672–1685), а також Григорія Самойловича (1685–1687) і Якова Лизогуба (1687–1698) був полковим осавулом, обозним і наказним полковником Чернігівського полку²⁶. Тобто, фактично, він був другою особою в Чернігівському полку після полковника²⁷.

¹⁷ Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. І. С. 287–291.

¹⁸ Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини... С. 98.

¹⁹ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник / Составитель В. Модзалевский. Санкт-Петербург, 1900. Т. IV. С. 193–195; Гейда О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських... С. 376.

²⁰ Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. І. С. 286–293.

²¹ Там само. С. 287.

²² Там само.

²³ Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини... С. 99.

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ). Ф. 225. № 580.

²⁵ Колосова В. П., Кречотень В. І. До питання про життя і творчість Івана Величковського. С. 26–27; Гейда О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських... С. 377.

²⁶ Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Київ, 2008. С. 226.

²⁷ 1) Полки в другій половині XVII–XVIII ст. в центральній та східній Україні були не тільки військово-козацькими, а й адміністративно-територіальними структурами в державній системі

Інший родич Іван Андрійович Величковський (Тарасович) в 1674–1684 рр. обіймав у Чернігові посаду бурми́стра (градоначальника), а також значився «намісником війтовим»²⁸. Служив полковим суддею (1652 р.) при чернігівському полковнику Іванові Дзиковському й ще один представник роду Величковських – Андрій Демидович Величковський, який після згаданого протистояння з польським воєводою М. Калиновським також брав активну участь у повстанні Б. Хмельницького²⁹. З Любеча був родом й шляхтич Прокіп Величковський, який у 1670 р. в числі шляхти Любецького замку отримав універсал від гетьмана Д. Многогрішного і був нагороджений за відвагу в боротьбі з турецько-татарськими набігами³⁰.

Вплив роду Величковських в Любецькому краї зберігався аж до другої половини XVIII ст. Так, у 1724 р. курінним любецьким отаманом був Микола Величковський³¹. В той час, як майбутній старець Паїсій (Петро) починав свій чернечий шлях в Любецькому монастирі, в ці ж роки неподалік Любеча, в с. Козел, володів «грунтами» Йосип Величковський, а багато представників роду Величковських були козаками Любецької козацької сотні. У 1750 р. її сотником у Любечі був Савва Величковський³².

Як видно, рід знатних «старовинних людей» Величковських належав до любецької шляхти, а в ході національно-визвольної боротьби під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького його представники зайняли міцне становище серед української козацької старшини. Таким чином, прп. Паїсій мав козацько-шляхетське походження, а своїм корінням його рід йшов на Чернігівщину, в древній Любеч, звідки родом був й «батько давньоруського чернецтва» і засновник Києво-Печерської Лаври прп. Антоній Печерський.

Поет і пресвітер Іоанн Величковський та початок полтавської священницької династії

Різні дослідники в різний час висловлювали суперечливі версії стосовно рівня

Гетьманщини. Військовими одиницями полків були сотні, з яких складалися полки – військові та адміністративно-територіальні одиниці України зі столицею в полковому центрі, де полковник володів повнотою влади і очолював як військову, так і територіальну адміністрацію.

2) Полковий осавул належав до полкової старшини і був найближчим помічником полковника.

3) Полковий обозний – представник військової і цивільної адміністрації полку в Гетьманщині та Слобідській Україні в другій половині XVII – XVIII ст., належав до полкової старшини. Особа, що займала цю посаду, була другою після полковника. Полковий обозний керував полковим обозом, а також артилерією. Йому були підпорядковані полкові артилерійні осавули і писар, хорунжий полковий артилерії і отамани. У поході за відсутності полковника обозний міг отримати повноваження наказного полковника.

4) Наказний полковник – в козацьких полках Гетьманщини та Слобідської України в другій половині XVII – XVIII ст. особа, яка тимчасово виконувала обов'язки полковника. Наказний полковник призначався полковником, або в разі відсутності полковника, полковою старшиною зі складу тієї ж полкової старшини, або зі знатних козаків. На відміну від полковника, посада наказного полковника була виключно військовою. Наказний полковник мав право видавати укази за своїм підписом – універсали.

²⁸ Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. І. С. 290–291; Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини... С. 98.

²⁹ Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. І. С. 289.

³⁰ Модзалевський В. Л. Малороссийский родословник. Т. IV. Санкт-Петербург, 1914. С. 192; Колосова В. П., Кречетень В. І. До питання про життя і творчість Івана Величковського. С. 25–26; Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини... С. 98; Гейда О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських... С. 376.

³¹ Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. І. С. 292.

³² Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини... С. 99; Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. І. С. 292–293; Гейда О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських... С. 376.

спорідненості відомого поета о. Іоанна Величковського і прп. Паїсія. Деякі вважали видатного представника української барокової літератури І. Величковського батьком старця³³, інші – дідом³⁴, ще інші – прадідом³⁵. Така плутанина пов'язана з тим, що в роду Іоанна Величковського в кількох поколіннях було прийнято старших синів ухрещенні називати іменем Іоанн (Іван). Так, окрім самого поета І. Величковського (Іоанна І-го, діда прп. Паїсія), ім'я Іоанн носили його старший син (Іоанн II-й, батько прп. Паїсія) і онук (Іоанн III-й, рідний брат прп. Паїсія).

В оригіналі Паїсієвого рукопису «Автобіографії», зовсім недавно виявленому в Румунії, перелічуючи свій родовід, старець точно називає ім'я свого діда: «Дід же Іоанн Величковський Протопоп Полтавський»³⁶. Однак, ця фраза з якоїсь причини у списку із зібрання Яцимирського, що зберігався у Санкт-Петербурзі, «випала»³⁷. І оскільки всі наступні перевидання «Автобіографії» здійснювались не за оригіналом, а за списком Яцимирського, то в жодній з друкованих версій цієї згадки немає, що й призвело до плутанини у працях дослідників. В той же час це дуже важливе свідчення, яке підтверджує з перших вуст, що дідом прп. Паїсія був знаменитий поет і письменник XVII ст. Іван Величковський, і що прп. Паїсій знав і поминав у молитвах його ім'я.

Таким чином, як видно, поет-священик Іоанн Величковський доводився знаменитому старцю Паїсію не батьком і не прадідом, а дідом по батьківській лінії. Дати його життя й смерті (1640-і – вересень 1701 рр.) підтверджують цю версію. Такий висновок відповідає й свідченням самого прп. Паїсія, який уточнює, що після батька настоятелем полтавської Успенської соборної церкви став його «старший рідний брат Іоанн Величковський», а до цього в храмі «и отец мой, и дѣдъ, и прадѣдъ священствоваша»³⁸.

Більш заплутаним виявилось питання з ім'ям діда прп. Паїсія – Луки Величковського. Вніс сюди плутанину й сам прп. Паїсій у складеній ним вже під кінець життя «Автобіографії»: «Отець мой бѣ Іоаннъ Величковскій Протопоп Полтавскій. Мати же Ірина, яке по иночествѣ переименована бысть Іуліанія монахиня. Прапрадѣдъ мой бѣ по отцу Свмеонъ знатный и богатый козакъ. Прадѣдъ же Лука Величковскій Протопопъ Полтавскій. Дѣдъ же Іоаннъ Величковскій Протопопъ Полтавскій. По матери же прадѣдъ мой бѣ славный и богатый купецъ еурейска рода прозываемый Мандя иже и крестися въ Полтавѣ въ приходѣ Преображенія Гсподня со всѣмъ домою своимъ. Дедъ же Григорій Манденко»³⁹.

Як було доведено на основі літопису Самійла Величка та документів, зібраних В. Модзалевським, протопоп Полтавський Лука Симеонович не носив прізвище Величковський, оскільки він був тестем поета Іоанна Величковського І і батьком його дружини Марії Лукашівни, з якою вони повінчалися не пізніше 1687 р.⁴⁰.

³³ Огієнко І. Паїсій Величковський. С. 129; Маслов С. Маловідомий український письменник кінця XVII – початку XVIII ст. Іван Величковський. *Іван Величковський. Твори*. Київ : Наукова думка, 1972. С. 3.

³⁴ Четвериков С., прот. Молдавский старец Паисий Величковский: его жизнь, учение и влияние на православное монашество. Минск, 2006. С. 15; Іоанн Величковський. *Православная энциклопедия*. Т. 23. Москва, 2010. С. 734–736

³⁵ Колосова В. П., Крекотень В. І. До питання про життя і творчість Івана Величковського. С. 18; Гейда О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських... С. 375.

³⁶ Фотокопія з оригіналу «секулярського» автографа автобіографії прп. Паїсія, надана А. Власюком та П. Жгуном. Арк. 2.

³⁷ Бібліотека Російської академії наук (БАН). Ф. 13.3.26 (Яцимирський № 58). Арк. 1 об.– 113 зв.

³⁸ Фотокопія з оригіналу «секулярського» автографа автобіографії прп. Паїсія, надана А. Власюком та П. Жгуном. Арк. 2–2 зв.; Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. Київ : Видавничий відділ УПЦ, 2016. С. 67.

³⁹ Цит. по: Фотокопія з оригіналу «секулярського» автографа автобіографії прп. Паїсія, надана А. Власюком та П. Жгуном. Арк. 2–2 зв.

⁴⁰ Колосова В. П., Крекотень В. І. До питання про життя і творчість Івана Величковського. С. 18; Гейда

Український козацький літописець Самійло Величко повідомляє, що в 1687 р. «за отца Луки Семіоновича, старого протопопи Полтавского», «егда же бысть под Полтавою чили в Полтавѣ гетман Самойлович» Іоанн Величковський І (дід прп. Паїсія) підніс гетьману в дар образ його патрона, святого Іоанна Кушника, «з приложенієм под ним» віршів «своєи композитури»⁴¹.

В іншому документі початку XVIII ст. записано, що 3 жовтня 1714 р. Іван Іванович Величковський (Іоанн II-й, батько прп. Паїсія), «зъ духовенства знаменитая особа, его милость честный господинъ отецъ, отческого его имени тезоименить, презвитерь соборной церкви Успения пресвятыє богородицы полтавской», продав «славетно урожаю его милости пану Григорію Магденкови, милому тестеві своєму, купцеви и обивателеви полтавскому, половину млиновую съ половиной хати въ Новом Санжаровѣ, на р. Ворсклѣ, на низшей греблѣ, именно камень передній и ступъ три с половиною фалюшовъ, купленую имъ, Иваном Величковским, у си милости паней родителки своєи именемъ Маріи Ивановой Величковской (дружини Івана Величковського І і доньки полтавського протопопа Луки Симеоновича, – Авт.), бувшої протопопиной полтавской» за 500 злотых «готовихъ грошей доброи монети его царского пресвѣтлого величества сребними копійками»⁴². В. Модзалевський так коментує це повідомлення, цитуючи інші місця того ж документа: «Отец его, Иван Величковский, пресвитер соборной Успения пресвятой богородицы церкви полтавской, «респектом прац своих, при оной же церкви значне роненних», владел «войсковою частью розмѣрових приходов с своего власного млина на греблѣ Новосанжаровской» до сент[ября] 1701 г. Его жена, Мария Лукашевна, 7 сент[ября] 1701 г., будучи вдовою, получила универсал гетмана Мазепы на войсковую же часть с того же млина и 12 дек[ября] 1710 г. продала половину этого млина своему сыну Ивану Величковскому за 350 злотых»⁴³.

З цих документів випливає, що поет і пресвітер Іоанн І Величковський був одружений на Марії Лукашівні, дочці полтавського протопопа Луки Симеоновича й онуці «знатного й багатого козака» Симеона. Помер о. Іоанн І не пізніше 1701 р. Його син, о. Іоанн Іоаннович Величковський II, успадкував полтавську протопопію, продав своєму тестю купцю Григорію Магденку (дідусь прп. Паїсія по матері) частину млина, яку раніше придбав у своєї матері Марії Лукашівни, «Іванової Величковської» (тобто дружини поета о. Іоанна І Величковського), яка стала вдовою у 1701 р.

Таким чином, полтавський протопоп Лука Симеонович ніяк не може бути тотожний іншому прадіду прп. Паїсія – Луці Величковському, який ніколи не був священиком.

Виявляється, у прп. Паїсія було два прадіди з іменем Лука. Один з них – уже згаданий полтавський протопоп Лука Симеонович, тесть Іоанна Величковського І. Другий – батько того ж Іоанна І, родоначальника полтавської лінії роду Величковських і діда прп. Паїсія. Оскільки Петро Величковський в дуже ранньому віці пішов з батьківського дому, то до кінця життя, коли він складав «Автобіографію», вже погано пам'ятав сімейні перекази про свій рід. До того ж, його батько помер, коли Петрові було всього 4 роки. Тому про свій рід по батьківській лінії він міг знати лише з переказів матері, яка й сама навряд чи знала його родовід далі батька свого чоловіка. Наявність двох предків чоловіка на ім'я Лука цілком могло викликати плутанину в пам'яті матері Петра, що й

О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських... С. 375.

⁴¹ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии войска Запорожского, 1720. Издана временною комиссиею для разбора древних актов. Т. III. К., 1855. С. 9–10.

⁴² Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. III. Киев, 1912. С. 248–249.

⁴³ Там само. С. 248, прим.

відбилось на його спогадах, в яких два прадіди з'єдналися в одного.

Як і протопоп Лука Симеонович, Лука Величковський – реальна історична особа. Він дійсно був батьком о. Іоанна І і прадідом прп. Паїсія. Звали його Лука Савич (Тарасович?) Величковський і був він шляхтичем з м. Любеч на Чернігівщині. Як зазначалося вище, тут шляхетський рід Савичів-Тарасовичів-Демидовичів Величковських ще з часів Великого князівства Литовського володів власними маєтками, що неодноразово підтверджувалося універсалами польських королів⁴⁴. Зокрема, 30 серпня 1634 р. король Владислав IV підтвердив право Луки Величковського на володіння спадковими Сільчанськими землями в Любецькому старостві⁴⁵. У 1642 р. на його маєток здійснив розбійний напад любецький староста й чернігівський воевода Мартин Калиновський, який тоді ж напав і на інші родові маєтки шляхтичів Величковських. Того ж року Лука Величковський разом з іншими шляхетними родичами подав скаргу на вальний сейм, однак під тиском Калиновського в 1643 р. всіх представників любецького роду Величковських тоді позбавили шляхетства. Серед них був і Лука Величковський. Три роки Величковські боролися за свої права, і 1646 р. їм вдалося добитися, щоб Люблінський трибунал повернув їм шляхетство⁴⁶. Так, прадід прп. Паїсія знову був визнаний шляхтичем. Хоча відомо, що у 1645 р. у нього був спалений один з його хуторів⁴⁷.

У шляхетській родині Луки Величковського в Любечі й народився між 1640–1650-ми роками Іван Лукич Величковський (дід прп. Паїсія). Навчання його в Києво-Могилянській колегії припадає на 1660-і роки. Тут його вчителем і покровителем стає Варлаам (Ясинський) – ректор академії та настоятель Києво-Печерської Лаври, який став пізніше митрополитом Київським, Галицьким і всієї Малої Русі. Після закінчення колегії дід прп. Паїсія не менше десяти років живе і працює в Чернігові під керівництвом архієпископа Лазаря (Барановича) – видатного церковного і культурного діяча, богослова, письменника і поета епохи бароко. Тут він входить до кола місцевої творчої інтелігенції, об'єднаної архієпископом Лазарем навколо гуртка «Чернігівські Атени», працює редактором, перекладачем і коректором при архієпископській друкарні. І тут же він видає свої перші твори і приймає від архієпископа Лазаря (Барановича) висвячення на священика.

Як вже було сказано, в цей же час у Чернігові обіймали впливові посади представники любецького роду Величковських (Іван Андрійович Величковський (Тарасович) – посаду бурмістра і «намісника війтового»; Никифор Каленикович Величковський (Савич) – полкового осавула, обозного і наказного полковника; Андрій Демидович Величковський – полкового судді). Не виключено, що завдяки їх заступництву молодий випускник Києво-Могилянської колегії Іван Лукич Величковський і потрапив на службу до чернігівського архієпископа Лазаря (Барановича).

Іоанн Величковський був яскравим представником української барокової літератури і видатним культурним діячем другої половини XVII ст. Відомий він як автор панегіриків, епіграм, ліричних і курйозних творів релігійного і світського змісту, теоретик фігурного віршування, перекладач.

Серед найбільш відомих творів о. Іоанна Величковського варто відзначити слов'яно-українські збірки «Зеґар»⁴⁸ цѣльй и полузеґарик, нѣбы два пекторалики,

⁴⁴ Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. І. С. 287, 290–291.

⁴⁵ Там само. С. 291.

⁴⁶ Там само. С. 287–291.

⁴⁷ Там само. С. 287, 291.

⁴⁸ Зеґар (польск. zegar) – годинник [див.: Лексикон треязычный, сиречь речений славенских, еллино-греческих и латинских сокровище. Москва, 1704], укр., блр. зеґар, з польск. zegar (с 1500 г.), запозич. з ср.-в.-н., нов.-в.-н. seiger, почат. «пісчані або водяні годинники» [див.: Этимологический словарь

составленные во честь и славу преблагословенноѣ дѣвы Маріи» и «Млеко, от овцѣ па́стыру нале́жное, а́бо тру́ды поети́цкіе во честь преблагословеннои дѣвы Маріи составленные», панегірик на честь архієпископа Лазаря Барановича «Lucubrationcula» (польською мовою), «Вірші про Дедала» – на честь гетьмана І. Самойловича, а також добірку поезій з «Софіївської збірки». В останній, поміж іншого, є такі розділи: «Чин повсякденного сповідання», «Постанова житія духовного, описана коротко», «Молитва до Господа нашого, на багатті стражденного», «Про причастя св. Тайн у запитаннях і відповідях», «Канон чернечий», «Устав скитського житія», «Преданіє старческоє новоначальным інокам, како подобает жити у старца в послушаніи», «Про старчество»⁴⁹.

Іоанн Величковський, будучи обдарованим духовним поетом і письменником, богословом, перекладачем і теоретиком віршування церковнослов'янською і староукраїнською мовами, зробив величезний внесок у розвиток української літератури і культури. За загальним визнанням літературознавців, твори Іоанна Величковського є найяскравішими зразками українського бароко кінця XVII ст.

Твори Іоанна Величковського і та творчо-культурна атмосфера, що панувала в його роду, могли мати безпосередній вплив на формування системи культурно-релігійних цінностей і світогляду молодого Петра Величковського⁵⁰. Це важливе доповнення, яке дозволяє трохи інакше поглянути на рівень початкового виховання майбутнього подвижника і соціальне середовище, в якому він зростав.

Як ми могли переконатися, рід Величковських належав до дрібної шляхти. І батько, і дід Петра мали на той час пристойну вищу освіту і, можна сказати, належали до культурної еліти суспільства. Любов до читання книг була прищеплена юному Петрові з самого дитинства. Про це він повідомляє в «Автобіографії», відзначаючи, що вдома його навчили дуже добре читати і писати, «і коли знаходив вільний час між вченням, я старанно читав книги», що зберігалися в бібліотеці їх родової соборної полтавської церкви⁵¹. За словами старця, «від читання цих святих книг» «почала в душі моїй зароджуватися ніколи не занепадаюча, поки перебував я в світі, ревність до полищення його й сприйняття святого чернечого образу»⁵². Ймовірніше за все, що в цій бібліотеці зберігалися й твори його діда, які також могли вплинути на становлення майбутнього подвижника.

З листів о. Іоанна І Величковського відомо, що у нього було двоє братів – ієродиякон Віктор та ієромонах Лаврентій. Перший жив у Чернігові і був дуже близьким до архієпископа Лазаря (Барановича), помер 1673 р. Отець Лаврентій, намісник Нікольського монастиря на Півах під Полтавою, був у дружніх стосунках з Варлаамом (Ясинським). Коли 1673 р. Лаврентій помер, Варлаам Ясинський, тоді ще ректор Києво-Могилянської колегії, в листі до Лазаря Барановича з глибоким сумом повідомляв про це і просив подбати про його рідного брата Іоанна Величковського⁵³.

Переїзд о. Іоанна з Чернігова в Полтаву (на ту пору важливий політичний і економічний козацько-полковий центр Гетьманщини) близько 1687 р. пов'язаний з його одруженням з дочкою полтавського протопопа Луки Семеоновича, про якого згадує і прп. Паїсій Величковський у своїй «Автобіографії», помиловано приписавши йому прізвище Величковських. Від шлюбу з Марією Лукичною у них був син Іоанн. Після одруження Іоанн І Величковський був висвячений

русского языка. Москва: Прогресс. М. Р. Фасмер. 1964–1973].

⁴⁹ Гейда О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських... С. 378–379.

⁵⁰ Там само. С. 377–380.

⁵¹ Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. С. 67–68.

⁵² Там само.

⁵³ Лист Варлаама Ясинського до Лазаря Барановича. *Іван Величковський*. Твори. Київ: Наукова думка, 1972. С. 155.

архієпископом Лазарем (Брановичем) на священника і приписаний до головного полтавського Успенського собору, де настоятелем був його тесть протопоп Лука. На той час правлячим архієреєм на Полтавщині визнавався чернігівський архієпископ Лазар (Баранович), який і перевів о. Іоанна Величковського до соборної (головної) церкви Полтави. Так Іоанном було покладено початок династії полтавських протопопів Величковських. Його син, а потім і онук (всі двоє теж Іоанни) вже спадково були настоятелями головного собору Полтави. І по цій же спадковій лінії, підтвердженій грамотою київського митрополита Рафаїла Заборовського⁵⁴, після смерті старшого брата о. Іоанна III належало вступити в настоятельство й Петру Величковському.

У Полтаві сім'я Величковських жила доволі безбідно, маючи постійний прибуток від власного млина в Нових Санжарах, розташованого на р. Ворсклі. Пізніше, після смерті о. Іоанна в 1701 р., його дружина Марія Лукашівна отримала універсал від гетьмана І. Мазепи, що зберігав отримання доходу від цього млина⁵⁵.

Батьки прп. Паїсія та їхні родові зв'язки

Про своїх батьків прп. Паїсій в «Автобіографії» пише доволі скупко: «батько мій – Іоанн Величковський, полтавський протопоп. Мати – Ірина, в іночестві перейменована на монахиню Іуліанію /.../ На четвертий рік після мого народження батько мій переселився від цього тимчасового життя до вічного, а я залишився з матір'ю і рідним старшим братом Іоанном Величковським, який пізніше був настоятелем соборної полтавської церкви Успіння»⁵⁶.

До наших днів зберігся важливий документ (пом'яник), в якому під 1722 р. записаний рід прп. Паїсія ще до його народження. У ньому, зокрема, згадані:

Протопресвітеръ Полтавскы[й]. 1722. ѿ живихъ Іоан[н]ъ Величковскій. Ірина. м[ладенец] Іоаннъ. м[ладенец] Василь. ѿ мертви[х] Протоіере[й] Лука. Іоаннъ⁵⁷.

Це «милостинний» Синодик, який вівся ігуменом і монахами давньоруського Афонського Пантелеймонова монастиря, відомого як «Русик» або «Росикон». У період з 1705 по 1720-і рр. вони проїжджали з Афона через територію України для збору пожертвувань. Пантелеймонівський Синодик містить імена і роди вкладників (жертводавців), записані для «вічного поминання» учасниками монастирських посольств. І серед них, в числі представників знатних родів української старшини, під 1722 роком записаний рід полтавського протопopa Іоанна Величковського. У ньому, зокрема, крім о. Іоанна і дружини його Ірини (матері прп. Паїсія, в чернецтві Іуліанія), записаний рідний старший брат прп. Паїсія Іоанн, а також немовля Василь (можливо, племінник або ще один брат?). Як покійні вказані прадід прп. Паїсія о. Лука Симеонович і дід о. Іоанн Величковський. Ім'я самого Паїсія (в хрещенні Петра) не вказано, оскільки на той момент він ще не народився. Немає тут, природно, і згадок про молодшого рідного брата прп. Паїсія, Федора, який народився пізніше і згодом помер на сьомому році життя. Крім того, не записані тут і родичі прп. Паїсія по материнській лінії.

Даний запис в Синодику Афонського Пантелеймонова монастиря підтверджує вище висловлену версію, що о. Лука Симеонович і о. Іоанн Величковський доводились прп. Паїсію прадідом і дідом по лінії батька.

Пом'яник Пантелеймонова монастиря свідчить, що в той час, як мати

⁵⁴ Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. С. 68.

⁵⁵ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. III. Киев, 1912. С. 248, прим.

⁵⁶ Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. С. 66–67.

⁵⁷ Архів Руського на Афоні Пантелеймонова монастиря (АРПМА). Оп. 10. Спр. 1. Док. А000083. Помянник (Синодик) милостинний Свято-Пантелеимонова монастиря. 1705 г., с позднейшими (преимущественно 1720-х гг.) дополнениями. Арк. 111 зв.

прп. Паїсія носила його ще в утробі, його батьки зустрічалися з афонськими монахами і передавали на Афон пожертви про вічне поминання їх роду на Святій Горі. Швидше за все, батьки просили молитися про успішні пологи. Так що ще до свого народження прп. Паїсій немовби долучився до незримої молитовної участі про нього афонських старців. Найімовірніше, що усними спогадами про зустрічі і спілкування зі святогорцями батьки потім ділилися з маленьким Петром Величковським і вже тоді, під впливом цих оповідань, він міг перейнятися бажанням й самому вирушити в мандрівку на Святу Гору Афон і стати там ченцем.

Як вже було сказано, батько прп. Паїсія – прот. Іоанн Іоаннович Величковський II (бл. 1687–1726) одружений був на Ірині Григорівні Магденко, дочці заможного купця Григорія Магденка (Манденка). Прп. Паїсій повідомляє, що його прадід по материнській лінії (батько Григорія Манденка) був «славний і багатий купець єврейського роду на ім'я Мандя, хрестився з усім своїм домом у Полтаві, у приході Преображення Господня»⁵⁸. З «Малоросійського родословника» В. Модзалевського відомо, що у хрещенні він носив ім'я Лаврентій і було у нього двоє синів – Сидір та Григорій⁵⁹. При цьому В. Модзалевський уточнює, що Лаврентій Магденко (Манденко) у другій половині XVII ст. «жив у Гадяцькому полку в містечку Опошному (укр. Опішня, – Авт.) і відправляв військову козацьку службу»⁶⁰. Його старший син – Сидір Лаврентійович «був городовим отаманом і за сотника правив в Опошному»⁶¹, а молодший, Григорій Лаврентійович (дід прп. Паїсія), також спочатку «жив у Гадяцькому полку в містечку Опошному і відправляв військову козацьку службу», а потім переселився до Полтави⁶².

У згадуваній вже купчій від 3 жовтня 1714 р. повідомляється, що о. Іоанн Величковський II продав «славетно уроженому его милости пану Григорію Магденкови, милому тестеві своєму, купцеві и обивателеві полтавському,половину млиновую с половиной хати в Новом Санжаровѣ, на р. Ворсклѣ, на низшей греблѣ»⁶³.

З цього документа видно, що Григорій Лаврентійович Магденко і є той самий дід прп. Паїсія, якого останній у своїй «Автобіографії» називає на прізвище Манденко (через «н», а не через «г»). Причини таких розбіжностей у написанні прізвища діда й прадіда у прп. Паїсія і в документах, що дійшли до наших днів, до кінця неясні. Може виникнути враження, що це зовсім інші особи. Однак купча від 3 жовтня 1714 р. не залишає сумнівів, що це одна й та сама людина. Не виключено, що прп. Паїсій, який ще в ранній юності полишив отчий дім спочатку для навчання в Києві, а потім для мандрів по світу, до моменту написання «Автобіографії» під кінець свого життя вже погано пам'ятав родинні перекази і міг просто переплутати. Або ж він був правий, а прізвище змінили з Манденка на Магденка самі його представники – Лаврентій і його сини Григорій та Сидір. Судячи зі свідчення прп. Паїсія, до прийняття хрещення його дід носив ім'я Мандя, від чого серед населення і приліпилося до його дітей прізвище «Манденко». Очевидно, після прийняття хрещення він або його діти, які вступили на козацьку службу і намагалися там зробити кар'єру, в документах спеціально виправляли це простонародне прізвище на «Магденко», щоб воно якомога менше нагадувало про минуле походження. Прп. Паїсій всіх цих тонкощів міг не знати через занадто ранній відхід з дому, тому по пам'яті і згадує прізвище, яке існувало в народі. Як би там не було, але всі дослідники, які вивчали це питання, підтверджують тотожність прізвища Манденко з прізвищем Магденко, яке носили представники

⁵⁸ АРПМА. Оп. 10. Спр. 1. Док. А000083. Арк. 111-зв.

⁵⁹ Модзалевський В. Л. Малоросийский родословник. Т. III. С. 248.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. С. 248, прим.

знатного роду полтавської козацької старшини⁶⁴. Водночас, в дослідженнях Модзалського і Кривошеї ми не знаходимо підтверджень єврейського походження пращурів прп. Паїсія по лінії Магденків, які в різних документах записані як козаки Гадяцького полку.

Про соціальне становище діда прп. Паїсія може свідчити і той факт, що саме в його будинку в Полтаві в 1709 р. квартирував комендант Полтавської фортеці і тут 27 червня того ж року зупинявся на ночівлю московський цар Петро І. У 1817 р. на місці, де стояв будинок Григорія Магденка, архітектор П. Тарасов спорудив цегляний обеліск. У 1849 р. за розпорядженням імператора Миколи І замість обеліска на тому ж місці був встановлений восьмиметровий пам'ятник за проектом відомого скульптора О. П. Брюллова, брата художника Карла Брюллова⁶⁵. Цей пам'ятник стоїть там і по цей день. Очевидно, цей факт згодом (вже на початку ХІХ ст.), неодноразово передаючись як усний переказ з відповідними додатками та спотвореннями оповідачів, вплинув на появу в Румунії фантастичної легенди, нібито Паїсій Величковський (в миру Петро) і був сам Петро І, який таємно залишив престол і віддалився в молдавські монастирі⁶⁶.

Варто також відзначити, що рідний дядько прп. Паїсія по матері Василь Григорович Магденко (бл. 1700–1772) займав досить високі пости серед козацької старшини, зокрема, служив рахівником Полтавського полку при Канцелярії малоросійських зборів у Глухові (тодішній гетьманській столиці України), перебував з фінансових питань у прямих стосунках із гетьманом, перевозив дуже великі суми казенних грошей, супроводжував турецького посла, мав чин значкового товариша, посідав уряди полкового хорунжого, осавула та обозного Полтавського полку⁶⁷. Саме він, згідно з «Автобіографією», в 1735 р. їздив до Києва разом зі своєю рідною сестрою (матір'ю прп. Паїсія) та племінником (тоді ще юним Петром Величковським) клопотати перед митрополитом Рафаїлом Заборовським про те, щоб Петро Величковський успадкував полтавську протопопію⁶⁸. За його участі Петро вступив і до Києво-Могилянської академії. На думку Ю. Кобищанова, для Петра Величковського після смерті батька і старшого брата його рідний дядько Василь Григорович Магденко мав особливе значення і частково «посів у його дитячій свідомості місце, що належало батьківському образу»⁶⁹.

Старший син дядька прп. Паїсія, що доводився останньому двоюрідним братом, Андрій Васильович Магденко (1727–1795) починав кар'єру на посаді військового канцеляриста, потім гетьманом К. Розумовським був затверджений на уряді сотника Новосанжарської сотні, з 1762 р. служив на кордоні з Молдавією та Валахією, а під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. воював на Молдавському фронті у званні ротмістра, потім – секунд-майора Дніпровського пікінерського полку, командуючи великими зведеними загонами. У 1770 р. він відзначився при взятті м. Бендери, а в наступному році брав участь у генеральній битві під Бухарестом⁷⁰. Ще один двоюрідний брат прп. Паїсія Семен Васильович Магденко (1740–1793) обіймав у Полтавському полку посаду полкового осавула, мав чин бунчукового товариша, служив у Полтавській полковій канцелярії, потім

⁶⁴ Колосова В. П., Крекотень В. І. До питання про життя і творчість Івана Величковського. С. 12.

⁶⁵ Полтавщина: Енциклопедичний довідник / під ред. А. В. Кудрицького. Київ: Українська енциклопедія, 1992. С. 794; Кобищанов Ю. М. Полтавский род в переплетении культур. Москва, 2011. С. 14.

⁶⁶ Гордин Я. А. Мистики и охранители. Дело о масонском заговоре. Санкт-Петербург, 1999. С. 542.

⁶⁷ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. III. С. 251.

⁶⁸ Преподобный Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шушила С. В. С. 68.

⁶⁹ Кобищанов Ю. М. Полтавский род... С. 15.

⁷⁰ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. III. С. 251–252; Кобищанов Ю. М. Полтавский род... С. 17.

у Генеральній Військовій канцелярії і Малоросійській колегії, згодом отримав чин колезького асесора і посаду чернігівського розправного судді, пізніше – чин надвірного радника і першим в роду Магденко одержав право спадкове дворянство, а його рід був занесений у родовідну книгу дворянства Новгород-Сіверського намісництва⁷¹. Нащадки двоюрідних братів прп. Паїсія, його двоюрідні племінники, були досить заможними, мали власні маєтки і побудували блискучу військову і світську кар'єру. Під час російсько-турецької війни 1806–1812 рр. вони в офіцерських чинах воювали в Румунії, а один з них, Григорій Григорович Магденко, в 1808 р. протягом п'яти місяців виконував обов'язки квартир'єр-майора в Яссах⁷².

Повертаючись до розповіді про рідну сім'ю прп. Паїсія, відзначимо, що жила вона в Полтаві доволі безбідно. В с. Пушкарівка о. Іоанн Величковський мав 14 душ підданих⁷³. Серед іншого, був у них і постійний прибуток від належної їм частини млина в Нових Санжарах, розташованого на р. Ворсклі. Його придбав батько прп. Паїсія 12 грудня 1710 р. у своєї матері Марії Лукашівни. 23 жовтня 1716 р. він отримав від гетьмана І. Скоропадського універсал, що підтверджував його право на військову частину прибутків від цього млина⁷⁴.

Збереглися до наших днів й інші важливі документи, що допомагають більше дізнатися про батька прп. Паїсія, полтавського протопопа Іоанна Іоанновича Величковського П. Так збереглось його листування з Олексієм Петриною від 10 листопада 1708 р.⁷⁵ та з сотником Решетилівської сотні Полтавського полку Ієремією Федоровичем за 1717–1718 рр.⁷⁶. Серед матеріалів цієї справи є оригінал листа о. Іоанна від 22 січня 1718 р. з власноручним підписом і родовою печаткою. У ньому, зокрема, сказано:

«Обоих сторон то есть честнаго в Богу Господина отца наместника Решатилскаго и презвитеров тамошних Свято-Преображенского и Николаевского выслушавши контраверсии, около определенных ему отцу Могили от них парохиян; Якоже определение же честными людьми решетиловскими Самойлом Ризаченком, Леоном Шапочником заведомо[стью] его милости пана Сотника учинилося без похлебства ствержаем и на против них возмутителей выданных от нас универсале отцу наместнику вину выражанную непрем[енно] ставим, мел бы хто с помянутых священников, тех учиненный роздел касовати и чинити, в людях возмущение, такового и под запрещение от епитрахили именем архипастырским полагаем. Иван Величковский, протопоп Полтавский»⁷⁷.

Крім того, збереглася справа за 1721–1723 рр. про суперечки Катерини Старицької та її синів з о. Іоанном Величковським за село Горбанівку⁷⁸. Не виключено, що саме ці позови за маєтки стали причиною сильних переживань і передчасної смерті у 1726 р. ще дуже молодого о. Іоанна П (на 39-му році життя).

Щоб розуміти рівень спорідненості й становища сім'ї Величковських у Полтаві, варто також відзначити, що хрещеним батьком Петра Величковського (майбутнього старця Паїсія) був полтавський полковник Василь Васильович

⁷¹ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. III. С. 253; Кобищанов Ю. М. Полтавский род... С. 18.

⁷² Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. III. С. 253–260; Кобищанов Ю. М. Полтавский род... С. 18–19.

⁷³ Кривошея В. Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. Т. I. С. 292.

⁷⁴ Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. III. С. 249, прим.

⁷⁵ ІР НБУВ. Ф. 160 (Київська духовна академія). Спр. 1685. № 1079. Арк. 1.

⁷⁶ ІР НБУВ. Ф. 160. Спр. 1114–1116. Переписка сотника Решетилівського Ієремії Федоровича з полтавським протопопом Іоанном Величковським 1717–1718 рр. Арк. 1–6.

⁷⁷ Там само. Арк. 2.

⁷⁸ ЦДІАУК. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19422. Справа про суперечки Катерини Старицької та її синів з полтавським протопопом Іоанном Величковським за с. Горбанівка. 1721–1723 р. Арк. 1–81.

Кочубей (+1743)⁷⁹ – син генерального писаря і генерального судді Війська Запорізького Василя Леонтійовича Кочубея. Як вже було сказано, полки на той час в Україні були не лише військовими, але й адміністративно-територіальними структурами в державній системі Гетьманщини. Таким чином, Полтавський полк – це військова й адміністративно-територіальна одиниця України з центром у Полтаві, щось близьке до сучасної «області». Той факт, що хресним Петра Величковського доводилась людина, яка була першою особою Полтавського краю та однією з найвпливовіших людей в Лівобережній Україні, красномовно свідчить сам за себе щодо наявного стану та можливих перспектив кар'єрного росту Петра на майбутнє. До цього варто додати, що хресний, до всього іншого, був одружений з Анастасією Данилівною Апостол, донькою гетьмана Данила Апостола (нащадка молдавського боярського роду), а їх син і одноліток Петра Величковського – Семен Васильович Кочубей (1725–1779) згодом став ніжинським полковником, генеральним обозним Війська Запорізького, пізніше – генерал-майором, членом Малоросійської колегії і таємним радником. Інший його син – Павло Васильович (1738–1786) – мав звання статського радника і був одружений на Ульяні Андріївні Безбородько, сестрі канцлера Російської імперії князя О. А. Безбородька. А внук Василя Васильовича і син Павла Васильовича, князь Віктор Павлович Кочубей (1768–1834), був міністром внутрішніх справ Російської імперії, головою Державної ради і Комітету міністрів, а також канцлером Російської імперії⁸⁰.

Оскільки прп. Паїсій у своїй «Автобіографії» акцентує увагу на тому, що його хрещеним був полковник Василь Кочубей, це може означати, що він цьому надавав якогось особливого значення. Якби для нього це був пересічний факт, то він міг обійти його стороною, як це було з багатьма іншими моментами в його біографії.

Швидше за все, Петро Величковський був близько знайомий, а може й дружив у дитинстві, з синами свого хрещеного. І якби він продовжив лінію свого батька і діда, ставши настоятелем головного «градського собору» Полтави (спадщина, яка була закріплена за ним спеціальною грамотою київського митрополита Рафаїла Заборовського)⁸¹, то можна тільки припускати, які перспективи могли обіцяти йому спорідненість і близькість з настільки впливовими людьми. Але Петро Величковський свідомо обрав інший шлях. Чи підтримував він зв'язки та листування з синами свого хрещеного, ми не знаємо. Але, з огляду на те, що не так давно було відкрито маловідоме листування прп. Паїсія з кошовим отаманом Війська Запорізького Петром Калнишевським⁸², не можна виключити, що таке ж листування у старця могло бути й з Семеном Васильовичем і Павлом Васильовичем Кочубеями. Питання це залишається відкритим для подальших пошуків та досліджень.

З «Автобіографії» прп. Паїсія відомо також, що його рідна бабуся по матері була настоятелькою Покровського монастиря під Полтавою, де пізніше монахинями стали його мати (в чернецтві Іуліанія) і тітка (в чернецтві Агапія), рідна сестра матері. Крім того, у сім'ї Величковських ще через покійного батька були досить хороші зв'язки з київським митрополитом Рафаїлом (Заборовським), Тимофієм (Щербацьким) і багатьма іншими видатними церковними ієрархами і представниками козацької старшини, що також може свідчити про статус і

⁷⁹ Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. С. 68.

⁸⁰ Большая российская энциклопедия / С. Л. Кравец, Москва: Большая Российская энциклопедия, 2010. Т. 15. С. 533.

⁸¹ Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. С. 68.

⁸² Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь. С. 11–15; Шумило С. В. Маловідомі листи прп. Паїсія на Запорозьку Січ. С. 15–36.

становище Величковських.

Цікаво, що навіть наприкінці XVIII – на початку XIX ст. представників роду Величковських, і серед них прп. Паїсія, поминали в стародавньому Софіївському соборі Києва поряд з багатьма покійними видними ієрархами, представниками духовенства та української козацької старшини. Про це ми дізнаємося з Пом'яника Софії Київської, який вівся ченцями Київського Софіївського монастиря з 1760-х рр. і продовжував поповнюватися навіть після його ліквідації в 1786 р. аж до початку XIX ст. У цьому пом'янику зустрічається, серед іншого, такий запис:

«Род священноіерея Иоанна Величковского. Упокой Господи усопших раб Твоих во Царствии Твоем: Иакова. Афанасия. Феодора. Марии. Анны. Евдокии. Анастасии. Иеромонаха Лаврентия. Паисия. Климента. Леонтия. Акулины. Иеродиакона Виктора. Инокинъ Евпрасии. Алимпиады. Соломониады. Симеона»⁸³.

Згадані тут ієромонах Лаврентій і ієродиякон Віктор, очевидно, це рідні брати діда прп. Паїсія. Більшість згаданих тут імен ідентифікувати поки що не вдалося. Ім'я ієромонаха Паїсія в цьому поминанні покійних записано як такого, що упокоївся. Значить, запис був зроблений вже після його смерті в 1794 р. З цього можна зробити висновок, що якісь родичі прп. Паїсія підтримували з ним стосунки, а може, навіть їздили до нього в Румунію і були своєчасно поінформовані про кончину старця.

Цікавий факт – незабаро мпісля відходу Петра Величковського в Молдавію і Валахію там же опиняється і його далекий родич по борзнянській лінії, згаданий вище ніжинський полковник Іван Васильович Величковський. Про це свідчить запис у Києво-Печерському патерику, подарованому ігумену молдавського Косоуцького монастиря: «Сей патерик Иоанна Величковского, обозного полкового нѣжинского, доставшийся от родителя его, покойного Василия Величковского, протопопа борзенского, року 1741. Сей патерик даровал всечестнейшому отцу Петру Яковлеву, игумену монастиря Косоуцкого, землѣ Молдавской, Иван Василіевич Величковский, обозній полковий нежинский, рады спасенія и вѣчної памяти году 1749 февруарія 16 числа»⁸⁴. Цей факт О. Гейді дав привід припустити, що ніжинський полковник у 1749 р. міг розшукувати в молдавських і валаських монастирях свого далекого родича Петра Величковського⁸⁵.

Духовні пошуки на батьківщині предків

У 17-річному віці у Петра Величковського стався якийсь внутрішній перелом, в результаті чого він, покинувши навчання у Києво-Могилянській академії, в жовтні 1740 р. відправився в подорож по Десні до Чернігова і Любеча на батьківщину своїх предків.

Ще під час навчання в Києві духовним наставником собі він обрав досвідченого старця ієросхимонаха Пахомія з Києво-Братського монастиря, який багато років провів у мандрах і пустині. Під його духовним керівництвом Петро ще більше зміцнився у своєму бажанні повністю залишити світ і віддатися чернечому подвигу і мандрам. Причому разом з другом він дає обітницю не постригатися і не жити в заможних монастирях, де неможливо наслідувати «бідність Христову» і жити в нестяжанні, нестатках та відчуженості від цього світу.

Хто був цей старець ієросхимонах Пахомій, який зіграв таку важливу роль в життєвому виборі прп. Паїсія Величковського, достеменно невідомо. Віднайдення більш докладних відомостей про нього допомогло б доповнити відсутні факти як

⁸³ ІР НБУВ. Ф. 312. № 377с/705. Арк. 106 зв.

⁸⁴ Там само. Ф. 225. № 580.

⁸⁵ Гейда О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських... С. 382.

у біографії прп. Паїсія, так і його наставника. Відомо лише, що цей старець у 1736–1739 рр. жив при Києво-Братському Богоявленському монастирі, потім у 1739–1740 рр. з благословення київського митрополита служив при колишньому Ясському митрополиті-молдаваніні Антонії (Черновському-Пунтяну)⁸⁶, який залишив Молдавію в 1739 р. після укладення миру між Росією і Туреччиною і оселився в Києві при митрополичому будинку на Кудрявці. Уже в 1739–1742 рр. при тому ж колишньому Ясському митрополиті старець Пахомій жив при архієрейському будинку на території Борисоглібського монастиря в Чернігові, куди Антоній (Черновський-Пунтяну) був призначений правлячим архієреєм. Судячи з усього, старець Пахомій родом був з Чернігівщини і був близько пов'язаний з Любецьким монастирем та його ієросхимонахом Іоакимом, а може і сам якийсь час подвизався при Любецькому монастирі або його скитах. До цього старця Пахомія у Чернігів насамперед і відправився Петро Величковський, коли твердо вирішив стати на шлях чернецтва і странництва.

Свідомо чи ні, але в своїх мандрах на Чернігівщину прп. Паїсій повторив шлях свого знаменитого діда о. Іоанна Величковського, який був родом з Любеча і багато років служив у Чернігові при єпархіальній друкарні у високоосвіченого чернігівського архієпископа Лазаря (Барановича).

Поживши трохи у старця Пахомія в Чернігові, прп. Паїсій попросив у нього благословення на шлях странника (мандрівника), «щоб сподобитися святого чернечого образу». І знову збіг: старець Пахомій направляє його в Любеч, звідки родом був не тільки «засновник руського чернецтва» прп. Антоній Печерський, а й дід Паїсія о. Іоанн Величковський. Та й сам шляхетський рід Величковських, як зазначалося вище, саме в Любецькому старостаті здавна мав свої родові маєтки.

«Іди в святий монастир, недалеко віддалений від Любеча, батьківщини преподобного отця нашого Антонія Печерського. Знайди там всечесного ієросхимонаха отця Іоакима ... Він наставить тебе, бо дуже досвідчений», – такими словами напучував старець Пахомій Петра Величковського перед відправленням в мандрівку⁸⁷. І знову співпадіння: Любецький монастир на честь прп. Антонія Печерського був відновлений з руїн у 1694 р. за благословенням чернігівського архієпископа Лазаря (Барановича) близьким другом Іоанна Величковського (діда Паїсія) – видатним українським гравером по міді о. Інноцентієм (Іваном Щирським, 1650–1714). Від заснування й до самої смерті в 1714 р. він був ігуменом цієї обителі⁸⁸. Монастир височів на берегових кручах над Дніпром посеред дрімучих лісів чернігівського Полісся і цілком складався з дерев'яних будівель. До складу монастирського комплексу входили печера з дерев'яною церквою прп. Антонія, дерев'яний головний монастирський храм Воскресіння Христового, трапезна з дерев'яною церквою, келії неподалік від монастиря скит прп. Онуфрія⁸⁹. Число братії не перевищувало 7–8 осіб. З «Автобіографії» прп. Паїсія відомо, що на момент його прибуття до монастиря ігуменом у ньому був о. Никифор. Однак у Синодику Антоніївського Любецького монастиря о. Никифор вказаний як

⁸⁶ Антоний (Черновский). *Православная энциклопедия*. Т. 2, С. 652–653; Чучко М. Жизнь и деятельность митрополита Антония Пунтяну-Черновского († 1748) в северных волостях земли Молдавской и в провинции Буковина. *Русин*. 2012. № 3 (29). С. 91–105.

⁸⁷ Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. С. 96.

⁸⁸ Степовик Д. Іван Щирський. Київ, 1988. С. 24; Гейда О. Спадщина Івана та Паїсія Величковських... С. 380.

⁸⁹ Мицик Ю. Відновлення Антонієвих печер у Любечі 17 ст. *Київська Старовина*. 1996. № 2–3. С. 78–82; Бондар О., Веремейчик О., Кондратьєв І. До історії Любецького Антоніївського монастиря: результати та перспективи досліджень. *Чернігівські старожитності: зб. наукових праць*. Чернігів, 2016. С. 14–21; Бондар О. Веремейчик О. Осадчий Є. Онуфріївський скит біля Любеча. *Могилянські читання*. 2010. *Збірник наукових праць*. С. 335–338.

намісник обителі⁹⁰. Цим, ймовірно, й пояснюється той факт, що обителлю він керував нетривалий час, поки не був присланий до Любеча новий ігумен. Про о. Никифора відомо, що прізвище він мав Кохановський і, судячи з усього, походив зі шляхетського козацько-старшинського роду Кохановських⁹¹. Прп. Паїсій залишив найдобріші спогади про нього. Однак невдовзі ігуменом обителі був поставлений випускник Києво-Могилянської академії Герман (Загоровський)⁹². При ньому молодий подвижник не зміг вжитися з новими порядками і змушений був покинути Любецький монастир.

Також Паїсій серед братії Любецького монастиря згадує ієросхимонаха Іоакима та ієромонаха Аркадія. Імен інших братів він не вказує, однак видно, що їх було небагато. Найімовірніше, у свій час у Любецькому монастирі, як уже було сказано, подвизався ієросхимонах Пахомій, який і направив Петра Величковського до цієї обителі до свого близького друга і сподвижника ієросхимонаха Іоакима.

З усього видно, відвідування батьківщини діда не було випадковим у мандрах Петра Величковського. У його спробах розібратися всередині самого себе і остаточно визначитися з подальшим життєвим вибором це могло мати якесь особливе значення. І хоча даний момент не відображений настільки очевидно в «Автобіографії» преподобного, немає підстав вважати, що такі «збіги» були всього лише випадковістю.

Не виключено, що відхід Паїсія до Чернігова і Любеча був пов'язаний з якимись його внутрішніми пошуками. Рано втративши батька і, можливо, намагаючись позбутися материнської опіки, він йде на батьківщину своїх предків по батьківській лінії. Пошуки ці могли мати не тільки духовний характер. Розібратися з самим собою, зі своїм родоводом, хто він і звідки – це теж прояв внутрішніх шукань, які міг переживати молодий послушник.

Як би там не було, але свій шлях першого чернечого послуху Величковський почав саме на Чернігівщині, на батьківщині своїх предків, там, де колись народився і прп. Антоній Печерський. Звідси, подібно засновнику давньоруського чернецтва, він і почав свої мандри по Україні, Молдо-Валахії й Афону.

References

Antonijevskij Liubechskij muzhskoj monastyr [St. Anthony Liubech Monastery for men]. (1860). *Chernigovskije gubernskie vedomosti. Chast neofitsyalnaja – Chernihiv Province Bulletin. Part Unofficial*. № 36.

Antonijevskij Liubechskij muzhskoj monastyr [St. Anthony Liubech Monastery for men]. (1860). *Chernigovskije gubernskie vedomosti. Chast ofitsyalnaja – Chernihiv Province Bulletin. Part Official*. № 40.

Antonijevskij Liubechskij muzhskoj monastyr [St. Anthony Liubech Monastery for men]. (1860). *Chernigovskije gubernskie vedomosti. Chast neofitsyalnaja – Chernihiv Province Bulletin. Part Unofficial*. № 48.

Bondar, O., Veremeichyk, O., & Kondratiev, I. (2016). Do istorii Liubetskoho Antoniiivskoho monastyria: rezultaty ta perspektyvy doslidzhen [To the history of St. Anthony Liubech Monastery: results and prospects of research]. *Chernihivski starozhytnosti – Chernihiv Antiquities*.

Bondar, O., Veremeichyk, O., & Osadchyi, Y. (2010). Onufriivskiy skyt bilia Liubecha [Onufrievsky monastery near Liubech]. *Mohylianski chytannia – Mohyla lectures*. Kyiv, Ukraine.

Heida, O. (2015). Spadshchyna Ivana ta Paisiia Velychkovskiykh ta poshyrennia idei isykhazmu na Chernihivshchyni u druhii polovyni XVII – na pochatku XVIII st. [Legacy of

⁹⁰ Синодик Антониевского Любечского монастыря. *Черниговские губернские ведомости*. 1857. Часть неофициальная. № 38. С. 321; К истории Любечского Антониевского мужского монастыря. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям*. 1888. Часть неофициальная. № 4. С. 104–105.

⁹¹ Кривошея В. В., Кривошея О. В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський. Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. Київ, 2008. Вип. 16. С. 84–91.

⁹² Синодик Антониевского Любечского монастыря. С. 321; Антониевский Любечский мужской монастырь. *Черниговские губернские ведомости*. 1860. Часть неофициальная. № 36. С. 261; 1860. отдел второй. Часть официальная. № 40. С. 289; 1860. Часть неофициальная. № 48. С. 347.

Paicy and Ivan Velichkovsky and the spread of the idea of Hesychasm in Chernihiv in the second half of the 17th and early 18th centuries]. *Afonskoje nasledije: nauchnyj almanakh – The Athonite Heritage: Scientific Anthology*. Issue 1–2. Kyiv–Chernihiv, Ukraine: Izdanie Mezhdunarodnoho instituta afonskoho nasledija v Ukrainie.

Hordin, Y. A. (1999). *Mistiki i okhraniteli. Delo o masonskom zagovore* [Mystics and guards. The case of the Masonic conspiracy]. St. Petersburg, Russia.

Zhhun, P. B., & Zhhun, M. A. (2008). *Skhyarkhymandryt Paysyy (Velychkovskyy) Nyametskyy* [Schiarchimandrite Paisy (Velichkovsky)]. *Prin ortodoxie si umanizm spre reintegrarea Moldovei. Materialele Conferinței Științifico-Teologice*. Chișinău, Moldova.

Zhytije i pisanija moldavskogo startsa Paisija Velichkovskogo s prisovokuplenijem predisloviy na knigi sv. Grigorija Sinaita, Filofeja Sinajskogo, Isikhija Presvitera i Nila Sorskogo, sochinennykh drugom ego i sopostnikom, Startsem Vasilijem Polianomerulskim, o umnom trezvenii i molitve [The Life and Writing of the Moldavian Elder Paisy Velichkovsky...]. (1847). Moscow, Russian Empire : izdanye Kozelskoj Vvedenskoj Optinoj Pustyni.

Letopys sobytij v Yugo-Zapadnoj Rossii v XVII veke [Chronicle of events in Southwest Russia in the 18th century]. (1855). (Vol. 3). Kyiv, Russian Empire.

Lyst Varlaama Yasynskoho do Lazaria Baranovycha [The letter from Varlaam Yasinsky to Lazar Baranovich]. (1972). *Ivan Velychkovskiy. Tvory – Ivan Velichkovsky. Works*. Kyiv, UkrSSR: Naukova dumka.

Kobyshchanov, Y. M. (2011). *Poltavskij rod v perepletanii kultur* [Family from Poltava in interweaving cultures]. Moscow, Russia.

Kolosova, V. P., & Krekoten, V. I. (1972). *Do pytannia pro zhyttia i tvorchist Ivana Velychkovskoho* [To the question about Life and creation of Ivan Velichkovsky]. *Ivan Velychkovskiy. Tvory – Ivan Velichkovsky. Works*. Kyiv, UkrSSR: Naukova dumka.

Kondratiev, I., & Kryvosheia, V. (1999). *Narysy istorii Chernihivshchyny periodu kozatstva: Liubech* [Essays on the history of Cossack period Chernihivland: Liubech]. Kyiv, Ukraine.

Kondratiev, I. (2014). *Liubetske starostvo (XVI – seredyna XVII st.)*. Chernihiv, Ukraine.

Kryvosheia, V. V. (2008). *Kozatska elita Hetmanshchynyn* [The Cossack elite of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.

Kryvosheia, V. V., & Kryvosheia, O. V. (2008). *Ukrainska kozatska starshyna. Stanislav Kokhanovskiy* [Ukrainian Cossack Elder. Stanislav Kokhanovsky]. *Hileia*, 16.

Takhiaos, A.-É. (1994). *Predvartelnyy spysok polnoy bybyohrafyy o sv. Paysyy Velychkovskom* [Preliminary list of bibliography about the St. Paisy Velichkovsky]. *Cyrrilomethodianum*, 1993–1994, № 17–18.

Tachiaos, A.-E. N. (1986). *The Revival of Byzantine Mysticism Among Slavs and Romanians in the XVIIIth Century. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (1722–1794)*. Thessaloniki, Greece.

Ohienko I. (1999). *Paisii Velychkovskiy. Zhyttiypysy velykykh ukrainsiv – Biographies of great Ukrainians*. Kyiv, Ukraine: Lybid.

Velychkovskiy, P. (2016). “Povist pro sviaty sobor” ta malovidomi lysty [The story of the holy cathedral and little-known letters]. S. V. Shumylo (Ed.). Kyiv, Ukraine: Vydavnychyy viddil UPTS.

Poltavshchyna: Entsiklopedychnyy dovidnyk [Poltavaland: Encyclopedic reference book]. (1992). Kyiv, Ukraine: Ukrainska entsyklopediia.

Kryvosheia, V. V. (2012). *Ukrainske kozatstvo v natsionalnii pamiaty. Chernihivskiy polk : u 2 t.* [Ukrainian Cossacks in national memory. Chernihiv Regiment : in 2 vol.]. (Vol. 1). Kyiv, Ukraine: DP «NVTS «Priorytety».

Modzalevsky, V. L. (1914). *Malorossiiskij rodoslovnik* [Little Russian pedigree]. (Vol. 4). St. Petersburg, Russian Empire.

Sinodik Antonijevskogo Liubetshskogo monastiria [Synodic of the St. Anthony Liubech Monastery] (1857). *Chernigovskije gubernskie vedomosti. Chast neofitsyalnaja – Chernihiv Province Bulletin. Part Unofficial*. № 38.

Chetverikov, S. (2006). *Moldavskij starets Paisij Velichkovskij: ego zhyzn, uchenije i vliianije na pravoslavnoje monashestvo* [Moldavian Elder Paisy Velichkovsky: his life, teaching and influence on Orthodox monasticism]. Minsk, Belarus.

Chuchko, M. (2012). *Zhyzn i deiatelnost mitropolia Antonija Putnianu-Chernovskogo (†1748) v severnykh volostyakh zemly Moldavskoy y v provyntsyy Bukovyna. Rusyn*. № 3 (29).

Shumylo, S. V. (2016). *Avtobiografii prp. Paisiia – vyznachna pamiatka ukrainskoi dukhov-*

noi literaturey XVIII st. [The autobiography of ven. Paisy Velichkovsky]. *Prepodobnyi Paisii Velichkovskiy. "Povist pro sviaty sobor" ta malovidomi lysty.* S.V. Shumylo (Ed.). Kyiv, Ukraine: Vydavnychyy viddil UPTS.

Shumylo, S. V. (2015). Prp. Paisiy Velichkovskiy i Zaporozhskaya Sech. Maloizvestnyye pisma prp. Paisiya Velichkovskogo k Koshevomu atamanu Voyska Zaporozhskogo Petru Kalnyshhevskomu [Ven. Paisy Velichkovsky and Zaporizhzhya Sich. Little-known letters of Paisy Velichkovsky to the ataman Petro Kalnyshevsky]. Kyiv–Serpukhov: Mezhdunarodnyy institut afonskogo naslediya v Ukraine; «Naslediye Pravoslavnogo Vostoka».

Shumylo, S. V. (2017). Neizvestnoye pismo prp. Paisiya Velichkovskogo za 1763 g. i drugiye dokumenty, kasayushchiyesya yego igumenstva v monastyre Simonopetra. *Afonskoje nasledije: nauchnyy almanakh – The Athonite Heritage: Scientific Anthology.* Issue 5-6. Kyiv–Chernihiv, Ukraine: Izdaniye Mezhdunarodnogo instituta afonskogo naslediya.

Shumylo, S. V. (2017). Prp. Paisiy Velichkovskiy i popytka vossozdaniya Rusika v monastyre Simonopetra: neizvestnyye pisma s Afona. *Rus–Svyataya Gora Afon: Tsyacha let dukhovnogo i kul'turnogo yedinstva. Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii v ramkakh yubileynykh torzhestv, priurochennykh k prazdnovaniyu 1000-letiya prisutstviya russkogo monashstva na Afone, 21–23 sentyabrya 2016 g.* Moscow, Russia.

ARPM (Arkhiv Ruskogo na Afoni Pantelejmonova monastirja) – ARPMA (Archives of the Russian Panteleimon Monastery on Athos). Op. 10. Spr. 1. Dok. A000083.

BAN (Biblioteka Rosijskoj akademii nauk) – LAS (Library Russian Academy of Science). F. 13.3.26. (Yatsimirskiy № 58).

IR NBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho) – MI VNLU (Manuscript institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine). F. 160. Spr. 1114–1116.

IR NBUV – MI VNLU. F. 312, Spr. 377s/705.

TsDIK Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv) – CSHAK of Ukraine (Central State Historical Archives of Ukraine in the city of Kyiv). F. 51. Spr. 19422.

Шумило Сергій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Афонська спадщина», директор Міжнародного інституту афонської спадщини в Україні (вул. Велика Васильківська, 126, м. Київ, 03150, Україна).

Shumylo Serhii V. – Editor-in-Chief of the scientific anthology «The Athonite Heritage», Director of The International Institute of the Athonite Legacy (126 Velyka Vasylkivska Street, Kyiv, 03150, Ukraine).

E-mail: institute@afon.org.ua

TO THE QUESTION OF THE ORIGIN OF THE FAMILY OF VEN. PAISY VELICHKOVSKY AND HIS RELATION WITH CHERNIHIV REGION

The article is dedicated to the prominent Ukrainian ascetic, spiritual and cultural figure, writer and translator, Ven. Paisy Velichkovsky (1722–1794). In particular, the pedigree of Paisy Velichkovsky and his links with the Chernihiv region are explored in detail. The article reflects that Paisii Velichkovsky and his family are the bright representatives of the families of Ukrainian Cossack priests and ecclesiastical and cultural figures of the late XVII–XVIII centuries who had an ancient noble lineage. Although it is generally accepted that this genus comes from the Poltava region, studies of genealogies of the Ukrainian Cossack elders show that the original “nest” of the Cossack-noble family Velichkovsky is concentrated in Liubech, in the Chernihiv region. In particular, the Poltava branch of the Velichkovsky family begins with the famous Ukrainian writer and priest Ivan Velichkovsky, who moved to Poltava from Chernihiv around 1687. For many centuries, the ancestral nest of the noble Velichkovsky family was Liubech. Attention is drawn to the fact that the path of the first monastic obedience Paisii Velichkovsky started from the Chernihiv region, in Liubech. It was here, in the homeland of his ancestors, that he left first when he left his studies at the Kyiv-Mohyla

Academy.

It is possible that Paisy's departure to Chernihiv and Liubech was related to some of his internal searches. Having lost his father early, and possibly trying to get rid of maternal care, he goes to his father's ancestral homeland. These searches could not only be spiritual in nature. To deal with yourself, with your ancestry, who he is and where from – this is also a manifestation of the inner quest that a young novice could experience.

Keywords: Paisy Velichkovsky, Ivan Velichkovsky, Hryhoriy Magdenko, Rodovid, Chernets, Monastery, Poltava, Poltava region, Poltava regiment, Liubech, Chernihiv, Chernihiv region, Chernihiv regiment.

Дата подання: 13 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило С. До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського і його зв'язки з Чернігівщиною. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 144–163. DOI: 10.5281/zenodo.3732595.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2020). Do pytannia pro pokhodzhennia rodu prp. Paisiia Velychkovskoho i yoho zviazky z Chernihivshchynoiu [To the question of the origin of the family of Ven. Paisy Velichkovsky and his relations with Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 144–163. DOI: 10.5281/zenodo.3732595.

УДК 94 (477.51)

о. Юрій Мицик

●

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА ТА ОБРАННЯ РЕКТОРА КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ КОЛЕГІЇ У 1693 Р.

DOI: 10.5281/zenodo.3732599

© Ю. Мицик, 2020. CC BY 4.0

Метою дослідження є введення до наукового обігу нових джерел особистого характеру, що стосуються гетьмана І. Мазепи. Першочергову роль відіграє лист до київського митрополита Варлаама Ясинського від 1693 р., у якому можна віднайти нові дані про перебіг подій під час обрання ректора Києво-Могилянської колегії. Опрацювання інформації з першоджерел базується на загальнонаукових методах аналізу та індукції. Наукова новизна роботи зумовлена підготовкою публікації та введенням до наукового обігу трьох раніше невідомих архівних джерел, автором яких є гетьман І. Мазепа.

Ключові слова: Іван Мазепа, Києво-Могилянська колегія, ректор, листування.

Гетьмана Івана Мазепу в царські й особливо в радянські часи історики замовчували або ж оббріхували чи згадували вороже. Лише в самостійній Україні про нього все більше пишуть, причому прагнуть очистити його від потоку наклепів та фальсифікацій, друкують величезну документальну спадщину гетьмана (все ж таки тримав булаву 22 роки – найдовше з усіх гетьманів, якщо не рахувати Орлика, який більшість свого життя провів на еміграції і фактично не мав влади в Україні). Так, Іван Бутич (на жаль, вже покійний) видав двотомник його універсалів, а В. Станіславський – двотомник його листів¹. Але науковці виявляють нові й нові універсали й листи гетьмана, які запроваджуються до наукового обігу переважно на сторінках «Сіверянського літопису».

Цього разу на початку 2020 р. в Інституті рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського у Києві (далі – ІР НБУВ) нашу увагу привернув рукопис відомого дореволюційного дослідника життя й діяльності св. Петра Могили С. Голубєва. Цей збірник складається з копій, знятих з оригіналів московських архівів, насамперед з фондів «Малороссийские дела» та «Малороссийский приказ», які нині зберігаються у складі РДАДА – Російського державного архіву давніх актів у Москві². Є тут документи, що стосувалися Києво-Могилянської академії, зокрема, лист 1693 р. І. Мазепи до київського митрополита Варлаама Ясинського. У ньому йшлося про обрання нового ректора «могилянки» та ігумена

¹ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина 1. Київ–Львів, 2002. 768 с.; Те саме. Частина 2. Київ–Львів, 2006. 800 с.; Листи Івана Мазепи 1687–1691 / Відп. ред. В. Смолій; Упорядн. та авт. передм. В. Станіславський. Т. 1. Київ, 2002. 480 с.; Листи Івана Мазепи 1691–1700 / Відп. ред. В. Смолій; Упорядн. та авт. вступ. дослідж. В. Станіславський. Т. 2. Київ, 2010. 751 с.

² Інститут рукописів Національної бібліотеки імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 194. № 136.

Богоявленського Братського монастиря. На цю посаду кандидувався ігумен Київського Свято-Микільського Пустинного монастиря, майбутній київський митрополит Йоасаф Кроковський. Гетьман високо оцінював останнього, котрого, напевно, знав особисто, дав йому стислу, але красномовну характеристику. Поза сумнівом, це остаточно переконало митрополита у правильності вибору, і він затвердив Кроковського як ігумена Братського монастиря і ректора колегії 30 (20) січня 1693 р. У своєму листі, датованого тією ж датою, Ясинський високо оцінив заслуги Кроковського³, відзначивши зокрема: «по нашому же пастырскому благословию, а по соизволению, данному на письме ясневельможного... Ивана Мазепы, гетмана..., особенного тому монастырю Братскому обновителя, промысленника и благодителя, и по совету ... отцев соборных митрополии Киевской», Кроковський, який «четыредесятным учением философии и единопольным учением богословия, кроме низайших с початку нескольких десятков лет в школах явно во славу Божию потрудившемуся..., сохраняя давния строительные грамоты и права от святой памяти ... Петра Могилы... Братскому монастырю наданные..., дабы могли расширяться науки свободные, дабы множились люди учения к защищению церкви православной...». У першому ж листі Кроковського після обрання він, зокрема, відзначав роль монастирів у Новгороді-Сіверському і Чернігові (Іллінський), київських митрополитів, починаючи від Петра Могили, деяких ігуменів та єпископів, в т. ч. чернігівського архієпископа Лазаря Барановича⁴.

Таким чином, маємо ще один факт, який засвідчує важливу роль гетьмана Мазепи як покровителя української православної церкви і культури. Варто навести і вищезгаданий лист Мазепи.

1693, січня 23(13). Батурин. Лист гетьмана Івана Мазепи до київського митрополита Варлаама Ясинського.

«В листу гетманском к митрополиту киевскому написано:

Как всегда я вседушно желаю того, дабы школ братских киевских совершенно было чиновное правление, чтоб к пожитку всей малороссийской Украині от них добрые происходили плоды, так и нынешнему совершенному отцев братских избранию и соборному постановлению, также и вашей святости пастырскому благословию, дабы же честный отец Иоасаф Кроковский, игумен монастыря Никольского, при своем игуменском начале был и ректором братским, совершенно не спорю, понеже знаю, что он, пречестны отец Кроковский, игумен никольский, человек совершенно научен, богобоязлив, зело разумен и статочной, паче иных з тим обоим началам удовольствовать и чином при их належании правити возможен. Так и я даю мое соизволение к тому, дабы он принял тот ректорской начал без всякого препятія. Изволь честность твоя пастырское ему свое подать благословение, дабы то избрание діло не медлясь взяло свое совершенство. То я предложив, вручаю себе вашей пастырской милости, благостыни и святым молитвам.

Из Батурина генваря в 13 день 1693 году.

Вашей святости желателной в Дусі Святом сын и слуга повольной Иван Мазепа, гетман Войска их царского пресвітлого величества Запорожского»
(ІР НБУВ. Ф. 194. № 136. Арк. 51–51 зв. Копія кінця ХІХ ст.)

³ Голубев С. Киевская Академия в конце XVII – начале XVIII столетий. Киев, 1901. С. 54 (прим. 19). Тут лист Ясинського був повністю надрукований.

⁴ ІР НБУВ. Ф. 194. № 136.

Додаток

Коли вже публікація готувалася до друку, автором було виявлено два невідомі раніше універсали І. Мазепи, котрі, враховуючи наукову значимість документів гетьмана, запроваджуються до наукового обігу в рамках цієї археографічної студії.

№ 1

1693, червня 21 (11). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Их царского пресвітлого величества Войска Запорозкого гетман Иван Мазепа.

Ознаймуем сим нашим писанем пну Ивану Мировичу, полковникові переяславському, старшині полкової, сотником, атаманом и всему старшому и меншому того полку товариству и посполству. Поневаж прошлых ст Воскресения Гспдня яко занятого гетмана з старшиною войсковою енеральною и самих в. мстей панов полковников обраного, так и всего знатнійшого товариства и посполства ухвалою, зостала скасована и отставлена, якої термін, в интересах наших выраженный, в сем року скончиться, а на том такое зезволенем общим учинилося постановлене, жебы з шинков горілчаных на заплачу полкам охотничким комонным и піхотным и на иные розные росходы войсковие збырана была сумма так грошовая, якая з прибылей арендовых до скарбу войскового доходила. Теды з умислу засилаючи вас сим листом нашим, пилно міти хочем и приказуем, абысте зо всіх полку воего городов старалися без жадное мешкоты оную сумму, которыї горілчаным промыслом бавятся и шинки горілчаный держатимут, подлуг учиненного постановления збирати и присилати к нам в Батурин. Тое однак докладаем и пилно варуем, абы люде тиї посполитиї, которыї своїх вынниц не мают, а горілчаным помислом не хотят бавитися и оною шинковати, не были до складки тоей раты грошовой насилием примушаны и притяганы, але хто тими горілчаными промыслами и шинковим орудоватимет, шукаючи собі з них прибелы, тот мает кождый належитую вложенню от себе повинность складати и отдати. Якую волю нашу рейментарскую виразивши и повторе о тое приказавши, Гсду Бгу вас всіх поручаем.

Дан в Батурині юня 11 1693 року.

Звыш менованный гетман Иван Мазепа рукою власною».

(Національний музей історії України. Відділ рукописів. № РД-3096. Оригінал)

№ 2

1697, травня 27 (16). – Батурин. – Універсал гетьмана Івана Мазепи.

«Его царского пресвітлого величества Войска Запорожского гетман Иоан Мазепа.

Его ж царского пресвітлого величества Войска Запорожского всей старшині и черні, а особливе сотникові глуховському и кождому, кому о том відати належит, ознаймуем, иж подавал нам, гетману, свою челобитную сівской розрядной изби подячей Авксентий Азаров, просячи нас, абисьмо позволили ему на реці Клевень в урочищах повышей рылских поміщиковых земель, а ниже річки Сухой Клевені будучих межи одним великороссийским, комарицких салдат, села Клевені, а другим нашим войсковым уезду Глуховского села Сопича берегами, новозаняти греблю и на ней построить млин по силі воды. А так мы, гетман, принявши у себе в той міре его, Авксентиеву, к нам занесеную прозьбу, сым нашим універсалом позволяем ему на том місцу новозаняти греблю и на ней строїти млын ку вспартю гспдрства своего. В чом абы ему нихто з старшины и черні не важилися чинити перешкоды міти хочем и приказуем. Варуем однак пылно, абы он, Авксентий, тым своїй греблі занятъем людских сіножатей и лісовых кгрунтов не подтопил.

Дан в Батурині мая 16 року 1697.

В подлинном тако:

Звыш именованный гетман рукою власною».

(ЦДІАК Ф. 1633. Оп. 1. № 51. Арк. 27. Внизу документа намальоване коло, всередині якого написано: «місто печати». Інший список цього універсалу міститься в цій же справі на с. 2. Відмінностей між списками майже немає, хіба що написано не «місто печати», а «місто печати войсковою»).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

HETMAN IVAN MAZEPA AND THE ELECTION OF RECTOR OF THE KYIV MOHYLA COLLEGIUM IN 1693

The purpose of the study is to introduce into the circulation of personal origin new sources relating to Hetman I. Mazepa. The letter to the Kyiv Metropolitan Varlaam Yasynsky from 1693 plays a primary role, in which it is possible to find new data on the peculiarities of the election of the new Rector of the Kyiv-Mohyla Collegium. The processing of information from primary sources was based on common scientific methods of analysis and induction. The scientific novelty of this work is the publication and introduction into the scientific circulation of three previously unknown archival sources authored by Hetman I. Mazepa.

Keywords: Ivan Mazepa, Kyiv-Mohyla Collegium, Rector, correspondence.

Дата подання: 20 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа та обрання ректора Києво-Могилянської колегії у 1693 р. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 164–167. DOI: 10.5281/zenodo.3732599.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. (2020). Hetman Ivan Mazepa ta obrannia rektora Kyievo-Mohylianskoï kolehii u 1693 r. [Hetman Ivan Mazepa and the election of rector of the Kyiv Mohyla Collegium in 1693]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 164–167. DOI: 10.5281/zenodo.3732599.

Наталія Реброва

НОВІ ВІДОМОСТІ З ІСТОРІЇ САДИБИ КОЧУБЕЇВ У БАТУРИНІ

DOI: 10.5281/zenodo.3732606

© Н. Реброва, 2020. CC BY 4.0

Мета дослідження полягає у з'ясуванні історії садиби родини Кочубеїв у колишній гетьманській столиці – Батурині. У процесі підготовки публікації було використано загальнонаукові (типологізації, класифікації, систематизації) та історичні (історико-генетичний, проблемно-хронологічний) **методи**. **Наукова новизна** зумовлена запровадженням до наукового обігу нововиявлених документів з історії садиби Кочубеїв у Батурині, що зберігаються у Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі.

Ключові слова: Батурин, родина Кочубеїв, Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця».

На території Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця», у середмісті Батурина знаходиться так звана Кочубеївщина – пам'ятка садово-паркового мистецтва XVII–XVIII ст. Свою назву це урочище одержало від прізвища відомого військово-політичного діяча Української козацької держави В. Кочубея, який за гетьмана І. Мазепи обіймав уряди генерального писаря (1687–1699) та генерального судді (1699–1708).

У парку зберігся будинок В. Кочубея – пам'ятка житлової архітектури тієї доби, що правда видозмінена у процесі перебудов протягом другої половини XIX–XX ст.²

Взаємини між В. Кочубеєм та І. Мазепою під впливом різних обставин згодом погіршилися, і він разом з полтавським полковником І. Іскрою написав донос цареві Петру I на свого патрона, за що був заарештований і страчений. Проте після переходу І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII В. Кочубей та І. Іскра були реабілітовані й перепоховані у Києво-Печерській Лаврі. Водночас родині Кочубеїв було повернуто конфісковані маєтності й, зокрема, садибу у Батурині.

Останній гетьман України К. Розумовський, який планував повернути Батурину столичний статус, викупив садибу В. Кочубея у його нащадків і, за переказами, полюблив відпочивати у старовинному парку. За його наказом були зроблені прибудови до будинку і споруджені господарські будівлі. Після смерті екз-гетьмана його маєтності у Батурині успадкував його третій син А. Розумовський. Дипломат і меценат, він більшу частину часу проводив за кордоном і фактично занапастив батьківську садибу, яка зрештою у 1854 р. перейшла до Міністерства державного майна.

Саме в цей критичний для садиби момент у справу втрутився праправнук

¹ Батурин: історія в пам'ятках. Путівник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Ніжин: Видавництво «Аспект-Поліграф», 2008. С. 28–42.

² Реброва Н. Будинок генерального судді В. Кочубея: історія пам'ятки. *Сіверянський літопис*. 2013. № 4-6. С. 65–70.

В. Кочубея дійсний таємний радник А. Кочубей. У 1856 р., «желая упрочить за своим родом дорогое для нас место», він звернувся до імператора Олександра II з клопотанням дозволити Міністерству державного майна продати йому колишній маєток Кочубеїв у Батурині. Відповідь, яка незабаром надійшла зі столиці, містила опис Кочубеївщини та усіх будівель, які збереглися натовді. Слід зазначити, що казенні землі не підлягали продажу, але з волі імператора для родини Кочубеїв було зроблено виняток. Як свідчить купча, у 1859 р. садиба дісталася синові А. Кочубея капітану лейб-гвардії П. Кочубею, згодом відомому громадському діячу, голові Російського технічного товариства.

Документи, що публікуються, ставлять крапку у питанні про час і обставини повернення у власність Кочубеїв садиби у Батурині. Крім того, вони стануть у пригоді для систематизації та атрибуції матеріалів, виявлених під час археологічних досліджень, які тривають на території Кочубеївщини. Нарешті, представлені документи вкотре актуалізують питання щодо виявлення і збереження історичної спадщини, зокрема, садибних будинків представників соціально-політичної еліти Північного Лівобережжя.

Текст документів подається мовою оригіналу згідно з нормами сучасного російського правопису зі збереженням фонетичних та стилістичних особливостей оригіналу. Нерозібрані місця в тексті позначені трикрапкою у квадратних дужках [...]. Археографічне опрацювання здійснене на підставі чинних правил передачі тексту документів XIX – початку XX ст.

№ 1

Клопотання А. В. Кочубея до імператора Олександра II щодо купівлі маєтку Кочубеївщина у Батурині у Міністерства державного майна

1856 р.

Ваше Императорское Величество
Всемиловейший Государь

Черниговской губернии, Конотопского уезда, в местечке Батурине, бывшем резиденцией малороссийских гетманов, находится усадебный грунт земли (9 десятин, 1632 квадратных сажень) с небольшим садом и постройками, называемый Кочубеевщина. В последнее время земля эта входила в состав имений фельдмаршала графа Разумовского³, состоявших за долги в казенном управлении и перешедших в 1854 году в ведомство Министерства государственных имуществ. Происходя по матери моей из рода Разумовских⁴, я мог бы в свое время воспользоваться предоставляемым законами правом выкупа всего имения, но денежные средства мои не позволили мне это привести в исполнение. Таким образом, в ведомство Министерства государственных имуществ перешел со всем имением Разумовского и означенный грунт земли, имеющий для рода Кочубеев особое значение. Земля эта принадлежала в конце XVII-го века пращуру моему, генеральному судье Войска Запорожского Василию Леонтьевичу Кочубею, который сделался жертвою преданности своей императору Петру Великому. Еще и поныне сохранились развалины каменного дома, в котором жил Кочубей, погибший мученическою смертью от руки Мазепы. Несмотря на перемены

³ Розумовський Кирило Григорович (1728–1803) – останній гетьман Лівобережної України (1750–1764), граф, генерал-фельдмаршал.

⁴ Насправді Олена Василівна Туманська, мати Аркадія Васильовича Кочубея, не мала родинних зв'язків з Розумовськими.

владельцев, грунт этот оставил за собою до сего дня название Кочубеевщины, название, хранимое преданием.

Желая упрочить за своим родом дорогое для нас место, осмеливаюсь всеподданнейше просить Ваше Императорское Величество всемилостивейше позволить Министерству государственных имуществ продать мне означенные на представляемом при сем плане 9 десятин, 1632 квадратных сажень земли с находящимся на них старым строением.

*Російський державний історичний
архів у Санкт-Петербурзі. Ф. 971.
Оп. 1. Спр. 95. Арк. 5–6. Оригінал.*

№ 2

**Відповідь чиновника Міністерства державного майна
П. Халанського на клопотання А. В. Кочубея,
яка містить опис маєтку Кочубеївщина**

8 серпня 1856 р.

Милостивый Государь
Аркадий Васильевич!

Усадебный грунт с садом, называемый Кочубеевщина, находится Черниговской губернии Конотопского уезда в местечке Батулин, при почтовой дороге, прилегающей от г. Чернигова до г. Полтавы.

Он заключает всего пространства земли 9 десятин 1632 квадратных сажень, т.е. под двором и строениями 1 десятина 288 саж., под огородами 1 десятина 1704 саж., под фруктовым садом 4 десятин 1944 саж., под оврагом с кустарником 1 десятина 1488 саж. и под озером 1008 квадратных сажень(*).

На описываемой усадьбе остался один угол каменного дома, принадлежащего, по преданиям старожил, Василию Леонтьевичу Кочубею. Наружность и старинная архитектура сего строения свидетельствуют о его древности. Оно построено в длину на 8 и шириною в 5 сажень; к нему вместо разрушившегося построен за времен графа Разумовского деревянный дом для помещения главного вотчинного управления, длиною в 20, шириною в 5 сажень, оцененный при поступлении в ведомство Государственных имуществ в 360 руб. сер.; при нем флигель деревянный, длиною в 6½, шириною в 4 сажени, оцененный в 160 руб., второй флигель деревянный, длиною в 10, шириною в 4½ сажени, оцененный в 125 руб.; в саду баня деревянная, длиною 6½ шириною 3 сажени, оценена в 120 руб., да экономических построек 3 по оценке на 132 руб.

По люстрационному назначению дом, флигель первый и конюшню предположено оставить под помещение сельского управления и сельских училищ, а остальные строения для продажи на слом, как ненужные для имения при оброчном его положении.

Положение о люстрации не включает правила об оценке земли на вечность потому, что казенные земли не подвергаются продаже; но ежели принять цены, существующие в Черниговской губернии, на подобного рода угодья, то полагая десятину по 45 рублей составит 435 р. 60 к., да за находящиеся на усадьбе строения 837 р.

Итого 1332 р. 60 к.

Отвествуя сим на почтеннейший отзыв Вашего Превосходительства от 20-го июля с глубочайшим почтением и преданностью.

Честь имею быть

Вашего Превосходительства покорнейшим слугою

/Подписал/ Петр Халанский⁵

8 августа 1856 г.

г. Чернигов

Его Прев-ству А. В. Кочубею

*На прилагаемом при сем геометрическом плане вычисление пространства земель показано по принятому в Министерстве государственных имуществ правилу с обращением саженой в сотые доли десятин.

Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. Ф. 971.

Осп. 1. Спр. 95. Арк. 8–9. Копія.

№ 3

Купчий запис про придбання П. А. Кочубеєм мастку Кочубеївщина у Батурині

30 вересня 1859 р.

Лета тысяча восемьсот пятьдесят девятого сентября в тридцатый день, Управление государственных имуществ, с Высочайшего Государя Императора повеления, испрошенного 11 мая 1859 года министром государственных имуществ, продало лейб-гвардии капитану и кавалеру Петру Аркадьевичу Кочубею усадебный грунт земли, называемый Кочубеевщиною, состоящий в Батуринском казенном имении Черниговской губернии Конотопского уезда, пространством в 9-ть десятин 1632 кв. саж. и с прилегающей к нему с северной стороны нарезкою от огородной земли в количестве тысячи семисот двадцати восьми саж., всего 10 десятин 960 саж., с находящимися на том усадебном грунте строениями, как-то: деревянным домом на каменном фундаменте, постройкою для служб и кухонь и экипажным сараем. Продажу сию Управление государственных имуществ совершило с тем: 1) чтобы г. Кочубей уплатил оному за означенное усадебное место 468 руб. сер. и за строения 670 р. сер. всего 1138 руб. и 2) чтобы расходы на совершение сей купчей крепости обращены были на счет его, Кочубея.

К сей купчей крепости чиновник особых поручений VI класса при Первом Департаменте государственных имуществ, коллежский асессор Иван Андреев сын Ивашкевич в том, что я на проданное Управление государственных имуществ вышеозначенное недвижимое имение за 1138 р. сер. которые Управлением государственных имуществ сполна получены, по поручению означенного Департамента сею купчую крепость выдал и руку приложил.

У сей купчей крепости по личной просьбе в составлении сего акта участвующих лиц коллежский секретарь Иван Гаврилов сын Данишевский свидетелем был и руку приложил.

У сей купчей крепости по личной просьбе участвующих лиц в составлении акта чиновник по особым поручениям 8-го класса титулярный советник и кавалер Петр Федоров сын [...] свидетелем был и руку приложил.

У сей купчей крепости по личной просьбе участвующих в составлении акта лиц титулярный советник Михайло Иванов сын Андреев свидетелем был и руку приложил.

Сию купчую крепость писал С. Петербургской Палаты гражданского суда 2 Департамента крепостных дел писец коллежский секретарь Петр Мендель. По журналу Палаты совершил по законам секретарь Неронович. 1859 года сентября

⁵ Халанский Петро Иванович – згодом дійсний статський радник, управляючий Чернігівською палатою державних маєтностей.

в тридцатый день, сия купчая крепость С. Петербургской Палаты гражданского суда во 2-м Департаменте писана и во 2-ю книгу под. №36-м записана; пошлин крепостных 45р. 52 к. гербовых 1 р. 50 коп., за записку 3 р. и на пропечатание 3 р. 2 к. принято. Совершил надсмотрщик Николай Мурзин.

Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. Ф. 971. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 20–23. Копія.

Реброва Наталія Борисівна – генеральний директор Національного історико-культурного заповідника “Гетьманська столиця” (вул. Гетьманська, 74, м. Батурин, 16512, Україна).

Rebrova Nataliia B. – Chief Executive Officer of the National Historical and Cultural Reserve “Hetman’s Capital” (74 Hetmanska Street, Baturin, 16512, Ukraine).

E-mail: baturin.capital@ukr.net

NEW INFORMATION ABOUT THE HISTORY OF KOCHUBEI'S ESTATE IN BATURIN

*The **purpose** of the study is to find out the history of the estate of the Kochubei family in the former Hetman’s capital Baturyn. In the process of preparing the publication, general scientific (typologization, classification, systematization) and historical (historical-genetic, problem-chronological) **methods** were used. The **scientific novelty** is conditioned, first of all, by the introduction into scientific circulation of newly discovered documents on the history of the Kochubey’s estate in Baturin, which are stored in the Russian State Historical Archive in St. Petersburg.*

Keywords: Baturin, Kochubei family, National Historical and Cultural Reserve “Hetman’s Capital”.

Дата подання: 25 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Реброва Н. Нові відомості з історії садиби Кочубеїв у Батурині. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 168–172. DOI: 10.5281/zenodo.3732606.

Цитування за стандартом APA

Rebrova, N. (2020). Novi vidomosti z istorii sadyby Kochubeiv u Baturyni [New information about the history of Kochubei’s estate in Baturin]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 168–172. DOI: 10.5281/zenodo.3732606.

УДК 94 (477.51)

Світлана Щербина

●

УНІФІКАЦІЯ СТАТУСУ РЕМІСНИЧИХ ЦЕХІВ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ ЗГІДНО З “РЕМЕСЛЕННИМ ПОЛОЖЕНИЕМ” 1785 Р.

DOI: 10.5281/zenodo.3732607

© С. Щербина, 2020. CC BY 4.0

У статті проаналізовано норми «Ремесленного положения» 1785 р. та його вплив на внутрішній устрій, традиції і статус ремісничих корпорацій Чернігово-Сіверщини. Аналіз документа дозволив встановити, що нові законодавчі ініціативи Російської імперії поєднували положення західно-європейських цехових статутів із деякими місцевими традиціями. Відтепер юридично закріплювалось підпорядкування ремісничих об'єднань органам місцевої влади, які посилювали вплив на внутрішнє життя корпорацій. Позитивним явищем було унормування процесу вступу до цеху, чітке визначення терміну навчання учнів, прозора фінансова політика. Цехи були зобов'язані займатися благодійною роботою: допомагати сиротам, церкві, фінансово підтримувати своїх бідних та хворих членів. Згідно «Ремесленного положения», лише майстри однієї спеціалізації могли утворювати цех. Водночас цех могли сформувати не менше п'яти майстрів одного міста. Перш за все новий закон змінив і регулював відносини між основними соціальними групами в цехах. Були встановлені суворі строки навчання для студентів та учнів. Сертифікат, отриманий після закінчення навчання та успішно складеного іспиту, давав право займатися обраним ремеслом у будь-якому цеху країни. Члени цеху повинні були працювати шість днів на тиждень, з шостої години ранку до шостої вечора з перервами на сніданок і обід. «Ремесленное положение» також регулювало відносини між міською адміністрацією та цехами. «Ремесленное положение» потрібно було читати кожні чотири місяці, щоб усі члени гільдії його знали. Також цей документ 1785 р. звів фіксовану плату за порушення правил ремісничого цеху. Автор доходить висновку, що обмеження прав ремісників, звуження благодійницької діяльності щодо місцевих церков, втручання у внутрішньо-цехові справи призвело до поступової втрати регіональних особливостей цехового устрою Чернігово-Сіверщини.

Ключові слова: ремесло, цех, законодавча база, «Ремесленное положение».

Російське цехове законодавство, у правовому полі якого опинились корпорації Чернігово-Сіверщини, внесло суттєві корективи у подальший розвиток та еволюцію ремісничого виробництва. З метою подальшої структуризації, приведення до єдиної системи цехового устрою імператриця Катерина II у 1785 р. видала «Ремесленное положение» з 117 статей, що було складовою частиною так званої «Жалованной грамоты городам», яка затверджувала «вигоди і привілеї» міст та їх мешканців¹. Російське цехове законодавство хоча і ґрунтувалось на

¹ Задорожнюк А. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. С. 101.

західно-європейських цехових статутах, проте внесло значні корективи у цеховий устрій Чернігово-Сіверщини. «Ремесленное положение» 1785 р. запроваджувало уніфіковану модель ремісничих корпорацій, детально прописувало правовий статус і внутрішню структуру ремісничих цехів регіону, умови їх існування. Деякі пункти документа ґрунтувались на традиційних і усталених нормах цехових об'єднань, лише узагальнюючи локальні відмінності.

За новим законодавством відтепер розподіл ремісників по цехах, вибори на керівні посади здійснювались під контролем магістратів і ратуш². Організація праці ремісників перебувала у компетенції Управи цеху, яка займалась регламентацією стосунків між майстрами, підмайстрами і учнями, стежила за роботою майстрів, опікувалась сиротами. Також вона встановлювала розмір заробітної платні, судила членів цеху за крадіжки, марнотратство, пияцтво, самовільну відлучку, грубість, лінощі.

За новою законодавчою нормою у цех могли об'єднатися ремісники тільки однієї спеціальності, але не менше «пяти мастеров того ремесла в городе»³. Це порушувало усталену традицію об'єднання місцевих ремісників споріднених або всіх наявних у місті спеціальностей, яка була невід'ємною рисою цехового устрою Чернігово-Сіверщини у XVII–XVIII ст.

Цехова атрибутика згідно з «Ремесленным положением» 1785 р. не змінювалась — дозволялось мати «ремесленной значик и Управную печать»⁴. Також законодавчо затверджувалась уніфікована система діловодства всіх ремісничих цехів. Відтепер всі записи фіскального характеру вносились за хронологічним принципом в окремі книги⁵. Зокрема, в «Книге для записки управы ткацкого ремесла приходов и расходов» м. Кролевця у вигляді таблиці по роках і місяцях зафіксовано, на які потреби й скільки грошей витрачено та «прихода какого именно получено», зазначено залишки коштів наприкінці кожного року⁶. Усі цехові сходки мали фіксуватись у протоколі, який зберігався в «Управном ящике»⁷.

Нововведення торкнулись і основних соціальних груп ремісничої організації, стосунки між якими підлягали суворій регламентації. Учні та підмайстри визначались як «наймані сили майстра»⁸. Самостійна праця учнів і підмайстру відтепер заборонялась, регламентувалась заробітна плата представників цих категорій. Порушенням класичної європейської норми індивідуального підходу до учнів та підмайстрів цеху було встановлення єдиного терміну учнівства і стажування для підмайстра. Майстру слід було поводитись «справедливо и кротко», «содержать справно», заборнялось «без причины бить». У свою чергу, підмайстри й учні мали поводитись «послушно и прилежно»⁹.

У «Ремесленном положении» 1785 р. чітко визначався термін навчання ремеслу. Відтепер учень «обучается ремеслу не более 5 и не менее 3 лет»¹⁰. Законодавчо

² Там само. С. 112; Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. Інв. № Ал 510/8. Бумаги упраздненной ткацкой управы г. Кролевца. 1786–1843 рр. арк. 84–87.

³ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. С. 369.

⁴ Там само.

⁵ Ремесленное положение. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / ответственный редактор Е. И. Индова. Москва, 1987. Т. 5. С. 102.

⁶ Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. Інв. № Ал 510/13. Книга бондарського і ковальського цехів плотницької управы м. Козельця. 1706–1883 рр. 54 арк.

⁷ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. С. 369–370.

⁸ Клименко П. Цехи на Україні. Київ: Видавництво ВУАН, 1929. Т. I. Вип. I. С. 4.

⁹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. С. 374–377.

¹⁰ Там само. С. 375.

закріплювалось традиційне для Чернігово-Сіверських цехових об'єднань прийняття учня при двох свідках, у присутності яких обговорювали термін навчання та умови утримання¹¹. Після запровадження «Ремесленного положения» 1785 р. учні більше не сплачували вступний внесок і не влаштовували бенкет, як це відбувалось раніше. Визначалися чіткі правила переходу з категорії учнів у підмайстри і підмайстрів у майстри. Свідоцтво, яке отримували після завершення терміну навчання і успішно складеного іспиту, давало право вільно займатися ремеслом у будь-якому цеху країни. Усім членам об'єднання заборонялось виконувати роботи «не по ремеслу». Нове законодавство передбачало суворе дотримання норм морального кодексу поведінки учнями і майстрами, невиконання яких передбачало систему суворих покарань – від штрафів до ув'язнення.

Після запровадження «Ремесленного положения» 1785 р. суттєві зміни відбулись у «духовній» складовій життєдіяльності ремісничих цехів. Законодавчо підтверджувалась і регламентувалась благодійна діяльність – допомога церкві, хворим і зuboжilим членам корпорації. Традиційно у цехових статутах XVII – першої половини XVIII ст. були прописані обов'язки ремісників під час богослужінь, допомога церкві воском, ладаном і грошима, яка подекуди досягала двох третин усіх видатків цехів. Піклування про релігійність і благочестя усіх членів корпорації було одним із головним завдань об'єднання. Натомість у «Ремесленном положении» 1785 р. залишалась лише згадка про регламентовану допомогу церкві «ежегодно 5 рублей»¹². Про участь у релігійних святах, богослужіннях, забезпечення церкви воском у новому законодавстві не йшлося взагалі. На корпорації покладалось піклування про хворих майстрів, яким знаходили лікаря і купували ліки¹³. Регламентації підлягала і взаємодопомога усередині об'єднання. Допомога надавалась майстру та його родині у випадку зuboжіння з різних причин, крім «пьянства, мотовства», організовувався за рахунок цеху і похорон, але «без лишней траты из ремесленной казны»¹⁴.

Зміниторкнулись і фінансової сфери. Пункти 76 і 77 «Ремесленного положения» встановлювали принцип, за яким заробітну платню підмайстрів фіксувала сходка цехових майстрів, попередньо узгодивши це питання з представниками підмайстрів¹⁵. Ці пункти обмежували компетенцію цехової організації і вводили до її складу представників підмайстрів, що суперечило традиційній класичній структурі цеху. Дотепер до участі у сходках підмайстри допускались лише за певних причин або виконували «молодецтво» – прислужували майстрам під час зборів.

Низка положень «Ремесленного положения» 1785 р. регламентувала виробничу діяльність цехів. Так, пункти 103 і 105 фіксували шість робочих днів на тиждень і тривалість робочого дня з шостої години ранку до шостої вечора з перервами на сніданок і обід, пункт 108 забороняв підмайстрові ночувати не вдома, водити учнів у недозволені місця, пункт 109 не дозволяв учневі та підмайстру брати роботу без відома майстра¹⁶. Тобто, регламент 1785 р. сполучав давні правила

¹¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. С. 375.

¹² Кулишер И. М. История русской торговли и промышленности. Челябинск : Социум, 2003. С. 440; Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. С. 372–373.

¹³ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. С. 373.

¹⁴ Там само. С. 374.

¹⁵ Ремесленное положение. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / ответственный редактор Е. И. Индова. Москва, 1987. Т. 5. С. 110.

¹⁶ Там само. С. 115–116.

цехової регламентації праці з новими тенденціями.

Нововведення торкались й інших сфер цехового життя. Традиційно на території Чернігово-Сіверщини перевага при вступі до цеху надавалась родичам майстрів. Безперешкодно, частково сплативши вступний внесок, до цеху вписувались діти майстрів, ремісники, які одружувались на дочці або вдові майстра. У «Ремесленном положении» 1785 р. були застережені права вдови, яка могла продовжувати займатись ремеслом за умови, якщо не виходитиме заміж за не цехового ремісника¹⁷. Удові майстра дозволялося брати у навчання учнів¹⁸. Пункт 67 «Ремесленного положения» 1785 р. вимагав, щоб «малолетних детей ремесленника обучить ремеслу»¹⁹. Вимога щодо рівня володіння ремеслом прописана не була, що могло негативно позначитись на якості підготовки учня, його майстерності й вправності.

Від 1785 р. члени усіх ремісничих цехів щорічно обирали ремісничого голову міста, до обов'язків якого входило посередництво у стосунках між міським урядом та цехами²⁰. Ремісничий голова виконував представницькі функції, розв'язував конфлікти між членами корпорацій, давав дозвіл на виключення ремісників із цехів та «приводил к присяге при вступлении в должность» членів цехових управ²¹.

Втручанням у внутрішньоцехові справи можна вважати і той факт, що кандидатури цехмістрів та старших товаришів слід було узгоджувати з магістратом або ратушею з наступним приведенням їх до присяги²². З 1785 р. посадовці цехів були підзвітними не лише перед братчиками, але й перед органами місцевої влади. Це слугувало приводом для зловживань та маніпуляцій. На посади цехмістра і старших братів (за «Ремесленным положением» – управного старшини і старшинських товаришів) відтепер щороку обирали голосуванням «по балам из числа наличных мастеров»²³.

«Ремесленное положение» 1785 р. забороняло «в городе, где котораго ремесла управа учреждена, того ремесла работу производит тому, кто не записан в управе того ремесла или управного дозволения не имеет». Ремісник, який бажав займатись ремеслом і навчати учнів повинен був «объявить управе и представить свою работу управному старшине и старшинским товарищам». Тільки після визнання належного рівня майстерності, управа давала «дозволение производит работу»²⁴. Незважаючи на офіційний дозвіл вступати до цехів представникам різних національностей, заборонялось приймати до корпорацій закордонних майстрів. Така політика підтримки вітчизняного виробника фактично унеможливлювала використання досвіду і технологій іноземних фахівців.

Дотепер у ремісничих корпораціях Чернігово-Сіверщини система і розмір штрафів перебували у віданні безпосередньо членів цеху, їх розмір не був чітко визначеним і міг корегуватися відповідно до конкретної ситуації. З 1785 р. запроваджувались фіксовані штрафи за ті чи інші порушення. Правила поведінки під час цехових сходок підлягали суворій регламентації. Ремісники мали поводитись «благочинно», з повагою ставитись до старших та поважних

¹⁷ Кулишер И. М. История русской торговли и промышленности. Челябинск: Социум, 2003. С. 453–454.

¹⁸ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. С. 374.

¹⁹ Там само. С. 374–375.

²⁰ Шандра В. С. Цехова і ремісничі управы як міщанські органи станового самоврядування українських міст ХІХ – початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2017. Вип. 26. С. 150.

²¹ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. С. 370.

²² Там само.

²³ Там само. С. 370.

²⁴ Там само. С. 374.

членів корпорації, не допускати бійок та суперечок. На сходках майстрів суворо заборонялось «кого поить или подноситъ питье»²⁵. Але традиційно влаштування банкетів та вживання алкогольних напоїв були звичними для членів цеху. Зокрема, у книзі Козелецького ковальського й бондарського цеху, детально прописувалось, яких і скільки напоїв треба купити для влаштування учти при вступі до корпорації нового члена²⁶. За порушення правил ремісники підлягали штрафу або позбавлялись права відвідувати сходки на певний термін²⁷. Обов'язковим було знання ремісниками «Ремесленного положения», для чого запроваджувалось його читання кожні чотири місяці²⁸. Контроль за дотриманням цих законодавчих приписів покладался на магістрати й ратуші.

Запровадження норм «Ремесленного положения» на території Чернігово-Сіверщини відбувалося досить повільно. Законодавчо затверджені нововведення суперечили місцевій традиції та значно обмежували автономію ремісничих організацій. Підконтрольність цехів відтепер суттєво зросла, вносились корективи у систему взаємостосунків між членами корпорацій. Приналежність до цеху поступово набувала формального характеру, примарна регламентація діяльності партачів спричиняла негативний вплив на систему ремісничих корпорацій Чернігово-Сіверщини, що, зрештою, призвело до їх подальшої деградації.

References

Bumagi uprazhdennoj tkackoj upravy g. Krolevca. 1786–1843 rr. [Papers of the abolished weaving council of the city of Krolevets. 1786–1843]. 90 ark. Inv. № Al 510/8. Chernihivskiy istorychniy muzei imeni V. V. Tarnovskoho.

Klimenko, P. (1929). Tsekhy na Ukraini [Craft guilds in Ukraine]. Kyiv: VUAN. T. I.

Kulisher, I. M. (2003). Istoriya russkoj trgovli i promyshlennosti [History of Russian trade and industry.]. Chelyabinsk, Russia: Socium.

Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii s 1649 goda po 1825 god [The complete collection of laws of the Russian Empire from 1649 to 1825] (1830). St. Petersburg, Russian Empire: Tipografiya II Otdeleniya sobstvennoj Ego Imperatorskogo Velichestva kantselyarii. T. 22.

Remeslennoe polozhenie (1987). Rossijskoe zakonodatelstvo X–XX vekov [Russian law from the 10th to the 20th century], (Vol. 5), 95–119.

Samokhin Y. M. (2001). Ekonomicheskaya istoriya Rossii [Economic History of Russia]. Moscow, Russia: Gosudarstvennyj universitet Vysshaya shkola ekonomiki.

Knyha bondarskoho i kovalskoho tsekhiv plotnytskoi upravy m. Kozeltsia. 1706–1883 rr. [Book of Bondar and Blacksmith Craft Guilds of Kozelts carpentry department]. 54 ark. Inv. № Al 510/13. Chernihivskiy istorychniy muzei imeni V. V. Tarnovskoho.

Shandra, V. S. (2017). Tsekhsya i remisnycha uprava yak mishchanski organy stanovoho samovriaduvannia ukrainskikh mist XIX – pochatku XX st. [Craft Guilds and Crafts Authority as city body of self-government in Ukrainian cities of the 19th – early 20th centuries]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – Problems of the history of Ukraine. 19th – 20th centuries*, (Vol. 26), 142–155.

Zadorozhniuk, A. (2008). Promyslove vyrobnytstvo v mistakh i mistechkakh Podilskoi gubernii kintsia XVIII – pochatku XX st. Kyiv, Ukraine : Institut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

²⁵ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. С. 376.

²⁶ Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського. Інв. № Ал 510/13. Книга бондарського і ковальського цехів плотницької управи м. Козельця. 1706–1883 рр. 54 арк.

²⁷ Полное собрание законов Российской империи с 1649 года по 1825 год: в 45 т. Санкт-Петербург: Типография II Отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. Т. 22. С. 376–377.

²⁸ Там само. С. 371.

Щербина Світлана Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та краєзнавчо-туристичної роботи, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Scherbyna Svitlana V. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Archaeology, Ethnology and Local History and Tourism, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: s-scherbyna@ukr.net

UNIFICATION OF STATUS OF THE CRAFT GUILDS OF CHERNIHIV AND SIVERIAN LAND UNDER THE “REMESLENNOE POLOZHENIE” 1785

As the part of Russian Empire, Ukraine was in the Russian legal field. When in 1785 the new «Remeslennoe polozhenie» was implemented, it had significant impact on the Ukrainian craft guilds. «Remeslennoe polozhenie» was meant to regulate life of craft guilds on different levels. Although Russia’s guild legislation was based on Western European laws, it made significant changes in organization and functioning of the guilds on the Northern Left Bank Ukraine. «Remeslennoe polozhenie» introduced a unified model of craft guild, detailed it’s rights and duties. Some of the norms of «Remeslennoe polozhenie» repeated old traditional and well established laws, only generalizing local differences in functioning of the guilds. According to the new legislation guild Council completely controlled lives of the guilds. Council supervised work of the masters, established salary and regulated relations between masters, apprentices and students. Guilds were obliged to do charity work: help orphans, church, financially support poor and sick guild members of the guild. For example, guilds found doctors and bought meds for the sick craftsmen. According to the «Remeslennoe polozhenie» only craftsmen of one type could form a guild. But the guild could be formed by not less than five craftsmen of one town. First of all new law changed and regulated relations between main social groups in the guilds. The strict terms of studying for students and apprentices were established. The certificate, which was received after the completion of the study and successfully passing an exam, gave the right to practice chosen craft in any guild of the country. The new legislation also created strict moral code for the students and masters. Guild members were supposed to work six days a week, from six to six with two breaks. «Remeslennoe polozhenie» also regulated relations between town administration and guilds. «Remeslennoe polozhenie» was supposed to be read every four month, so that all guild members knew it. Also, «Remeslennoe polozhenie» of 1785 introduced fixed fees for violation of the guild rules.

Keywords: craft, guild, legislative base, “Remeslennoe polozhenie”.

Дата подання: 26 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Щербина С. Уніфікація статусу ремісничих цехів Чернігово-Сіверщини згідно з “Ремесленным положением” 1785 р. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 173–178. DOI: 10.5281/zenodo.3732607.

Цитування за стандартом APA

Scherbyna, S. (2020). Unifikatsiia statusu remisnychkykh tsekhiv Chernihovo-Sivershchyny zhidno z “Remeslennym polozheniem” 1785 r. [Unification of status of the craft guilds of Chernihiv and Siverian land under the “Remeslennoe polozhenie” 1785]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 173–178. DOI: 10.5281/zenodo.3732607.

Павло Юцевич

ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОЇ ПОЗИЦІЇ О. Ф. ЛІНДФОРСА ПІД ВПЛИВОМ ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ ХІХ СТОЛІТТЯ

DOI: 10.5281/zenodo.3732619

© П. Юцевич, 2020. CC BY 4.0

У статті досліджено соціально-психологічний аспект впливу політичних процесів та змін в громадянському суспільстві Російської імперії ХІХ ст. на особистість одного з зачинателів російського конституційного руху, дворянина-ліберала О. Ф. Ліндфорса (1837–1890). **Мета статті** – висвітлити формування його життєвої позиції через призму впливів на особистість політичних процесів та змін в громадянському суспільстві з 1837 по 1890 рр. Основними методами дослідження є біографічний метод та аналіз соціально-культурних трансмісій, що дозволили ґрунтовно вивчити проблему. Науковою новизною дослідження є досвід аналізу тих впливів, що посприяли формуванню світоглядних ідеалів О. Ф. Ліндфорса. У висновках розвідки відзначено важливі фактори внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії ХІХ ст., які допомогли сформуванню необхідні ідеали добре відомого представника земського ліберального руху. Значним каталізатором формування поглядів О. Ф. Ліндфорса у ліберальному русі стало запровадження конституції в Болгарії та створення «Верховної розпорядчої комісії» з ініціативи та під керівництвом М. Т. Лоріс-Мелікова. На жаль, активізація зацікавлення Третього відділення ліберальними земцями звела їх успіхи нанівець, адже легальним шляхом вводити перетворення ставало цілком неможливо. Це посприяло зрештою переходу О. Ф. Ліндфорса у бік агітації через журнал «Труд». Не досягнувши успіху і у цій сфері, вже колишній земській діяч не зміг продовжувати справи у зв'язку з втратою здоров'я. Об'єкт нашого дослідження відзначався розвиненою емпатією до людей у скруті, що посприяло обранню професії адвоката, а згодом призвело до входження до когорти ліберальних земців. Долучення О. Ф. Ліндфорса до ліберальних ідей відбувся через призму його дворянського походження, завдяки прикладу батька Ф. Ф. Ліндфорса, який обіймав посаду мирового посередника Городнянського повіту, у зв'язку з товариськими стосунками з І. І. Петрункевичем, відомим представником ліберального руху, а також було пов'язано безпосередньо із загальною ситуацією в пореформеній Росії.

Ключові слова: О. Ф. Ліндфорс, Російська імперія, політика, особистість.

Останні тенденції проведення біографічних досліджень в сучасній історичній науці все більше дозволяють поринути у середовище історичної психології. Пояснення такого поступу обумовлено зміщенням зацікавленості професійних істориків від простого висвітлення життєвого шляху тієї чи іншої особистості до отримання можливості розуміння мотивів її вчинків. На світогляд людини, її життєву позицію постійно впливають різноманітні зовнішні фактори, з-поміж яких для нашої розвідки ми виділяємо політичні процеси та неочікувані пертурбації у сфері громадянського суспільства країни. Виокремлення саме цих

факторів пов'язано з об'єктом дослідження, а саме «радикальним адвокатом», земським діячем Чернігівської губернії Олександром Федоровичем Ліндфорсом. Його особистість варта уваги у зв'язку з активною громадсько-політичною діяльністю у сфері розвитку земського конституційного руху в Російській імперії другої половини XIX ст. Прізвище О. Ф. Ліндфорса було добре відоме у свій час навіть на загальнодержавному рівні і фігурувало постійно поруч з такими громадсько-політичними діячами Чернігівської губернії, як І. І. Петрункевич, О. О. Русов, І. Л. Шраг та ін.

Метою даної розвідки ми визначаємо висвітлення формування життєвої позиції О. Ф. Ліндфорса через призму впливів на особистість політичних процесів та змін в громадянському суспільстві Російської імперії протягом життя об'єкта дослідження, тобто з 1837 по 1890 р. Ми не ставимо за мету всебічний розгляд всіх особливостей проблеми (що продиктовано обмеженими рамками наукової статті), зосереджуючись на найбільш важливих та, так би мовити, вирішальних моментах у житті О. Ф. Ліндфорса.

Історіографія досліджуваної теми все ще являє собою малозаповнену лакуну, адже не тільки відсутні праці, які б розглядали зовнішні впливи на формування життєвої позиції О. Ф. Ліндфорса, але навіть порівняно повна його біографія була написана виключно О. Я. Рахном¹. Це, у свою чергу, не виключає багаторазову появу прізвища Ліндфорса на сторінках праць, присвячених вивченню, наприклад, лібералізму² чи земського руху³ царської Росії.

Порівняно з іншими ліберальними земцями, О. Ф. Ліндфорс опинився на другорядних позиціях як об'єкт дослідження багатьох науковців, що зовсім не відповідає історичним реаліям. Він по праву може вважатися одним із лідерів Чернігівського земства 1870–1880-х рр. та разом із І. І. Петрункевичем провідним натхненником ідей конституціоналізму у земському середовищі всієї імперії. Однак, на відміну від свого колеги І. І. Петрункевича, О. Ф. Ліндфорс не працював активно над своїм реноме, надаючи перевагу виключно діяльності на користь суспільства без зайвого зиску для себе. Фактично ми вбачаємо в особі О. Ф. Ліндфорса надійного та старшого по віку соратника І. І. Петрункевича, без якого успіхи останнього були б під питанням.

Прояви впливу політичного середовища Російської імперії на О. Ф. Ліндфорса можемо віднайти вже у його юнацькі роки. Стосується це перш за все тієї атмосфери, що панувала у навчальних закладах царської Росії середини XIX ст. О. Ф. Ліндфорс походив зі славетного і добре відомого дворянського роду, який дав країні військових діячів як з боку батька, так і по лінії матері, батьком котрої був герой Наполеонівських війн генерал-лейтенант О. К. Жерве. Це дозволило безперешкодно увійти О. Ф. Ліндфорсу до складу вихованців Московського дворянського інституту (до 1833 р. він носив назву Московського університетського дворянського пансіону), а згодом, у зв'язку з надзвичайними успіхами в навчанні, стати пажем у Пажеському Його Імператорської Величності корпусі. Обидва навчальні заклади залишалися в епоху Миколи I осередками «вільнодумства» серед дворянської молоді, яке проявлялося у природному бажанні молоді пізнавати щось нове та заборонене.

Ми знаємо, що О. Ф. Ліндфорс дослужився до звання камер-пажа⁴, які мали

¹ Рахно О. Чернігівський губернський земський гласний О. Ф. Ліндфорс (До 120-х роковин від дня смерті). Сіверянський літопис. 2010. №4–5. С. 142–153.

² Пирумова Н. М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. Москва, 1977. 288 с.

³ Белокопский И. П. Земство и конституция. Москва : Московское книгоиздательское товарищество «Образование», 1910. 183 с.

⁴ Левшин Д. М. Пажеский Его Императорского Величества корпус за сто лет. Санкт-Петербург, 1902. С. 454.

за свій обов'язок постійно супроводжувати членів імператорської родини на будь-яких світських заходах чи подорожах, у буденному житті. У буквальному розумінні камер-пажі добре знали августійшу родину не тільки як сильних світу цього, але і як звичайних людей у повсякденності.

Часи Миколи I відзначалися надзвичайно жорсткою дисципліною в Паже-ському Його Імператорської Величності корпусі та ретельним контролем над приватним життям вихованців. Подібна ситуація склалася через намагання обмежити вплив лібералізму на юних дворян, адже після Наполеонівських війн російське дворянство почало захоплюватися новими європейськими тенденціями у сфері політики. У роки навчання О. Ф. Ліндфорса у вищезазначеному закладі активно намагалися залучити пажів до складання доносів один на одного. Подібне явище створювало супротив з боку учнів⁵, що, у свою чергу, показувало слабкість та недосконалість контролю.

Тим не менш, правління імператора Миколи I розпочиналося з лібералізму, а зміна політичного курсу була продиктована необхідністю уберегти політичний устрій держави. Микола I вимагав від своїх підданих лише дотримання того прикладу, яким слугував він сам. Відхід від ліберальних тенденцій в Російській імперії стався не без участі повстання декабристів. В останні роки правління Олександра I було помічено значні порушення дисципліни в діючій армії, що, зрозуміло, не могло влаштовувати Миколу I. Обвинувачення в деспотизмі останнього так само безпідставні, адже за час його правління смертна кара застосовувалася вкрай рідко (найбільш відомою залишається страта декабристів), у той же час, як за Петра I чи Катерини II цей вирок отримували тисячі, а за Олександра II – сотні осіб. Все це породжувало певний буфер між існуючим устроєм та бажанням певного відсотку російського дворянства щось змінювати у державі.

На противагу, друга половина XIX ст. виявилася знаменною епохою в історії Росії за масштабом змін в економічній, освітній, культурній та, безсумнівно, політичній сфері. Зійшовши на престол у 1855 р., новий імператор Олександр II здійснив ряд нововведень, які вимагали негайної реалізації. Перш за все, його дії були зумовлені революційною ситуацією, що склалася як наслідок зародження капіталістичних відносин, що гальмували феодално-кріпосницький лад. У промові до московського дворянства 1856 р. він зауважив: «Краще скасувати кріпосне право згори, ніж чекати, поки воно само собою стане скасовуватись знизу»⁶. Відміна кріпосного права у 1861 р. викликала потребу у створенні нових місцевих органів самоврядування і водночас спричинила кризу дворянства, яке не було пристосоване до успішної діяльності в нових економічних та суспільних умовах. З метою попередження занепаду дворян їм було надано особливі привілеї, як-от: широкі права щодо участі в губернських, земських міських органах управління, право призначення мирових суддів, премії за реалізацію сільськогосподарської продукції тощо⁷.

Суперечливість шляхів реалізації і змісту проведених Олександром II фінансових, економічних, освітніх, судових, військових та політичних реформ – тема окремого дослідження. Фактом залишається спричинене ними намагання представників різних прошарків суспільства знайти способи розв'язання колізій у російському суспільстві. За таких обставин було закладено

⁵ Левшин Д. М. Пажецкий Его Императорского Величества корпус за сто лет. Санкт-Петербург, 1902. С. 454.

⁶ Алексеев Е. К. К 150-летию отмены крепостного права в России [Електронний ресурс]. Фонд развития и возрождения исторических традиций «Имперское наследие». URL: <http://www.imper-skiy-fund.com/page-25.html>. (Дата звернення: 25.12.2019)

⁷ Музыченко П. П. Украина под имперской оккупацией. История государства и права Украины. Киев : Знання. 2008. С. 231–232.

міцний фундамент для укорінення в російському політикумі одразу трьох основних політичних течій, а саме: консерваторів, лібералів та радикалів.

Носії консервативних ідей, що їх відображували друковані видання «Московські відомості», «Руський вісник», чинили спротив проваджуваним реформам, наполягали на важливості збереження повної влади у самодержавця, бо, на їх думку, лише це було здатне забезпечити лад і спокій у державі. Консерватори обстоювали необхідність перегляду селянської реформи, усунення земств та присяжних судів.

Радикальний, або народницький, рух об'єднував представників різних прошарків суспільства, які відстоювали інтереси робітників і селян і вбачали революцію єдиним засобом проведення кардинальних змін. На початок 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії оформилися три напрями радикального руху: анархісти (послідовники М. А. Бакуніна), заколотники (ідеолог – П. М. Ткачов) і пропагандисти (прибічники ідей П. Л. Лаврова). Народники прагнули до захоплення влади і встановленню соціалістичного ладу в обхід капіталістичного⁸.

У свою чергу, ліберальний рух розпочав своє формування ще у першій половині XIX ст., коли завдяки проведенню Олександром I освітнім реформам та заснуванню Дерптського, Харківського та Казанського університетів виник прошарок освіченого дворянства загальноєвропейського рівня, що і стало однією з головних рушійних сил поширення ліберальних ідей в Російській імперії. Вперше на означений чинник звернула увагу Н. М. Пірумова, адже з-поміж земських гласних, до яких ми маємо віднести і О. Ф. Ліндфорса, саме ліберали мали переважаючу кількість осіб з вищою освітою⁹.

Прибічники ліберальних змін у державному устрої, провісниками яких були І. І. Петрункевич, Д. М. Шипов, Б. М. Чичерин, К. Д. Кавелін, мали на меті приведення Російської імперії до конституційного ладу, законодавчо закріплене право на недоторканість особистості, свободу слова і друку, реформу середньої освіти. Незважаючи на розділення ліберального руху на течію західників та слов'янофілів, їх основні прагнення співпадали з тією лише різницею, що другі були більш радикально налаштованими щодо відстоювання інтересів селян. Ліберали мали тенденцію до зближення з консерваторами, але категорично виступали проти революційних терористичних ідей радикального руху¹⁰. Програми у лібералів як такої не існувало. Весь рух являв собою розрізнені ідеї окремих індивідів. Причини цього явища мають природний характер: створення політичних партій було під заборобою, а на відміну від ліво-радикального руху, ліберали намагалися діяти в рамках закону. Як перший крок у перевлаштуванні державного устрою представники ліберальних кіл пропонували нарадовий парламент, що не обмежував би царську владу. З цією метою вони вели активну діяльність, спрямовану на зміцнення земств і органів місцевого самоврядування, з яких у майбутньому виріс би всеросійський парламент.

Під впливом специфічно російського лібералізму перебував і О. Ф. Ліндфорс. Цьому сприяло його дворянське походження, приклад батька, Ф. Ф. Ліндфорса, що займав посаду мирового посередника Городнянського повіту, товариські стосунки з І. І. Петрункевичем, відомим представником ліберального руху, і загальна ситуація в пореформеній Росії, що не могла не торкнутися діяльної людини з певними правами і прагненням до кращого.

⁸ Улейчик Н. Л. История России и Украины (вторая половина XIX – начало XX вв.) [Електронний ресурс]. URL: http://ebooks.grsu.by/istor_rus_ua/3-2-radikalnoe-obshchestvennoe-dvizhenie-v-rossii-v-60-70-e-gody-xixv.htm (Дата звернення: 25.12.2019).

⁹ Пірумова Н. М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. Москва, 1977. С. 89.

¹⁰ Більше див. тут: Корнилов А. А. Курс истории России XIX века. Москва : Высшая школа, 1993. 447 с.

Відмовившись за власним бажанням від кар'єри військового, у 1865 р. О. Ф. Ліндфорс вступив до юридичного факультету Київського університету Св. Володимира. Він вбачав себе на ниві юриспруденції, адже суспільні зміни, викликані реформами Олександра II, провокували глобальні зміни у російському законодавстві, а як наслідок – суспільство вимагало нових знавців права. Після отримання диплому О. Ф. Ліндфорс обрав для себе юридичну практику адвокатом, тому що це відкривало перед ним можливість реалізувати бажання забезпечити неповноправних на той час селян захистом у судах. Недосконала судова і законодавча система надавала багато можливостей для зловживань з боку верхніх прошарків російського суспільства. Але основний чинник такого стану речей – неосвіченість селян і відсутність юридично кваліфікованих спеціалістів, які б стали на їх захист. Отже, головною метою молодого адвоката була не стільки професійна діяльність, скільки її громадський зміст.

За спостереженнями О. Я. Рахна, О. Ф. Ліндфорс негативно ставився до руху народників, особливо зневажаючи терористичну форму боротьби. Тим не менш, це не заважало йому надавати притулок борцям проти царату у своєму маєтку в с. Олешні. О. Ф. Ліндфорс боровся за збереження принципів самоврядування, розширення прав земств, виступав проти адміністративної сваволі, за політичні права та впровадження конституційного ладу в Російській імперії¹¹.

Його діяльність на посаді земського гласного була спрямована на підвищення рівня життя, правової захищеності, умов праці, рівня освіти місцевих нижчих верств населення. Почавши громадську діяльність з посади мирового посередника у Вінницькій губернії, він зазнав протистояння з боку представників консервативного руху в особі відомого лікаря М. І. Пирогова, який звинуватив новопризначеного мирового у заподіянні шкоди місцевим великим землевласникам на користь селян. Та це не зупинило ентузіаста, а лише навчило його діяти більш обережно і наполегливо. Завдяки таким якостям О. Ф. Ліндфорсу вдавалося переконувати у практичній користі і правильності своїх пропозицій членів земських зборів під час перебування на посаді земського гласного.

У сферу його інтересів і докладених зусиль потрапляли створення зразкової гончарної школи, позичково-ощадного товариства, вечірньої школи для неписьменних дорослих, сирітського притулку тощо. Здатність переконувати, знаходити альтернативи і доводити логіку своїх міркувань схильним до образ, чутивим щодо власного зиску дворянам виділяла Олександра Федоровича на фоні більшості лібералів, у яких думка, слово і справа часто розміщувалися в різних площинах.

Знайомство у Чернігівському губернському земстві з І. І. Петрункевичем, О. П. Карпінським, М. О. Константиновичем не лише зміцнило світоглядні позиції Ліндфорса, а і забезпечило його надійними товаришами в боротьбі за соціально-економічне і культурне покращення становища місцевого населення. Завдяки їх виступам Чернігівське губернське земське зібрання ухвалило рішення про створення наприкінці 1875 р. при губернській управі статистичного відділення. Завдяки цьому були обстежені всі повіти губернії і здійснене більш справедливе оподаткування населення.

Але протистояння консервативно налаштованих дворян супроти лібералів, що можна було спостерігати і у всеросійському масштабі, далось взнаки і в діяльності Чернігівського земства. Апелюючи завданням шкоди землевласникам і недостатністю освіти у статистів, об'єднані консерватори припинили діяльність ініційованого лібералами статистичного відділення. Та очевидна потреба в його існуванні і проваджуваній діяльності, а також зусилля О. Ф. Ліндфорса і його

¹¹ Рахно О. Чернігівський губернський земський гласний О. Ф. Ліндфорс (До 120-х роковин від дня смерті). Сіверянський літопис. 2010. №4–5. С. 148.

однодумців спричинили відновлення його роботи лише за три роки.

Водночас події, що відбувалися на світовій та внутрішньополітичній арені Російської імперії, все більше провокували розширення ліберального руху. Запровадження конституції в Болгарії і створення «Верховної розпорядчої комісії» з ініціативи та під керівництвом М. Т. Лоріс-Мелікова викликали у лібералів надію на продовження прогресивних перетворень¹².

Усвідомивши, що подальші ліберальні перетворення у державі пригальмовуються вищою владою, чернігівські ліберали на чолі з І. І. Петрункевичем та О. Ф. Ліндфорсом вирішили перейти до нелегальної агітації у російському суспільстві. Відразу після вбивства шефа жандармів та голови Третього відділу М. В. Мезенцева (4 серпня 1878 р.) в родовому маєтку у с. Плиски І. І. Петрункевич зустрівся з О. Ф. Ліндфорсом. Наслідком їх зустрічі стало рішення про публічну пропаганду суспільства щодо відмови від силових дій. Мотивація цього рішення була відповідною політичним прагненням лібералів: діячі вважали, що терор «знизу» і терор «зверху» не врятує державу від проблем, а навпаки розвалить її. Вони вирішили обрати шлях консенсусу, оскільки вважали, що радикали не мають ані соціальної бази для свого руху, ані суспільної підтримки¹³.

Діяльність О. Ф. Ліндфорса та І. І. Петрункевича не обмежилася Чернігівською губернією, а вийшла на всеросійський рівень. Цьому, беззаперечно, сприяла внутрішньополітична ситуація у країні. Певного успіху чернігівські земці зазнали у зв'язку з абсолютною легальністю своєї діяльності та гаслу – «чиста справа вимагає чистих рук». С. Ф. Русова, молодша сестра О. Ф. Ліндфорса, зазначала, що земці навіть не сумнівалися в успіху кампанії, що можна без заперечень з боку вищої влади легальним шляхом вивести країну з економічного та культурного занепаду. У цей час будинок Русових, за твердженням самої діячки, став своєрідною штаб-квартирою ліберальної партії¹⁴.

Після зустрічі в с. Плиски було прийнято рішення залучити до пропаганди своїх ідей з-поміж освіченого і активного громадянства не тільки чернігівських земців, але і представників «українофілів»¹⁵. Ця ідея отримала втілення у життя, однак призвела до зацікавлення Третього відділу (політичної поліції імперії) особами земських лібералів.

Відкрита тактика діяльності накладала тінь небезпеки на свободу прихильників ліберальних конституційних тенденцій в імперії. Адже остання третина XIX ст. відзначалася активним усуненням будь-яких проявів вільнодумства у громадському та політичному житті з боку царської влади¹⁶.

Репресії торкнулися і авторитетного серед місцевих дворян О. Ф. Ліндфорса, за яким було встановлено жандармський нагляд. Не врятувало його навіть зближення з деякими ідеями консерваторів, яке ми можемо помітити у програмі, виробленій за участі О. Ф. Ліндфорса на з'їзді земців у Москві 2 квітня 1879 р.: «а) визнати за необхідне самодержавство; б) оголосити злом бюрократію; в) вважати за необхідне безпосередні відносини самодержавства з земством і усунення посередника – бюрократії; г) намагатися поширювати переконання в необхідності нарадчої думи; д) визнати за необхідне видання за кордоном органу думок»¹⁷.

¹² Котельницький Н. Громадсько-політичні ініціативи І. І. Петрункевича кінця 70-х років XIX ст. Український історичний збірник. 2009. 12. С. 131.

¹³ Там само; Петрункевич І. І. Из записок общественного деятеля. Прага, 1934. С. 80, 88.

¹⁴ Русова С. Мої спомини / передм. О. В. Проскури. Київ : Україна-Віта, 1996. С. 49.

¹⁵ Котельницький Н. Громадсько-політичні ініціативи І. І. Петрункевича кінця 70-х років XIX ст. Український історичний збірник. 2009. 12. С. 132.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885) : у 2 т. Київ, 1994. Т.1. С. 573.

Незважаючи на дедалі нові складнощі, разом із О. О. Русовим він здійснив свою мрію – у 1881–1882 рр. видавав у Києві журнал «Труд», оскільки прагнув знайомити з необхідністю і можливими шляхами перетворень в суспільному і економічному житті країни. На жаль, цензура пильно слідкувала за присутністю у пресі будь-яких крамольних речей.

Життєвий шлях О. Ф. Ліндфорса закінчився досить рано, лише у 54 роки. Але ще задовго до того, у другій половині 80-х рр. XIX ст., він вже не був здатний до звичної діяльності через спадкову хворобу, що позбавила його можливості здійснювати покладену на себе місію. Шана за справи, якими він піклувався, висловлена у промові наступного земського гласного М. І. Миклашевського: «Я не був губернським гласним в той час, коли діяв тут Ліндфорс, але те, що я чув про нього звідусіль, доводить, що він був не тільки видатний, але і чудовий земський діяч, який усе своє життя і всі свої сили присвячував земській діяльності». У пам'ять про його видатну діяльність щодо перетворення умов життя і праці незахищених верств мешканців Чернігівської губернії у 1895 р. було відкрито земську сільську гончарну школу, яка носила ім'я О. Ф. Ліндфорса.

Можемо дійти висновків, що об'єкт нашого дослідження відзначався розвиненою емпатією до людей у скруті, що посприяло обранню професії адвоката, а згодом призвело до входження до когорти ліберальних земців. Долучення О. Ф. Ліндфорса до ліберальних ідей відбувся через призму його дворянського походження, завдяки прикладу батька Ф. Ф. Ліндфорса, який займав посаду мирового посередника Городнянського повіту, у зв'язку з товариськими стосунками з І. І. Петрункевичем, відомим представником ліберального руху, а також було пов'язано безпосередньо із загальною ситуацією в пореформеній Росії. Однак, вперше йому вдалося ознайомитися з ліберальними ідеями саме у навчальних закладах, першочергово у Пажеському Його Імператорської Величності корпусі, який дозволяв не тільки формувати у молодих дворянах лібералізм, але й знайомив з буденним життям російського імператорського дому. Незважаючи на надзвичайно шанобливе ставлення пажів до монарха та його родини, майже постійне перебування поруч із ними виявляло людські вади та слабкості августійшого сімейства в їх очах. Згодом це допомогло, на нашу думку, усвідомити О. Ф. Ліндфорсу потребу в конституційній монархії для Російської імперії. Значним каталізатором формування поглядів О. Ф. Ліндфорса у ліберальному русі стало запровадження конституції в Болгарії і створення «Верховної розпорядчої комісії» з ініціативи та під керівництвом М. Т. Лоріс-Мелікова. На превеликий жаль, активізація зацікавлення Третього відділення ліберальними земцями звела їх успіхи нанівець, адже легальним шляхом вводити перетворення ставало цілком неможливо. Це посприяло зрештою переходу О. Ф. Ліндфорса у бік агітації через журнал «Труд». Не досягнувши успіху і у цій сфері, вже колишній земський діяч не зміг продовжувати справи у зв'язку з втратою здоров'я.

References

- Alekseyev, E. K. (2011). K 150-letiyu otmeny krepostnogo prava v Rossii [On the 150th anniversary of the abolition of serfdom in Russia]. Retrieved from <http://www.imperskiy-fund.com/page-25.html>
- Belokonskiy, I. P. (1910). *Zemstvo i konstitutsiya* [Zemstvo and the constitution]. Moscow, Russian Empire: Moskovskoye knigoizdatelskoye tovarishchestvo «Obrazovaniye».
- Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobraniya ocherednoy sessii [Journals of the Chernihiv provincial zemstvo meeting of the new session] (1891). *Zemskiy sbornik Chernigovskoy gubernii – Zemsky collection of the Chernihiv province*, 4–5, Prilozheniye.
- Kistiakivskyi, O. F. (1994). *Shchodennyk* (1874–1885): u 2 t. [The diary (1874–1885) : in 2 vol.] Vol. 1.: 1874–1879. Kyiv, Ukraine.

Kornilov, A. A. (1993). Kurs istorii Rossii XIX veka [19th Century Russian History Course]. Moscow, Russian Empire: Vysshaya shkola.

Kotelnytskyi, N. (2009). Hromadsko-politychni initsiatyvy I. I. Petrunkevycha kintsia 70-kh rokiv XX st. [Social and political initiatives of II Petrunkevich at the end of the 70s of the XIX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian Historical Collection*, 12, 131–136.

Levshin, D. M. (1902). Pazheskiy Ego Imperatorskogo Velichestva korpus za sto let [Pagus of His Imperial Majesty's Corps for a Hundred Years]. Sankt-Peterburg, Russian Empire.

Muzychenko, P. P. (2008). Ukraina pod imperskoy okkupatsiyey. Istoriya gosudarstva i prava Ukrainy [Ukraine under imperial occupation. History of the state and law of Ukraine]. Kyiv, Ukraine: Znannia.

Petrunkovich, I. I. (1934). Iz zapisok obshchestvennogo deyatelya [From the notes of a public person]. Praga, Czech Republic.

Pirumova, N. M. (1977). Zemskoye liberalnoye dvizheniye. Sotsialnyye korni i evolyutsiya do nachala XX v. [Zemsky Liberal Movement. Social roots and evolution before the beginning of the 20th century]. Moscow, USSR.

Rakhno, O. (2010). Chernihivskiy hubernskiy zemskiy hlasnyi O. F. Lindfors (Do 120-kh rokovyn vid dnia smerti) [Chernihiv Provincial Vowel A. Lindfors (To the 120th Anniversary of Death)]. *Siverianskyi litopys – Siverian Chronicle*, 4–5, 142–153.

Rusova, S. (1996). Moi spomyny [My memories]. Kyiv, Ukraine: Ukraina-Vita.

Uleychik, N. L. (2012). Istoriya Rossii i Ukrainy (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.) [History of Russia and Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th centuries)]. Retrieved from http://ebooks.grsu.by/istor_rus_ua/3-2-radikalnoe-obshchestvennoe-dvizhenie-v-rossii-v-60-70-e-gody-xixv.htm.

Freyman, O. (1894). Pazhi za 185 let : Biografii i portrety byvshikh pazhey s 1711 po 1896 g. [Pages (royal servants) for 185 years: Biographies and portraits of former pages from 1711 to 1896]. Fridrikhsgamn, Russian Empire: tip. Akts. o-va.

Юцевич Павло Олександрович – аспірант кафедри історії України Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Yutsevych Pavlo O. – Ph.D. Student of the Department of History of Ukraine, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: pavlo.yutsevych@gmail.com

THE FORMATION OF A. LINDFORS' LIFE POSITION UNDER THE INFLUENCE OF INTERNAL POLITICAL SITUATION IN THE RUSSIAN EMPIRE OF THE 19TH CENTURY

The article examines the socio-psychological aspect of the influence of political processes and changes in the civil society of the Russian Empire in XIX century. on the personality of the nobleman-liberal Alexander Lindfors (1837–1890) – one of the founders of the Russian constitutional movement. The purpose of the article is to cover the formation of his life position through the lens of influences on the personality of political processes and changes in civil society from 1837 to 1890. The main methods of research were the method of analysis of life path and the method of socio-cultural transmissions, which allowed to cover the problem more thoroughly. The scientific novelty of the study was the attempt for the first time to analyze the effects that contributed to the foundation of certain ideals of A. Lindfors, on which his worldview was based. The intelligence findings highlight important factors in the domestic political situation in the nineteenth-century Russian Empire that helped shape the necessary ideals of the well-known representative of the Zemsky Liberal Movement. A. Lindfors' involvement in liberal ideas came about through his noble origin, the example of his father (F. Lindfors, who served as the conciliator of Gorodnia county), in connection with the friendly

relations with I. Petrunkevich (a well-known representative of the liberal movement), as well as directly related to the overall situation in post-reform Russia. However, for the first time he managed to get acquainted with liberal ideas in educational institutions, first and foremost in the Pagus of His Imperial Majesty's Corps. A significant catalyst for the formation of A. Lindfors' views in the liberal movement was the introduction of a constitution in Bulgaria and the creation of a Supreme Administrative Commission. It later helped, in our view, to realize A. Lindfors' need for a constitutional monarchy for the Russian Empire.

Keywords: A. Lindfors, Russian empire, politics, personality.

Дата подання: 25 грудня 2019 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Юцевич П. Формування життєвої позиції О. Ф. Ліндфорса під впливом внутрішньополітичної ситуації в Російській імперії XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 179–187. DOI: 10.5281/zenodo.3732619.

Цитування за стандартом APA

Yutsevyich, P. (2020). Formuvannia zhyttievoi pozytsii O. F. Lindforsa pid vplyvom vnutrishnopolitychnoi sytuatsii v Rosiiskii imperii XIX st. [The formation of A. Lindfors' life position under the influence of internal political situation in the Russian Empire of the 19th century]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 179–187. DOI: 10.5281/zenodo.3732619.

Тетяна Оксінь

З ІСТОРІЇ РЕСТАВРАЦІЇ ПАЛАЦОВО-ПАРКОВОГО АНСАМБЛЮ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО В БАТУРИНІ У 1947–1949 рр.

DOI: 10.5281/zenodo.3732620

© Т. Оксінь, 2020. CC BY 4.0

Мета статті – проаналізувати передумови виникнення та заходи з організації реставрації палацу гетьмана Кирила Розумовського в м. Батурині Чернігівської області у 1947–1949 рр. на основі нормативних правових документів, віднайдених матеріалів з Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), документації Українського державного науково-дослідного та проектного інституту “УкрНДІпроектреставрації” (раніше – трест “Будмонумент”). **Методологія** полягає у системний підхід і, завдяки конкретно-проблемному та історичному методам. **Наукова новизна.** Введення до наукового обігу нової інформації щодо реставрації батуринського палацу К. Розумовського на основі архівних джерел ЦДАВО України та “УкрНДІпроектреставрації”. **Висновки.** Протягом 1947–1949 рр. відбувалися роботи, пов’язані з реставрацією палацу гетьмана Кирила Розумовського та пристосуванням його під будинок відпочинку. Виявлені документи як сприяють розумінню ходу реставрації та долі палацу у 1940-х рр., так і залишають безліч запитань, які потребують подальших досліджень (зокрема, де знаходяться іконографічні матеріали, зібрані авторами проекту; чому роботи були незавершеними). Віднайдені матеріали та їх аналіз дозволяють відтворити хід реставраційних робіт. Отже, обмірювали, досліджували і розробляли проект реставрації палацу Розумовського в містечку Батурина із пристосуванням його під будинок відпочинку майстри тресту «Будмонумент», а саме керівник І. Михайлівський, автор проекту – М. Терзієв, конструктор – І. Куц. Попри все палац гетьмана Кирила Розумовського привертав увагу громадськості впродовж усього часу свого існування – від початку будівництва і до сьогодення.

Ключові слова: Батурина, палац гетьмана Кирила Розумовського, архітектурна рада, Будмонумент, УкрНДІпроектреставрація, реставрація

Питання реставрації палацово-паркового ансамблю гетьмана Кирила Розумовського у 1947–1948 рр. досі залишається маловивченим попри наявні архівні документи та наукові розвідки, що стосуються цього періоду. У більшості джерел ця подія фігурує як «консерваційні роботи відповідно до проектних рішень, розроблених групою архітекторів під керівництвом Миколи Григоровича Терзієва трестом «Будмонумент»¹.

У даній статті буде зроблено спробу на основі архівних документів, виявлених у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, матеріалів із фондів Українського науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація» розкрити питання реставрації палацу гетьмана Кирила Розумовського у м. Батурині в 1947–1949 рр.

Після Другої світової війни, яка залишила помітний слід на пам’ятках архітектури, постала нагальна потреба у першочерговій їх реставрації. У 1946 р.

1 Державний архів Чернігівської області. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 10869. Арк. 49–52.

в обласні центри були розіслані накази про взяття на облік пам'яток архітектури.

Відповідно до документа порядок реєстрації пам'яток культури і старовини установлювали Комітети у справах культурно-освітніх установ при РНК УРСР та управління у справах архітектури у розробленій спільній інструкції.

Приватні особи, а також установи та організації, у віданні яких перебували пам'ятки архітектури і старовини, що мають наукову, історичну або художню цінність, повинні були зареєструвати їх у строки і в порядку, визначеному в інструкції Комітету².

З 1948 р., відповідно до Постанови Ради Міністрів, розпочинаються як консерваційні, так і реставраційні роботи з пам'ятками³. Даний документ зобов'язував ради міністрів союзних держав планувати і кошти, і матеріали, які б йшли на підтримку пам'яток архітектури. Охорону цих об'єктів на себе брали міські, районні, сільські ради депутатів⁴.

У поле зору обласної, районної та місцевої влади, а відтак і керівної верхівки, потрапив пам'ятник архітектури XVIII ст. – палац гетьмана України Кирила Розумовського в містечку Батурин Чернігівської області.

У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України м. Київ виявлено документи⁵ – протоколи засідань та висновки архітектурної ради, повністю присвячені питанню проектної діяльності спеціалістів тресту «Будмонумент» з реставрації палацово-паркового ансамблю гетьмана Кирила Розумовського в Батурині у 1947–1949 рр. Окрім того, у фондах Українського державного науково-дослідного та проектного інституту «УкрНДІпроектреставрація» зберігається документація, яка стосується реставраційних робіт у палаці Кирила Розумовського в Батурині.

Віднайдені матеріали та їх аналіз дозволяють відтворити хід реставраційних робіт. Отже, обмірювали, досліджували і розробляли проект реставрації палацу Розумовського в містечку Батурин із пристосуванням його під будинок відпочинку майстри тресту «Будмонумент», а саме керівник І. Михайлівський, автор проекту – М. Терзів, конструктор – І. Куц.

У результаті проведених робіт були зібрані цікаві іконографічні матеріали, які фіксували стан пам'ятки на різних етапах його історії – від моменту створення Ч. Камероном до періоду реставрації⁶. Згадані фото та інші матеріали наразі не виявлені.

На розгляд архітектурної ради майстри тресту подавали такі документи: історичну довідку, фото-фіксацію, пояснювальну записку, креслення всіх поверхів, розрізи будівлі. Проведення попередньої роботи, виїзди спеціалістів потребували часу. Тому можемо припустити, що підготовка необхідної документації та проведення розвідувальних робіт розпочалися у 1947 р. Цей рік і став початком реставраційних робіт.

3 жовтня 1948 р. відбулося засідання архітектурної ради при начальнику управління зі справ архітектури при Раді Міністрів УРСР у м. Києві. Це засідання було повністю присвячене питанню реставрації палацу Кирила Розумовського у м. Батурин. Про проект доповідав його автор – М. Терзів. Висновки робив співробітник відділу охорони пам'яток архітектури І. Ігнат'єв, експертизу проводив доктор архітектури П. Альошин, висновок щодо технічного проекту –

2 Центральный державный архив вищих органов власти та управления Украины. Ф. Р-4906. Оп. 1. Спр. 15.

3 Про заходи щодо поліпшення охорони пам'яток культури на території УРСР. *Збірник постанов і розпоряджень уряду Української радянської Соціалістичної Республіки*. 1948. № 23-24. С. 91.

4 Всеобщая история архитектуры. Под ред. Н. В. Баранова. – Москва : Стройиздат, 1975. Т. 12.

5 Центральный державный архив вищих органов власти та управления Украины. Ф. Р-4906. Оп. 1. Спр. 2805. Арк. 3, 3 зв., 5.

6 Центральный державный архив вищих органов власти та управления Украины. Ф. Р-4906. Оп. 1. Спр. 2541. Арк. 17, 17 зв.

архітектор Кириченко (ініціали у документі не вказані).

Попередньо члени комісії вивчали та аналізували кожен документ, наданий майстрами-виконавцями проекту. Ознайомившись з усіма матеріалами, члени архітектурної ради зазначили, що автори проекту проробили масштабну роботу з дослідження історії пам'ятки, відтворення її первісного образу, а також щодо розробки проекту реставрації та пристосування палацу під будинок відпочинку.

Одним із зауважень, яке висловили розробникам проекту, було: «Нельзя такой памятник архитектуры предоставлять без основных разрезов. Нужно дать два поперечных разреза, чтобы можно было полностью уяснить всю конструкцию»⁷. Авторам запропонували перед здачею роботи замовнику додатково зробити два розрізи головних осей будівлі.

8 жовтня 1948 р. відбулося засідання, на якому архітектурна рада озвучила остаточні висновки. Пристосування палацу під будинок відпочинку вважали для цієї пам'ятки найбільш доречним. При незначній перебудові це не спотворило б первісну архітектуру будівлі. Авторам вдалося вдало розташувати головні приміщення будинку відпочинку: їдальню, кімнати для відпочинку, актовий зал, білярдну. Недопрацьованим залишився проект водопостачання, опалення, каналізації, освітлення.

У фондах Українського державного науково-дослідного інституту УкрНДІ-проектреставрація зберігається «Смета на общестроительные работы к проекту реставрации дворца Разумовского в г. Батурине Черниговской области»⁸ за 1948 р. на суму 1.034.596 руб. Розрахунок зроблено за цінами 1945 р.

У вказаному році планувалося провести земляні роботи (розібрати завали, вивезти сміття, вирити яму котловану для приміщення котельні); кам'яні роботи (кладки фундаментів, стін котельні, цегляні простінки, облаштування перекриття на горищі; відновлення віконних та дверних рам; відновлення сходів, перекриття даху; зовнішнє та внутрішнє оздоблення; серед «Різного» – виготовлення копій за античними зразками скульптур, асфальтове покриття.

Довгий час вважали, що реставрація відбувалася у 1947–1948 рр. Однак віднайдена у фондах УкрНДІпроектреставрації «Смета на общестроительные работы к проекту реставрации дворца Разумовского в г. Батурине Черниговской области»⁹ на 1949 р. прояснює ситуацію. Розрахована вона була на суму 946.928 руб. Проглянувши документ, зрозумілим стає, що на цей рік планувалося завершення основних та проведення завершальних оздоблювальних, робіт, зокрема, встановлення косуарів та сходинок з мозаїчним оздобленням, облаштування мозаїчної підлоги з мармуровими крихтами, покриття даху та куполів високоякісним металом, виготовлення бюстів з гіпсу для актовий зали, встановлення гіпсових вінків та гірлянд довжиною до 100 м, встановлення декоративних дерев'яних круглих колон біля головних сходів та в актовій залі.

Отже, протягом 1947–1949 рр. відбувалися роботи, пов'язані з реставрацією палацу гетьмана Кирила Розумовського та пристосуванням його під будинок відпочинку. Виявлені документи як сприяють розумінню ходу реставрації та долі палацу у 1940-х рр. XX ст., так і залишають безліч запитань, які потребують подальших досліджень (зокрема, де знаходяться іконографічні матеріали, зібрані авторами проекту; чому роботи були незавершеними). Попри все палац гетьмана

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. Р-4906. Оп. 1. Спр. 2541. Арк. 22, 22 зв., 23, 23 зв., 24.

⁸ Український державний науково-дослідний та проектний інститут «УкрНДІпроектреставрація». Ф. 611. «Смета на общестроительные работы к проекту реставрации дворца Разумовского в г. Батурине Черниговской области, 1948 г.».

⁹ Український державний науково-дослідний та проектний інститут «УкрНДІпроектреставрація». Ф. 611. «Смета на общестроительные работы к проекту реставрации дворца Разумовского в г. Батурине Черниговской области, 1949 г.».

Кирила Розумовського привертав увагу громадськості впродовж усього часу свого існування – від початку будівництва і до сьогодення.

References

DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti) – SACHO (State Archives of Chernihiv Oblast). F. 128. Op. 1. Spr. 10869. Ark. 49–52.

TsDAVO Ukrainy (Tsentalnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy) – CSASA of Ukraine (The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine). F. R-4906. Op.1. Spr.15.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. R-4906. Op. 1. Spr. 2805. Ark. 3, 3 zv., 5.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. R-4906. Op. 1. Spr. 2541. Ark. 17, 17 zv.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. R-4906. Op. 1. Spr. 2541. Ark. 22, 22zv., 23, 23zv., 24.

Ukrainskyi derzhavnyi naukovo-doslidnyi ta proektnyi instytut «UkrNDIproektrestavratsiia» – Ukrainian State Research and Design Institute “Ukrproektrestavratsiia”. F. 611. «Smeta na obshchestroytelnye raboty k proektu restavratsyy dvortsia Razumovskoho v h. Baturyne Chernykhovskoi oblasti, 1948 h.».

Ukrainskyi derzhavnyi naukovo-doslidnyi ta proektnyi instytut «UkrNDIproektrestavratsiia» – Ukrainian State Research and Design Institute “Ukrproektrestavratsiia”. F. 611. «Smeta na obshchestroytelnye raboty k proektu restavratsyy dvortsia Razumovskoho v h. Baturyne Chernykhovskoi oblasti, 1949 h.».

Vseobshchaia ystoriia arkhytektury [General History of Architecture]. (1975). (Vol. 12). Moscow, USSR: Stroyizdat.

Zbirnyk postanov i rozporiadzhen uriadu Ukrainskoi radianskoi Sotsialistychnoi Respubliki / Pro zakhody shchodo polipshennia okhorony pamiatok kultury na terytorii URSR». 1948. № 23–24, 91.

Оксінъ Тетяна Петрівна – науковий співробітник відділу «Палац гетьмана Кирила Розумовського» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (вул. Гетьманська, 74, м. Батурин, 16512, Україна).

Oksin Tetiana P. – Researcher at the Department of Hetman Kirill Razumovsky’s Palace of the National Historical and Cultural Reserve «Hetman’s Capital» (74 Hetmanska Street, Baturin, 16512, Ukraine).

E-mail: baturin.capital@ukr.net

HISTORY OF RESTORATION OF THE PALACE AND PARK ENSEMBLE OF KIRILL RAZUMOVSKY IN BATURIN IN 1947–1949

*In the article, on the basis of normative legal documents, materials found from the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine (TsDAVO of Ukraine), documentation of the Ukrainian State Scientific-Research and Design Institute «UkrNDIproektrestavratsiia» (formerly – «Budmonument» trust) were analyzed the preconditions for organization of restoration of the hetman Kirill Razumovsky Palace in the town of Baturyn, Chernihiv region in 1947–1949. The **methodology** of the research is based on a systematic approach and, thanks to specific problematic and historical methods, fully meets the objectives of the research, which logically appear according to the purpose. **Scientific novelty.** Introduction of new information on the restoration of K. Razumovsky’s Baturin Palace on the basis of archival sources of the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and “UkrNDIproektrestavratsiia”. The **conclusions** of the architectural and construction inspection on the technical project of restoration and historical reference were considered.*

The issue of restoration of the hetman Kirill Razumovsky Palace and Park ensemble

in 1947–1948 remains poorly studied despite the available archival documents and scientific research, related to this period. In most sources, this event appears as «conservation work in accordance with project decisions of the «Budmonument» trust, developed by a group of architects under the leadership of Mykola Terziyev». In this article will be made an attempt to reveal the issue of the restoration of the hetman Kirill Razumovsky Palace in 1947–1949 on the basis of archival documents, found in the Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine and materials from the funds of the Ukrainian State Scientific-Research and Design Institute «UkrNDIproektrestavratsiya».

Keywords: Baturin, Hetman Kirill Razumovsky Palace, architectural inspection, Budmonument, UkrNDIproektrestavratsiya, restoration.

Дата подання: 8 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Оксін Т. З історії реставрації палацово-паркового ансамблю Кирила Розумовського в Батурині у 1947–1949 рр. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 188–192. DOI: 10.5281/zenodo.3732620.

Цитування за стандартом APA

Oksin, T. (2020). Z istorii restavratsii palatsovo-parkovoho ansamblu Kyryla Rozumovskoho v Baturyni u 1947–1949 rr. [History of restoration of the palace and park ensemble of Kirill Razumovsky in Baturin in 1947–1949]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 188–192. DOI: 10.5281/zenodo.3732620.

Олександр Комарніцький

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ВИШ: ФОРМУВАННЯ СТУДЕНТСЬКОГО СКЛАДУ ТА ЙОГО ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ (20-30-ті рр. XX ст.)

DOI: 10.5281/zenodo.3732623

© О. Комарніцький, 2020. CC BY 4.0

Актуальність дослідження. Радянська влада приділяла особливу увагу вихованню нового типу вчителів для нового покоління суспільства, яке зможе слухняно виконувати вказівки та статті “будівельником соціалізму” в майбутньому країни, виконувати всі доручення тоталітарної влади щодо побудови нового соціалістичного радянського народу. У зв’язку з цим акцент робився на формуванні студентського контингенту, зростанні кількісного складу майбутніх учителів, регулюванні соціального, партійного, державного та гендерного складу. **Мета статті.** Продемонструвати процес комплектування студентського контингенту педагогічного вишу (ІНО, ІСВ, педінституту) у Чернігові, представити основні характеристики студентів, які навчалися в ньому у 20–30-х рр XX ст. **Методи дослідження.** У ході роботи над розвідкою було залучено комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняльний та діалектичний метод) та спеціально-наукових методів історичного дослідження (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний). **Зміст дослідження та його результати.** У педагогічному виші Чернігова значна увага приділялась формуванню студентського контингенту. Провідним суспільно-політичним принципом відбору викладачів у цьому виші, як і в інших навчальних закладах республіки, був класовий підхід, який відсунув на другий план загальнодержавні та загальнолюдські цінності. У цей період виш широко використовував систему відряджень для навчання членів партійних, комсомольських, профспілкових, військових організацій та комітетів бідних селян. Плани набору молоді були або перевиконані, або, навпаки, суттєво недовиконані. У виші, слідуючи директивам центру, вдалися до антидемократичних та незаконних кампаній «очищення», через які влада певною мірою змінила соціальний склад студентів. Значна увага приділялась процесу “пролетаризації” вишу, темпи якого в першій половині 20-х рр. XX ст. ще не були високими. Помітне збільшення кількості робітників і селян було помічено лише наприкінці десятиліття. У 30-х рр. багато хто зі студентів вже мав значний життєвий та трудовий досвід. Тоді більшість молодих людей були безпартійними. За національною ознакою українці абсолютно домінували у виші. На початку 1930-х рр. більшовикам вдалося певною мірою реалізувати свою ідею панування в студентському середовищі партійно-комсомольського прошарку.

Ключові слова: студенти, інститут, Чернігів, склад, зарахування.

20–30-ті рр. минулого століття характеризуються утвердженням офіційної однодумності, ліквідацією політичного плюралізму та посиленням ідеологічного контролю. Особливу увагу влада звернула на виховання для майбутнього благодатного суспільства нового типу учителя, здатного слухняно виконувати вказівки і статті в майбутньому «будівником соціалізму» в країні, втілювати у життя всі накази тоталітарної влади щодо побудови нової соціалістичної

радянської нації. У зв'язку з цим акцент робився на формування студентського контингенту, зростання кількісного складу майбутніх вчителів, регулювання соціального, партійного, національного, статевого складу. Окремі аспекти цієї проблеми досліджено у працях О. Рябченко¹, О. Лаврут², В. Липинського³, В. Майбороди⁴, І. Мошик⁵ та інших вчених. У нашій статті ми спробуємо показати процес комплектування студентського контингенту педагогічного вишу (ІНО, ІСВ, педінституту) у Чернігові, подати основні характеристики студентства цього вишу, який функціонував у 20–30-х рр. ХХ ст.

Більшовицьке керівництво проводило жорсткий курс на створення нової інтелігенції, відданої ідеям соціалізму і правлячому режиму. 20 квітня 1921 р. наказом Укрголовпрофосвіти було запроваджено принципи та критерії комплектування студентських колективів⁶, за якими набір студентів здійснювався через систему відряджень⁷. Такі зміни диктувались «необхідністю завоювати вищу школу політично і вирвати остаточно з рук класових ворогів Пролетарської Держави»⁸ та не допустити у стіни вишів «небажаний» елемент. За цією системою право вступу до вищих навчальних закладів могли отримати лише особи, які були відряджені на навчання партійними, профспілковими, радянськими та військовими органами. На кожний навчальний рік Укрголовпрофосвіта складала рознарядку, яка визначала й закріплювала певні квоти для кожного вищезазначеного органу. На навчання до Чернігівського ІНО у 1924 р. губком КП(б)У відрядив 5 осіб, ЛКСМУ – 1, КНС – 9, губпрофрада – 19, військові організації – 1, органи професійної освіти – 3. Ще 37 заяв надійшло від слухачів підготовчого відділення. Усіх їх зарахували до вишу⁹. У 1925 р. КП(б)У делегувала 1 особу, ЛКСМУ – 6, профспілки – 23, КНС – 10, окрпрофосвіта – 4¹⁰.

Щорічно Укрголовпрофосвіта встановлювала кількість студентів, які мали бути прийняті до навчальних закладів. Зокрема, у 1921 р. до всіх вишів України планували набрати 11770 студентів, у т. ч. до педагогічних – 4640 осіб. Найбільший контингент студентів мав влитися до Київського (675 осіб), Харківського (635) і Одеського (605) ІНО. Чернігівський ІНО відносився до групи вишів (окрім цього вишу були ще Вінницький і Глухівський ІНО), які мали набрати по 165 студентів¹¹. Подібна ситуація мала місце і в наступному році. На факультет соціального виховання Чернігівського ІНО, так само як і до Глухівського, планували зарахувати по 100 студентів¹².

Нам вдалося віднайти деякі дані про зарахування студентів до Чернігівського

¹Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.

²Лаврут О. О. Деякі аспекти становлення соціального портрету студентства у 20-ті роки ХХ ст. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]: наук. журн.* Миколаїв: Чорномор. держ. ун-т ім. П. Могили, 2010. Вип. 127. Т. 140. С. 32–36.

³Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки: монографія. Донецьк: РВА Донецьк. держ. техн. ун-т, 2000. 247 с.

⁴Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985 рр.). Київ : Либідь, 1992. 196 с.

⁵Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття. *Українознавство: наук. журн.* Київ: НДІ українознавства МОН України, 2010. №2. С. 63–69; Її ж. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. *Сіверщина в історії України: зб. наук. пр.* Київ, Глухів: ТОВ НВП «Ферокол», 2010. Вип. 3. С. 302–306.

⁶Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / [авт. кол.: В. С. Бакіров, В. М. Духоплянников, Б. П. Зайцев та ін.]. Харків: Фоліо, 2004. С. 329.

⁷ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1776. Арк. 18.

⁸Держархів Хмельницької обл. Ф. П.-1. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 3.

⁹Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 26.

¹⁰Там само. Спр. 235. Арк. 53.

¹¹ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1467. Арк. 77 (підр. наші).

¹²Там само. Арк. 79 (підр. наші).

педвишу. Аналіз джерел засвідчує, що плани набору молоді або перевиконувалися, або, навпаки, спостерігався значний недобір. Так, у 1921 р. на 165 місць зарахували 165 студентів, у вже у 1922 р. – відповідно 100 і 14. У 1923 р. абітурієнти на 100 місць подали 75 заяв, з яких зарахували всіх, у 1925 р. – відповідно 61 і 46¹³. Однією із причин невиконання планів прийому першокурсників була матеріальна скрута, а також непрестижність педагогічної професії.

У 1926 р. зарахували 67 осіб, у 1927 р. – 94 (заяв подано – 169). До кінця десятиліття кількість першокурсників значно зросла. У 1929 р. у виш вступили 242 абітурієнти¹⁴. Що стосується 30-х рр., то маємо, на жаль, поодинокі дані. Відомо лише, що у 1932 р. план набору до ІСВ становив 120 осіб. У 1933 р. бажання навчатися у виші виявили 200 хлопців і дівчат. У 1937 р. план прийому сягав 180 осіб¹⁵.

Наявні архівні джерела дають можливість прослідкувати партійний, соціальний, національний та статевий склад першокурсників. Переважна більшість абітурієнтів педвишу була позапартійною. У 1923–1924 н. р. серед вступників було по 1 комуністу і комсомольцю¹⁶, у 1925–1926 н. р. – відповідно 3 (6,5% від загальної кількості молоді) і 11 (23,9%)¹⁷. Аналіз соціального складу вступників показує поступове, хоч і незначне, але збільшення робітничо-селянського прошарку. З цього приводу заступник наркома освіти Я. Ряппо зазначав: «Право вчитися в початковій і навіть середній школі ми даємо всім громадянам, а право бути підготованими на командира радянської держави даємо тільки робітникам та селянам та ще тій частині трудової інтелігенції, що будуватиме й зміцнюватиме диктатуру пролетаріату, що будуватиме соціалізм»¹⁸. У 1923–1924 н. р. робітники становили 8%, селяни – 26,6%, службовці – 54,7%¹⁹; у 1925–1926 н. р. – 8,7%, 27,3%, 27,3%²⁰. Перші позиції серед представників у національному розрізі тримали українці. У 1923–1924 н. р. їх було 56, росіян – 8, євреїв – 9, поляк – 1²¹, у 1925–1926 н. р. – відповідно 38, 3, 4, 1²². У педвишах республіки набір жінок і чоловіків здійснювався переважно на гендерній паритетній основі. Водночас, у Чернігівському ІНО спочатку переважали представники жіночої статі (у 1923–1924 н. р. – 18 чоловіків і 57 жінок)²³, а згодом – чоловічої (у 1925–1926 н. р. – 28 чоловіків і 18 жінок)²⁴. Невисоким був освітній ценз вступників. У 1933 р. у педінституті з 200 осіб, що з'явилися на вступні випробування, лише 20 мали середню освіту²⁵.

Щоб залучити абітурієнтів до вишів, застосовувалися різноманітні форми роботи з ними. Для «вербування» нових студентів у регіони відряджали бригади студентів і викладачів. Зокрема, молоді Чернігівського ІСВ доручили агітувати під час літніх канікул. Крім того, виш у 1932 р. підготував і розіслав на підприємства, у районні партійні і профспілкові організації брошуру

¹³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 12; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 28; Спр. 125. Арк. 26; Спр. 235. Арк. 53.

¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 302. Арк. 195–196; Спр. 328. Арк. 9; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 8.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49; ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 6860. Арк. 17; Держархів Хмельницької обл. Ф. Р.-300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.

¹⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 26зв.

¹⁷ Там само. Спр. 235. Арк. 53.

¹⁸ Ряппо Я. Радянське студентство (характеристика вузів України). Харків: Держ. вид-во Укр., 1928. С. 11.

¹⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 26зв

²⁰ Там само. Спр. 235. Арк. 53.

²¹ Там само. Спр. 125. Арк. 26зв.

²² Там само. Спр. 235. Арк. 53зв.

²³ Там само. Спр. 125. Арк. 26зв.

²⁴ Там само. Спр. 235. Арк. 53.

²⁵ Держархів Хмельницької обл. Ф. Р.-300. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 49.

«Чернігівський Інститут Соціального Виховання в боротьбі за кадри», у якій поряд із висвітленням досягнень вишу було популяризовано і новий набір до інституту. З профорієнтаційною метою використовувалася преса, у якій публікувалися оголошення про набір. Профорієнтаційна робота була малорезультативною, про що свідчить такий факт: у 1932 р. наслідком «потуг» агітбригади ІСВ (до її складу ввійшли 8 викладачів і 10 студентів) були 7 заяв від абітурієнтів. Загалом того року за декілька тижнів до закінчення вступної кампанії від абітури надійшло лише 15 заяв на 120 місць²⁶.

На початку 1920-х рр. студентство було надзвичайно строкатим у соціальному, політичному, віковому та інших аспектах. Нарком освіти А. Луначарський з приводу цього писав: «Вершина, так зване старе студентство, відчувало на собі і тиск обставин, включаючи сюди характер перспектив, що перед ними відкривалися для подальшого застосування своїх знань, вплив комуністичної ідеології, рівно як і ідеології тих, хто боровся з комунізмом. В результаті вийшов потрійний поділ старого студентства... Поступово зростала спочатку дуже невеличка група студентів-комуністів. Це зрозуміло. Зміцнення Радянської влади не могло не супроводжуватися зростанням прихильників у всіх прошарках трудового населення. На протилежному фронті організувалась спочатку досить бойова і яскраво контрреволюційна, потім з відтінком деякого політичного безсилля і тому принципово-опозиційна напівлегальна група різного роду політичних гуртків. Тут були люди, які пояснювали свою ворожість до комунізму не стільки позиціями політичними, скільки релігійними. Були кадети, есери праві, ліві, меншовики, анархісти. Посередині було студентство, що не розібралося, чи не бажало розбиратися [з політичною ситуацією]. Тут слово «болото» легко зривається з вуст. Тут є і молодий обиватель, який відмахнувся від політики і турбувався тільки про те, щоб складати вчасно зачоти, щоб продовжити під революційною грозою будувати за звичкою, як батьки будували, свою маленьку кар'єру. Серед тих, хто не розібрався [був] тип студента демократичного походження, який побував вже на фронтах, пройшов вогонь і воду, не молодий... Він думає не тільки про те, щоб озброївшись знаннями до зубів, змогти у загальному безладі відстояти свою особистість і хоча б деяку дозу свого особистого благополуччя; він думає також і про те, що працею зможе сприяти відновленню і росту російського [і українського – Авт.] господарства. До комунізму він відноситься не зовсім визначено... Багато з цих елементів можуть і відштовхуватися від нас до полюсу ворожого і бути притягнутими нами»²⁷.

Зважаючи на вищезазначене, починаючи з 1921 р. влада вдалася до регулювання соціального складу студентської молоді, яке отримало назву «соціально-академічної перевірки складу студентства», або «перереєстрації студентства». 14 жовтня 1921 р. колегія Укрголовпрофосвіти спільно з політкомісарами вишів розробила «Положення про проведення генеральної чистки»²⁸. Підводячи підсумки «чистки» 1921 р., Я. Ряппо писав, що «минулорічна [весняний триместр 1920–1921 н. р. – Авт.] перереєстрація вивільнила наші інститути від номінального баласту. Це і «мертві душі», і малокорисні для радянської держави елементи»²⁹. Серед відрахованих були і студенти Чернігівського ІНО. Того року виш покинули 30 студентів³⁰.

Все ж, не зважаючи на вжиті радянською владою заходи із очищення вишів від «соціально-чужих» елементів, вони не принесли їй очікуваного успіху. В

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 151.

²⁷ Луначарский А. Проблемы народного образования: сб. ст. 2-е изд. Москва : Работ. просвещ., 1925. С. 216–218; Луначарский А. В. О народном образовании. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1958. С. 179–181. 28 Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні... С. 38.

²⁹ Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти... С. 165.

³⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 28.

архівному документі за 1922 р. знаходимо твердження про те, що «основна маса студентства, особливо старших курсів, представляє собою дрібнобуржуазну дипломовану міщанську масу. Вища школа стала одним з організаційно-ідейних центрів, що намітився на фоні нової економічної політики, відродження буржуазної ідеології». 18 листопада 1922 р. на засіданні Центрального бюро комуністичного студентства у доповіді Майєра прозвучало, що студентства було дуже багато, а тому необхідно провести його чистку і відповідно скоротити³¹.

16 січня 1923 р. губернські комітети КП(б)У, політкомісари вишів отримали листа підписаного секретарем ЦК КП(б)У Петровським «Про перереєстрацію студентів ВУЗів», у якому вказувалося на рішучу необхідність «вивести з вузів політично-шкідливий і антирадянський елемент». Зазначалося, що кампанію із чистки вишів комісії мали погоджувати з губкомами. Підставами для відрахування молоді з вишів були: «а) політична ворожість; б) належність до антирадянського елементу». Крім того, з ВНЗ вилучалися «особи, які [були] безумовним невідстаючим баластом у закладах, які запідозрені у спекуляції; особи, які служили в білих арміях і не реабілітували себе»³². Що стосується останніх, то в березні 1923 р. ДПУ направило вишам циркуляр такого змісту: «Завідуючим профтехосвіти. Всім офіцерам, військчиновникам, чиновникам військового часу, адміністративному складу, юнкерам і вільнонайманим колишньої армії, що служили у свій час у білих арміях або тільки проживали на території, яка була зайнята білими, Петлюрою, гетьманом, Денікіним та ін., і тепер є вчителями чи учнями у всіх вузах, треба подати до ДПУ на ім'я особливої комісії заяви про залишення їх в учбових закладах. Термін подання дійсних заяв устанавлюється дводенний. Ті, хто не подав заяв, будуть виключені»³³.

Перереєстрацію провели упродовж 1923–1924 н. р., внаслідок чого ІНО покинули 20 студентів³⁴. У 1924–1925 н. р. була проведена чергова перереєстрація, яка набула найбільшого суспільного резонансу. Перевірка проводилася на виконання рішень XIII з'їзду РКП(б) і VIII конференції КП(б)У, які визнали за необхідне скоротити контингент студентства і тим самим поліпшити його якісний склад і матеріальне становище³⁵. Вона мала за мету «вияснити соціальний склад студентів, відповідність кожного студента тим завданням, які ставить ВУЗ, академічну успішність, активність у відвідуванні занять і виконання робіт, покладених на студента навчальними планами і програмами, а рівно і активність в громадській роботі»³⁶. Загалом того року з ІНО відрахували 18 студентів (6,8% від загальної кількості)³⁷.

Частина студентів для того, щоб залишитися у виші, зрікалася своїх батьків, про що повідомлялося у пресі. Наприклад, В.Бородаєвська писала: «П'ятирічне самостійне життя і робота в пролетарському середовищі виробили в мені тверді погляди, протилежні тому середовищу, із якого я вийшла. Тому я вже не могла не відмовитися від нього, я назавжди порвала зв'язок із своєю сім'єю»³⁸.

Відраховані студенти зверталися по допомогу до ЦКСС, яка мала право

³¹ ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 20. Спр. 1076. Арк. 109.

³² Там само. Спр. 1645. Арк. 26.

³³ Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки / Інститут історії України НАН України. Київ: [б. в.], 1999. С. 95; Рябенко О. Л. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів Радянської України (1920-ті рр.). *Укр. іст. журн.* 2010. №5. С. 140.

³⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 62зв.

³⁵ Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. К.: Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1967. С. 87.

³⁶ Вища школа Української РСР за 50 років / [кер. авт. кол., відп. ред. В. І. Пічов]. К.: Київ. держ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 1967. С. 87.

³⁷ Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках XX століття. С. 66.

³⁸ Рябенко О. Студенти радянської України... С. 120.

скасовувати постанови вишів про відрахування. Наприклад, права відновили студенту Чернігівського ІНО О. Козлову³⁹.

Використавши наявні архівні джерела, праці сучасних авторів, нам вдалося з'ясувати загальний кількісний склад студентської молоді педагогічного вишу у Чернігові. У другому триместрі 1920–1921 н. р. в ІНО студіювали 344 студенти; у 1921–1922 рр. – 311; у першому триместрі 1922–1923 н. р. – 267, у другому – 259; у першому триместрі 1923–1924 н. р. – 168, у другому – 173; у першому триместрі 1924–1925 н. р. – 264, у другому – 215⁴⁰; у першому триместрі 1925–1926 н. р. – 189; у першому триместрі 1926–1927 н. р. – 181, у другому – 173; у першому триместрі 1927–1928 н. р. – 197; у першому триместрі 1928–1929 н. р. – 555, у другому – 384; у першому триместрі 1929–1930 н. р. – 673, у другому – 626⁴¹. За цими показниками Чернігівський ІНО був не на провідних ролях. Нам вдалося з'ясувати, що серед педагогічних закладів вищої освіти УСРР у другій половині 1920-х рр. найбільше студентів мали Харківський, Київський, Дніпропетровський, Одеський, а з кінця десятиліття – Полтавський ІНО, у яких навчалось від 800 до понад 2 тис. студентів. Інші інститути народної освіти були невеликими. В них здобували освіту в середньому менше 300 осіб. У цій категорії провідні позиції посідали Чернігівський, Кам'янець-Подільський і Волинський ІНО. За ними розташувалися Херсонський, Ніжинський, Миколаївський, Донецький (Луганський) ІНО⁴².

Упродовж 30-х рр. контингент чернігівських студентів-педагогів суттєво скоротився, що пояснювалося, насамперед складним матеріальним становищем молоді, особливо у роки Голодомору. Так, якщо у другому семестрі 1930–1931 н. р. контингент студентів зменшився на 5,1%⁴³, то у 1932–1933 н. р. – на 29,3% (123)⁴⁴. Загалом, у 1930–1931 н. р. в ІСВ студіював 661 студент; восени 1931 р. – 561; навесні 1932 р. – 554; у першому семестрі 1932–1933 н. р. – 509, у другому – 503⁴⁵. У 1933–1934 н. р. у педінституті здобували освіту 364 студенти⁴⁶.

У декількох джерелах показники чисельності студентів, на нашу думку, є завищеними. Зокрема, йдеться про те, що наприкінці 30-х рр. чисельність студентів чернігівських педагогічного і учительського інститутів досягла 6150 осіб⁴⁷.

На вищу школу радянська влада покладала відповідальне завдання

³⁹ Мошник І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках ХХ століття. С. 66.

⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 52; Спр. 1149. Арк. 9–10; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 30; Спр. 125. Арк. 66, 88; Спр. 175. Арк. 1 зв.; Спр. 281. Арк. 1 зв., 44; Народня освіта України на 1 січня 1925 р. Установи професійної та політичної освіти. *Статистика України*. № 76. Серія VII. Статистика народньої освіти. Вип. II. Т. V. Харків: Центр. стат. управ. УСРР, 1926. С. 22–23; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка на Чернігівщині (XVIII–XX ст.): монографія. Київ: Обрії, 2012. С. 221, 226, 228.

⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 7. Спр. 328. Арк. 9; Спр. 400. Арк. 3 зв.; Оп. 8. Спр. 398. Арк. 29; Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 8; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 53 зв.; Спр. 413. Арк. 3; Спр. 700. Арк. 1 зв.; Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. *Статистика України*. Серія VII. Статистика народньої освіти. Вип. 2. Т. VIII. № 152. Харків: Центр. стат. управл. УССР, 1929. С. 37; Зотін М. Педагогічна освіта на Україні. Харків: Держ. вид-во Укр., 1926. С. 211; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка... С. 234–235.

⁴² Комарницький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр.: монографія/наук. ред. проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. С. 128.

⁴³ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 10. Спр. 909. Арк. 97.

⁴⁴ Там само. Оп. 11. Спр. 148. Арк. 199.

⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 1819. Арк. 6; Оп. 10. Спр. 909. Арк. 97; Спр. 1488. Арк. 192; Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. ХХ ст. С. 303.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 11. Спр. 329. Арк. 49.

⁴⁷ Конончук І. Ніжинська вища школа та національне відродження на Чернігівщині 20-30-х років ХХ ст. *Ніжинська старовина: зб. регіон. історії та пам'яткознавства. Серія: Ніжинознавчі студії*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН Укр. і УТОPIK, 2012. Вип. 13 (16). С. 18.

сформувати нову радянську інтелігенцію. Для його реалізації вище необхідно було «демократизувати» і «пролетаризувати», зважаючи на незадовільний для влади соціальний склад студентів. Переважна більшість з них були вихідцями із різних соціальних груп та прошарків.

У першій половині 20-х рр. XX ст. темпи «пролетаризації» були невисокими. У Чернігівському ІНО в 1920–1921 н. р. робітники становили 6,9%, селяни – 38,9%, службовці – 46,1%; у 1921–1922 н. р. – відповідно 11,6%, 35,1%, 45,3%; у 1922–1923 н. р. – відповідно 6,2%, 27%, 52,9%⁴⁸; у 1923–1924 н. р. – 7,1%, 33,9%, 41,7%⁴⁹. Помітне збільшення чисельності робітників і селян намітилося лише наприкінці десятиліття. У листопаді 1925 р. вихідцями із робітників були 13,3% студентів, селян – 43,1%, службовців – 25,5%⁵⁰; наприкінці 1925–1926 н. р. – відповідно 11,7%, 36%, 23,4%⁵¹; на початку 1928–1929 н. р. – 12,4%, 40,9%, 40,2%⁵². У Чернігівському ІСВ у 1931 р. селяни становили 51,3%, робітники – 23,6%, учителі та службовці – 21,7%; у 1932 р. – відповідно 49,9%, 26,4%, 20,9%⁵³.

Прослідкуємо розподіл студентів за партійністю. У 20-ті рр. переважна їх більшість була безпартійною. Радянська влада все робила для зростання у їхньому середовищі кількості комуністів та комсомольців, зважаючи на вагому роль партійно-комсомольського прошарку у процесі ідеологізації навчального процесу. В ІНО на початку 1925–1926 н. р. студіювали 3,7% комуністів і 15,4% комсомольців⁵⁴, наприкінці року – відповідно 2,7% і 29,7%⁵⁵. На початку 30-х рр. більшовикам певною мірою вдалося реалізувати свою ідею про домінування у студентському середовищі партійно-комсомольського прошарку. В ІСВ у 1931 р. серед студентів комуністи становили 11,5%, комсомольці – 40,9%⁵⁶.

За національністю у вищі абсолютно переважали українці. У 1920–1921 н. р. їх було 81,2%, росіяни – 13,4%, євреїв – 3,5%; у 1921–1922 н. р. – відповідно – 78,7%, 11,9%, 8%; у 1922–1923 н. р. – 85,3%, 5%, 8,9%⁵⁷; у 1923–1924 н. р. – 81,5%, 7,1%, 11,3%⁵⁸; у 1924 р. – 85,1%, 5,1%, 7,4%⁵⁹; на 1 січня 1925 р. – 80,9%, 5,6%, 6,9%⁶⁰; у листопаді того ж року – 83,5%, 7,4%, 6,9%⁶¹; наприкінці 1925–1926 н.р. – 79,3%, 8,1%, 9,9%⁶².

Щодо освітнього рівня студентів, здобутого до вступу у виш, то на 1925–1926 н. р. достатній освітній рівень (закінчили дореволюційні середні повні школи, професійні школи, робітфаки, педагогічні та підготовчі курси, перевелися

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 9–10; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 30; Спр. 125. Арк. 88; Кузьменко Н. М. Вища освіта та педагогічна думка на Чернігівщині... С. 221, 224.

⁴⁹ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 66.

⁵⁰ Там само. Спр. 235. Арк. 54.

⁵¹ ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 14 зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4зв.

⁵² ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 8. Спр. 398. Арк. 29.

⁵³ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. XX ст. С. 303.

⁵⁴ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 54.

⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 15зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4 зв.

⁵⁶ Мошик І. В. Особливості та проблеми формування студентського контингенту вузів Чернігівщини у 30-ті рр. XX ст. С. 303.

⁵⁷ ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 2. Спр. 1149. Арк. 9–10; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 30; Спр. 125. Арк. 88.

⁵⁸ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 66зв.

⁵⁹ Мошик І. Особливості та проблеми формування студентського контингенту ВНЗ Чернігівщини у 20-х роках XX століття. С. 66.

⁶⁰ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 44.

⁶¹ Там само. Спр. 235. Арк. 54.

⁶² ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 15 зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р-608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4 зв.

на навчання з інших вишів) мали 68,4% студентів. Зокрема, того року навчалося випускників дореволюційної середньої повної школи – 13,5%. Наступні місця посідали випускники професійних шкіл – 9,9%, робітфаків – 3,6%, курсів – 14,4%, ті, хто перевівся на навчання з інших вишів – 27%. Інші студенти до вступу у виші студіювали у закладах, які середню освіту не давали. Так, трудові школи закінчили 28,8%, дореволюційні неповні середні школи – 0,9%. Домашню освіту здобули 1,9%⁶³.

Соціально-економічні умови 20-30-х рр. не могли не позначитися на віковому складі студентів. Більшість студентів вже мали значний життєвий і виробничий досвід, а відтак більш свідомо прагнули здобути знання, які б, після опанування обраного фаху, у майбутньому могли б забезпечити добробут. Багато з них брали участь у революційній боротьбі чи зі зброєю в руках боролись в рядах Червоної армії, в партизанських загонах, мали досвід радянської, партійної чи господарської роботи. Так, в ІНО серед студентства було 8 осіб (2,6% від загальної кількості) молодших 18 р., 145 (46,6%) – від 18 до 21 р., 158 (50,8%) – понад 21 р.⁶⁴. У 1924–1925 н. р. 17–20-річних налічувалося 91 особа (43,8%), 21–24-річних – 84 (40,4%), понад 24 р. – 33 (15,8%)⁶⁵. У 1925–1926 н. р. 16–20-річні становили 47,8%, 21–22-річні – 18,5%, 23–28-річні – 25,2%, старші 28 р. – 8,4%⁶⁶.

Частина студентів мала досвід роботи на виробництві. Виробничий стаж мали 59 студентів ІНО, з яких 30 до вступу у виш працювали у школах, 20 – у сільському господарстві, 3 – у конторах, 1 – на заводі, 5 – виконували іншу роботу⁶⁷. Частина студентів мали свої сім'ї. У 1925–1926 н. р. серед студентів одруженими було 50 осіб, неодруженими – 60⁶⁸.

За статтю у виші у 20-ті рр. домінували жінки. У 1921–1922 н. р. їх налічувалося 62,7%⁶⁹, у 1923–1924 н. р. – 69,6%⁷⁰, у січні 1925 р. – 60%⁷¹, у листопаді 1925 р. – 53,7%⁷², наприкінці 1925–1926 н. р. – 54,1%⁷³, у січні 1927 р. – 54,9%⁷⁴. У 1930-х рр. у ставовому відношенні більшість становили чоловіки (в ІСВ – у грудні 1932 р. – 57%⁷⁵).

Таким чином, у педагогічному виші Чернігова значну увагу приділяли формуванню студентського контингенту. Провідним суспільним і політичним принципом у відборі вчительських кадрів у цьому виші, як і в інших освітніх закладах республіки, був класовий підхід, який відсував на другий план національні та загальнолюдські цінності. У цей період у виші широко використовували систему відраджень на навчання партійними, комсомольськими, профспілковими, військовими організаціями, комітетами незаможних селян. Плани набору молоді або перевиконувалися, або, навпаки, спостерігався значний недобір. У виші, виконуючи директиви з Центру, вдавалися до антидемократичних і протизаконних кампаній «чисток», завдяки яким влада змінювала до певної міри соціальний склад студентства. Значну увагу приділяли процесу «пролетаризації» вишу, темпи якого у першій половині 20-х рр. XX ст. були невисокими. Помітне збільшення

⁶³ Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 5.

⁶⁴ Там само. Спр. 106. Арк. 30.

⁶⁵ Там само. Спр. 281. Арк. 44.

⁶⁶ Там само. Спр. 412. Арк. 5.

⁶⁷ Там само. Арк. 6.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. Спр. 106. Арк. 30.

⁷⁰ Там само. Спр. 125. Арк. 66.

⁷¹ Народня освіта України на 1 січня 1925 р. С. 22–23; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 44.

⁷² Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 235. Арк. 54.

⁷³ ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 5. Спр. 167. Арк. 15 зв.; Держархів Чернігівської обл. Ф. Р.-608. Оп. 1. Спр. 412. Арк. 4 зв.

⁷⁴ Народня освіта України. Установи професійної та політичної освіти на 1 січня 1927 р. С. 37.

⁷⁵ ЦДАВО України. Ф.166. Оп. 10. Спр. 1488. Арк. 192.

чисельності робітників і селян намітилося лише наприкінці десятиліття. Тоді ж переважна більшість молоді була безпартійною. На початку 30-х рр. більшовикам певною мірою вдалося реалізувати свою ідею про домінування у студентському середовищі партійно-комсомольського прошарку. За національністю у вищі абсолютно переважали українці. Більшість студентів мали значний життєвий і виробничий досвід.

References

- Chentsov, V. V. (1999). *Politychni represii v Radianskii Ukraini v 20-ti roky* [Political repression in Soviet Ukraine in 1920s]. Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- DAKhO (Derzhavnyi arkhiv Khmelnytskoi oblasti) – SAKhO (State Archives of Kmelnytska Oblast). F. P. 1. Op. 1. Spr. 12.
- DAKhO – SAKhO. F. R.-300. Op. 1. Spr. 53. Ark. 49.
- DAKhO – SAKhO. F. R.-302. Op. 1. Spr. 5.
- DAKhO – SAKhO. F. R.-302. Op. 1. Spr. 570.
- DACHO (Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti) – SACHO (State Archives of Chernihiv Oblast). F. R.-608. Op. 1. Spr. 106.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 125.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 175.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 235.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 281.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 412.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 413.
- DACHO – SACHO. F. R.-608. Op. 1. Spr. 700.
- Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiv [V. N. Karazin Kharkiv National University during 200 years]. (2004). Kharkiv, Ukraine : Folio.
- Komarnitskiy, O. B. (2017). *Studenty-pedahohy u modernizatsii vyshchoi osvity radianskoi Ukrainy u 1920-1930-kh rr.* [Educational students in the modernization of higher education in Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s]. Kamianets-Podilskiy, Ukraine : TOV «Drukarnia «Ruta».
- Kononchuk, I. (2012). *Nizhynska vyshcha shkola ta natsionalne vidrozhennia na Chernihivshchyni 20-30-kh rokiv XX st.* [Nizhyn HEI and and national revival in the Chernihiv region in 20-30s of the 20th century]. *Nizhynska starovyna – Nizhyn Antiquity*, 13 (16), 15–21.
- Kuzmenko, N. M. (2012). *Vyshcha osvita ta pedahohichna dumka na Chernihivshchyni (XVIII–XX st.)* [Higher Education and Pedagogical Idea in Chernihiv Region (18–20 centuries)]. Kyiv, Ukraine: Obrii.
- Lavrut, O. O. (2010). *Deiaki aspekty stanovlennia sotsialnoho portretu studentstva u 20-ti roky XX st.* [Some aspects of becoming a social portrait of a student in the 1920s]. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly – Scientific Works of the Petro Mohyla Black Sea National University*, 127, 140, 32–36.
- Lavrut, O. O. (2004). *Studentstvo Radianskoi Ukrainy v 20-ti rr. XX st.* [Students of the Soviet Ukraine in 1920s]. *Candidate's thesis*. Donetsk, Ukraine : Donetskyy natsionalnyi universytet.
- Lypynskiy, V. V. (2000). *Stanovlennia i rozvytok novoi systemy osvity v USRR u 20-i roky* [Formation and development of a new system of education in the UkrSSR in the 20's]. Donetsk, Ukraine : RVA Donetsk. derzh. tekhn. un-t.
- Lunacharskiy, A. V. (1958). *O narodnom obrazovany* [About People Education]. Moscow, USSR: Yzd-vo APN RSFSR.
- Lunacharskiy, A. (1925). *Problemy narodnogo obrazovanyia* [Problems of the People Education]. Moscow, USSR: Rabot. prosveshch.
- Maiboroda, V. K. (1992). *Vyshcha pedahohichna osvita v Ukraini: istoriia, dosvid, uroky (1917–1985 rr.)* [Higher Pedagogical Education in Ukraine: history, experience, lessons (1917–1985)]. Kyiv, Ukraine : Lybid.
- Moshyk, I. (2010). *Osoblyvosti ta problemy formuvannia studentskoho kontynhentu VNZ Chernihivshchyny u 20-kh rokakh XX stolittia* [Features and problems of formation of student contingent HEI of Chernihiv region in 1920s]. *Ukrainoznavstvo – Ukrainology*, 2, 63–69.
- Moshyk, I. (2010). *Osoblyvosti ta problemy formuvannia studentskoho kontynhentu vuziv Chernihivshchyny u 30-ti rr. XX st.* [Features and problems of formation of student contingent HEI of Chernihiv region in 1930s]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverian land in the history*

of Ukraine, 3, 302–306.

Narodnia osvita Ukrainy na 1 sichnia 1925 r. Ustanovy profesiinoi ta politychnoi osvity. (1926). Statystyka Ukrainy. №76. Serii VII. Vyp. II. T. V. Kharkiv, Ukraine: Tsentr. stat. uprav. USSR.

Narodnia osvita Ukrainy. Ustanovy profesiinoi ta politychnoi osvity na 1 sichnia 1927 r. (1929). Statystyka Ukrainy. Serii VII. Vyp. 2. T. VIII. №152. Kharkiv, Ukraine: Tsentr. stat. uprav. USSR.

Riabchenko, O. (2012). Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-kh rokiv: praktyky povsiadennosti ta konflikty identyfikatsii [Students of Soviet Ukraine in 1920s and 1930s: practices of everyday life and conflicts of identification]. Kharkiv, Ukraine: KhNAMH.

Riabchenko, O. L. (2010). Chystky studentskoho skladu vyshchykh navchalnykh zakladiv Radianskoi Ukrainy (1920-ti rr.) [Clearance in Student class of the HEI of Soviet Ukraine]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 136–152.

Riappo, Ya. (1924). Pryem v VUZy y sotsyalno-akademycheskaia proverka uchashchykhsia [Admission to universities and socio-academic examination of students]. *Student revoliutsii – Student of the Revolution*, 6, 12–13.

Riappo, Ya. (1928). Radianske studentstvo (kharakterystyka vuziv Ukrainy) [Soviet Students (Characteristics of HEI of Ukraine)]. Kharkiv, UkrSSR: Derzh. vyd-vo Ukr.

TsDAVO Ukrainy (Tsentalnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy) – CSASA of Ukraine (The Central State Archives of Supreme Authorities and Governments of Ukraine). F. 166. Op. 2. Spr. 26.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 2. Spr. 1149.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 5. Spr. 167.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 7. Spr. 302.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 7. Spr. 328.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 7. Spr. 400.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 8. Spr. 398.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 9. Spr. 1819.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 10. Spr. 909.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 10. Spr. 1488.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 11. Spr. 148.

TsDAVO Ukrainy – CSASA of Ukraine. F. 166. Op. 11. Spr. 329.

TsDAHO Ukrainy (Tsentranyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednen Ukrainy) – CSAPO of Ukraine (The Central State Archives of Public Organizations of Ukraine). F. 1. Op. 20. Spr. 1076.

TsDAHO Ukrainy – CSAPO of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 1467.

TsDAHO Ukrainy – CSAPO of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 1645.

TsDAHO Ukrainy – CSAPO of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 1776.

TsDAHO Ukrainy – CSAPO of Ukraine. F. 1. Op. 20. Spr. 6860.

Vyshcha shkola Ukrainskoi RSR za 50 rokiv [Higher Education of Ukrainian SSR during 50 years]. (1967). Kyiv, UkrSSR : Kyiv. derzh. un-t im T.H. Shevchenka.

Zotin, M. (1926). Pedahohichna osvita na Ukraini [Pedagogical Education in Ukraine]. Kharkiv, UkrSSR : Derzh. vyd-vo Ukr.

Комарницький Олександр Борисович – доктор історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана історичного факультету з наукової роботи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32301, Україна).

Komaritskyi Oleksandr B. – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Vice-Dean for Scientific Work of the Faculty of History, Kamianets-Podilskyi National Ivan Ohiienko University (61 Ohiienska Street, Kamianets-Podilskyi, 32301, Ukraine).

E-mail: kob-1974@ukr.net

CHERNIHIV PEDAGOGICAL UNIVERSITY: FORMATION OF STUDENT COMPOSITION AND ITS BASIC CHARACTERISTICS (20-30S OF THE 20TH CENTURY)

The relevance of research. The Soviet government paid special attention to educating a new type of teacher for the future fertile society, who could obediently follow the instructions and become the “builder of socialism” in the country in the future, implement all the orders of the totalitarian authorities to build a new socialist Soviet nation. In this regard, the emphasis was on the formation of the student contingent, the growth of the quantitative composition of future teachers, the regulation of social, party, state, and gender composition. **The purpose of the article:** to show the process of staffing the student contingent of a pedagogical university (INO, ISO, pedagogical institute) in Chernihiv, to present the main characteristics of the students of this university, which functioned in the 20-30s of the 20 century. **Research methods.** The complex of general scientific (analysis, synthesis, method of comparison, dialectical method) and special scientific methods of historical learning (historic-genetic, historic-comparative, historic-typological, problem-chronological) have been applied in the conducted research. **The content of the study and its results.** In the pedagogical university of Chernihiv, considerable attention was paid to the formation of the student contingent. The leading social and political principle in the selection of teachers in this university, as well as in other educational institutions of the republic, was the class approach, which pushed into the background national and universal values. During this period, the university widely used the system of business trips for training by party, Komsomol, trade union, military organizations, and committees of the poor peasants. Youth recruitment plans were either overfulfilled, or, conversely, there was a significant shortfall. In the university, following directives from the center, they resorted to anti-democratic and illegal “purge” campaigns, which caused the authorities changed to a certain extent the social composition of students. Considerable attention was paid to the process of “proletarianization” of the university, the pace of which in the first half of the 20s of the 20 century were not exalted. A noticeable increase in the number of workers and peasants was outlined only at the end of the decade. Then the vast majority of young people were non-partisan. In the early 1930s, the Bolsheviks succeeded to some extent in realizing their idea of domination in the student environment of the party-Komsomol layer. By nationality, Ukrainians absolutely dominated universities. Most students already had significant life and work experience.

Keywords: students, institute, Chernihiv, composition, enrollment.

Дата подання: 29 листопада 2019 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Комарніцький О. Чернігівський педагогічний виш: формування студентського складу та його основні характеристики (20–30-ті рр. XX ст.). *Сіверянський літо-пис.* 2020. №1. С. 193–203. DOI: 10.5281/zenodo.3732623.

Цитування за стандартом APA

Komarnitskyi, O. (2020). Chernihivskyi pedahohichnyi vysh: formuvannia studentskoho skladu ta yoho osnovni kharakterystyky (20–30-ti rr. XX st.) [Chernihiv Pedagogical HEI: Formation of Student Composition and its Basic Characteristics (20–30s of the 20th century)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 193–203. DOI: 10.5281/zenodo.3732623.

Світлана Іваницька

**“НІКОЛИ ... НЕ ЖАЛІВ Я, ЩО НЕ ВДАЛИСЯ ВСЯКІ КОМБІНАЦІЇ, ...
ЩОБ УКРАЇНІЗУВАТИ ГЕТЬМАНСЬКЕ МІНІСТЕРСТВО”:
СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ ТА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-
ФЕДЕРАЛІСТІВ ЗА ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ
(КВІТЕНЬ–ГРУДЕНЬ 1918 РОКУ)**

DOI: 10.5281/zenodo.3732628

© С. Іваницька, 2020. CC BY 4.0

***Мета статті** – проаналізувати позицію Сергія Єфремова як лідера Української партії соціалістів-федералістів після затвердження гетьманського режиму. На підставі комплексу джерел (публіцистика, партійні документи, мемуари, щоденники), в межах сучасного історіографічного дискурсу з’ясовуються головні питання, які хвилювали С. Єфремова на той час (переговори про входження есефів до гетьманського кабінету, оцінка внутрішньої політики, ставлення до світової війни, перспективи повоєнного ладу). У травні 1918 р. УПСФ заявила про підтримку суверенітету та незалежності Української Держави та наголосила на необхідності її зміцнення. В умовах неоконсервативного режиму гетьмана П. Скоропадського есефи отримували пропозиції щодо входження в урядові кабінети (М. Устимовича, М. Василенка, Ф. Лизогуба), на які відповідали в більшості випадків відмовою. С. Єфремов схвалив окремі кроки нового уряду: він позитивно висловився про перспективу створення національної гвардії, виступав за приєднання Криму до України, брав участь у заснуванні Національної бібліотеки та вітав утворення Українського державного університету в Кам’янці-Подільському. Усвідомлюючи потребу стабільності й спадковості влади, С. Єфремов був проти повалення гетьманського уряду. Прихильник еволюціонізму, раціоналізму й реалізму у політиці, Сергій Олександрович вищою цінністю вважав людське життя й культурні надбання, не співчував карколомним стрибкам і ілюзорним далекосяжним обіцянкам (будь то в сфері державного будівництва або в аграрному питанні), не вірив у можливість дивовижних і раптових революційних змін, стихійний порив мас і принцип вождізму. Нову Україну він мислив як парламентську демократичну державу, опорою якої буде міцний селянин-середняк, українізований робітник і патріотична інтелігенція.*

***Ключові слова:** Сергій Єфремов, Павло Скоропадський, гетьманат, Українська партія соціалістів-федералістів, федералізм, самостійність.*

Проблема, яка розглядається у даній статті, періодично перебувала у фокусі уваги фахівців (Р. Пиріг, Г. Папакін, В. Верстюк, І. Гирич, В. Стрілець, М. Горбатюк, В. Бойко, О. Михайлова). Новий сплеск зацікавлення тематикою викликаний 100-ою річницею Гетьманської Держави П. Скоропадського, доволі масштабно відзначеною 2018 р. Стосовно провідних історіографічних трендів, впадає в око, що, незважаючи на плин часу, більшість дослідників не можуть позбавитися пристрастності у поглядах та оцінках: чи правильно вчинили соціалісти-федералісти на чолі з С. Єфремовим та А. Ніковським, не наважив-

шисть піти на безумовний компроміс із новим, автократичним режимом, який був установлений нелегітимним шляхом – шляхом перевороту та розгону демократично сформованого представництва Центральної Ради, чи був у них реальний шанс українізувати уряд та владу, нарешті, наскільки щирим був гетьман у своїх пропозиціях щодо співпраці?... Швидше за все, однозначна відповідь на дане питання відсутня, бо й тоді, й нині багато в чому вона залежить від ідеологічних уподобань тих, хто ці події та постаті оцінює – будь то мемуарист або ж історик, чи є їхні переконання ліберальними, чи соціалістичними, чи консервативними...?

Зрозуміти й осмислити позицію Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939) – на той час лідера Української партії соціалістів-федералістів, одного із впливових громадсько-політичних діячів, провідного публіциста й співредактора газети «Нова Рада», автора знаменитої «Історії українського письменства»¹, відчуті її у всіх нюансах є одним із тих завдань, які не можна вважати до кінця вирішеними.

Як зазначає знавець історії УПСФ Василь Стрілець, «у перші дні гетьманату соціалісти федералісти могли б стати, але так і не стали провідною політичною силою, не стали навіть урядовою партією», водночас підкреслюючи, що «... якби після перевороту 29 квітня 1918 р. як неминучого наслідку попередніх колізій Української революції разом із П. Скоропадським виступили есефи, то Українській Державі судилася б інша доля, принаймні за справедливим твердженням М. Шаповала український народ не позбувся б гетьмана так швидко»².

Один із провідних дослідників тієї доби Руслан Пиріг констатує, що Рада Міністрів формувалася без участі українських соціалістичних партій. Їх лідери, а згодом і з'їзди не визнали нову владу. «Добре розуміючи справжню роль німецького командування у зміні державного правління в Україні, нарада соціалістичних партій 2 травня вирішила направити до начальника штабу німецьких військ генерала В. Гренера депутацію у складі В. Винниченка, П. Андрієвського, С. Єфремова, О. Саліковського та К. Лоського. Вони виклали низку вимог, на яких погоджувалися увійти до Ради Міністрів: розпуск гетьманського уряду, самоліквідація Центральної Ради, відміна аграрної реформи, скликання Установчих зборів тощо. Наступного дня генералові був запропонований і склад уряду за участю українських соціалістів. Проте В. Гренер послався на схвалення особи гетьмана вищою німецькою владою, вже майже сформований кабінет і заявив про неприйнятність висунутих ультимативних вимог». Слід відзначити, пише Р. Пиріг, що формування складу і перестановки у двох перших урядах Української Держави велися за узгодженням, а фактично під контролем представників німецької влади. П. Скоропадський у спогадах стверджує, що у нього була тенденція, «щоб кабінет був якомога українським». При цьому гетьман не пояснює, який саме сенс вкладався у це поняття. «Аналіз процесу формування першого уряду і наступних змін у ньому дає всі підстави стверджувати, що йшлося насамперед про етнічні ознаки, належність до козацько-старшинських родів, попередню працю в Україні і аж ніяк не про українські політичні партії, з котрими у тогочасній суспільній свідомості й асоціювалося національно-українське»³.

¹ Про життєвий шлях, професійні здобутки і політичні погляди С. Єфремова див.: Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон: Гельветика, 2018. С. 37–91. Про історіографічні аспекти осмислення й рецепції його спадщини див.: там само, С. 91–119.

² Стрілець В. Невдала спроба «українізації» уряду (Позиція Української партії соціалістів-федералістів у перші дні Української Держави гетьмана П. Скоропадського). *Наукові записки Ін-ту політ. і етнонац. досліджень*. 2009. Вип. 43. С. 107–108.

³ Пиріг Р. Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір / НАН України.

Єдиною з українських партій, членів якої волів бачити в уряді П. Скоропадський, була Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ).

Невдовзі після гетьманського перевороту відбувся травневий (10–12.05.1918) з'їзд УПСФ, в якому взяли участь делегати від 40 місцевих осередків партії. З'їзд прийняв значні корективи до програми. Проект оновленої програми есефів обговорювався в місцевих осередках та був затверджений на конференції УПСФ 8–9 вересня 1918 р. У ньому йшлося про необхідність визнання партією факту самостійності України та неможливості федерування із більшовицькою Росією⁴. Визнавалося, що Україна не змогла самотужки здійснити ідеал федералізації усієї Російської держави і, починаючи з Третього Універсалу, стала на шлях самостійності. Суттєвим фактором, що прискорив перехід з позицій автономізму до боротьби за суверенітет, стала агресія більшовицької Росії проти УНР. УПСФ відкидала ідею федеративного зв'язку з «Російською деспотією», але допускала можливість такого рівноправного союзу з Литвою, Білоруссю, Кримом, Кавказом. На думку С. Єфремова, Четвертий Універсал не сказав нічого нового стосовно фактичного надбання Україною суверенітету. Перед есефами вимальовувалися непевні перспективи. Партія стала в опозицію до тодішнього уряду, але водночас її члени намагалися вжити всіх заходів, щоб зберегти українську державність.

У заключному слові С. Єфремов, заявив, що «зріст партії свідчить про те, що вона стоїть на вірному шляху». До Головного комітету партії були обрані С. Єфремов, А. Ніковський, С. Шелухин, В. Прокопович, І. Фещенко-Чопівський, К. Мацієвич, М. Корчинський, Ф. Слюсаренко, К. Лоський, О. Саліковський, О. Шульгин⁵.

Обговоривши питання про федерацію, з'їзд УПСФ ухвалив резолюцію «В справі федерації й самостійності»⁶. У цьому документі провідною стала теза про те, що «... централістична і своєкорисна політика російського уряду, суспільства й партій, ворожість їх до істинного федералізму і, нарешті, більшовицька авантюра – висунули ідею самостійності української держави. Рахуючись з реальністю, УПСФ признала самостійність й прийняла ідеї консолідації української держави». За тодішніх умов партія виключала будь-яку можливість федеративного зв'язку з Росією. Але єднання з іншими народами, що створюють національні держави на руїнах імперій, партія вважала можливим і бажаним для інтересів України. УПСФ визнавала, що «ідея федералізму в політичному житті має таке ж загальне значення, як у соціально-економічній – соціалізм, і, тому, ці ідеї повинні залишитися провідними думками партії», бо «федералізм містить в собі ідеал того всесвітнього єднання держав, яке тільки і може служити надійною запорукою проти імперіалізму і війни»⁷. Як бачимо, хоча погляд щодо можливого федеративного зв'язку України з іншими народами колишньої Росії і панував серед українських соціалістів-федералістів, у травні 1918 р. УПСФ оголосила про свою підтримку суверенітету й незалежності Української держави і підкреслила необхідність її зміцнення. Втім, як уявляється, в даному випадку есефи були цілком послідовні, бо ще в 1917 р. у преамбулі програми партії заявили, що «ми на федералізм дивимось ще ширше, ми бачимо в ньому спосіб оновлення людського життя не тільки в межах теперішніх держав, але й междержавного. Провідною зорею світить нам федералізм всесвітній, який один може остаточно помирити людськість, вивести ворожнечу, чвари й

Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2016. С. 51.

⁴ З'їзд партії соціалістів-федералістів. *Відродження*. 1918. 12 травня. С. 4.

⁵ Нова рада. 1918. 19 (6) травня; *Відродження*. 1918, 14 травня.

⁶ З'їзд партії соціалістів-федералістів. *Відродження*. 1918, 12 травня. С. 4.

⁷ *Відродження*. 1918. 14 квітня (1 травня); Постанови з'їзду П. УСФ (10–12 травня 1918 р.). *Нова рада*. 1918. 14 (1) травня. Також див. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції (1917–1921). Київ: Темпора, 2003. С. 45.

війни, який, нарешті, наблизить і самий лад соціалістичний. ... Через федералізм, через всесвітнє братерство до соціалізму, до торжества робочого люду – такий стелиться нам шлях, якого на нашу думку людськість обминути не може. Одним з етапів того шляху вважаємо перебудування на федеративних основах вже тепер, у найбільш часи, тієї держави, з якою найтісніше зв'язала народ наша історична доля»⁸.

Газета «Відродження», коментуючи пристосування тактики політики УПСФ до нових політичних реалій, зауважила, що «абсолютно природно, що у с.-ф., які є українцями і не стоять на вузько-класовому положенні, а своєю програмою охоплюють життєві інтереси ... всього українського народу, цей процес пройшов дуже легко. Характерною є тільки повна пасивність у тому напрямку з боку партії». На думку коментатора, виходить, що на зміну партійного курсу («від федерації до незалежності») вплинули не власне устремління ідеологів партії, а об'єктивні зовнішні обставини, які «формально штовхали партію на самостійницький шлях державної політики». Така пасивність послаблювала позиції есефів порівняно з конкуруючими партіями, які швидше реагували на політичну кон'юнктуру. Невідповідно до духу часу оглядач називав й одну зі складових назви партії – «федералісти»⁹.

Д. Дорошенко, який тоді ще належав до УПСФ, так розповідав про цю подію: «одночасно з українськими кадетами відбували свій партійний з'їзд українські соціалісти-федералісти (10–13 травня). Головою з'їзду був Ілля Шраг. З низки резолюцій, винесених на з'їзді, найбільше цікавими були дві: одна «в справі федерації і самостійності», друга «в справах тактики й відношення до моменту». В першій вияснялося, як партія під впливом обставин побачила себе примушеною визнати самостійність України. [...] Резолюція в справах тактики й відношення до моменту була така:

«До конституції, яку видав гетьманський уряд, партія відноситься рішуче негативно, як до абсолютистичної й антидемократичної; так само недемократичним і в багатьох випадках реакційним і протидержавним вважає партія сучасний Кабінет Міністрів, ставить в рішучу опозицію до нього й забороняє своїм членам вступати в його склади. В точці резолюції «в справі відношення до центральних держав» партія заявляла свій протест проти «втручання німецького командування до справ вищої політики на Україні, проти образи парламенту України – Центральної Ради, розгону її й встановлення німецькою силою гетьманства й абсолютно недемократичного, московфільського своїми тенденціями уряду»¹⁰.

В умовах неоконсервативного режиму гетьмана П. Скоропадського есефи отримували пропозиції щодо входження в урядові кабінети (М. Устимовича, М. Василенка, Ф. Лизогуба), на які відповідали в більшості випадків відмовою¹¹. Ольга Михайлова у новітньому дослідженні суспільної біографії П. Скоропадського таку позицію есефів коментує наступним чином: «ліберальні орієнтири Української партії соціалістів-федералістів мали би зробити її природним союзником Гетьмана, якби на заваді не стали упередження середовища

⁸ Програма Української партії соціалістів-федералістів. Київ, 1917. С. 8.

⁹ Див.: Н. Н. Два з'їзди. *Відродження*. 1918. 16 травня.

¹⁰ Дорошенко Д. *Історія України 1917–1923 рр.* Т. 2. С. 33.

¹¹ Чикаленко Є. *Щоденник (1918–1919)*. Київ : Темпора, 2004. С. 26; також див.: Крах германской оккупации на Украине: По документам оккупантов / под ред. М. Горького [и др.]. Москва : ОГИЗ, 1936. 205, [2] с. : фот. – («История гражданской войны в документах»; вып. 1). С. 180. Детальніше щодо есефівського «ходіння у владу» за часів гетьмана Скоропадського див.: З минулого партії. *Закардонне бюро Української Демократично-Радикальної партії. Бюлетень. Видання неперіодичне.* [Прага], 1930. Ч. 3. Травень. С. 12–13; Шульгин О. *Діяльність урядів Наддніпрянщини від 1917 р. Українська загальна енциклопедія / За заг. ред. Івана Раковського. Львів; Станіслав; Коломия, 1935. Т. 3. С. 703–708.*

й емоційність, з якою провід партії засудив перебирання влади в країні шляхом перевороту. Партія заборонила своїм членам брати участь в урядовій роботі, стаючи тим самим у рішучу опозицію до нової влади¹². На її думку, Павло Скоропадський прагнув врівноважити кадетів в уряді представниками Української партії соціалістів-федералістів¹³. Авторка акцентує увагу на тому факті, що соціалістичні українські партії, зібравши спільну нараду, дійшли визначеності, на яких умовах вони готові співпрацювати з Гетьманом: «Умови були дуже жорсткі: передбачали повну зміну уряду та аграрної програми, формування нового законодавчого зібрання тощо. Це було заперечення ідеї одноосібної диктатури на користь повернення парламентського ладу. Умови були викладені в резолюції, з якою політики звернулися до генерала Гренера як впливового посередника. Він їх не підтримав»¹⁴.

Гетьман, поборюючи шалений тиск фінансистів і промисловців, хотів бачити серед міністрів популярних українських діячів, зокрема А. Ніковського, С. Єфремова, П. Дорошенка (згодом був у уряді), Д. Багалія, проте всі вони під різними приводами відмовлялися від співробітництва¹⁵. Генерал В. Гренер – головний «аранжувальник» німецької політики в Україні – висловлював бажання, щоб перший кабінет Української Держави складався з представників поміркованих лівих сил. З цих причин він провів кількаразові переговори з соціал-демократами, соціалістами-федералістами та іншими особами, які за власною ініціативою пішли на таке посередництво. Ось як відтворює детальну картину переговорів Д. Дорошенко: «Василенко звернувся до соціалістів-федералістів, прибувши просто на їхні партійні збори, і запропонував членам партії вступити до Кабінету. Але ес-ефи заявили, що вони не можуть вступити до Кабінету, хоч остаточної відповіді не дали й прохали трохи пождати. Вони скликали міжпартійну нараду, на яку покликали представників партії соціал-демократів, соціал-революціонерів і самостійників. Нарада була дуже бурхлива. В. Винниченко, який був на нараді, палко умовляв ес-ефів іти до Кабінету, казав, що він сам готов би піти, але ес-ефи не згоджувалися, і найбільше рішуче виступав проти участі в кабінеті А. Ніковський. Нарада постановила звернутись не до Гетьмана, а до начальника штабу німецьких військ генерала Гренера для переговорів. 2-го травня до Гренера явилась делегація, до складу якої війшли: В. Винниченко, А. Андрієвський, С. Єфремов, О. Салтан і К. Лоський. Делегати в довгій розмові з генералом Гренером передали йому постанову наради, що соціалісти могли б узяти участь в діловій роботі правительства тільки при таких умовах:

- 1) повна переміна правительства,
- 2) зміна аграрної політики,
- 3) саморозпущення Ц[ентральної] Ради,
- 4) установа нового тимчасового законодавчого органу – Державної Ради з представників усіх верств населення,
- 5) скликання установчих зборів, як тільки настане в краю лад і спокій¹⁶.

На це ген[ерал] Гренер відповів, що німці не брали ніякої участі в перевороті... Гетьмана признала найвища німецька влада, і він лишиться. Але це не значить, що робиться замах на самостійність України; навпаки, Україна залишиться самостійною державою, й її нове правительство не думає орієнтуватись ні на Москву, ні на Польщу. Політика його має бути лівою, і дуже бажана була б

¹² Михайлова О. Ю. Павло Скоропадський. «Крім негідників, усі підуть за мною». Київ: Парламентське видавництво, 2018. С. 176.

¹³ Там само. С. 180.

¹⁴ Там само. С. 181.

¹⁵ Див.: Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. Київ: [б. в.], 2003. С. 64.

¹⁶ Докладніше див.: Єфремов С. «Хресною путтю» в «Новій Раді». 1918, ч. 71 (від 9 мая).

участь в ньому українських соціалістів»¹⁷. Однією з суттєвих умов була вимога, щоб українським кандидатам були надані місця прем'єр-міністра, міністра закордонних справ, земельних справ і просвіти. Есефи висували таких кандидатів до уряду: голова Ради Міністрів – Шелухін, міністр закордонних справ – Липинський, міністр земельних справ – Мацієвич, міністр освіти – Прокопович, військовий міністр – Греков, міністр пошт і телеграфів – Сидоренко, шляхів – Єщенко, міністр здоров'я – Луценко, міністр торгівлі – Чопівський, морський міністр – Білинський. Під проектом від 2 травня стояли підписи Сергія Єфремов і Олександра Шульгіна. Одночасно з цими умовами делегація передала генералу Гренерові й проект державної конституції, де зазначалося, що вища законодавча влада в Україні має належати «Народнім Зборам», тимчасово ж – «Державній Раді», сформованій з представників партій. Щодо виконавчої влади, то у проекті конституції, написаному ідеологами УПСФ, стояли такі пункти:

«1. Виконавча влада в Республіці належить теперішньому президентові Республіки, який носить ім'я Гетьмана, і Раді Міністрів.

2. Гетьман вибирається Народніми Зборами; до скликання цих зборів Гетьман вибирається Державною Радою.

3. У випадках крайньої необхідності й небезпеки Гетьман уповажнюється по згоді з Радою Міністрів видавати тимчасові закони.

4. Гетьман являється представником української держави при зносинах з іншими державами і виконує всі церемонії, яких вимагає у зносинах з ними репрезентація.

5. Гетьман вибирає Раду Міністрів у тісному порозумінні з представниками українських політичних партій.

6. Гетьман України являється головою Української Армії і Флоту, якими командують призначені для цього міністри.

7. Гетьман призначає послів і вищих військових начальників з-поміж кандидатів, предложених Радою Міністрів.

8. Рада Міністрів веде усі державні справи, які виходять поза межі діяльності місцевого, самоврядування і доглядає за законністю діяльності державних і громадських органів.

Вироблено головним комітетом української партії соціалістів-федералістів, при участі представників партії українських соціалістів-революціонерів, соціал-демократів і соціалістів-самостійників.

Голова Української Партії Соціалістів-федералістів

Сергій Єфремов, за секретаря Олександр Шульгин»¹⁸.

У 1924 р. Сергій Олександрович інтерпретував ці події таким чином: «24 квітня. Дочитав «Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918) Дм. Дорошенка (вийшли в двох частинах у Львові р[оку] 1923). Літературно написані, як усе в Дорошенка, і подекуди досить цікаві. Але вузький світогляд автора на них може найбільше з усіх його творів одбився. [...] Ніколи також не жалів я, що не вдалися всякі комбінації, з якими тоді з різних боків виступали, щоб українізувати гетьманське міністерство. Навіть ті розмови, що я провадив з Грюнером, провадив тільки через те, що мені доручило їх зібрання, а сам до їх увесь час ставився цілком скептично. Мої тодішні статті в «Новій Раді» це доводять. Я вважав (і вважаю), що ні один чесний громадянин не може йти до уряду виконаного чужинецькими руками перевороту, маючи перед собою до того ж такий недвозначний документ реакційного курсу, як перша «грамота» Скоропадського. [...] Взагалі, все що мені доводилось читати з згадок про

¹⁷ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. [в 2 т.] / [упоряд., авт. передм. та комент. К. Ю. Галушко]. Київ : Темпора, 2002. Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. (Vita Memoriae). С. 39.

¹⁸ Дорошенко Д. Назв. праця. Т. 2. С. 40–41.

тодішній момент (у Винниченка, Саліковського, тепер Дорошенка) – повно фантазій, свідомого й несвідомого перекручування та самовиправдування чужим коштом. Хотілося б мені дуже дати характеристику того часу, як вона склалася в моїх згадках, але не знаю, чи встигну це коли зробити»¹⁹. Так через певний час С. Єфремов виловив відверто думку про вимушеність переговорів та своє ставлення до них.

На думку Г. Папакіна, обидві сторони дуже серйозно обговорювали умови участі соціалістів у новому уряді, розробили декілька політичних проектів, у тому числі й стосовно ролі самого гетьмана – тимчасового президента, військового керівника абощо. У записнику А. Ніковського серед записів за травень 1918 р. зафіксовано хід переговорів з Гренером, наради лівих 1–2 травня, виступи на них того ж Єфремова, В. Винниченка та ін.²⁰. У протилежність цій версії В. Верстюк обґрунтовує іншу тезу, базуючись передусім на пресових виступах Єфремова та підкреслюючи, що його публіцистична творчість є органічною частиною короткої історії гетьманату. Вона дозволяє краще зрозуміти умонастрої тогочасної вітчизняної інтелігенції, а також підважити декілька існуючих до сьогодні історіографічних міфів (скажімо, про те, що П. Скоропадський після перевороту щиро протягнув руку дружби і співробітництва соціалістам-федералістам, пропонував їм участь в уряді)²¹. Судячи зі споминів гетьмана, у П. Скоропадського соціалісти-федералісти симпатії та довіри явно не викликали, він іронічно називав їх «кадетами 3-го сорту»²². Спроби порозумітися з есефами були зроблені «для годиться» за рекомендацією німців. Про їх позірність говорить той факт, що 29 квітня нова влада призупинила вихід газети «Нова Рада», відновивши його лише 9 травня, коли вже було сформовано уряд, а перша хвиля суспільного збудження після перевороту пройшла. Відновлена «Нова Рада» відкрилася передовицею С. Єфремова «Наша позиція», в якій він у категоричній формі висловив власне негативне ставлення і позицію очолюваної ним партії до перевороту. Минуло всього декілька днів після перевороту, уряд лише формувався, програма його діяльності не була скрісталізована, але у С. Єфремова уже сформувався переконання, що переворот – це не просто спосіб зміни лівого, есерівського уряду В. Голубовича більш правим політичним крилом²³.

Аналізуючи ставлення гетьмана до українських соціалістичних партій і національно-демократичних сил, І. Гирич так визначає статус УПСФ у цей період: «Об'єктивно – це була партія, що нараховувала найбільш інтелектуалів, за їх кількістю вона значно випереджала і есерів, і есдеків. ... Ця партія складалася з поміркованих людей. ... Дуже дивно, що Скоропадському не було зрозуміло, чому вони бажали відігравати роль при Гетьманстві. Тут відповідь ясна: якраз тому, що хотіли того ж, що і Скоропадський, – скористатися слушною нагодою і побудувати державу, нехай і консервативну, проте українську, а не «малоросійську». Мабуть, саме щодо останнього й розходилися есефи з гетьманом... УСПФ багато разів шукала компромісу... Есефи висували слушні вимоги...»²⁴.

Нарешті, відповідальну посаду міністра закордонних справ обійняв Д. Дорошенко, який був вимушений задля цього розірвати офіційні зв'язки з партією. Згодом увійшли до урядових структур О. Лотоцький, П. Стебницький,

¹⁹ Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. Київ: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. С. 114. (Серія «Мемуари»).

²⁰ Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина... С. 47.

²¹ Верстюк В. Ф. Гетьманський режим у публіцистиці Сергія Єфремова. Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. Київ, 2013. Вип. 9. С. 12.

²² Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. Київ–Філадельфія, 1995. С. 139.

²³ Див.: Верстюк В. Гетьманський режим у публіцистиці Сергія Єфремова. С. 13–14.

²⁴ Гирич І. Державність, національна ідея та люди гетьманської України у спогадах Павла Скоропадського. *Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918* / З рос. переклала Е. Соловей. Київ : «Наш формат», 2017. С. 398–399.

С. Шелухін.

Окремі кроки нової влади доволі схвально сприймалися Єфремовим. Так, він позитивно відгукнувся на ідею створення національної гвардії у статті з красномовною назвою «До питання про спокій у державі»²⁵. Зазначаючи, що одним із першочергових завдань державотворення є забезпечення громадського ладу і порядку, основ спокою і мирного життя громадян, він намічав основні можливі шляхи створення національної гвардії, аналізуючи позитивні і негативні сторони кожного такого шляху. На завершення статті автор зазначив, що «організацію для забезпечення громадського ладу і супокую заложити треба і заходитись коло цього треба негайно. Елементи для цього є, і елементи вже випробувані. Треба справу самооборони провадити через національні і демократичні організації, для яких дороги і державні, і демократичні здобутки останнього часу. Бо тільки цим способом можна забезпечити той лад на Україні, з якого може вирости справді сильна й демократична держава, яка гидуватиме насильством, а дбатиме про самий тільки лад і забезпечення прав для всієї людності»²⁶.

С. Єфремов вітав можливе приєднання Криму до України. Про це свідчить його стаття «Україна і Крим» у газеті «Нова рада», опублікована 24 вересня 1918 р.²⁷. Ця стаття є актуальною і для сьогодення: «Поєднання з Кримом для України має свої великі вигоди і ще більші вигоди для Криму. Треба тільки знайти такі форми поєднання, які, даючи обом сторонам певні вигоди, забезпечували б Криму можливість самостійного розвитку. Нема чого розводитись, що такою формою повинна бути широка автономія Криму, як країни з оригінальною своєю фізіономією, культурою й традиціями. Місцевий елемент мусить дістати всі гарантії того, що стара політика винародовлення й хижачства більш не вернеться, і Україна не піде згубним шляхом Росії з її централізмом та обрусительною політикою. Тільки давши місцевій, в першій лінії татарській людності, широку автономію, допомігши їй розвинути культурно, Україна зможе прив'язати до себе Крим не тільки за страх, але й за совість і утворити справжнє єднання, яке не боятиметься ніяких спроб і видержить усі пригоди»²⁸. Скоропадський вважав Крим стратегічно важливим для безпеки України і спочатку вдавався до економічної блокади півострову, а далі запропонував автономний статус у складі Української держави. У цьому, зазначає І. Гирич, простежується спадкоємність влади між УНР і Українською державою²⁹.

Сергій Олександрович брав участь у заснування Національної бібліотеки, увійшов до складу установчого комітету, який очолював В. Вернадський, повідомляв про перші засідання у «Новій Раді» в серпні 1918 р.³⁰. Він щиро вітав утворення українського державного університету в Кам'янець-Подільському, трактує його як втілення «мрії багатьох поколінь» інтелектуалів, окреслював культурну місію закладу – «сіяти світ справжньої науки й разом національної свідомості»³¹.

Наприкінці серпня 1918 р. у Києві перебувала делегація незалежних експертів

²⁵ [Єфремов С.] До питання про спокій у державі. Єфремов С. *Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)*. У 2 т. Том 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. / Ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.) та інші. К.: Дух і Літера, 2014. (Бібліотека спротиву, бібліотека надії). С. 213.

²⁶ Там само. С. 213.

²⁷ Єфремов С. Україна і Крим. Єфремов С. *Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 195–196.

²⁸ Там само. С. 196.

²⁹ Див.: Гирич І. Проблема спадкоємності між державністю УНР та Української держави гетьмана П. Скоропадського: історіографічні стереотипи і справа пов'язання між собою різних моделей української державності. *Державник і держава: до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського Гетьманом України: зб. наук. праць*. Київ, 2018. С. 69–70.

³⁰ Єфремов С. Національна бібліотека в Києві. Єфремов С. *Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 156–157.

³¹ Єфремов С. Нове культурне огнище. Єфремов С. *Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 229–230.

німецького парламенту. Ознакою впливовості партії соціалістів-федералістів у той час можна вважати те, що згадана делегація контактувала не тільки з гетьманом і головою уряду, а й з лідерами УПСФ. 31 серпня 1918 р. делегація зустрілася з керівництвом Українського національного союзу (УНС). Питання, що обговорювалися, головним чином торкалися входження діячів УПСФ до уряду. Слабка надія, що народилася в С. Єфремова з реформуванням уряду Ф. Лизогуба, дуже швидко згасла. 16 листопада він інформував читачів про обставини виходу есефів у відставку.

У гетьманську добу Сергій Єфремов неодноразово звертався до проблеми прийняття «українського питання» великоруською демократією в Україні. Як характерний приклад він нагадав дії Виконавчого Комітету об'єднаних громадських організацій у Києві щодо домагань української делегації до Тимчасового уряду. Позиція Комітету була доволі парадоксальна, хоча й передбачувана. Після бурхливого обговорення, прийнявши всі пункти домагань української делегації через декілька днів після відмови Тимчасового уряду, комітет знову повернувся до цього питання і переважною більшістю голосів відкинув усі пункти домагання. В серії статей «В пустині велелюдній» (Нова рада. 1918. 5, 6, 7, 8 вересня (н. ст.)) Єфремов зазначав: «Думаю, що теперішній російський федераліст у масі, окрім одиниць, готов повторити цей епізод з Київським Виконавчим Комітетом. Він федераліст, поки Україна самостійна; чим він зробиться, коли б Україна цю самостійність утратила – зараз не вгадуватиму. В усякому разі, федералізм од його буде швидше холодно, ніж тепло»³². Він вказував на байдужість російської преси, яка навіть не згадала про становище українських гімназій. Пригадав, що ставши на шлях національно-державного будівництва, УЦР заснувала для кожної з національних меншин міністерства і прийняла закон про національно-персональну автономію. «Ось вам наочна різниця між нашим федералізмом і федералізмом їхнім. – писав С. Єфремов. – Ми і в самостійності лишилися світовими федералістами, оборонцями не тільки свого, але й чужого права, однакового для всіх, а насамперед для величезної маси українського народу, того права позбавленого. Вони в федералізмі лишаются російськими самостійниками, для яких їхня абстракція культури важить далеко більше, ніж потреби того конкретного народу, серед якого вони жили, живуть і житимуть»³³.

У низці виступів у газеті «Нова рада» протягом вересня – листопада 1918 р. Сергій Єфремов жив передчуттям і очікуванням закінчення кривавої Світової війни, ретельно відслідковував всі перипетії мирних переговорів, вітав спроби примирення воюючих сторін. У статті «Нова спроба замирення», вітаючи офіційну ноту Австро-Угорщини, він вказував на правильність думки, висловленої у цьому документі, що Світова війна крім світової руїни і знищення, нічого не принесла воюючим сторонам. С. Єфремов апелює до світової громадськості, пише про те, що «вона повинна всією силою натиснути на правительства, щоб вони й тепер не піддавалися агресивним тенденціям і злочинно не кидались тих шляхів до загального замирення, які знов стоять перед світом»³⁴. В кінці статті автор висловлює обережний оптимізм, вказуючи, що зброею брязкотять безвідповідальні політики, а відповідальні політики поки що мовчать.

Передчуття закінчення війни відчувається у статті С. Єфремова «Напередодні», опублікованій у двох поспіль номерах газети «Нова Рада»: «Полум'я війни дотліває. Як спалахнуло воно одразу й кровавою залило пожежею цілий цивілізований світ,

³² Там само. С. 171.

³³ Там само. С. 172.

³⁴ Єфремов С. Нова спроба замирення. *Єфремов С. Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 179.

так тепер же ніби раптом і згасає»³⁵. Він зазначає, що першою жертвою війни стала Росія, організм якої не одмолодився, а навпаки, розпався на складові частини. Але, на думку автора, й інші країни, учасниці Світової війни, зазнали значних втрат. «...Люди знеслилися скрізь. Люди втратили надію збройною рукою розмежуватись. [...] Аби згода, аби спокій, аби одпочити і загоїти ті страшні рани, що ними світить тепер усюди оголене тіло людськості»³⁶. У другій частині статті С. Єфремов підкреслює, що забезпечення хоча б політичного оновлення світу залежить не від славетних пунктів Вільсона, не від торгів дипломатів, а від нагальної потреби людства загоїти важкі рани від Світової війни, врятувати недобитки культури і цивілізації. Він вказує, що одним із наслідків війни є ослаблення світового імперіалізму. Як наслідок, «можна не турбуватися за долю нашого рідного краю: він, захоплений у могутчий вир спільного руху світовими подіями, мусить іти в той самий бік, куди ідуть усі державні організми – до розкріпачення націй, до того справжнього, а не мальованого, самоозначення, що новий вигляд надати мусить старому політичному світові»³⁷.

Продовжуючи тему необхідності нагального припинення Світової війни, С. Єфремов у статті «Перед катастрофою» вказує, що «справу світового замирення по Світовій війні загнано в якийсь тісний кут, з якого вона ніяк вибратись не може»³⁸ та доводить, що імперіалістичні круги Англії і Франції, розраховуючи на перемогу у війні, фактично відкидають мирне розв'язання цієї проблеми. Логічне продовження ця думка знаходить у статті «На вістрі меча»: «Мир знову повис на кінчику меча. Нова відповідь президента Вільсона не тільки не вивела справи замирення на битий шлях міжнародного порозуміння, а, навпаки, поставила її в ще більш непевне становище»³⁹. І, нарешті, таке очікуване закінчення війни Сергій Єфремов зустрів статтею «Кінець війни»⁴⁰. У ній він знову висловлює думку, яка червоною ниткою проходить через публікації, присвячені Першій світовій війні: «Ми не раз казали, що війну «передержано», за давнє, і вже через те саме переможців в ній не буде: увесь світ, уся людськість виходить з неї однаково зруйнованою і однаково шукатиме порятунку чисто конвульсивними рухами, вимагаючи розплати у справжніх винуватців, що в надії на легку перемогу почали цю страшенну різанину 1 серпня 1914 року»⁴¹. Вказуючи, що війна скінчилася, він закликає гасити її недопалки, і єдиний шлях до цього – демократизація. «Це зрозумів неначе світ, що в гарячковому поспіху перебудовує внутрішні свої основи, поспішаючи демократизуватися зверху донизу. Цим шляхом, єдиним, що стоїть на дорозі до порятунку, мусить піти й Україна...»⁴².

26 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада в Галичині надіслала ноту тодішньому американському президенту Вудро Вільсону. На цю подію С. Єфремов відгукнувся у газеті «Нова рада» статтею «Нота Укр[аїнської] Нац[іональної] Ради до през[идента] Вільсона»⁴³, підкресливши, що нота містить звернення до президента Вільсона щодо визнання Української держави.

Продовжуючи тему закінчення війни і облаштування повоєнного світу, у статті «На розпутьті» С. Єфремов аналізує можливі шляхи розвитку Німеччини, яка зазнала тяжкої поразки у війні та занурилася у вир революції. Він бачить

³⁵ Єфремов Сергій. Напередодні. *Єфремов С. Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 220–223.

³⁶ Єфремов С. Публіцистика революційної доби... Т. 2. С. 221.

³⁷ Єфремов С. Напередодні. *Єфремов С. Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 222.

³⁸ Єфремов С. Перед катастрофою. *Єфремов С. Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 234.

³⁹ Єфремов С. На вістрі меча. *Єфремов С. Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 237.

⁴⁰ [Єфремов С.] Кінець війни. *Нова Рада*. 1918. 13 листопада (31 жовтня).

⁴¹ Єфремов С. Публіцистика революційної доби... Т. 2. С. 251–252.

⁴² Там само. С. 252.

⁴³ Єфремов С. Нота Укр. Нац. Ради до през. Вільсона. *Єфремов С. Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 261–262.

багато спільного з тими руйнівними процесами, що охопили після революції 1917 р. Росію⁴⁴.

Вінчають серію статей у «Новій Раді» за 1918 рік, присвячених закінченню Світової війни, публікації Сергія Єфремова «Ілюзії і правда» (листопад–грудень)⁴⁵. У них звучить ідея незворотності перебудови світу, величезного зрушення, що призвело до падіння споконвічних тронів: «Ця війна, коли не закінчила цілком, то поставила на чергу ліквідацію центрально-імперіалістичних державних будованнів. І як велика французька революція XVIII в. та наполеонівські війни поставили практично проблему воскресіння потоптаних національностей, так остання війна [...] має те визрозуміле вже й досяггле в свідомості право націй на самостійне порядкування своєю долею довести до свого логічного кінця. І певне, ніка сила на землі того неминучого процесу спинити не здолає»⁴⁶.

Після падіння гетьманського режиму у січні 1919 р. публіцист дає в «Новій Раді» цикл статей, об'єднаних спільною назвою «Скоропадщина»⁴⁷. На той час вторинність, маріонетковість нового режиму не викликали у С. Єфремова сумнівів. Провідна думка його статей: П. Скоропадський – випадкова в українському русі людина, малопопулярний російський генерал, який лише завдяки власному прізвищу та збігу обставин потрапив у політику, і навіть «не мав навіть стільки розуму й такту, щоб використати до пуття інсценівку свого циркового обрання». Із приводу необхідності «твердої влади» С. Єфремов публічно полемізував з Д. Донцовим, який захищав дії уряду, пояснюючи їх потребою встановлення міцного порядку. С. Єфремов на це відповідав так: «Супротивниками політики «твердої руки» ми не були ніколи... Далеко важче виявляти тверду руку в позитивній праці, не впадаючи, з одного боку, в демагогічне потурання отарним інстинктам маси (большевизм зліва), ні в соціальну помсту та насильство над людністю з другого (большевизм зправа). І от тут усе питання в тому, чи дана комбінація влади може знайти таку середню лінію, щоб удержатись на високостях позитивної роботи». Публіцист твердив: «Елемент узурпації буває неминуче в кожній новій власті: кожна бо приходить шляхом боротьби, себто більшого чи меншого насильства над попередньою; кожна своє право встановляє всупереч праву, що було перед тим. Все питання в тому, на кого нова власть спирається, кому слугує те нове право, і от з цього погляду треба сказати, що рідко коли узурпація проходила таким цинічним, безсоромністю вистеленим шляхом, як це зробила скоропадщина»⁴⁸.

С. Єфремов одним із перших заговорив про те, що внутрішня політика нового режиму дуже швидко переросла спробу зміцнити державний лад, встановити тверду владу та громадський порядок і набула відвертого репресивного характеру. Хвиля арештів прокотилася по революційній демократії, зачепила міські думи, повітові та губернські земства. Відтоді для С. Єфремова гетьманська влада виглядала як чужа, силоміць нав'язана народу. В підсумку політичну реальність 1918 р. С. Єфремов побачив такою: «Чужий і до решти зненавиджений на Україні гетьман; чуже окупантське військо, складене з ненадійних тоді вже німців, які хутко одійшли й зовсім на бік, та купка російського офіцерства, що спекулювало на міжнародньому становищі й дурило людність збройною допомогою Антанти». Ця візія відтворена в статті «З хвиль кипучих» у журналі «Літературно-науковий вісник» (1919, т. 75).

Як зауважив В. Панченко, гетьману не вдалося переконати у своїх національно-державницьких прагненнях ту частину українського соціуму, для якої саме

⁴⁴ Єфремов С. На розпутті. *Єфремов С. Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 271.

⁴⁵ Єфремов С. Ілюзії і правда. *Єфремов С. Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 278–282.

⁴⁶ Єфремов С. Публіцистика революційної доби... Т. 2. С. 279–280.

⁴⁷ Єфремов С. Скоропадщина. *Єфремов С. Публіцистика революційної доби...* Т. 2. С. 295–304.

⁴⁸ Там само. С. 296.

власна державність була пріоритетом. Сергій Єфремов назвав «Скоропадщину» «першою Доброволією» (другою була власне денікінщина, яка правила бал у Києві з 31 серпня 1919 р. протягом кількох місяців). Його оцінка Гетьманату украї різка, і це не випадково, бо правління Скоропадського закінчувалося «непідробленою реакцією під гаслом «федерації» з триколовим прапором на фронтоні». Погляд Сергія Єфремова, зрештою, зовсім не унікальний: у середовищі київського українства багато хто сприймав «Скоропадщину» (з її міністрами, котрі намагалися будь що «сохранить Украину для России»!) як режим реставрації. Георгій Нарбут навіть намалював карикатуру, на якій гетьманську булаву й білогвардійський кашкет символічно «оскверняє» «пес мочащий»!⁴⁹ ... Історики можуть назвати суворий погляд сучасників несправедливим, надміру емоційним, проте навіть їм не під силу «відкоригувати» свідчення очевидців. Тим паче таких, як Єфремов і Нарбут⁴⁹.

Показовим є ставлення Єфремова до підготовки повстання проти гетьмана й наміру прибічників В. Винниченка й С. Петлюри щодо повалення гетьманського уряду. Коли формувався «українізований» Кабінет Міністрів, більш того, саме в той час, коли він мав розпочати свою працю, лідери Українського Національного Союзу (УНС) із В. Винниченком на чолі не тільки зреклися його підтримувати, але вже вирішили розпочати збройне повстання проти гетьманського уряду і «С. О. Єфремову коштувало великих зусиль умовити Винниченка не робити цього принаймні, поки в Кабінеті сидять «свої люди» й поки виявляться хоч які-небудь наслідки праці Кабінету і взагалі можливість його існування»⁵⁰. Наведені дані підтверджуються щоденниковими записами Є. Чикаленка, який, перебуваючи тоді в Києві, фіксував деталі перемовин, із хвилюванням слідкував за пошуками компромісу. Подальша поведінка В. Винниченка його також вразила, як і самого П. Скоропадського. Зусилля Єфремова якийсь час мали певний ефект, але не довготривалий, хоча, за свідченнями Д. Дорошенка, Сергій Олександрович «користувався високим моральним авторитетом серед українського громадянства»⁵¹. Отже, як бачимо, усвідомлюючи потребу стабільності й спадковості влади, Єфремов був проти повалення гетьманського уряду. Прихильник еволюціонізму, раціоналізму й реалізму у політиці, Сергій Олександрович вищою цінністю вважав людське життя й культурні надбання, не співчував карколомним стрибкам і ілюзорним далекосяжним обіцянкам (будь то в сфері державного будівництва або в аграрному питанні), не вірив у можливість дивовижних і раптових революційних змін, стихійний порив мас і принцип вождізму. Нову Україну він мислив як парламентську демократичну державу, опорою якої буде міцний селянин-середняк, українізований робітник і патріотична інтелігенція.

References

- Chykalenko, Ye. (2004). Shchodennyk (1918–1919) [Diary (1918–1919)]. Kyiv, Ukraine: Tempora.
- Doroshenko, D. (2002a). Istoriya Ukrayiny 1917–1923 rr.: [History of Ukraine 1917–1923]. (Vol.1). Kyiv, Ukraine: Tempora.
- Doroshenko, D. (2002b). Istoriya Ukrayiny 1917–1923 rr.: [History of Ukraine 1917–1923]. (Vol.2). Kyiv, Ukraine: Tempora.
- Hyrych, I. (2017). Derzhavnist, natsionalna ideia ta liudy hetmanskoï Ukrainy u spohadakh Pavla Skoropadskoho [Statehood, the national idea and the people of Hetman Ukraine in the

⁴⁹ Див.: Панченко В. Скоропадський і Винниченко, або Чому гетьман не втримав булаву? *День*. 2018. 3-4 серпня. С. 20.

⁵⁰ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 pp. Т. 2. С. 275.

⁵¹ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 pp.: [в 2 т.]/[упоряд., авт. передм. та комент. К. Ю. Галушко]. Київ: Темпора, 2002. Т. 1: Доба Центральної Ради. С. 85. (Vita Memoriae).

memoirs of Pavlo Skoropadsky]. *Skoropadskyi P. Spohady. Kinets 1917 – hruden 1918*. Kyiv, Ukraine: «Nash format», 360–435.

Ivanytska, S. (2018). Publitsystychna spadshchyna Serhiya Yefremova v konteksti suspilnykh transformatsiy: istoryko-biohrafichni aspekty (kinets XIX st. – 1920 rik) [Serhiy Yefremov's journalistic legacy in the context of social transformations]. Kherson, Ukraine: Helvetyka.

Krakh germanskoj okkupatsii na Ukraine: Po dokumentam okkupantov [The collapse of the German occupation in Ukraine: according to the documents of the occupiers] (1936). Moscow, USSR : OGIZ.

Mazepa, I. (2003). Ukraina v ohni i buri revoliutsii (1917–1921) [Ukraine is on fire and storm of revolution (1917–1921)]. Kyiv, Ukraine: Tempora.

Mykhaylova, O. (2018). Pavlo Skoropadskyi. «Krim nehidnykiv, usi pidut za mnoiu» [Pavlo Skoropadsky. "Except the scoundrels, everyone will follow me"]. Kyiv, Ukraine: Parlamentske vydavnytstvo.

N., N. (1918). Dva zyzdy [Two congresses]. *Vidrodzhennia – Renaissance*, 16 travnia.

Nova rada [New Council]. (1918). 19 (6) travnia.

Panchenko, V. (2018). Skoropadskyi i Vynnychenko, abo Chomu hetman ne vtrymav bulavu? [Skoropadsky and Vinnichenko or why the hetman did not keep the bulava?]. *Den – The Day*. 3–4 serpnia, 20.

Papakin, H. (2003). Pavlo Skoropadskyi: patriot, derzhavotvorets, liudyna. Istoryko-arkhivni narysy [Pavlo Skoropadsky: patriot, statesman, man]. Kyiv, Ukraine: [b. v.].

Pyrih, R. (2016). Diialnist uriadiv hetmanatu Pavla Skoropadskoho: personalnyi vymir [Activities of the Hetmanate Governments of P. Skoropadsky: Personal Measurement]. Kyiv, Ukraine: Instytut istorii Ukrainy.

Postanovy zyizdu Partii USF (10–12 travnia 1918 r.). (1918). *Nova rada*, 14 (1) travnia.

Prohrama Ukrainskoi partii Sotsialistiv-Federalistiv (1917). Kyiv, Ukraine: Chas.

Skoropadskyi, P. (1995). Spohady: Kinets 1917 – hruden 1918. Kyiv–Philadelphia, Ukraine–USA.

Strilets, V. (2009). Nevdala sproba «ukrainizatsii» uriadu (Pozytsiia Ukrainskoi partii sotsialistiv-federalistiv u pershi dni Ukrainskoi Derzhavy hetmana P. Skoropadskoho. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen*, 43, 99–109.

Shulhyn, O. (1935). Diialnist uriadiv Naddniprianshchyny vid 1917 r. [Activities of the Governments of the Dnieper region in 1917]. *Ukrainska zahalna entsyklopediya – Ukrainian General Encyclopedia*. Lviv; Stanislav; Kolomyia (Poland), 3, 703–708.

Verstiuk, V. F. (2013). Hetmanskyi rezhym u publitsystytsi Serhiia Yefremova [Hetman's regime in journalism of Serhiy Yefremov]. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. – Problems of studying the Ukrainian Revolution of 1917–1921*. Kyiv, Ukraine, 9. 10–33.

Vidrodzhennia [Renaissance]. (1918). 14 travnia.

Vidrodzhennia [Renaissance]. (1918). 14 kvitnia.

Yefremov, S. (2014). Publitsystyka revoliutsiinoi doby (1917–1920 rr.). U 2 t. Tom 2: 9 travnia 1918 r. – 30 travnia 1920 r. [Journalism of the revolutionary era (1917–1920). In 2 vol. Vol 2 : May 9, 1918 – May 30, 1920]. Kyiv, Ukraine: Dukh i Litera.

Yefremov, S. (1997). Shchodennyky, 1923–1929 [Diaries, 1923–1929]. Kyiv, Ukraine: ZAT «Hazeta "RADA"».

Z mynuloho partii [From the past of party]. (1930). *Zakordonne biuro Ukrainskoi Demokratychno-Radykalnoi partii. Biuleten – Foreign Bureau of the Ukrainian Democratic Radical Party. Bulletin*, 3, Traven, 12–13.

Zyizd partii sotsialistiv-federalistiv [Congress of the Party of Socialists-Federalists]. (1918). *Vidrodzhennia – Renaissance*, 12 travnia, 4.

Іваницька Світлана Григорівна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри публічного управління, права та соціогуманітарних дисциплін, Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій (вул. Кіяшко, 16б, м. Запоріжжя, 69041, Україна).

Ivanytska Svitlana H. – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of public administration, law and social and humanitarian sciences, Zaporizhzhia Institute of Economics and Information Technologies (16b Kiiashko Street, Zaporizhzhia, 69041,

Ukraine).

E-mail: isvetlana@hotmail.com

**«I NEVER... REGRETTED THAT ALL COMBINATIONS FAILED... TO MAKE THE
HETMAN'S MINISTRY UKRAINIAN»: SERHIY YEFREMOV AND THE UKRAINIAN
PARTY OF FEDERALIST SOCIALISTS DURING THE HETMANATE PERIOD
(APRIL–DECEMBER 1918)**

The purpose of the article is to analyze the position taken by Serhiy Yefremov as leader of the Ukrainian Party of Socialist-Federalists after the Hetman regime was approved. On the basis of a complex of sources (journalism, party documents, memoirs, diaries), within the current historiographical discourse, the main questions that concern S. Yefremov at that time (negotiations on the entry of essays into the hetman's cabinet, evaluation of domestic politics, attitudes towards the I World War, prospects for the post war system). In May 1918, the UPSF declared its support for the sovereignty and independence of the Ukrainian State and emphasized the need to strengthen it. Under the conditions of the neo-conservative regime of Hetman P. Skoropadsky, the proposals for entry into government offices (M. Ustimovich, M. Vasylenko, F. Lyzohub) were received, which were mainly answered by refusal. Foreign Minister D. Doroshenko was in charge of the post of Foreign Minister. Later the structures of the new government included O. Lototsky, P. Stebnytsky and S. Shelukhin. Yefremov approved the individual steps of the new government: he spoke positively about the prospect of creating a national guard, advocated the annexation of Crimea to Ukraine, participated in the founding of the National Library and welcomed the formation of the Ukrainian State University in Kamianets-Podilsky. During September – November 1918, in speeches in the newspaper «Nova Rada», Serhiy Yefremov lived with anticipation of the end of the World War, traced the vicissitudes of peace talks and welcomed attempts to reconcile the warring parties. In January 1919, a publicist submitted a series of articles «Skoropadschyna» («Governance of Skoropadsky») in the «Nova Rada», qualifying the Hetman's power as a foreign, anti-democratic, force-bound nation. At the same time, Yefremov opposed the overthrow of the Hetman's government, recognizing the need for stability and heredity of the state tradition.

Keywords: Serhiy Yefremov, Pavlo Skoropadsky, Hetmanate, Ukrainian Party of Federalist Socialists, federalism, independence.

Дата подання: 13 січня 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Іваницька С. «Ніколи ... не жалів я, що не вдалися всякі комбінації, ... щоб українізувати гетьманське міністерство»: Сергій Єфремов та Українська партія соціалістів-федералістів за доби Гетьманату (квітень–грудень 1918 року). *Сіверян-ський літопис*. 2020. №1. С. 204–217. DOI: 10.5281/zenodo.3732628.

Цитування за стандартом APA

Ivanytska, S. (2020). «Nikoly ... ne zhalyv ya, shcho ne vdalyisia vsiaki kombinatsii, ... shchob ukrainizuvaty hetmanske ministerstvo»: Serhii Yefremov ta Ukrainaska partiia sotsialistiv-federalistiv za doby Hetmanatu (kviten–hruden 1918 roku) [“I never ... regretted that all combinations failed ... to make the Hetman's Ministry Ukrainian”: Serhiy Yefremov and the Ukrainian party of federalist socialists during the Hetmanate period (April–December 1918)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 204–217. DOI: 10.5281/zenodo.3732628.

Ганна Філіпова

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КЛІЄНТЕЛИ КНЯЗЯ ОЛЕКСАНДРА МЕНШИКОВА У 1709–1727 рр.

DOI: 10.5281/zenodo.3732631

© Г. Філіпова, 2020. CC BY 4.0

У статті автором продовжено попередні дослідження формування патронсько-клієнтської системи князя Олександра Меншикова на теренах Гетьманщини. Переважно студія стосується козацького середовища, але в якості додаткових прикладів наведено епізоди із старообрядницького середовища та міщанства Стародубщини. Проаналізовано основні механізми складання патронально-клієнтських відносин між зазначеними сторонами на тлі протікання Почепської справи. Наведені окремі випадки функціонування таких відносин, базовані на архівних джерелах, а також додаткові біографічні відомості про деяких клієнтів Меншикова. Дослідження ґрунтується на використанні архівних джерел.

Формування клієнтської політики О. Меншикова серед козаків Гетьманщини розпочалося у 1709 р., якщо не раніше – у зв’язку з подіями навколо переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля Карла XII та Полтавської битви. Цей процес тривав до 1727 р., коли О. Меншиков був позбавлений усіх титулів і відправлений у вигнання царем Петром II. Основним етапом у формуванні клієнтели князя О. Меншикова в Україні стала його ревізійна поїздка 1720 р., коли він відвідав свої маєтки в Гетьманській державі.

Згадана система соціальної ієрархії взагалі була типовою для часу та контексту досліджуваних подій. Це продовження давньоримської форми клієнтелізму, пристосованої до реалій ранньомодерної Європи. Вивчення таких процесів, пов’язаних з діяльністю російських державних діячів-землевласників у Гетьманщині, може пролити світло на чималу кількість нюансів поступової інкорпорації її адміністративно-територіальних одиниць до складу Російської імперії.

Ключові слова: клієнтела, клієнтелізм, кронізм, козацтво, протекція, князь Олександр Меншиков, Стародубщина, Гетьманщина, Почеп.

В попередніх статтях автора, присвячених ревізійному «відрядженню» князя Олександра Меншикова до Гетьманщини¹ та видачі ним охоронних універсалів представникам українського козацтва², частково порушувалася проблема формування патронально-клієнтської системи князя на теренах України, переважно – в козацькому середовищі. Дана публікація має на меті продовження дослідження цього питання на основі нових архівних матеріалів.

Вірогідно, що формування клієнтели князя О. Меншикова серед української полково-сотенної старшини та рядового козацтва почалося раніше 1709 р., коли він вперше офіційно отримав вотчинні землі на теренах Гетьманщини (міста Почеп та Ямпіль у Стародубському та Ніжинському полках відповідно). Ми

¹ Філіпова Г. В. «Українська ревізія» князя Меншикова 1720 р. *Сіверщина в історії України*. Київ : Центр пам’яткознавства НАН України і УТОPIK, 2017. Вип. 10. С. 165–168.

² Філіпова Г. В. Захисні універсали князя О. Д. Меншикова українському козацтву. *Заповідна Хортиця. Збірка наукових праць*. Запоріжжя, 2018. Випуск VII. С. 55–62.

відносно окремі спорадичні випадки встановлення таких відносин вже у 1704–1708 рр., та саме з 1709 р. у зв'язку зі змінами як у державницькому статусі самого О. Меншикова, так і у посиленні експансивних тенденцій у російській політиці щодо Гетьманщини, вони стали постійними та систематичними.

Найбільш активний етап залучення нових персон до князівської клієнтели розпочався з ревізійної подорожі О. Меншикова до Гетьманщини у 1720 р., офіційною причиною якої був огляд розквартированих в деяких полках драгунських військ. У цей час, окрім інших справ, які стосувалися передусім межувань кордонів його вотчин, князь встановлював взаємини зі своїми «протекціантами», тобто людьми, яких він, як патрон, брав під свій захист. Звісно, також він активно залучав до розлогої системи патронату-клієнтели нові ланки.

Така система соціальної ієрархії, залежності та взаємних послуг була типовою для часу та контексту розглядуваних подій, тож іноді серед клієнтів були безпосередньо княжі слуги та підлегли, а в інших випадках – люди, віддяка яких на місцях в якості адміністраторів могла статися О. Меншикову у пригоді в подальшому. Таким чином, постійно відбувалося залучення до такої системи відносин все нових і нових осіб. В деяких випадках «протекціантами» могли ставати особи, залежні від інших «протекціантів», на прикладі захисту яких князь демонстрував власний вплив на «український» напрям політики Російської імперії і залякував тих, хто наважувався сперечатися з ним. Також у даному випадку явно прослідковується типове ще для давньоримської форми клієнтелізму явище – передання патронсько-клієнтських відносин у спадок. Клієнтами О. Меншикова (як й інших статусних політичних гравців, що діяли поряд із ним) ставали діти та навіть онуки його клієнтів. Останній обставині сприяла також довготривалість та відносна стабільність його власного статусу фаворита Петра I.

Існують невеликі дослідження³, присвячені формуванню, структурі та особовому складу російської клієнтели князя О. Меншикова, особливо – в армії. Виявлено, що політика кронізму, яку провадив князь починаючи від періоду свого першого злету на початку бойових дій Північної війни, була дуже активною та багатовимірною. З часом його клієнтська мережа охопила гвардію, низку армійських полків, управлінські державні органи (Сенат та Колегії). Відбувалося постійне втягнення до цієї системи духівництва. Однак щодо клієнтів О. Меншикова серед козацької старшини та шляхти навіть таких узагальнень поки що не було зроблено.

Випадки, коли ті чи інші особи били чолом О. Меншикову у пошуках захисту, а він надавав їм свою протекцію, яскраво характеризують тенденції не тільки його власної, але й загальноімперської кадрової політики на теренах Гетьманщини. Зокрема, важливий комплекс охоронних документів, виданих князем представникам українського козацтва, являють собою грамоти, виписані в якості винагороди за дотримання промосковської орієнтації під час виступу І. Мазепи.

У чолобитній військового товариша Ніжинського полку Степана Давидовича Михайловського, поданій імператриці Єлизаветі Петрівні у грудні 1742 р., містяться дані про те, що його тесть, Андрій Михайловський, служив державі «не щадя свого живота о чем бывшего Главного Генерала Меншикова и Гетмана

³ Петрухинцев Н. Н. Офицерский корпус Ингерманландского полка А. Д. Меншикова в начале 1720-х гг. Труды Исторического факультета МГУ. Серия II. Исторические исследования. Русь, Россия: Средневековье и Новое время. Пятые чтения памяти академика РАН Л.В. Милова. Москва, 2017. Выпуск 5. С. 487–496; Рогожин А. А. А. Д. Меншиков и его «креатуры»: патронаж в служебной карьере генералитета русской армии начала XVIII в. Труды Исторического факультета МГУ. Серия II. Исторические исследования. Русь, Россия: Средневековье и Новое время. Пятые чтения памяти академика РАН Л. В. Милова. Москва, 2017. Выпуск 5. С. 637–643.

протекціальныя универсаль...»⁴. О. Лазаревський свого часу слушно зазначив, що милості від князя брати Михайловські отримали за попередження його про те, що І. Мазепа рушив на з'єднання зі шведами. Це дало князеві можливість стати першим, хто повідомив Петру І про «зраду» гетьмана (це сталося 27 жовтня 1708 р.). Під Меною обидва брати «відложилися» від І. Мазепи і приєдналися до корпусу О. Меншикова у Нових Млинах, звідки й було відправлено термінову депешу Петру. Князь залишив перекинчиків біля себе на короткий період облоги гетьманської столиці⁵. Пізніше, у 1711 р., А. Михайловський за наказом Петра І їздив із Глухова до Ченстохова, отримавши подорожнього листа за підписом царя та генерала Андрія Ізмайлова для виконання якоїсь місії⁶.

За такі заслуги, безсумнівно важливі як для загальної російської політики стосовно Гетьманщини, так і для кар'єрних успіхів О. Меншикова, завдяки його особистому сприянню А. Михайловський отримав від гетьмана І. Скоропадського с. Пекарів Ніжинського полку, а також зміг повернути собі конфісковане дружиною генерального писаря П. Орлика майно⁷: І. Скоропадський «респектом своим и по засвидетельствованию помянутого Главного Генерала, надал покоинаго тестя моего сыну Семену Мыхайловскому... селце Пекарев в Нежинском полку в сотне Новомлинской, которое посмерти ево Семена за бывшего гетмана Апостола отобрано, продано дочере ево гетманской Ломиковской»⁸. Після смерті Д. Апостола с. Пекарів перейшло у власність колишнього генерального судді Михайла Забіли, що і стало приводом для нащадків А. Михайловського вести судові суперечки з ним за ці володіння. До того ж, незадовго до подання чолобитної С. Михайловського пограбували розбійники, що значно погіршило його фінансове становище⁹.

До справи з підтвердження майнових прав, поряд з гетьманським універсалом І. Скоропадського, були прикріплені копії двох відповідних протекціальних універсалів О. Меншикова, перший з яких датується 27 січня 1709 р. Його було видано в Охтирці і, якщо вірити чолобитнику, для затвердження підписано рукою князя. Лист надавав право безборонно пересуватися територіями, де були розквартировані російські війська, оберігав від конфіскацій майна та коней з боку російських солдат¹⁰. Другий документ, вже повноцінний універсал, був виданий в Гадячі у травні 1720 р. та затверджений власноручним підписом князя і його гербовою печаткою з червоного сургучу. Через місяць цей документ майже повністю продублював та затвердив І. Скоропадський, як це часто бувало, коли гетьману було потрібно улестити Меншикова¹¹. Пізніше, 1730 р., таким самим чином затвердив цей документ і гетьман Д. Апостол¹².

У документах, зібраних О. Лазаревським, можна знайти безліч інших подібних прикладів. Так, козаки Яценки із села Попівки, що свого часу, після облоги російськими військами Батурина, видали одного з керівників оборони міста компанійського полковника Д. Чечеля росіянам, отримали за це охоронні

⁴ Інформацію про надання родині Михайловських протекціальних універсалів ми частково публікували в одній з попередніх статей. У цій публікації подаємо її з уточненнями та доповненнями. Див.: Філіпова Г.В. Захисні універсали князя О.Д. Меншикова українському козацтву...

⁵ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Київ : Типография К. Н. Милевского, 1893. Том II. Полк Нежинский. С. 162–163.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 18766. Арк. 2 зв.

⁷ Там само. Арк. 1; Лазаревский А.М. Описание Старой Малороссии... Полк Нежинский. С. 164.

⁸ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 18766. Арк. 1–1 зв.

⁹ Там само. Арк. 1 зв.

¹⁰ Там само. Арк. 1–2.

¹¹ Там само. Арк. 4–4 зв.

¹² Там само. Арк. 5.

листи від О. Меншикова¹³. У 1711 р. у Києві козак Федір Стожок був пожалуваний князем урядом батуринського сотника – за те, що у 1708 р. він їздив до Батурина, щоб передати його захисникам наказ про капітуляцію міста. У 1720 р., перебуваючи у Гадячі, О. Меншиков підтвердив власний універсал 1708 р. своєю княжою печаткою. Користуючись такою протекцією, Ф. Стожок до кінця свого життя перебував на даній посаді та запам'ятовувався сучасникам жорстокістю та зловживаннями¹⁴.

Був пов'язаний з облогою Батурина і кар'єрний злет колишнього конюха гетьмана І. Мазепи Івана Дяковського, який відразу після того, як росіяни з'явилися біля Батурина, прибув до О. Меншикова та запропонував йому свої послуги. Невдовзі князь відправив І. Дяковського з проїзним листом, щоб він повідомив жителям Чернігова про захоплення гетьманської столиці¹⁵.

У 1720 р. представник відомої старшинської родини Данило Забіла, перебуваючи на той час на засланні в Архангельську за доноси, повідомив Малоросійську колегію, що гетьман І. Скоропадський нібито наближає до свого двору людей, які колись відзначилися на службі у І. Мазепи. За це він через свою дружину, яка заради виконання його доручення відправилася до Смоленська, того ж 1720 р. отримав від О. Меншикова охоронного листа «за прислуги». Під «прислугами», вочевидь, малися на увазі таємні доноси на мазепинців, що колись перекинулися на бік росіян, а потім почали служити Скоропадському. Услід за О. Меншиковим «інстанціальні листи» дали Забілам київський генерал-губернатор Дмитро Голіцин та комендант Глухова Богдан Гагарін. Тоді ж, улітку 1720 р. дружина Забіли в обхід гетьмана прохала безпосередньо князя заборонити її підлеглим селянам самовільно переходити до козацького стану: «била челом Агафья Забелиха... Чего ради, видя ея слезы, прошу вашу ясновельможность, дабы позволили явить к ней свою милость и приказать в том учинить ей всякую справедливость...». Під тиском О. Меншикова І. Скоропадський, хоча й знав, що Д. Забіла писав на нього доноси, був змушений підтримати його дружину¹⁶.

Іноді в межах клієнтської системи князя О. Меншикова вирішувалися стосунки між власне представниками козацького стану і старообрядцями. Під патронаж хотіли потрапити жителі старообрядницьких слобод, розташованих на теренах підвладних йому волостей. Зокрема, про це відомо з документів, які стосувалися земельних інтересів козацько-старшинської родини Чарнолузьких. Випадок, зафіксований у чолобитній стародубського сотника Івана Чарнолузького, поданій гетьману І. Скоропадському у липні 1720 р., до всього є цікавим прикладом змагання та конкуренції всередині клієнтської системи О. Меншикова в Україні на етапі її становлення. І. Чарнолузький скаржився, що московські старообрядці із сусідніх з його володіннями слобод зазіхають на його орні землі у с. Хвоєвичі Топальської сотні Стародубського полку (сутність конфлікту полягала у недостатній кількості придатних для землеробства ґрунтів у цьому регіоні)¹⁷. З чолобитної дізнаємося, що попередньо він уже подавав скарги князю О. Меншикову до Почепу, але той відказав, що нічим не може допомогти. Причину І. Чарнолузький виявив досить швидко – його кривдники на чолі зі своїм бурмістром встигли засвідчити пошану потенційному патрону раніше, під час зупинки княжого почту в Ніжині, і на той момент, коли він сам звернувся до О. Меншикова, вже заручилися його підтримкою. Причину такого вибору князя І. Чарнолузький також зазначав – О. Меншиков нібито розраховував прийняти старообрядців до свого підданства,

¹³ Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии... Полк Нежинский. С. 250–257.

¹⁴ Там само. С. 247–250.

¹⁵ Там само. С. 372–373.

¹⁶ Там само. С. 401–403.

¹⁷ Волошин Ю. В. Государевы описные малороссийские раскольнические слободы (XVIII в.): историко-демографический аспект. Москва : Археодоксия, 2005. С. 76.

і тому був зацікавлений в отриманні ними якомога більшої кількості землі. І дійсно, скоро у власність князя перейшла старообрядницька слобода Млинка у Стародубській сотні¹⁸.

Напевне, сусіди І. Чарнолузького були його колишніми підданими, виведеними з-під протекції під час державного перепису старообрядців 1714–1718 рр. Цікаво, що ще автор «Історії Русів» трактував такий крок Петра І як потурання бажанню О. Меншикова послабити економічний потенціал козацької старшини, адже багато представників місцевих старшинських родів протягом попередніх років давали старовірам дозвіл селитися на своїх землях за умови сплати податків¹⁹. Звісно, ці відомості мають легендарне походження і нічим не підтверджуються, але їх фіксація відображає настрої та оцінки, що панували серед представників освічених кіл населення цього регіону і на початку ХІХ ст. З огляду на наслідки перепису та надання розкольників поселенням офіційного статусу в межах Російської держави («государевы описные малороссийские раскольнические слободы»), зрозумілою є спроба І. Чарнолузького звернутися по допомогу до гетьмана – адже І. Скоропадський під тиском ображеної завданими збитками козацької старшини був змушений зайняти ворожу позицію по відношенню до старовірів²⁰.

До клієнтів О. Меншикова, що походили з найбільш впливових родин козацької старшини, можна віднести Апостолів, а саме миргородського полковника, згодом – гетьмана Данила Апостола та його молодшого сина Петра. Останній доволі рано відправився до Петербурга, де жив та виховувався в домі О. Меншикова. Найпоширенішим є трактування такої практики в «ординському» чи «османському» дусі, а саме – ніби діти представників гетьманської старшини утримувалися в російській столиці виключно в якості заручників задля гарантії лояльності їхніх батьків, які мали посади на місцях. Тож у наукових колах поширилася думка, що П. Апостол був узятий до Москви та Петербурга ще за декілька років до обрання його батька гетьманом задля того, щоб слугувати гарантією лояльності колишнього мазепинця, тобто, на думку О. Лазаревського, десь на початку 1720-х рр.²¹.

Проте нам видається, що ця ситуація була дещо складнішою, і заручництво у цьому разі цілком могло переплітатися з залученням молодих представників старшини до патронсько-клієнтських відносин з представниками російського нобілітету. Опинившись у Петербурзі, Петро оволодів, окрім російської мови, італійською, польською та французькою, навчився грати на клавесині, почав модно вдягатися за європейськими зразками. Б. Крупницький наводив також дані з приводу того, що П. Апостол почав здобувати гарну освіту ще раніше – батько найняв йому найкращих вчителів, у тому числі – німця Шесслера із Дрездена²². Зрештою, Петро обійняв посаду особистого секретаря О. Меншикова (як бачимо з відповідних реєстрів, в основному, провідні ролі у княжій канцелярії виконували все ж росіяни). О. Лазаревський вважав, що високий рівень освіченості П. Апостола міг бути результатом зусиль, які докладав до цього сам князь, самостійно формуючи засади кадрової політики серед найближчих до своєї особи клієнтів. Більш того, у своїх припущеннях дослідник пішов далі, вказавши на те, що молодий Апостол взагалі міг виховуватися разом з сином О. Меншикова, який мав би бути його ровесником. Таким чином, син майбутнього гетьмана міг

¹⁸ Волошин Ю.В. Государевы описные малороссийские раскольнические слободы (XVIII в.)... С. 49.

¹⁹ Там само. С. 58.

²⁰ Там само. С. 63–64.

²¹ Лазаревский А. М. Дневник Петра Даниловича Апостола. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/tizne/star08.htm> (Дата звернення: 3.02.2020).

²² Крупницький Б. Д. Гетьман Данило Апостол та його доба. Авґсбург: Українська Вільна академія наук, 1948. С. 7.

служувати Олександрові Меншикову-молодшому таким собі товаришем з примусу. Як би там не було, та вже наприкінці 1725 р. П. Апостол зазначав: «Потом я говорил по французски с молодым князем Меньшиковым», а в 1726 р. писав: «Был с гувернером молодого кн. Меньшикова в реформатской церкви... Утром был у гувернера молодого кн. Меньшикова»²³.

Точно невідомо, як корелювалося заручництво сина з арештом батька у 1722 р. у зв'язку зі справою П. Полуботка, але після 1723 р. П. Апостол повернувся до Гетьманщини, де одружився, а згодом, у жовтні 1725 р., знову відправився до Петербурга, і зайняв місце свого батька під пильним наглядом Меншикова. Князь особисто опікувався дорогою молодого Апостола, виписавши йому іменний паспорт через генерала Йоганна Вейсбаха.

Тоді ж П. Апостол почав вести щоденник французькою та російською мовами, рукопис якого у 1894 р. надійшов до книжкового та рукописного зібрання Київського університету. Продовжуючи свої роздуми щодо долі молодшого Апостола, О. Лазаревський дійшов висновку, що в цей період він настільки зблизився з О. Меншиковим, що сам почав впливати на долю батька, стримуючи підозри князя щодо нелояльності Апостолів російському царатові. Так, сину вдалося домогтися відпуску батька до України та його поновлення на посаді миргородського полковника (у травні 1727 р., одночасно зі смертю імператриці Катерини I). Тож, вірогідно, що окрім багатих подарунків та постійних перевірок на вірність, Д. Апостол в якості найстаршого полковника домогся від О. Меншикова та Верховної Таємної ради відновлення гетьманства і власного обрання також завдяки протекції свого сина.

Щоденник молодшого Апостола дає певне уявлення про коло українських клієнтів О. Меншикова, з якими контактував автор: «Был у князя Меньшикова, но не застал его дома. Возвратившись, нашель у нас Шидловскаго²⁴, Танскаго²⁵ и Ханенка²⁶... После обеда был у Гудовича²⁷...». П. Апостол відносно регулярно слухав служби у домовій церкві князя на Василівському острові (мабуть, теж поряд з ядром його клієнтелі), а також періодично брав у О. Меншикова гроші в борг, обіцяючи віддати їх у Почепі (через місцевих управителів?). Загалом, періодично контакти між клієнтом та патроном відбувалися ледь не щоденно, іноді – кілька разів на день. О. Меншиков брав П. Апостола на різноманітні заходи, від коронаційних торжеств до векторіальних свят, ілюмінацій та святкувань іменин або днів народження членів своєї родини, запрошував на прогулянки до свого власного саду та в замські резиденції (Оранієнбаум). Виконуючи обов'язки секретаря, молодший Апостол перекладав для князя дипломатичні листи²⁸.

Записи П. Апостола вів до літа 1727 р. Відомо, що на засіданні Верховної Таємної ради 10 вересня 1727 р. (тобто через два дні після арешту Меншикова) розглядалося його прохання про власний арешт та відправлення до заслання разом із патроном. Рада постановила заборонити такий крок, натомість наказавши П. Апостолу жити в Петербурзі²⁹. Невдовзі після опали свого покровителя він переїхав до Москви, де у 1728 р. цар Петро II надав йому уряд лубенського полковника, але за умови, що він не буде виїжджати з Москви – очевидно тут

²³ Лазаревский А. М. Дневник Петра Даниловича Апостола. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star08.htm> (Дата звернення: 3.02.2020).

²⁴ Лаврентій Шидловський, племінник одного з найбільш яскравих клієнтів О. Меншикова серед козацтва, колишнього ізюмського та харківського полковника, а пізніше – бригадира і генерал-майора над Слобідськими полками Федора Шидловського, його наступник на посаді полковника.

²⁵ Антоній Танський, київський полковник, або Василь Танський, переяславський полковник.

²⁶ Микола Ханенко, генеральний хорунжий, також автор відомого щоденника.

²⁷ Вже згаданий Андрій Гудович, почепський управитель.

²⁸ Лазаревский А. М. Дневник Петра Даниловича Апостола. [Електронний ресурс]. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/star08.htm> (Дата звернення: 3.02.2020).

²⁹ Крупницький Б. Д. Гетьман Данило Апостол та його доба... С. 52.

є недовіра царя до колишнього фаворита О. Меншикова. Повернутися додому П. Апостол зміг лише у 1730 р., після смерті Петра II³⁰.

До клієнтів князя О. Меншикова, які вивищилися із середовища козацтва, переважно – у Стародубському полку, можна віднести і таких діячів (декотрим з яких вже були присвячені наші публікації), як почепський управитель Андрій Гудович, ямпільський управитель Михайло Таріцин, наглядач почепських лісів Яків Ілейко, господар княжого двору Федір Матановський, службовець при почепській канцелярії Герман Синяк тощо. У цій статті вважаємо за потрібне коротко окреслити життєвий шлях Федора Матановського, адже цей козак також являв собою виразний типаж людини, котра змогла прислужитися Меншикову під час формування його володінь на південноруських землях.

Звідки походив Ф. Матановський – з документів не видно. Та одне відомо точно – він не був уродженцем Стародубщини, бо маркував тут себе як людину прийшлу та таку, що намагалася обжитися на новому місці. Ф. Матановський декілька разів змінював патронів, часто переходячи від одного до іншого. Спочатку він служив у І. Мазепи сердюком, а під час подальшої служби у Ніжинському полку перебував при гетьманському племіннику Івані Обидовському, будучи його першим помічником. Ф. Матановський перебував у декількох походах: у 1701 р. в Естляндії (Печери), де служив під началом наказного гетьмана, гетьманського племінника Івана Обидовського, в 1705 р. – біля Замостя, в 1706 р. – Бихова тощо.

Після переходу І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII («при войне-де шведской») Ф. Матановський скептично оцінив шанси гетьмана на перемогу та вирішив від нього «відложитися». Все ще перебуваючи на гетьманській службі, він встиг послужити І. Скоропадському та взяти участь у поході до Лебедина, а вже потім зненацька «розкозачився» і став надавати перевагу службі у російських військових та вельмож.

Спочатку Ф. Матановському пощатило втрапити до штату слуг канцлера Гаврила Головкина. Та протримався він там досить недовго – невдовзі «отъехал» і від Головкина та пристав до більш скромної персони, бригадира Богдана Івановича Дадарінова. Та і у Дадарінова Ф. Матановський служив не надто довго. Відійшовши і від цього покровителя, він вирішив переїхати до Почепи³¹.

У цьому місті Стародубського полку розпочалася нова сторінка життя колишнього козака. Тут його справи знову пішли вгору, адже він «зостал господарем в дворѣ» тодішнього нового власника Почепщини князя О. Меншикова. Певний час Ф. Матановський займався справами княжого двору в самому Почепі, а потім його було переведено до с. Казинівки (згідно сучасних джерел – Казанове), де також були розташовані маєтності О. Меншикова³².

У цьому селі Ф. Матановський відразу придбав собі козацькі землі та зайнявся покладеними на нього обов'язками – насильницькою скупівлею козацьких млинів та ґрунтів, а також дворів, що належали шинкам, під «железній завод». Проте про існування в рамках економічної «імперії» О. Меншикова залізообробного виробництва в Казинівці нічого не відомо – вочевидь, щось завадило реалізації таких планів, і будівництво так і не розпочалося³³.

Більш того, у цей час щось відбулося у відносинах Ф. Матановського з його новим покровителем, адже, починаючи з 1725 р., він почав писати чолобитні до Генеральної військової канцелярії, звертаючись до полкового писаря Стефана Максимовича і капітана Хрипунова та намагаючись знову вписатися до козацького стану. При цьому виявилися цікаві деталі. Так, в одному з документів, поданому

³⁰ Крупницький Б. Д. Гетьман Данило Апостол та його доба... С. 52.

³¹ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1581. Арк. 2, 5 зв.

³² Там само. Арк. 5 зв.

³³ Там само. Арк. 2, 5 зв.

Ф. Матановським, читаємо: «там в Почеповщині нехто о моеї службі неізнестен; єдин я при той сотні неслужил козацької служби; а тут в Глухові я имею свидетелей многих особ». Дійсно, за нього ручалися особи досить високого рангу (глухівський писар, городовий отаман, сотенний осавул, сотенний хорунжий, а також бакланський сотник Антип Соколовський, котрий саме в цей час переживав важке судове протистояння з О. Меншиковим)³⁴. Швидше за все, приїхавши до Почепу і потрапивши на службу до князя, Ф. Матановський приховував свою минулу належність до козацького стану, що і зіграло потім проти нього. Намагаючись виправдатися за розорення, котрі він вже встиг заподіяти козакам Орловщини, завідуючи справами О. Меншикова у Казинівці, Ф. Матановський писав, що до таких дій його змусили, і він насильницьки скуповував двори, «не хочючи».

З одного боку, за нього дійсно вступилася як глухівська старшина, так і тогочасні вороги Меншикова на зразок А. Соколовського. З іншого ж – позиції князя станом на 1725 р. були все ще дуже сильними, і ніщо не могло гарантувати «служі багатьох господарів» Ф. Матановському повної безпеки та можливості повернутися до козацтва. До того ж, у цей час відбувалося закріпачення козацького стану та прив'язання його до княжої землі, і навіть успішне продовження козакування вже не могло би забезпечити свободу. Тому спроби Ф. Матановського повернутися до козацького стану до певної пори не були успішними.

Про це можна дізнатися з документів, що засвідчують активність колишнього княжого слуги в 1725–1727 рр. З них випливає, що справи Ф. Матановського залишали бажати кращого. Все ще проживаючи в Казинівці, він загруз у боргах та постійно викликався до суду, йменуючись у протоколах допитів простим обивателем, а не козаком. Так, у жовтні 1725 р. на нього скаржився родич ямпільського сотенного отамана, козак Василь Лопата, котрий судився з ним через неповернення боргу ще з серпня того ж року. Не бажаючи або ж не маючи змоги повертати позичені гроші, Ф. Матановський під час одного з судових засідань напав на Лопату «прилюдне», називаючи його злодієм і стверджуючи, ніби той його обдурих. Заодно словесна образа дісталася і дружині В. Лопати – звинувачений назвав її «ворожиткою». За другим звинуваченням Ф. Матановського викликали на допит до сотенного правління у Глухові, але він відмовився приїжджати³⁵.

У лютому 1727 р. була порушена ще одна справа проти Ф. Матановського, пов'язана з невивплатою боргу. Цього разу на нього подав до суду козак Глухівської сотні Ніжинського полку Іван Кологривов, у якого звинувачений позичив 18 рублів. Оскільки до угоди мав причетність єврейський лихвар Аврам Ільїн, І. Кологривову довелося виплатити йому ту ж само суму з відсотками, яка становила 22 рублі, а Ф. Матановський після багатьох нагадувань віддав козаку тільки 4 рублі, тобто відсоткову різницю. Цікаво, що скаргу І. Кологривов подав не до Глухова, а до Почепу – її прийняла канцелярія управителів О. Меншикова. Звідти чолобитну постраждалого козака було переслано до Петербурга, вочевидь, щоб князь безпосередньо дав резолюцію щодо справи свого колишнього улюбленця. Можна припускати, що О. Меншиков дійсно прямо вплинув на рішення, котре прийняла щодо цього конфлікту імператриця Катерина І.

Цариця наказала стародубському полковнику арештувати Ф. Матановського та передати його до полкового суду, тільки-но він з'явиться у полковому правлінні. Окремо Катерина І наголосила, що над боржником потрібно «учинить... расправу безволокитно». У випадку, якщо б звинувачений знову почав шукати захисту

³⁴ Там само; Філіпова Г. В. Конфлікт князя О. Д. Меншикова з бакланським сотником Антипом Соколовським. Батуринська старовина. Збірник наукових праць. Чернігів: Видавництво «Десна Поліграф», 2017. Вип. 3. С. 424–432.

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 1802-І. Арк. 3–4.

у Почепі, таке саме розпорядження отримали тамтешні управителі, причому вони мали негайно повідомити самодержицю, що схопили боржника³⁶. Мабуть, його таки було арештовано та покарано при опосередкованій участі князя О. Меншикова.

Останнього разу в опрацьованих нами документах ім'я Ф. Матановського спливає 27 травня 1728 р. серед тих, хто підписав колективну скаргу на ямпільських та почепських управителів до Колегії Іноземних справ. Цього разу він згадувався як козак поряд із бунчуковим товаришем Козьмою Заруцьким та ворогами Меншикова – генеральним хорунжими Василем Жураковським та генеральним писарем Іваном Чарнишем, а також Іваном Зубрицьким.

Іншою особою, чий життєпис є доволі цікавим з огляду на різноманітність типажів людей, що входили до клієнтели О. Меншикова, є показачений іноземець Герман Синяк (Синяковський). Характерним є завершення його кар'єри в якості клієнта вельможі. В одній з численних чолобитних почепських управителів на чолі з Андрієм Гудовичем, поданих до князя, йшлося про такий випадок: «В прошлом 1722 году в енваре месяце будучи в Почепе Стародубского полку казак Герман Синяковский в квартире господина полковника Давыдова извещал ему полковнику при нас и при многих посторонних людех... поносил много как светлейшего князя: говорил именно что сын его светлости хуже последнего казака. И такими своими словами он фамилию его светлости обесчестил». Г. Синяковський, цього разу був згаданий як «цилюрник» з козаків і, якщо вірити чолобитникам, «был скован и к бывшему гетману Скоропадскому за бесчестие его гетманское»³⁷.

У 1722 р. значний військовий товариш Стародубського полку Василь Журман подав цареві Петру I виразну чолобитну, що починалася такими словами: «От глубины сердца моего и от несносного воздыхания облившиися кровавыми слезами прекладаю яко наипоследнейший раб Вашему Императорскому Величеству иже неимеючи... жадного заступления и нечекаючи отиного кого защищения». Справа полягала в тому, що дід Василя, обозний Дмитро Журман, ще у 1687 р. отримав від царів Іоанна і Петра жалувану грамоту на с. Старе Задубення, підтверджену універсалом І. Мазепи. Документально право на село мали нащадки обозного. Д. Журман помер майже одночасно зі своїм сином Матвієм, від якого залишилося двоє синів – Василь та Михайло. Окрім них, на частину майна претендували донька обозного і його вдова. Однак невдовзі після смерті Д. Журмана його вдова вийшла заміж удруге. Її чоловіком став Герман Синяк, у минулому – слуга родини. Користуючись приязним ставленням своєї літньої дружини, він переїхав до Задубення, таємно від родичів Журмана отримав від неї велику кількість родинного срібла, і почав розпоряджатися у вотчинах Журманів як хазяїн. Порушивши положення царської жалуваної грамоти, дружина віддала чоловікові права на нерухомість.

Коли у 1714 р. вона померла. Г. Синяк, будучи, за словами В. Журмана, «легко мысленником», дійсно виявився не надто талановитим управлінцем. Не маючи притулку в Гетьманщині, він показав себе гультівою і, задля поліпшення свого фінансового положення, почав шукати «сильної руки». Йому вдалося знайти протектора в обличчі князя О. Меншикова, який у цей час здобував собі вплив у Стародубському полку і, вочевидь, був зацікавлений у приверненні на свій бік вірних людей задля посилення своїх позицій на місцях. Таким чином, незважаючи на те, що формально Старе Задубення було розділене на чотири частини між спадкоємцями обозного Д. Журмана, Г. Синяк отримав князівського універсала на все село з прилеглими територіями і почав розвивати його як

³⁶ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 2323. Арк. 2–2 зв.

³⁷ Там само. Спр. 497. Арк. 33.

слободу, «осаджуючи» та заселяючи новими жителями.

Мабуть, брати Василь та Михайло Журмани не залишилися осторонь і намагалися силою відбити дідизну, тому що дуже скоро Г. Синяк звернувся до Почепа, щоб коменданти надали йому на допомогу солдат та жолдаків. Отримавши підкріплення, новий хазяїн Задубення підстеріг В. Журмана на шляху до Почепа, і побив його до напівсмерті, а далі й ув'язнив. На щастя для постраждалого, через декілька днів його викупили з тюрми родичі.

У короткий термін Г. Синяк розтратив статки Журманів і був змушений закладати те, що залишилося, у тому числі, мав намір закласти й Старе Задубення. І тільки написання у 1722 р. чолобитної до царя Петра I допомогло нащадкам обозного вигнати його і повернути свої землі. Щоправда, через декілька років село все ж перейшло до сина згаданого управителя А. Гудовича, Михайла, таким чином, залишившись у складі володінь прихильників О. Меншикова³⁸. Сам Г. Синяк, як бачимо, зустрічався у тому ж 1722 р. вже у документах, пов'язаних зі звинуваченням його у «безчесті» імені покровителя³⁹.

З наведених матеріалів бачимо, що загальна картина формування клієнтели князя О. Меншикова серед козацтва, а також її історичний, політичний та економічний контексти ще не є дослідженими досконало. Існує значна кількість архівного матеріалу, поки що не опрацьованого дослідниками саме з цієї точки зору. Та, узагальнюючи розглянуті матеріали, можливо окреслити один з подальших напрямів дослідження, а саме виділення окремих груп клієнтів Меншикова, які входили до патронсько-клієнтської системи з різних причин та виконували різні функції. Попередньо виділяємо такі групи:

- козаки, що перейшли на бік росіян після зміни політичної орієнтації гетьмана І. Мазепи. Багато хто з них, бажаючи прислужитися цареві Петру I та уникнути репресій, обирали собі за патрона саме О. Меншикова, як одну з найвпливовіших персон у російській державі та відомого політичного ворога І. Мазепи;

- козаки, що приєднувалися до клієнтели О. Меншикова у ході розгортання так званої Почепської справи. Це могли бути колишні землевласники у Стародубському та Ніжинському полках, які надали перевагу службі у князя перед загрозою повного розорення, або ж ті, хто хотів у такий спосіб вирішити особисті рахунки з ворогами;

- авантюристи, які просто бажали нажитися на службі у владної особи.

Серед осіб, чий біографії вже були нами досліджені⁴⁰, що першої групи належали козаки Михайловські, Ф. Стожок, І. Дяковський тощо. Найбільш яскравими її представниками є родина Апостолів. Другу групу найповніше представляє А. Гудович, третю – Ф. Матановський та Г. Синяк. Однак не завжди є можливим встановити всі обставини входження тієї чи іншої особи до клієнтели (так, поки що не до кінця зрозумілою є кар'єрна історія Михайла Таріцина або Гаврила Лукіна).

Тож, розгляд взаємин козацької полково-сотенної старшини із князем О. Меншиковим у форматі клієнтели являє собою перспективний напрям

³⁸ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. І, спр. 59451 (66-2). Арк. 1–1 зв.; Лазаревский А. М. Описание Старой Малороссии. Киев : типография К. Н. Милевского, 1888. Том I. Полк Стародубский. С. 269–270.

³⁹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 57015-57197 (41). Арк. 344.

⁴⁰ Філіпова Г. В. Андрій Гудович – довірена особа князя Олександра Меншикова (біографічний нарис). *Український історичний збірник*. 2018. №20(1). С. 63–75; Філіпова Г. В. Нарис з життя Ямполя першої половини XVIII століття (за матеріалами тогочасних судових справ). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної конференції. Збірник наукових статей*. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. №25. С. 340–343; Філіпова Г. В. «Протекціант» князя Меншикова Яків Ілейко: обличчя російської адміністрації в Україні після Північної війни. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 2016. №38. С. 45–51.

дослідження ситуації навколо Почепських межувань, а також є способом наукового структурування складних взаємин вельможі з частиною лояльного до його влади українського козацтва.

References

- Voloshin, Yu.V. (2005). Gosudarevy opisnye malorossijskie raskolnicheskie slobody (XVIII v.): istoriko-demograficheskij aspekt [Sovereigns described Little Russian schismatic settlements (18th century): historical and demographic aspect]. Moscow, Russia : Arheodoksiya.
- IR NBUV (Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho) – MI VNLU (Manuscript institute of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine). F. I. Spr. 57015-57197 (41). Ark. 344.
- IR NBUV – MI VNLU. F. I. Spr. 59451 (66-2). 1722. Ark. 1–1 zv.
- Krupnytskyi, B. D. (1948). Hetman Danylo Apostol ta yoho doba [Hetman Danylo Apostol and his period]. Avgsburg, FRG: Ukrainska Vilna akademiia nauk.
- Lazarevsky, A. M. (1895). Dnevnik Petra Danilovicha Apostola [Diary of P. D. Apostol]. Retrieved from <http://litopys.org.ua/rizne/star08.htm>
- Lazarevsky, A. M. (1888a). Opisanie Staroj Malorossii [Description of Old Little Russia]. Vol I. Polk Starodubskiy. Kyiv, Russian Empire: Tipografiya K. N. Milevskogo.
- Lazarevsky, A. M. (1888b). Opisanie Staroj Malorossii [Description of Old Little Russia]. Vol II. Polk Nezhtinskiy. Kyiv, Russian Empire: Tipografiya K. N. Milevskogo.
- Petrukhintsev N. N. (2017). Ofiterskij korpus Ingermanlandskogo polka A. D. Menshikova v nachale 1720-h, gg. [The officer corps of the Ingermanland Regiment A. D. Menshikov in the early 1720s]. *Trudy Istoricheskogo fakulteta MGU. Ser. II. Istoricheskie issledovaniya. Rus, Rossiya: Srednevekovye i Novoe vremya. Pyatye chteniya pamyati akademika RAN L. V. Milova*, 5, 487–496.
- Rogozhin, A. A. (2017). A. D. Menshikov i ego «kreatury»: patronazh v sluzhebnoj karere generaliteta russkoj armii nachala XVIII v. [A. D. Menshikov and “his persons”: patronage in the service career of the generals of the Russian army of the early 18th century]. *Trudy Istoricheskogo fakulteta MGU. Ser. II. Istoricheskie issledovaniya. Rus, Rossiya: Srednevekovye i Novoe vremya. Pyatye chteniya pamyati akademika RAN L. V. Milova*, 5, 637–643.
- Filipova, H. V. (2018). Andrii Hudovych – dovirena osoba kniazia Oleksandra Menshykova (biohrafichnyi narys) [Andriy Gudovich – a confidant of Prince Alexander Menshikov (biographical essay)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian Historical Collection*. №20(1), 63–75.
- Filipova, H. V. (2018). Zakhysni universal y kniazia O. D. Menshykova ukrainskomu kozatstvu [Prince Oleksandr Menshikov’s defensive Acts to the Ukrainian Cossacks]. *Zapovidna Khorotytsia – Khorotytsia Reserve*, 7, 55–62.
- Filipova, H. V. (2017). Konflikt kniazia O. D. Menshykova z baklanskym sotnykom Antypom Sokolovskym [The conflict between Prince Alexander Menshikov and the Baklan Sotnyk Antip Sokolovsky]. *Baturynska starovyna – Baturyn Antiquity*, 3, 424–432.
- Filipova, H. V. (2016). Narys z zhyttia Yampolia pershoi polovyny XVIII stolittia (za materialamy tohochasnykh sudovykh sprav) [An outline of the life of Yampol in the first half of the 18th century]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini. Materialy XXV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii*, 25, 340–343.
- Filipova, H. V. (2016). “Protektsiant” kniazia Menshykova Yakiv Ileiko: oblychchia rosiiskoi administratsii v Ukraini pislia Pivnichnoi viiny [“Protektsiant” of prince Alexander Menshikov Yakiv Ileiko: the face of the Russian administration after the Northern War]. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii. Pereiaslav-Khmelnitskyi – Scientific Notes on the history of Ukraine. Pereiaslav-Khmelnitskyi*, 38, 45–51.
- Filipova, H. V. (2017). «Ukrainska reviziia» kniazia Menshykova 1720 r. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverian land in the history of Ukraine*, 10, 165–168.
- TsDIAK Ukrainy (Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv) – CSHAK of Ukraine (Central State Historical Archives of Ukraine in the city of Kyiv). F. 51. Op. 3. Spr. 497. Ark. 33.
- TsDIAK Ukrainy – CSHAK of Ukraine. F. 51. Op. 3. Spr. 1581. Ark. 2, 5zv.
- TsDIAK Ukrainy – CSHAK of Ukraine. F. 51. Op. 3. Spr. 1802-I. Ark. 3–4.
- TsDIAK Ukrainy – CSHAK of Ukraine. F. 51. Op. 3. Spr. 2323. Ark. 2–2zv.
- TsDIAK Ukrainy – CSHAK of Ukraine. F. 51. Op. 3. Spr. 18766. Ark. 1–5.

Філіпова Ганна Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника (вул. Лаврська, 9, м. Київ, 01015, Україна).

Filipova Hanna V. – Ph.D. in Historical Sciences, Senior Researcher, National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve (9 Lavrska Street, Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: kplavra@outlook.com

FEATURES OF FORMATION OF THE UKRAINIAN CLIENTELE OF PRINCE ALEXANDER MENSHIKOV IN 1709–1727

The article continues the author's previous research on the formation of the patron-client system of Prince Alexander Menshikov in the Hetman State. Mostly this study concerns the Cossack environment, but episodes from the environment of the Old Believers and the townspeople of the Starodubshchina are given as additional examples. An analysis was made of the main mechanisms of patron-client relations between the designated parties against the background of the flow of the Pochep Case of alternating the borders of the Prince's estates in the Starodub and Nyzhin regiments.

Separate, especially characteristic cases of the functioning of such relations, biographical information regarding some of Menshikov's clients are given. The study is based on the use of archival sources.

The formation of the client politics of Menshikov among the Cossacks of the Hetman State began in 1709, if not earlier – in connection with the events surrounding the transition of the Hetman Ivan Mazepa to the side of the Swedish king Carl XII and the Battle of Poltava. Subsequently, this process continued until 1727, when Menshikov was stripped of all titles and titles and sent into exile by Tsar Peter II. The main stage in the formation of the client system of Prince Menshikov in Ukraine was his revision trip of 1720, when he visited his estates in the Hetman State.

The mentioned system of social hierarchy was generally typical of the time and context of the events studied. It is a continuation of the ancient Roman form of clientelism, adapted to the realities of early modern Europe. The study of such processes associated with the activities of Russian statesmen-landowners in the Hetman region can shed light on many of the nuances of the gradual entry of the Hetman region into the Russian Empire.

Keywords: *client politics, clientelism, chronism, patronage, Cossacks, Prince Alexander Menshikov, Starodubshchina, Hetman State, Pochep.*

Дата подання: 3 лютого 2020 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Філіпова Г. Особливості формування української клієнтели князя Олександра Меншикова у 1709–1727 рр. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 218–229. DOI: 10.5281/zenodo.3732631.

Цитування за стандартом APA

Filipova, H. (2020). Osoblyvosti formuvannia ukrainskoi kliientely kniazia Oleksandra Menshikova u 1709–1727 rr. [Features of formation of the Ukrainian clientele of Prince Alexander Menshikov in 1709–1727]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 218–229. DOI: 10.5281/zenodo.3732631.

Аліна Іваненко

УПРАВЛІНСЬКИЙ АПАРАТ В РКУ І ВЗО ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ МЕТИ ТА ЗАВДАНЬ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ ТРЕТІМ РАЙХОМ

DOI: 10.5281/zenodo.3732635

© А. Іваненко, 2020. CC BY 4.0

У статті доведено, що Україна у відповідності з планами нацистського керівництва Третього Райху мала стати майбутнім «життєвим простором» для «арійського народу». Для безпосереднього виконання завдань окупації була створена система органів окупаційного адміністрування, зокрема, Райхсміністерство східних окупованих територій, РКУ та ВЗО. **Метою** статті є висвітлення ролі управлінського апарату Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації у процесі втілення мети та завдань окупації території України Третім Райхом у 1941–1944 рр. **Методологію** дослідження складають загальнонаукові (аналіз, дедукція, індукція) і спеціальні (порівняльно-історичний, ретроспективний) методи. **Наукова новизна.** На основі архівних джерел досліджено та вперше проаналізовано особливості функціонування управлінського апарату в РКУ та ВЗО у 1941–1944 рр. з огляду на їх роботу для реалізації мети та завдань окупаційної політики Німеччини. **Висновки.** Важливе місце в реалізації завдань окупаційного режиму відігравали органи місцевого управління, представлені районними, міськими та сільськими управами. Перебуваючи під тотальним контролем окупаційної адміністрації, їх особовий склад мав виконувати вказівки німецьких управлінців. Зміст службової компетенції органів місцевого управління, порядок створення не дозволяє кваліфікувати їх у якості органів «самоврядування».

Утім, результати окупаційного адміністрування були невтішними. Окупаційний режим в РКУ зазнав системної політичної кризи. Однією із причин кризи стали деструктивні явища та процеси у функціонуванні окупаційного апарату влади, а саме неадекватно високий рівень паралелізму та дублювання в роботі окупаційних органів влади. А особистий конфлікт між А. Розенбергом та Е. Кохом призвів до появи деструктивних явищ у роботі адміністрації РКУ. Сам же окупаційний апарат влади був переобтяжений службовими завданнями, виконати які за дефіциту кваліфікованих управлінців, матеріально-технічних ресурсів, низького рівня транспортного сполучення та комунікацій було вкрай складно.

Ключові слова: управління, окупаційний режим, Райхскомісаріат «Україна», військова зона окупації.

Друга світова війна стала одним із найбільших воєнно-політичних конфліктів не лише ХХ ст., а й в історії людства взагалі. За кількістю людських жертв, рівнем матеріальних втрат цей військовий конфлікт не мав рівних упродовж існування людської цивілізації. Мільйони людських доль були кинуті на олтар протистояння двох диктаторських режимів – А. Гітлера та Й. Сталіна, спричиненого цивілізаційним розколом, догматичними тушованими формами нового цивілізаційного існування та претензіями комуністичного СРСР і нацистського Третього Райху на світове панування. З початком військового протистояння

між Німеччиною та СРСР у центрі цього геополітичного конфлікту перебувала й Україна – на той час квазідержавне утворення, більш відоме під назвою УРСР. А місцевий український соціум став об'єктом нещадного соціального експериментаторства хворих расистських уявлень лідерів Третього Райху, які на певний час змінили не менш хворих очільників комуністичної ідеології (у її ленінському та сталінському різновидах).

Управлінський апарат Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації був предметом дослідження таких дослідників, як О. Гончаренко¹, М. Куницький², К. Двірна та Ю. Левченко³, О. Лисенко⁴, В. Нестеренко⁵, І. Тарнавський⁶.

За планами політичного керівництва Третього Райху Україна, рівно як і інші завойовані області СРСР, одержала (звісно ж неофіційно) статус майбутнього «життєвого простору» для «арійського народу», якими, зрозуміло, були німці. Саме перетворення завойованого територіального масиву на «життєвий простір» і було метою встановленого в Україні нацистського окупаційного режиму. Цій далекосяжній стратегічній меті підпорядковувалися завдання окупації, які мали суто тактичне обрамлення. Успішна реалізація завдань окупації мала готувати базу для досягнення мети встановленого режиму. Таким чином, мета окупації мала стратегічні ознаки, а от завдання відповідали тактиці встановленого режиму.

Стратегічна мета окупаційного режиму і тактичні завдання взаємно перепліталися, доповнювали і, певним чином, видозмінювали одне одного. Так, ще в період окупації в Україні почали створюватися компактні поселення етнічних німців, які за задумом нацистів мали стати їх соціально-політичною опорою. Базовою формою утворення нацистською владою нових німецьких колоній у регіонах компактного проживання українських фольксдойче стали сукупності населених пунктів під назвою «Хегевальди»⁷. Про стратегічну мету завоювання і встановлення «життєвого простору» нацисти не забували ні на жодну мить, і навіть крах нацистського режиму в Третьому Райху не міг примусити його керівництво відступити від цих догматів.

Основним завданням окупаційного режиму в Україні стала практична підготовка майбутнього «життєвого завдання». Для його реалізації застосовувалися такі заходи як: негайна ліквідація будь-яких ознак радянської державності, адміністративно-територіального й політичного устрою довоєнної

¹ Гончаренко О. Органи обласного управління на теренах Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941–1944 рр.). Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура. Київ, 2010. Вип. 17. С. 37–41.; Гончаренко О. М. Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): Дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 398; Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 600 с.

² Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.

³ Двірна К. П., Левченко Ю. І. Рейхскомісаріати «Україна» та «Остланд» в період німецької окупації: особливості територіально-управлінської системи та політики. *Грані*. № 3. 2014. С. 108.

⁴ Лисенко О. Є. Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.). Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 2. 512 с.

⁵ Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти) : Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ, 2005. С. 34, 35.

⁶ Тарнавський І. С. Рейхсміністерство окупованих східних територій та підпорядковані йому місцеві органи: історія створення, структура та діяльність (1941–1945 рр.). Наука. Релігія. Суспільство. № 1. 2013. С. 52–61.

⁷ Ніколасць Ю. Німецьке населення України у роки Другої світової війни: сучасний науковий дискурс. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 3–4. С. 224.

УРСР; винищення соціально-політичної опори сталінського режиму, а саме колишніх комуністів, а також так званої радянської номенклатури й «активу»; тотальна фізична ліквідація народів, визнаних нацистською ідеологією расово неповноцінними (євреїв та циган), психічно хворих осіб; деурбанізація і знелюднення населення окупованої країни; експлуатація сировинних, продовольчих та людських ресурсів; деінтелектуалізація українського населення, здебільшого молоді. З часом на повісті денній постало завдання масового вивезення робочої сили на підприємства і сільське господарство Німеччини. Одночасно гітлерівці намагались змінити масову свідомість українського населення, прищеплюючи йому засобами пропаганди антикомуністичний світогляд.

Ще однією важливою обставиною німецького урядування в Україні стала повна відмова керівництва Райху від співпраці з українськими політичними угрупованнями, які мали самостійницьку орієнтацію. М. Куницький із цього приводу висловив думку, що всі зусилля лідерів українських націоналістичних політичних структур використати військовий конфлікт задля досягнення власних політичних цілей і порозумітися з А. Гітлером, навіть незважаючи на готовність до безпосередньої співпраці з агресором, були марними і безрезультатними. Нацистська ідеологія за визначенням не допускала можливості для інтеграції українців як етносу до майбутньої « нової Європи » на засадах паритетності чи союзницьких відносин⁸. О. Гончаренко доводить, що фюрер збирався діяти виключно з позиції сили, а тому ділитися результатами перемоги, у якій він не сумнівався, не збирався ні з ким, тим більше з представниками народу, уже визнаного ним расово неповноцінним⁹.

Звісно, що для реалізації цих амбітних планів в окупованій Україні мала працювати могутня й ефективна управлінська система, без якої досягти запланованого результату було неможливо у принципі. У результаті в адміністративно-територіальному плані на окупованих Німеччиною та її союзниками теренах України упродовж 1941 р. постали декілька окупаційних зон, при створенні яких жодним чином не враховувалися попередні історичні та етнографічні традиції: дистрикт «Галичина» у складі Генерал-губернаторства; губернаторство «Трансїстрія», яке перебувало в управлінні союзника Німеччини – Румунії; РКУ та ВЗО.

Оскільки питання створення окупаційних органів влади в РКУ та ВЗО вже досить ґрунтовно вивчено вітчизняними дослідниками, дозволимо собі зупинитися лише на окремих положеннях, які мають принципове значення для нашого дослідження.

Як вже зазначалося, терени Східної Галичини увійшли до складу Генерального губернаторства. Створене у жовтні 1939 р. Генеральне губернаторство складалося з чотирьох адміністративно-територіальних одиниць: Люблінського, Варшавського, Радомського й Краківського. До останнього увійшли й етнічні українські землі – Холмщина, Підляшшя, Надсяння й Лемківщина. Відповідно до декретів А.Гітлера від 17 і 22 липня 1941 р., утворювався п'ятий дистрикт у складі Дрогобицької, Львівської, Станіславської (нині – Івано-Франківської), Тернопільської (без північних районів) областей загальною площею 48 081 кв. км і кількістю жителів 4789 тис. осіб. Центром дистрикту «Галичина» був Лемберг (Львів), у якому перебував апарат вищої посадової особи – губернатора. 17 липня 1941 р. управління Східною Галичиною переходило до компетенції генерал-

⁸ Куницький М. П. Соціально-правовий статус... С. 97.

⁹ Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації... С. 95.

губернатора Г. Франка¹⁰.

Румунія була союзником гітлерівської Німеччини, а відтак сподівалася на істотне прирощення власної території за рахунок придбань на Сході. В результаті тривалих консультацій з Берліном кондукатор Румунії маршал І. Антонеску 19 серпня 1941 р. підписав декрет про запровадження румунської адміністрації у межиріччі Дністра й Бугу (по-румунськи цей регіон називається Трансністрія).

Відповідно з угодою між румунським та німецьким командуванням від 30 серпня 1941 р. про гарантування безпеки адміністрації з економічної експлуатації між Дністром і Бугом (Трансністрія) та Бугом і Дніпром (область Буг–Дніпро), губернаторство «Трансністрія» не входило до складу Румунії (на відміну від Бессарабії та Північної Буковини), а лише передавалася румунській стороні у тимчасове управління й господарське використання¹¹.

Згідно із позицією А. Гітлера, окуповані терени України, які не відійшли в управління Румунії та Генерал-губернаторства, поділялися на дві окупаційні зони: РКУ та ВЗО. Найбільшою із них за чисельністю населення і територіальною площею був РКУ. Система управління в РКУ будувалася за суворо централізованим принципом, з повним контролем німецьких управлінців за загарбаною територією, яка втратила будь-які ознаки суверенності.

Відповідно до указу «Про цивільне управління в захоплених східних областях», оголошувались недійсними постанови Гаазької конференції, які стосувалися управління країною окупаційною військовою владою. СРСР розглядався як неіснуюча країна, і внаслідок цього в інтересах її населення всі урядові функції перебирала на себе Німеччина. При цьому допускалися всі заходи, які німецьке управління визнає необхідними і відповідними для реалізації цього завдання¹².

РКУ було створено указом А. Гітлера від 20 липня 1941 р. Ця адміністративна структура входила у підпорядкування Рейхсміністерства східних окупованих територій, яке очолював А. Розенберг. Апарат Райхсміністерства адаптувався до виконання визначених нацистською верхівкою Німеччини завдань. У його структурі перебував департамент у справах України і Прибалтики, що складався з головних відділів (управлінь). Політичне управління на чолі з Г. Лейббрандтом відповідало за вироблення й формулювання політичних засад і директив, орієнтованих на оптимізацію управління зайнятими землями. У березні 1944 р. його реорганізували у Головний політичний штаб. На адміністративне управління (керівник – Л. Рунге) покладалася відповідальність за організацію всіх сфер життя. Економічне управління (очільник – Г. Шлоттерер) займалося організацією виробництва, підприємництва, торгівлі, а також використання промислової та сільськогосподарської продукції в окупованих теренах. До компетенції технічного управління, яке очолював Ф. Шютце, входили налагодження будівельних і ремонтних робіт, водного господарства, комунікацій тощо. З огляду на складність забезпечення кваліфікованими управлінцями державних служб на окупованих землях особливого значення набувала діяльність управління кадрів. Важливі функції поклалися на управління преси та пропаганди, культури та ін.¹³

Відповідно до указу А. Гітлера від 17 липня 1941 р. «Про управління в новоприєднаних східних областях», райхскомісаріати поділялися на генеральні комісаріати, а вони, у свою чергу, на гебітскомісаріати¹⁴ (Kreisgebi-

¹⁰ Лисенко О. Є. Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.). Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородін та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 2. С. 296, 297.

¹¹ Там само. С. 328.

¹² ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 142. Арк. 38.

¹³ Лисенко О. Є. Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.) ... С. 304.

¹⁴ Обласні комісаріати.

ете). Декілька обласних комісаріатів могли бути об'єднані в один головний округ. Ці адміністративні структури очолювалися відповідно рейхскомісарами, генеральними комісарами та гебітскомісарами. Передбачалося, що рейхскомісари та генеральні комісари будуть призначатися особисто А. Гітлером, а от головні комісари та гебітскомісари – керівником Райхсміністерства східних окупованих територій А. Розенбергом¹⁵.

Адміністративний апарат РКУ базувався на 4 головних управліннях: центральному, політичному, господарському й технічному. Головне управління очолював фон Ведельштадт, його заступником був призначений Даргель. Центральним бюро керував Клебановський, персональним відділом – фон дер Грьобен, організаційним – фон Ведельштадт, житловим та фінансовим – Шайбарт. Даргель перебував також на чолі політичного управління, в якому діяли відділи політики, праці та соціальної політики, адміністрування, охорони здоров'я, ветеринарії, фінансів, науки і культури, соціального захисту¹⁶.

Генеральні комісаріати й гебітскомісаріати мали аналогічну, хоча й дещо спрощену структуру. Так, генеральний комісаріат округи «Київ» складався з особистої канцелярії генерального комісара, політичного відділу, відділу преси і пропаганди, промисловості, сільського господарства і харчування, торгівлі, фінансів, юридичного, шкільного, транспортного, медичного, опалювального, силкатного відділів¹⁷.

У результаті німецької нормотворчості до складу генеральних округів входили декілька колишніх радянських областей. Гебітскомісаріати, як найнижча ланка німецького управлінського апарату, об'єднували декілька колишніх радянських районів. Водночас, адміністративно-територіальна система РКУ не мала сталого вигляду. Так, у структурі органів управління генеральної округи «Волинь» упродовж перших осінніх місяців 1941 р. існував головний комісаріат «Волинь» (Hauptkommissariat «Wolhynien») з місцем перебування у Луцьку та головний комісаріат «Поділля» з місцем перебування у Кам'янці-Подільському. Лише після переведення місця перебування генерального комісара до Луцька гаупткомісаріати були скасовані.

Ще одним із тимчасових органів управління стали представництва генеральних комісарів (Außenstelle). Так, у грудні 1941 р. існувало Вінницьке представництво генерального комісара в Житомирі. Такий управлінський підрозділ діяв і в Кіровограді, який входив до складу генеральної округи «Миколаїв». В окремих надто важливих місцях створювалися представництва відділів. Так, у Полтаві у квітні 1943 р. існувало представництво відділу сільського господарства і продовольства генерального комісаріату «Київ». Саме звідси напряду віддавалися накази і розпорядження відповідним гебітскомісаріатам.

На рівні окремих гебітскомісаріатів також існували відповідні представництва. Так, представництво керівника гебітскомісаріату «Васильків» існувало у Фастові. Воно координувало роботу установ міста та району, а все офіційне листування з приводу різноманітних управлінських дій проходило через цей орган влади¹⁸.

Відповідно до оперативних директив для цивільного управління («Коричнева папка»), рейхскомісари, генеральні комісари, гаупткомісари і гебітскомісари поряд з військовими установами були єдиними німецькими державними установами на окупованих східних територіях. Окрім них, не могли бути засновані жодні інші. Вони опрацьовували всі питання управління краєм, який був підпорядкований їх владі, та всі обставини, які стосувалися організації і діяльності управління, включаючи поліцію, спостереження за місцевими установами, організаціями,

¹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 76–78.

¹⁶ Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації... С. 243–210.

¹⁷ Там само. С. 243–211.

¹⁸ Там само. С. 243–245.

населенням¹⁹.

Створення РКУ не було одномоментним актом. Спочатку вся його територія перебувала в управлінні військової адміністрації, яка поступово, за безпосередніми вказівками А. Гітлера, передавала владу цивільній адміністрації. Так, РКУ був проголошений 20 серпня 1941 р., однак тільки 1 вересня отримав під своє управління території Рівненської, Волинської і Кам'янець-Подільської областей Української РСР, а також південні райони Брестської та Пінської областей Білоруської РСР. Перше розширення відбулося 20 жовтня 1941 р. на території Житомирської, північно-східні райони Вінницької, західні райони Кіровоградської, правобережні райони Київської областей Української РСР, а також південні райони Поліської області Білоруської РСР.

Друге розширення відбулося 15 листопада 1941 р. на території Кіровоградської, Миколаївської та правобережні райони Дніпропетровської областей Української РСР. Останнє розширення території РКУ відбулося 1 вересня 1942 р., коли Запорізька, Полтавська, Херсонська та лівобережні частини Київської та Дніпропетровської областей були передані до його складу.

Кордони РКУ на період найбільшого його розширення виглядали наступним чином: на заході та південному заході кордони проходили через колишні радянські Львівську і Тернопільську області по лінії Сокаль – Броди – Підволочиськ – р. Збруч до впадіння її в р. Дністер, далі уздовж Дністра до с. Василюти (біля Могилева-Подільського), с. Лядової, далі через Примазеницю та Бар (включно) і далі до р. Ров і західного берега Південного Бугу до його впадіння в Чорне море; північні кордони проходили в середньому на 20 км північніше залізничної колії Брест – Гомель, до пункту, розташованого на 20 км східніше Мглина; східний кордон проходив по східній межі Київської, Полтавської, Дніпропетровської та Запорізької областей²⁰.

У результаті вказівок А. Гітлера РКУ очолив Е. Кох, який представляв ортодоксальне оточення фюрера і в усьому підтримував свого керівника. При цьому А. Гітлер не зважив на кадрові пропозиції А. Розенберга, який намагався провести до управління РКУ більш поміркованих осіб, хоч усім були відомі особисті неприязні відносини між Е. Кохом та керівником Рейхсміністерства східних окупованих територій. Фактично з перших і до останніх днів існування РКУ між Е. Кохом та А. Розенбергом тривав конфлікт щодо бачення здійснення окупаційної політики. Оскільки цей конфлікт доволі детально описаний у роботах В. Косика²¹, Б. Єржабкової²², О. Лисенка²³, О. Гончаренка²⁴ та М. Куницького²⁵, дозволимо собі зазначити лише ту обставину, що, на відміну від Е. Коха,

¹⁹ Тарнавський І. С. Рейхсміністерство окупованих східних територій та підпорядковані йому місцеві органи: історія створення, структура та діяльність (1941–1945 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 1. С. 59.

²⁰ Двірна К. П., Левченко Ю. І. Рейхскомісаріати «Україна» та «Остланд» в період німецької окупації: особливості територіально-управлінської системи та політики. *Грані*. 2014. № 3. С. 108.

²¹ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів: Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. Українознавча бібліотека НТШ. 1993. 657 с.; Косик В. Україна під час Другої світової війни 1938–1945 / з франц. пер. Р. Осадчук. Київ, 1992. 729 с.

²² Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» (1941–1944) у світлі німецьких документів / Переклад з німецької мови. Київ: Наукова думка, 2008. 272 с.

²³ Лисенко О. Є. Система управління окупованими територіями України (1941–1944 рр.). Історія державної служби в Україні: у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородин та ін.; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 2. 512 с.

²⁴ Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» управлінсько-розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 600 с.

²⁵ Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.). Київ: ПП «НВЦ «Профі», 2014. 564 с.

А. Розенберг пропонував проводити більш лояльну по відношенню до місцевого населення України окупаційну політику. Він виходив із того, що, перебуваючи під повним контролем Німеччини, маріонеткова Україна зможе протистояти натиску Росії, і розглядав її як «буферну зону» між Заходом і Сходом. Але, незважаючи на різні обставини перебігу конфлікту між А. Розенбергом та Е. Кохом, його результат був один – А. Гітлер завжди підтримував керівника РКУ. Особистий радник Гітлера штандартенфюрер СА В. Кеппен, який записував наради за участю свого шефа, тоді занотував: «У головному штабі фюрера ставлення до Коха дуже привітне. Всі вважають його «другим Сталіном», який зможе якнайкраще виконати своє завдання»²⁶.

Окремі дослідники вважають, що в РКУ існувала «радикальна» система управління, яка базувалася на тоталітарному характері управління внутрішньої адміністрації. Жодних поступок цивільному населенню здійснено не було, а створення представницьких органів з представників місцевого населення суворо каралося. Управління РКУ відбувалося за централізованою вертикаллю влади, в якій місцеве населення посідало нижчі ланки та було зобов'язане беззаперечно виконувати всі накази окупаційної влади²⁷.

Як на наш погляд, ці положення є неповними і не враховують усієї повноти ситуації, котра склалася в РКУ. Підтримуємо О. Гончаренка, який вважає, що окупаційний режим в РКУ зазнав системної політичної кризи. Однією з її причин на теренах України стали деструктивні явища та процеси у функціонуванні окупаційного апарату влади. До появи цих процесів призвели особливості політичного устрою тогочасної Німеччини та нацистська ідеологія. «Вождізм», зверхність «арійської раси», расистський антисемітизм, які були введені в практику окупаційного адміністрування, призвели до неадекватно високого рівня паралелізму та дублювання в роботі окупаційних органів влади. Окрім того, й особисті конфлікти та протиріччя у світоглядних баченнях керівників системи стали причинами деструктивних явищ у роботі адміністрації РКУ.

Дослідник зазначає, що керівництво РКУ відмовлялося виконувати цілком прагматичні і, потрібно визнати, раціональні на той час регулятивні імпульси, що надходили від Рейхсміністерства східних окупованих територій. Генеральні комісари отримували дозовану кількість директивних вказівок та установок, які виражали виключно особисту позицію Е. Коха.

Невідповідність структури окупаційних організацій вимогам діяльності, якою вони займалися, призводила до появи структурно-організаційних причин розвитку кризових явищ. Окупаційний апарат влади був переобтяжений службовими завданнями, виконати які за дефіциту кваліфікованих управлінців, матеріально-технічних ресурсів, низького рівня транспортного сполучення та комунікацій було вкрай складно. Не були оптимальними і функціональні зв'язки німецьких органів влади із структурними елементами системи окупаційних установ²⁸.

Цієї ж лінії дотримується також І. Гончаренко, яка, досліджуючи становище системи професійної освіти в РКУ, зазначає, що свою відносну самостійність у прийнятті управлінських рішень стали проявляти не лише генеральні комісари, а й керівники гебітскомісаріатів. Частина цих керівників виконували вказівки Е. Коха або ж посилялись на установки Рейхсміністерства східних окупованих

²⁶ Кучер В. І. Німецька окупація України в початковий період війни: політико-економічна парадигма. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ, 2008. Вип. 39. С. 303.

²⁷ Двірна К. П., Левченко Ю. І. Рейхскомісаріати «Україна» та «Остланд» в період німецької окупації: особливості територіально-управлінської системи та політики. *Грані*. 2014. № 3. С. 112.

²⁸ Гончаренко О. М. Організаційно-правове забезпечення функціонування окупаційної адміністрації Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): Дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 398.

територій. А окремі генеральні комісари та й гебітскомісари взагалі не виконували жодної з них, прагнучи усунутися від існуючого управлінського конфлікту.

На основі різного бачення підходів до організації системи освіти в окупованій Україні між РКУ та Рейхсміністерством східних окупованих територій розпочалася «війна законів». При цьому нормативно-правові акти, видані рейхсміністром та рейхскомісаром, часто суперечили один одному. Е. Кох взагалі відмовлявся виконувати прямі вказівки А. Розенберга, хоч той з формальної точки зору був його безпосереднім керівником²⁹.

Окрім РКУ, в Україні функціонувала і ВЗО. Загалом, у свій час вся окупована територія країни перебувала в управлінні військових. Як вже зазначалося, лише зі створенням РКУ військові поступово передавали владу цивільній адміністрації. А з воєнними поразками Вермахту в 1943 р. розпочався протилежний процес – цивільна адміністрація РКУ евакуювалася і поступалася місцем військовому командуванню. Окрім того, і військові, і цивільні адміністратори тісно співпрацювали між собою, координували певні напрямки діяльності. Представники військових були присутні на засіданнях в Райхсміністерстві східних окупованих територій, а службовці відомства А. Розенберга були направлені в штаби груп армій, які вели наступ на фронтах. На засідання в ОКХ (Верховне командування сухопутних сил Вермахту) і ОКВ (Головне командування збройними силами Німеччини) також направлялися підлеглі А. Розенберга.

Визначаючи ВЗО, слід мати на увазі поняття оперативного тилу Вермахту і власне «військової зони». Глибина оперативного тилу Вермахту обмежувалася по мірі просування вглиб території СРСР шляхом передачі районів під управління цивільної окупаційної адміністрації. До складу ж ВЗО увійшло п'ять областей України, які не увійшли до РКУ і протягом всього періоду окупації перебували під військовим управлінням – Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська (нині Донецька) і Ворошиловградська (Луганська), (інколи додають Крим, хоча до 1954 р. він не входив до складу УРСР).

Органи військового управління функціонували або як самостійні відділи, або як група управління при оберквартирмейстері армії (VII адміністративний відділ). Вищим органом військового управління на території тилового району спочатку був VII відділ при штабі командуючого військ тилового району. З кінця 1942 р. керівництво органами управління у військовій зоні здійснювалось адміністративними відділами при штабах груп армій, які з цією метою забезпечувалися кваліфікованими службовцями.

В. Нестеренко встановив, що територіальними військовими органами були комендатури кількох типів. Серед переліку комендатур, які перебували на території оперативного тилового району групи армій «Б» на 18 вересня 1942 р. і підпорядковувалися у будь-якому відношенні командуючому оперативного тилового району, дослідник називає головні польові комендатури №399 у Конотопі і №397 («Донець») у Сталіно (Юзівка). Першій підпорядковувались: польові комендатури у Рильську №194, Ніжині №197, Старобельську №198, Чугуєві №503, Обояні №754, а також 21 гарнізонна комендатура (I) та 2 гарнізонні комендатури (II). Другий – у Сталіно – були підпорядковані польові комендатури у Ворошиловграді (Луганськ) №243, Новочеркаську №245, гарнізонна комендатура Сталіно, 16 гарнізонних комендатур (I).

З польові та 11 гарнізонних комендатур (I) в загальному плані вважались підпорядкованими командуючому військами оперативного тилового району групи армій «Б», але переданими командуванню групи армій або 2-ій або 6-ій арміям у тактичному відношенні. Гарнізонна комендатура Харкова, 9 гарнізонних (I)

²⁹ Гончаренко І. В. Професійна освіта на теренах Рейхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Переяслав-Хмельницький, 2012. С. 50.

і 5 гарнізонних комендатур (II) діяли на терені групи армій «Б», але не були підпорядковані командуючому оперативного тилового району цієї групи³⁰.

У великих містах створювали штадткомендатури, які здійснювали загальне керівництво діяльністю всіх комендатур, що перебували в армійському тилу. Дислокацію та чисельність комендатур Вермахту визначали відповідно до географічного розташування населених пунктів та оперативної обстановки³¹.

Зазначимо, що визначення ВЗО є більш складним терміном, оскільки воно доповнюється дефініцією «оперативний тил Вермахту». Так, як встановив О. Мітягін, окупована Вермахтом територія була розподілена на чотири зони. Перша – «бойова» (прифронтова смуга) передбачалась глибиною до 20 км від лінії фронту. У цій окупаційній зоні підтримкою прифронтового порядку займалися відділи 1Ц штабів армій, корпусів і дивізій, фронтові органи Абверу, підрозділи штабу ОКХ «Іноземні армії Схід», Таємна польова поліція – ГФП та польова жандармерія.

Адміністративні межі другої зони (армійський тилловий район – АТР), розпочиналися за прифронтовою смугою і простягалися до 100 км в глибину окупованої території. Чисельність задіяних тут охоронних сил зростала. Підтримання окупаційного режиму, забезпечення безпеки тилу фронтових частин і з'єднань в зоні АТР покладалось на спеціально призначених комендантів з підпорядкованими їм військовими формуваннями. У більшості це були поліцейські охоронні батальйони. Відповідну роботу тут здійснювали також військова контррозвідка (Абвер III), підрозділи польової фельджандармерії (ПЖ), Таємної польової поліції, поліції порядку («ОРПО»), кримінальної поліції («КріПо»), органи поліції безпеки та СД, допоміжної поліції («шуцманшафт»), а головним чином есесівські айнзатцкоманди.

На третю зону (оперативний тилловий район – ОТР) груп армій на чолі з командувачами охоронними військами під номерами 101 (група армій «Центр»), 102 («Південь») і 103 («Норд») з власними, а також приданими охоронно-військовими силами союзників, покладались аналогічні обов'язки. Її межі встановлювалися на 350–500 км від лінії фронту. В оперативному підпорядкуванні командування військами ОТР перебували і спеціальні представники СС з підлеглими їм поліцейськими та есесівськими формуваннями. З охоронних питань юрисдикція командувача військами ОТР поширювалась на усі зони. Важливою складовою охоронно-карального механізму, насамперед в останній окупаційній зоні, виступали охоронні дивізії. Особливістю усіх окупаційних зон була підлеглість військовому командуванню сухопутних військ в особі командувачів груп армій і армій Вермахту.

Відповідно до додатку до директиви ОКВ № 21 від 13 березня 1941 р., вплив військових інстанцій поширювався і на рейхскомісаріати. З цією метою до їх складу від Вермахту призначалися спеціальні командувачі зі збройним контингентом та широкими повноваженнями охоронно-карального характеру. У спеціальних вказівках (січень 1941 р.) до директиви № 21 (плану «Барбаросса»), зазначалося: «Для здійснення військових заходів в областях, що перебувають поза зоною бойових дій, буде призначено командувачів окупаційними військами, які підпорядковуватимуться начальнику штабу верховного Головнокомандувача збройних сил. Перед ними стоять завдання командувача військами територіального військового округу, і вони наділяються правами головнокомандувача армією.

³⁰ Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київ, 2005. С. 34, 35.

³¹ Кононенко Р. Правові засади регулювання охорони тилу окупаційних військ гітлерівської Німеччини в умовах війни на території УРСР (1941–1944 рр.). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2011. № 6. С. 235.

На них покладається наступне: а) тісна співпраця з рейхскомісарами з метою надання їм сприяння у виконанні поставлених перед ними політичних завдань; б) експлуатація країни і використання її господарських ресурсів для потреб германського господарства; в) використання можливостей країни для забезпечення військ у відповідності з вимогами верховного командування армією; г) військова охорона усієї області, у першу чергу аеродромів, шляхів сполучень та транспортних засобів від повстань, саботажу і парашутних частин противника; д) регулювання руху на дорогах...».

У РКУ представником ОКХ став генерал авіації Кітцінгер. Підлеглі йому військові формування спочатку включали лише охоронні батальйони. Згодом (1942 р.) їх вимушено посилили 12-м резервним армійським корпусом, а також 143 та 47-ю резервними дивізіями. Територію РКУ покрили густою сіткою комендатур – гарнізонних, міських, районних тощо. Водночас, в областях, що входили до його складу, за безпеку відповідали не військові органи, а РСХА з відповідними територіальними органами поліції безпеки та СД. Усі вони, зокрема генерал Кітцінгер, підпорядковувались Коху³².

Для підтримки безперервної роботи окупаційних органів влади, а також із метою реалізації специфічних завдань з «умиротворення» захоплених територій, фізичного винищення частини місцевого населення (євреїв та циган), ліквідації потенційних противників німецького окупаційного режиму в РКУ та ВЗО функціонували відповідні поліційні формування.

У зоні відповідальності військової адміністрації, як у тій, що пізніше була передана в підпорядкування РКУ, так і в зоні, котра сформувалася як ВЗО, функціонували такі німецькі поліційні формування як: команди поліції безпеки та СД (оперативні групи А, Б, С, Д та 16 оперативних команд); польова жандармерія (перебувала в управлінні комендатур), підрозділи таємної польової поліції (ГФП).

До компетенції команд поліції безпеки та СД належало фізичне знищення визначених расових та політичних ворогів Райху. Для керівництва цими каральними підрозділами вводилась посада вищого фюрера СС і поліції³³.

Німецькі поліційні служби в РКУ представляли поліція порядку, котра складалася з двох підрозділів – охоронної поліції та поліції порядку. До неї ж належали цивільна жандармерія РКУ та пожежна поліція. Представники поліції безпеки, гестапо та кримінальної поліції складали порівняно невеликий підрозділ під назвою поліції безпеки та СД.

Загальне керівництво німецькими поліційними підрозділами здійснював Вищий СС і поліцейський фюрер, який мав двох заступників – поліції безпеки і СД та поліції порядку. Приблизно аналогічна структура була створена і на рівні генеральних комісаріатів та гебітскомісаріатів, але підрозділи поліції безпеки та СД створювалися лише в основних адміністративних центрах генеральних округ. Останні ж підпорядковувалися не адміністрації РКУ, а безпосередньо відомству Г. Гімmlера³⁴.

Німецькі поліційні служби мали порівняно невеликий чисельний склад. Наймасовішою за чисельністю особового складу стала місцева поліція. Так, 6 листопада 1941 р. Г. Гімmlер видав наказ про створення і структуру місцевої допоміжної поліції, яка отримала назву шуцманшафт, або «шума» (Schutzmann-

³² Мітягін О. О. Охорона оперативного і військового тилу Червоної Армії та Вермахту на території України (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Київ: Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, 2017. С. 72–74, 78, 81, 82.

³³ Гончаренко О. Функціонування окупаційної адміністрації. Монографія. С. 170–185.

³⁴ Гончаренко О. Німецькі поліційні органи на теренах Райхскомісаріату «Україна»: проблеми організаційної структури та службової компетенції (1941–1944 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2010. Вип. 1. С. 136, 137.

schaft, Schuma).

Вона мала складатися з чотирьох компонентів: 1) місцева поліція, що отримала назву «шуцманшафт індивідуальної служби (міста-району)» (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt-Land)); 2) шуцбатальйони, або інакше – «закриті частини «шума» (Schutzmannschaft-Bataillonen, або Geschlossenen Einheiten der Schutzmannschaft); 3) пожежна охорона (Feuerschutzmannschaft); 4) допоміжні і запасні формування (Hilfschutzmannschaft). Усі ці підрозділи підпорядковувалися німецькій поліції порядку. Восени 1941 р. було остаточно сформовано системи поліційних органів на рівні місто – район – село.

Окрім цього, в Україні було здійснено спроби створення водної поліції, а також пожежної охорони. У листопаді 1942 р. у прифронтових містах РКУ (Ворошиловград, Харків, Ростов) місцеве поліцейське командування здійснювало заходи зі створення служб ліквідації наслідків повітряних нальотів (Luftschutz).

Шуцбатальйони стали територіальними охоронними частинами, сформованими з місцевих добровольців під німецьким командуванням. Як і всі інші структури «шума», вони повинні були підпорядковуватись командувачу німецької поліції порядку. Шуцбатальйони повинні були поділятися на три основні типи: охоронні (Wachbataillonen), запасні (Ersatzbataillonen) та польові (Feldbataillonen). У РКУ планувалося створення частин тільки перших двох типів³⁵.

Окрім поліційних формувань, як в РКУ так і в ВЗО були створені органи місцевого управління. Практично позиція як цивільних так і військових адміністраторів у цьому питанні співпадала – вони не могли мати жодного ступеня самостійності чи то принаймні автономності і мали працювати виключно на потреби нав'язаного ззовні окупаційного режиму. Але без цих управлінських структур здійснення окупаційної політики було б неможливим. Для цього у Рейху не вистачало ні суто кадрового потенціалу, ні адекватного розуміння умов, які склалися в місцевому соціумі. До того ж, більшість місцевих управлінців добре орієнтувалися в місцевому середовищі, були особисто знайомими із суб'єктами суспільного життя.

Водночас вже у цьому сегменті окупаційної політики проявилися невідповідності між нацистською ідеологією і окупаційною практикою. Кадрового потенціалу для заміщення відповідних посад в органах місцевого управління не вистачало, а тому німецьким адміністраторам, зазвичай, гебітскомісарам та керівникам військових комендатур довелося допускати до роботи у них навіть колишніх комуністів та представників радянської номенклатури, яких перед цим планувалося знищити.

Досить часто в літературі органи місцевого управління, які створювалися в РКУ та ВЗО, називають «місцевим самоврядуванням». Але ці управлінські структури не мали жодного ступеня самостійності, перебували під невпинним контролем німецьких управлінців і не могли приймати рішень, не узгоджених з окупантами³⁶.

Елементи самоврядності проявлялися виключно на початковому етапі окупації, і то переважно з ініціативи членів «похідних груп» ОУН, які таким чином намагалися встановити свій контроль і вплив на місцеве населення. Проте і в цьому випадку новопосталі органи управління легалізувалися виключно рішеннями німецьких військових властей³⁷.

Місцеву владу в РКУ та ВЗО репрезентували міські, районні та сільські управи.

³⁵ Дерейко І. Місцеві формування німецької армії та поліції у Райхскомісаріаті «Україна» (1941–1944 роки). Київ, 2012. 174 с.

³⁶ Гончаренко О. Правова природа органів місцевого управління цивільної адміністрації рейхскомісаріату «Україна»: юридична теорія та окупаційна практика (1941–1944 рр.). *Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей*. Київ, 2009. Вип. 12. С. 151–160.

³⁷ Гончаренко О. Похідні групи ОУН (б) на теренах Наддніпрянщини: до питання про результативність

Німецька влада не допускала створення управлінської вертикалі у цих органах. Виключно сільські управи перебували у відомчому підпорядкуванні районних управ³⁸. Органи ж обласного управлінського рівня взагалі не створювалися. Лише в окремих регіонах РКУ влітку 1941 р. почали функціонувати ці структури. Та вже на початку 1942 р. їх було розформовано³⁹.

На окуповану територію України поширили свою юрисдикцію й інші відомства Третього Рейху, зокрема, економічні. Так, відповідно до Указу А. Гітлера від 17 липня, на окуповані землі поширював владу Г. Герінг, який з 29 червня 1941 р. займався реалізацією економічного плану на чотири роки. У зв'язку з цим на території, підпорядкованій А. Розенбергу, перебували військово-господарські інстанції, підпорядковані Г. Герінгу. Крім того, керівництво економікою в окупованих областях здійснювалося штабом з управління економікою Ост⁴⁰.

Отже, Україна у відповідності з планами нацистського керівництва Третього Райху мала стати майбутнім «життєвим простором» для «арійського народу». Перетворення загарбаної території на «життєвий простір» і було метою встановленого в Україні нацистського окупаційного режиму. Цій далекосяжній стратегічній меті підпорядковувалися завдання окупації, успішна реалізація яких мала готувати базу для досягнення мети встановленого режиму. Задля цього керівництво Третього Райху передбачало негайну ліквідацію будь-яких ознак радянської державності, адміністративно-територіального й політичного устрою довоєнної УРСР; винищення соціально-політичної опори сталінського режиму, а саме колишніх комуністів, а також так званої радянської номенклатури й «активу»; тотальну фізичну ліквідацію народів, визнаних нацистською ідеологією расово неповноцінними (євреїв та циган), психічно хворих осіб; деурбанізацію і знелюднення населення окупованої країни; економічну експлуатацію сировинних, продовольчих та людських ресурсів; деінтелектуалізацію українського населення.

На реалізацію мети і завдань окупаційного режиму працювала вся бюрократична машина Третього Рейху. Також для безпосереднього виконання завдань окупації була створена система органів окупаційного адміністрування, зокрема, Рейхсміністерство східних окупованих територій, РКУ та ВЗО. До складу РКУ входили генеральні комісаріати, які, в свою чергу, поділялися на гебітскомісаріати. Управління в зоні ВЗО здійснювали фельд- та ортскомендатури.

У зонах відповідальності РКУ та ВЗО функціонували поліцейні та військові структури, які охороняли встановлений правопорядок, проводили боротьбу з рухом Опору, здійснювали інші заходи, визначені специфікою їх службової компетенції.

Важливе місце в реалізації завдань окупаційного режиму відігравали органи місцевого управління, представлені районними, міськими та сільськими управами. Перебуваючи під тотальним контролем окупаційної адміністрації, їх особовий склад мав виконувати вказівки німецьких управлінців. Зміст службової компетенції органів місцевого управління, порядок створення не дозволяє кваліфікувати їх у якості органів «самоврядування».

спроб інтеграції до окупаційних органів влади (1941–1944 рр.). *Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ. 2008. № 14. С. 234–241.

³⁸ Гончаренко О. Сільські управи в системі окупаційного апарату влади райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941–1944 рр.). *Український селянин: Зб. наук. праць*. Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2010. Вип. 12. С. 243–247.

³⁹ Гончаренко О. Органи обласного управління на теренах Райхскомісаріату «Україна»: організаційна структура, компетенція та досвід функціонування (1941–1944 рр.). *Часопис української історії / За ред. доктора історичних наук, професора А. П. Коцура*. Київ, 2010. Вип. 17. С. 37–41.

⁴⁰ Тарнавський І. С. Рейхсміністерство окупованих східних територій та підпорядковані йому місцеві органи: історія створення, структура та діяльність (1941–1945 рр.). *Наука. Релігія. Суспільство*. 2013. № 1. С. 55.

Утім, результати окупаційного адміністрування були невтішними. Окупаційний режим в РКУ зазнав системної політичної кризи. Однією із причин кризи стали деструктивні явища та процеси у функціонуванні окупаційного апарату влади, а саме неадекватно високий рівень паралелізму та дублювання в роботі окупаційних органів влади. А особистий конфлікт між А. Розенбергом та Е. Кохом призвів до появи деструктивних явищ у роботі адміністрації РКУ. Сам же окупаційний апарат влади був переобтяжений службовими завданнями, виконати які за дефіциту кваліфікованих управлінців, матеріально-технічних ресурсів, низького рівня транспортного сполучення та комунікацій було вкрай складно.

References

- Dvirna, K. P., and Levchenko, Yu. I. (2014). Reichskomissariaty «Ukraina» ta «Ostland» v period nimetskoï okupatsii: osoblyvosti terytorialno-upravlinskoï systemy ta polityky [Reich-commissariats “Ukraine” and “Ostland” during the German occupation: features of the territorial-administrative system and policy]. *Hrani*, 3.
- Dereiko, I. (2012). Mistsevi formuvannia nimetskoï armii ta politsii u Raikhskomissariati «Ukraina» (1941–1944 roky) [Local units of the German army and police at the Reichkommissariat “Ukraine” (1941–1944)]. Kyiv, Ukraine.
- Honcharenko, I. (2012). Profesiina osvita na terenakh Raikhskomissariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [Professional education in the territory of the Reichkommissariat Ukraine (1941–1944)]. Candidate’s Thesis. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.
- Honcharenko, O. (2008). Pokhidni hrupy OUN(b) na terenakh Naddnyprianshchyny: do pytannia pro rezul'tatyvnist sprob intehtatsii do okupatsiinykh orhaniv vlady (1941–1944 rr.). *Halychyna*, 14. 234–241.
- Honcharenko, O. (2009). Pravova pryroda orhaniv mistsevoho upravlinnia tsyvilnoi administratsii reikhskomissariatu «Ukraina»: yurydychna teoriia ta okupatsiina praktyka (1941–1944 rr.) [Legal nature of local self-government bodies of civil administration of the Reichkommissariat “Ukraine”: legal theory and occupation practice (1941–1944)]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 12.
- Honcharenko, O. (2010). Nimetski politsiini orhany na terenakh Raikhskomissariatu «Ukraina»: problemy orhanizatsiinoï struktury ta sluzhbovoi kompetentsii (1941–1944 rr.) [German Police Bodies on the Territory of the Reichkommissariat Ukraine: Problems of Organizational Structure and Service Competence (1941–1944)]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*. 2010. 1. 136–140
- Honcharenko, O. (2010). Orhany oblasnoho upravlinnia na terenakh Raikhskomissariatu «Ukraina»: orhanizatsiina struktura, kompetentsiia ta dosvid funktsionuvannia (1941–1944 rr.) [Regional authorities in the territory of the Reichkommissariat Ukraine: organizational structure, competence and experience of functioning (1941–1944)]. *Chasopys ukrainskoï istorii*, 17.
- Honcharenko, O. (2010). Silski upravly v systemi okupatsiinoho aparatu vlady raikhskomissariatu «Ukraina»: orhanizatsiina struktura, kompetentsiia ta dosvid funktsionuvannia (1941–1944 rr.) [Village councils in the system of the occupation apparatus of power in the Reich Commissariat “Ukraine”: organizational structure, competence and experience of functioning (1941–1944)]. *Ukrainskyi selianyn*, 12, 243–247.
- Honcharenko, O. (2011). Orhanizatsiino-pravove zabezpechennia funktsionuvannia okupatsiinoï administratsii Raikhskomissariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.) [Organizational and legal support for the functioning of the occupation administration of the Reichkommissariat “Ukraine” (1941–1944)]. Doctor’s Thesis. Pereiaslav-Khmelnytskyi, Ukraine.
- Honcharenko, O. (2011). Funktsionuvannia okupatsiinoï administratsii Raikhskomissariatu «Ukraina»: upravlinsko-rozporiadchi ta orhanizatsiino-pravovi aspekty (1941–1944 rr.) [Functioning of the occupation administration of the Reich Commissariat “Ukraine”: management, organizational and legal aspects (1941–1944)]. Kyiv, Ukraine: NPU imeni M. P. Drahomanova.
- Kononenko, R. (2011). Pravovi zasady rehuliuвання okhorony tylu okupatsiinykh viisk hitlerivskoi Nimechchyny v umovakh viiny na terytorii URSR (1941–1944 rr.) [Legal bases of regulation of protection of the rear of occupation troops of Hitler’s Germany in the conditions of war in the territory of the UkrSSR]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*,

6, 232–237.

Kosyk, V. (1993). *Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini* [Ukraine and Germany in WWII]. Paris-New York-Lviv: Naukove tovarystvo imeni T. Shevchenka u Lvovi. Ukrainoznavcha biblioteka NTSh.

Kosyk, V. (1992). *Ukraina pid chas Druhoi svitovoi viiny 1938–1945* [Ukraine during the WWII]. Kyiv, Ukraine.

Kunyskyi, M. (2014). *Sotsialno-pravovyi status mistsevoho naselennia Raikhskomisariatu «Ukraina» (1941–1944 rr.)* [Social and legal status of the local population of the Reichkommissariat “Ukraine” (1941–1944)]. Kyiv Ukraine: PP «NVTs «Profi».

Kucher, V. (2008). *Nimetska okupatsiia Ukrainy v pochatkovy period viiny: polityko-ekonomichna paradyhma* [German Occupation of Ukraine in the first period of war: political and economic paradigm]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 39, 291–307.

Lysenko, O. (2009). *Systema upravlinnia okupovanyh terytoriiamy Ukrainy (1941–1944 rr.)* [Occupied territories management system (1941–1944)]. *Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini*. (Vol. 2). Kyiv, Ukraine: Nika-Tsentr.

Mitiahin, O. (2017). *Okhorona operatyvnoho i viiskovoho tylu Chervonoj Armii ta Vermakhthu na terytorii Ukrainy (1941–1944 rr.)* [Protection of the operational and military rear of the Red Army and the Wehrmacht on the territory of Ukraine (1941–1944)]. Candidate’s Thesis. Kyiv, Ukraine: Natsionalnyi universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Cherniakhovskoho.

Nesterenko, V. (2005). *Okupatsiyni rezhym u viiskovii zoni Ukrainy v 1941–1943 rr. (administratyvnyi, ekonomichnyi ta sotsiokulturnyi aspekty)* [Occupation regime in the military zone in Ukraine (1941–1943)]. Candidate’s Thesis.

Tarnavskiy, I. (2013). *Reikhsministerstvo okupovanykh skhidnykh terytorii ta pidporiadkovani yomu mistsevi orhany: istoriia stvorennia, struktura ta diialnist (1941–1945 rr.)*. *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, 1, 52–61.

TsDAHO Ukrainy (Tsentranyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednen Ukrainy) – CSA-PO of Ukraine (The Central State Archives of Public Organizations of Ukraine). F. 166. Op. 3. Spr. 142. Ark. 38.

TsDAHO Ukrainy – CSAPO of Ukraine. F. 166. Op. 3. Spr. 141. Ark. 76–78.

Yerzhabkova, B. (2008). *Shkilna sprava ta shkilna polityka v reikhskomisariati “Ukraina” (1941–1944) u svitli nimetskykh dokumentiv* [School Business and School Policy at the Reich-commissariat “Ukraine” (1941–1944) through the documents]. Kyiv, Ukraine: Naukova dumka.

Іваненко Аліна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри права філософії та політології, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна); докторант, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-Хмельницький, 08401, Україна).

Ivanenko Alina O. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Law, Philosophy and Political Science, T. H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine); Doctoral Candidate SHEI «Pereiaslav–Khmelnyskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University» (30 Sukhomlyn-sky Street, Pereiaslav–Khmelnyskyi, 080401, Ukraine).

E-mail: alina.a.ivanenko@gmail.com

THE MANAGEMENT BODIES IN THE REICHCOMISSARIAT “UKRAINE” AND MILITARY OCCUPATION ZONE AS THE MEANS OF FULFILLING THE OCCUPATIONAL OBJECTIVE AND THE TASKS IN UKRAINE BY THE THIRD REICH

The article states that, in accordance with the plans of the Third Reich Nazi leaders, Ukraine should have become a future «living space» for the «Aryan people». The

transformation of the occupied territory into a «living space» was the purpose of the Nazi occupation regime established in Ukraine. The entire bureaucratic machine of the Third Reich worked to realize the goals and objectives of the occupation regime. Also, a system of occupational administration bodies, in particular, the Reichsminister of the Eastern Occupied Territories, the Reichskommissariat “Ukraine” and the Military Occupation Zone, was established to fulfill directly the occupation tasks. The **purpose** of the article is to highlight the role of the administrative apparatus of the Reichskommissariat “Ukraine” and the military occupation zone in the process of realization of the purpose and tasks of occupation of the territory of Ukraine by the Third Reich in 1941–1944. **Methods** of research were both general scientific (analysis, deduction, induction) and special (comparative-historical, retrospective). **Scientific novelty.** On the basis of archival sources, the peculiarities of the functioning of the administrative apparatus in the RCU and MOZ in 1941–1944 were investigated with a view to their work for the purpose and objectives of German occupation policy. **Conclusions.** The occupation regime in the Reichskommissariat “Ukraine” underwent a systemic political crisis. One of the causes of the crisis was the destructive phenomena and processes in the functioning of the power occupation apparatus. One of the reasons for this was the inadequately high level of parallelism and duplication in the work of the occupying authorities. Personal conflict between A. Rosenberg and E. Koch led to the destructive phenomena appearance in the work of the administration of the Reichskommissariat “Ukraine”. The occupation apparatus of the government itself was overburdened with job tasks, which was extremely difficult to perform due to a shortage of qualified managers, logistical resources, low level of transport and communications.

Keywords: management, occupation regime, Reichskommissariat “Ukraine”, military occupation zone.

Дата подання: 22 жовтня 2019 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Іваненко А. Управлінський апарат в РКУ та ВЗО як засіб реалізації мети та завдань окупації України Третім Райхом. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 230–244. DOI: 10.5281/zenodo.3732635.

Цитування за стандартом APA

Ivanenko, A. (2020). Upravlinskyi aparat v RCU ta VZO yak zasib realizatsii mety ta zavdan okupatsii Ukrainy Tretim Raikhom [The management bodies in the Reichskommissariat “Ukraine” and Military Occupation Zone as the means of fulfilling the occupational objective and the tasks by the Third Reich]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 230–244. DOI: 10.5281/zenodo.3732635.

УДК 94 (477.51)

Дмитро Миколенко

ЗДОБУТКИ ЧИ ТОПТАННЯ НА МІСЦІ? СТИМУЛЮВАННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКОЇ АКТИВНОСТІ У БОЛГАРІЇ (1887–1894 РР.)

DOI: 10.5281/zenodo.3732637

© Д. Миколенко, 2020. CC BY 4.0

У статті розглянуто заходи болгарського уряду С. Стамболова, спрямовані на стимулювання підприємницької активності в країні, серед яких: зміцнення інституту приватної власності, політика протекціонізму, позики в зарубіжних банках, розвиток системи освіти. Разом із тим автор відзначає такі застосовані владою практики, що негативно впливали на розвиток бізнесу. **Метою** дослідження є виявлення та аналіз заходів болгарського уряду С. Стамболова щодо стимулювання активності підприємництва у Болгарії з 1887 по 1894 рр. Дослідження здійснено за допомогою хронологічного та структурно-системного **методів**. **Науковою новизною** статті є аналіз стимулювання підприємницької активності у Болгарії 1887–1894 рр., який вперше проведено у вітчизняних болгарознавчих студіях. **Висновки**. Кабінет С. Стамболова запровадив низку важливих ініціатив. Частина з них, наприклад, ті, що стосувалися зміцнення інституту приватної власності і системи освіти, запровадження протекціонізму, а також позичання коштів за кордоном були не просто інструментами стимулювання підприємницької діяльності, але й важливими чинниками модернізації Болгарії, тобто перетворення її на розвинуту європейську країну. Вказані заходи не могли дати швидкого ефекту і вимагали певного часу, необхідного для закріплення нових практик, трансформації соціальної структури населення і ментальних змін у суспільстві. Отже, уряд стамболовців заклав важливу основу для подальшого розвитку ринкової економіки у державі. Але, разом із тим, за правління С. Стамболова набули розповсюдження явища, що негативно впливали на підприємницьку активність суспільства. Вони були проявом наступності традиційних з часів османського панування соціально-економічних і політичних відносин – це злиття бізнесу і влади, застосування адміністративного апарату для особистого збагачення, а також корупція. Зазначені практики обмежували конкуренцію у сфері підприємництва і стримували розвиток економіки у цілому.

Ключові слова: підприємець, С. Стамболов, стамболовці, протекціонізм

Важливою складовою успішного соціально-економічного розвитку будь-якого суспільства є наявність у його складі активного креативного прошарку – підприємців, котрі упродовж усього періоду існування ринкових відносин забезпечують запровадження інновацій, розвиток виробництва, дифузії технологій тощо.

Для Болгарії, що у 1879 р. постала на світові мапі як окрема держава, необхідність негайної модернізації стала питанням виживання, адже тривале перебування у складі Османської імперії на правах звичайної провінції зумовило суттєве відставання країни від Західної Європи. Проте успішна реалізація вказаного завдання була можлива лише за умови поживлення підприємницької

активності населення. Упродовж останньої чверті позаминулого століття більша частина громадян Болгарії займалася сільським господарством, рівень урбанізації і грамотності населення залишався значно нижчим, аніж у розвинутих державах того часу. Саме тому високі темпи розвитку економіки були неможливі без корінних реформ. Важливі ініціативи у цьому напрямі здійснив упродовж 1887–1894 рр. кабінет міністрів під керівництвом Стефана Стамболова, який взяв на озброєння європейські практики стимулювання підприємницької активності, але при цьому змушений був враховувати реалії болгарської економіки та специфічні особливості соціуму.

Заходи уряду С. Стамболова у господарській сфері знайшли відображення у широкому колі наукової літератури¹. Однак його ініціативи, спрямовані на забезпечення розвитку підприємництва, ще не були предметом окремої розвідки. Метою даної праці є розгляд цього напрямку діяльності, а також визначення його наслідків для соціально-економічних трансформацій у Болгарії.

Задля досягнення поставленої мети нами застосовувалися наступні джерела: епістолярна спадщина болгарських провладних і опозиційних політиків того часу, яка містить влучні оцінки наслідків економічних заходів кабінету міністрів²; фотодокументи, що формують уявлення про розвиток інфраструктури країни³; публікації офіційного урядового видання «Държавен вестник», на шпальтах якого оприлюднювалися тексти всіх прийнятих в країні законів⁴; публіцистика як болгарських авторів, так і представників інших країн⁵.

Розглядаючи досліджуване явище, нами застосовувалися теоретичні напрацювання економіста, банкіра і демографа XVIII ст. Річарда Кантільона. Він вважав підприємця особою, дії якої зумовлені бажанням взяти на себе ризик, спрямований у майбутнє, сподіванням отримати прибуток і готовністю до втрат. Визначаючи чинники, що впливають на розвиток підприємницької активності у будь-якій державі, необхідно виокремити серед них формальні – адміністративно-організаційні, та неформальні – соціокультурні. Перші зумовлені офіційною ідеологією, законами, тобто стандартними державними засобами регулювання підприємницької діяльності, другі ж – системою норм поведінки, що визначається цінностями домінуючих у суспільстві соціальних груп.

Серед адміністративно-організаційних заходів стамболовців необхідно визначити законодавчі ініціативи, спрямовані на зміцнення інституту приватної власності, без якого розвиток ринкових відносин був просто неможливим. 13 листопада 1889 р. за поданням уряду парламент прийняв «Закон про спадок»⁶, котрий забезпечував механізми вирішення проблем, пов'язаних з передачею майна через заповіт та в інший спосіб, що поклало край існуючим раніше традиційним

¹ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва : Изд-во иностранной литературы, 1961; Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981; Stokes G. The Social Origins of East European Politics. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press, 1989; Саздов Д., Попов Р., Лалков М., Мигев В. История на България (681–1960). София: Аргес, 1995. Т. 2; Миколенко Д. До питання про початок, реалізацію і наслідки політики протекціонізму в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник: наук. пр. асп. та молодих вчених*. Київ : Інститут історії України НАН України. 2017. Вип. 19.

² Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий» Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 5. А. е. 3316; Централен държавен архив на Република България. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 993.

³ Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005.

⁴ Държавен вестник. 1887–1894.

⁵ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921.

⁶ Държавен вестник. 1889. 25 януари.

практикам та започаткувало європейські юридичні норми у зазначеній сфері.

У 1880-х рр. Болгарія залишалася аграрною державою. Частка сільського господарства у структурі її економіки була домінуючою. Аби змінити вказану ситуацію, влада мала забезпечити умови для розвитку промисловості. 1889 р. з метою вивчення ситуації у цій сфері господарства при Міністерстві народної освіти розпочала засідання спеціальна індустріальна комісія, яка через декілька місяців прийшла до висновку, що лише підвищення митних тарифів на імпорту продукцію зможе забезпечити прогрес вітчизняної індустрії. Але на той час у Болгарії не втрачали чинність передбачені статтею 8 Берлінського трактату положення про безмитний транзит товарів через її територію та діяли підписані між Османською імперією й іноземними країнами торговельні угоди, пропозиція змінити які в односторонньому порядку могла надійти від Софії лише з дозволу Порти. До того ж, вони передбачали незначний розмір митного збору на завезену продукцію, пільги і привілеї комерсантам із держав-гарантів статус-кво на Балканах, а тому Болгарії необхідно було знайти можливості перегляду вказаних умов. Першим кроком у цьому напрямі стала розробка урядом законопроекту про необхідність укладання торгових договорів із зарубіжними країнами, «особливо з сусідніми». 17 грудня 1887 р. депутати V ЗНЗ ухвалили пропозицію кабінету міністрів, що дозволяло офіційно розпочати пошук шляхів можливого перегляду встановлених у німецькій столиці митних обмежень для князівства⁷.

Незважаючи на протести з боку Порти, 14 листопада 1889 р. Болгарії вдалося укласти конвенцію з Великою Британією стосовно підвищення розміру мита (непрямого податку) з 8,5 до 10,5 % на товар, що ввозився із цієї країни⁸. Упродовж 1890–1891 рр. аналогічні угоди були підписані з Німеччиною, Швейцарією, Францією, Італією, Бельгією і Австро-Угорщиною. Таким чином, захистивши вітчизняних товаровиробників від конкуренції з боку імпорту, для їх створювався сприятливий клімат. Крім того, протягом 1891 р. уряд видав протекціоністські правові акти – «Постанову про стимулювання розведення овець з доброякісною вовною у Князівстві Болгарія» та «Постанову про звільнення від мита і будь-яких інших державних податків строком на 25 років техніки, запчастин і матеріалів, необхідних для будівництва споруд»⁹.

Протягом другої половини 1880-х та першої половини 1890-х рр. стабільно зростає обсяг зовнішньої торгівлі Болгарії. Якщо в 1879–1885 рр. імпорт становив 51 млн левів, а експорт 39 млн 500 тис. левів, то у 1886–1890 рр. ці показники зросли відповідно до 70 млн 550 тис. та 62 млн 390 тис., а в 1891–1895 рр. – до 83 млн 550 тис. левів та 77 млн 540 тис. левів. Основними торговими партнерами країни були Османська імперія, Австро-Угорщина, Велика Британія, Німеччина і Франція¹⁰.

Запроваджений урядом С. Стамболова протекціонізм швидко почав давати результати. Упродовж 1887–1894 рр. було збудовано близько 80 підприємств (із них – 36 індустріальних) та створено нові галузі промисловості – паперову, металообробну і електроенергетичну. Чисельність заводів з кількістю робітників більше десяти зростає з 36 до 70¹¹. У 1891 р. з'явилися перші вугледобувні копальні у Бобошевському і Кюстендилському басейні; наступного року запрацювала

⁷ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 28.

⁸ Държавен вестник. 1889. 19 декември.

⁹ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 31.

¹⁰ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 247.

¹¹ Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. С. 259.

перша деревообробна фабрика в Белово. Розвивалася хімічна, текстильна й харчова промисловості. Проте, незважаючи на таку позитивну динаміку, станом на 1894 р. вітчизняна індустрія задовольняла лише 14% потреб Болгарії у промислових товарах.

Зростання ємкості болгарського внутрішнього ринку і підприємницької активності стимулювало попит на страхові послуги, які, у свою чергу, покращували умови для заняття бізнесом. Так, у період правління кабінету С. Стамболова у цій галузі з'явилися такі установи, як представництво американської фірми «Нью-Йорк» (1887 р.), румунська профільна філія (1889 р.) у Софії та вітчизняне товариство «България» (1891 р.) в Русе; запрацювали акціонерні компанії «Г. Стефанов и синове» (1888 р.) та «Иван Андонов и Михайлов» (1889 р.) у Слівені, «Успех» (1888 р.) та «Иван Хаджиберов» (1891 р.) у Габрово, «Розова долина» (1890 р.) у Казанлику, а також австро-угорське агентство підприємства «Анкър» (1889 р.)¹².

Заручившись відповідно до статті 123 Тирновської конституції підтримкою V ЗНЗ, уряд уклав з іноземними банками перші угоди про державні позики, адже тільки одні вкрай обмежені внутрішні ресурси, акумульовані в рамках національного господарства, не могли забезпечити високий темп промислового розвитку. Гроші, надані західноєвропейськими фінансовими установами з обов'язковим їх поверненням упродовж 33 років, дозволили значно модернізувати економіку. Так, 5 жовтня 1888 р. Болгарія підписала договір з британським приватним банком «Robarts, Lubbock & Co» (одним із п'яти представників «London Clearing House») про шестивідсоткову позику в 46 млн 777 тис. 500 золотих левів, 1889 р. – угоду з віденським «Lenderbank» про кредит у 30 млн також під 6 % річних, а 1890 року – з франкфуртським «Deutsche Bank» про семивідсоткове запозичення 5 млн. Найбільшу суму – 142 млн 780 тис. золотих левів – було отримано 1892 р. знову від австро-угорського «Lenderbank» на тих же умовах¹³.

Станом на початок 1893 р. загальний розмір зовнішніх кредитів уже перевищував 224 млн левів. Майже всі ці кошти пішли на перебудову чорноморських портів у Бургасі й Варні, на викуп в іноземного власника¹⁴ залізничної колії Русе – Варна (1888 р.) та будівництво нових шляхів сполучення: Царіброд – Софія – Вакарел – Белово (153,2 км, 1889 р.), Ямбол – Бургас (110 км, 1890 р.); Софія – Перник (34 км, 1893 р.)¹⁵. Значні кошти Рада міністрів спрямовувала і на спорудження нових та оновлення непридатних для подальшої експлуатації шосейних доріг, що допомагало формуванню національного ринку, а також на спорудження мостів. За часів правління уряду С. Стамболова в Болгарії з'явилася перша міждержавна телефонна лінія, що з'єднала 1892 р. Софію і Пловдив¹⁶. Необхідність оновлення інфраструктури зумовлювала потребу прийняття юридичної бази, що забезпечувала раціональне використання важливих ресурсів. 13 грудня 1889 р. депутати V ЗНЗ ухвалили «Закон про ліси»¹⁷, який регулював

¹² Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. С. 258–259.

¹³ Саздов Д., Попов Р., Лалков М., Мигев В. История на България (681–1960). София: Аргес, 1995. Т. 2. С. 77, 107.

¹⁴ 1 жовтня 1863 р. лондонське концесійне товариство братів Трегора і Хенрі Барклі, одним з інвесторів якого був британський державний діяч В. Гладстон, підписало угоду з османським урядом про спорудження на території Болгарії першої залізничної колії Русе – Варна (224 км) та подальшу її оренду протягом 99 років. Будівництво лінії між дунайським і чорноморським портами завершилося у 1866 р. Через вісім років англійці перепродали право експлуатації австрійській компанії «Chemins de fer Orientaux» («Східні залізниці»).

¹⁵ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 34.

¹⁶ Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. С. 259.

¹⁷ Държавен вестник. 1890. 1 февруари.

діяльність спеціальної господарської адміністрації, створеної для контролю над використанням природного фонду Болгарії.

Таким чином, отримані державою кредитні кошти стали важливим чинником у стимулюванні підприємницької активності у Болгарії. У країні помітно зростала кількість товариств, котрі займалися будівництвом доріг, мостів тощо. Крім того розвиток інфраструктури, зокрема розширення транспортної галузі й житлового фонду міст з одночасним розоренням частини селянських господарств, сприяв зростанню соціальної мобільності населення та рівня урбанізації. Особливо швидкими темпами втілювався план оновлення Софії, де посаду кмета з 1888 по 1893 р. обіймав сподвижник С. Стамболова Д. Петков. Протягом 1887–1894 рр. населення столиці збільшилося на 20 тис. осіб, а загальна кількість міських жителів у Болгарії в період перебування стамболовців біля керма держави зростає несуттєво – приблизно на 1 %¹⁸.

Як і раніше, основу економіки країни складало сільське господарство. Уряд С. Стамболова застосував деякі заходи, спрямовані на стимулювання розвитку цієї галузі. З метою прищеплення селянам знань з агрономії 1887 р. поблизу міста Русе було організовано перше у Болгарії дослідне господарство «Образцов чифлик»¹⁹. Наприкінці 1888 р. кабінет міністрів домігся прийняття «Закону про кокони тутового шовкопряду»²⁰, яким заборонялося гендлярство шовковою ниткою та забезпечувалася можливість придбання її за доступною для населення ціною. У такий спосіб стимулювалося виготовлення сировини для виробництва шовку. 23 листопада 1890 р. парламент VI-го скликання проголосував за «Закон про тютюнництво», який передбачав запровадження у цій сфері превентивних заходів, спрямованих на зниження рівня контрабанди виготовленої продукції і спекуляції нею, та заохочував вітчизняного виробника звільненням засіяних тютюном угідь від земельного податку²¹. Внесені 13 грудня 1890 р. зміни й доповнення до «Закону про господарські й чифлікські наділи» від 1886 р. подовжували на п'ять років термін виплати селянами позик, взятих у «Болгарському народному банку» або землеробських касах²² для придбання землі²³. Крім того, укорінювалася практика кредитування аграріїв. Зокрема 1890 р. в селі Мирково поблизу містечка Пирдоп було засновано перше товариство, котре під назвою «Орало» спеціалізувалося на наданні дешевих позик. Згодом аналогічні компанії почали з'являтися в інших населених пунктах держави. Продовжували функціонувати створені ще у вересні 1879 р. землеробські каси. Все це розкривало додаткові можливості для переведення селянський господарств на ринкові рейки, але все ж не зупинило процес їх розорення. Наприклад, упродовж 1888–1893 рр. число самостійних землевласників, що не витримали конкуренції, зменшилося на 111 тис. 768 одиниць, а кількість тісно пов'язаних із сільським господарством виробників знизилася на 113 тис. 580 осіб. Таким чином, у Болгарії тривав процес концентрації земельних ресурсів у руках небагатьох²⁴.

Станом на 1887 р. у Болгарії частка грамотного населення серед чоловіків складала 17 %, а серед жінок – 4,12 %. З такими показниками зростання підприємницької активності в країні було маловірогідним, адже успішна реалізація людини у

¹⁸ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 211.

¹⁹ Там само. С. 258.

²⁰ Държавен вестник. 1889. 12 януари.

²¹ Там само. 1891. 11 януари.

²² Засновані 1879 року кредитно-фінансові установи, основне призначення яких зводилося до підтримки дрібних землевласників та викорінювання лихварства.

²³ Държавен вестник. 1891. 9 февруари.

²⁴ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 238.

вказаній сфері діяльності вимагала певних знань і умінь. Кабінет С. Стамболова вжив заходи, спрямовані на удосконалення системи освіти. «Законом про відкриття Вищої школи в Софії» від 8 грудня 1887 р. педагогічні курси при Софійській гімназії були перетворені на окремий однойменний навчальний заклад²⁵. 10 грудня 1891 р. за поданням Ради міністрів Народні збори прийняли «Закон про народну освіту», котрий, окрім встановлення централізованого підпорядкування відповідному міністерству основних і середніх навчальних закладів князівства й общин Македонії і Фракії, що входили до складу Болгарського екзархату, передбачав функціонування «народних» і «приватних» шкіл, регламентував започаткування дитсадків, організацію різного ступеня навчальних закладів – початкових, середніх, спеціальних (для розумово відсталих дітей), вечірніх, вихідного дня і вищих, а також гарантував безкоштовне дошкільне виховання та обов'язкове отримання знань дітьми від шести до дванадцяти років. Уніфікація галузі народної освіти створила умови для подолання безграмотності в країні та зростання культурного рівня громадян²⁶. Крім того, збільшення на початку року майже у 2,5 рази бюджету²⁷ Міністерства народної освіти дало змогу розширити мережу навчальних закладів²⁸.

Вищевказані ініціативи болгарської влади сприяли соціально-економічній модернізації країни і стимулювали підприємницьку активність населення. Проте серед заходів і практик стамболівців були й такі, які мали негативний вплив на сферу бізнесу. У період їх правління національні підприємці та влада почали утворювати певний симбіоз – взаємодію співіснування. Промисловці й торговці прагнули заручитися підтримкою з боку держави. Для отримання можливості лобіювання власних інтересів на ринку й захисту від конкуренції вони поповнювали ряди НЛП, ставали депутатами Народних зборів, кметами, чиновниками. У свою чергу, С. Стамболов і його прибічники теж мали зиск від співпраці з підприємцями, одержуючи від них кошти на партійні потреби, передвиборчі кампанії тощо. Зазначені взаємозв'язки заклали фундамент процесу зрощування бізнес-структур і держапарату²⁹. За визначенням американського історика Гейла Стоукса за часів правління уряду стамболівців у Болгарії сформувалася ситуація, за якої активній частині населення було вигідніше йти у владу, аніж займатися підприємницькою діяльністю, адже перше забезпечувало набагато більший прибуток³⁰.

Подібні практики супроводжувалися зростанням корупції. Навіть сам прем'єр-міністр не цурався використовувати службове положення для особистого збагачення. Скуповуючи за безцінь земельні ділянки поблизу Софії, С. Стамболов за сприяння кмета столиці Д. Петкова, включав їх до проекту розширення міста, у такий спосіб штучно змінюючи статус та підвищуючи вартість придбаної землі³¹. Скориставшись еміграцією турецького населення з Тузлуки, північно-східної місцевості князівства, прем'єр-міністр разом зі своїм рідним братом Іваном придбав за мізерну ціну декілька маєтків у власників, котрі від'їжджали за кордон.

²⁵ Държавен вестник. 1888. 5 януари.

²⁶ Държавен вестник. 1892. 23 януари.

²⁷ У 1885 р. він складав 2 млн 508 тис. 701 лев, а в 1891 р. – 6 млн 756 тис. 401 лев.

²⁸ Колев Й. Просветната политика на стамболовото правителство (1887–1894). София: Литера, 1994. С. 87.

²⁹ Миколенко Д. До питання про початок, реалізацію і наслідки політики протекціонізму в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Український історичний збірник: наук. пр. асп. та молодих вчених*. Київ: Інститут історії України НАН України. 2017. Вип. 19. С. 151.

³⁰ Stokes G. The Social Origins of East European Politics. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press, 1989. P. 245.

³¹ Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий» Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 5. А. е. 3316. Л. 1–9.

Окрім того, у Кесаревській околиці С. Стамболову і його сім'ї належали ділянки, загальна площа яких вимірювалася десятками тисяч декарів, а поблизу міста Бургас його родина володіла чималим чифліком, так само нажитим сумнівним способом³².

Корупція вразила й інші рівні влади. Від мешканців багатьох населених пунктів на адресу прем'єра регулярно надходили повідомлення про факти різного роду зловживань з докладним викладом протиправних дій «нечистих на руку» міських і сільських старост, окружних і околийних начальників та інших чиновників. Одні з них розкрадали бюджетні кошти, а дехто використовував службові посади для особистого збагачення, вимагаючи у населення хабарі або незаконно привласнюючи майно³³. У відмиванні державних коштів брали участь наближені до влади підприємці та інженери, задіяні у реалізації масштабних будівничих проектів, а також їхні лобісти – депутати, чиновники і службовці³⁴. Масові протести проти такої політики не виникали, хоча поодинокі випадки проявів невдоволення відбувалися упродовж всього правління стамболівського уряду. Зокрема, 13 листопада 1888 р. мешканці села Златиця висловили недовіру владі через усілякі зловживання і збільшення видатків на адміністративний апарат³⁵.

Таким чином, кабінет С. Стамболова запровадив низку важливих ініціатив. Частина з них, наприклад, ті, що стосувалися зміцнення інституту приватної власності і системи освіти, запровадження протекціонізму, а також позичання коштів за кордоном були не просто інструментом стимулювання підприємницької діяльності, а важливим чинником модернізації Болгарії, тобто перетворення її на розвинуту європейську країну. Вказані заходи не могли дати швидкого ефекту і вимагали певного часу, необхідного для закріплення нових практик, трансформації соціальної структури населення і ментальних змін у суспільстві. Отже, уряд стамболівців заклав важливу основу для подальшого розвитку ринкової економіки у державі. Але, разом із тим, за правління С. Стамболова набули розповсюдження явища, що негативно впливали на підприємницьку активність суспільства. Вони були проявом наступності традиційних з часів османського панування соціально-економічних і політичних відносин – це злиття бізнесу і влади, застосування адміністративного апарату для особистого збагачення, а також корупція. Зазначені практики обмежували конкуренцію у сфері підприємництва і стримували розвиток економіки у цілому.

References

Stokes, G. (1989). The Social Origins of East European Politics. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press. [in English].

Balgarski istoricheski arhiv pri Natsionalna biblioteka «Sv. Sv. Kiril i Metodiy» – The Bulgarian Historical Archive at SS Kiril and Metodiy National Library. F. 272 «Ivan Evstratiev Geshov». Op. 5. A. e. 3316. [in Bulgarian].

Darzhaven vestnik [State Bulletin]. (1888). [in Bulgarian].

Darzhaven vestnik [State Bulletin]. (1889). [in Bulgarian].

Darzhaven vestnik [State Bulletin]. (1890). [in Bulgarian].

Darzhaven vestnik [State Bulletin]. (1891). [in Bulgarian].

³² Христов Х. Към характеристиката на Стамболовия режим. *Исторически преглед*. 1951. № 1. С. 32–33.

³³ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 2. С. 130, 151, 246–248.

³⁴ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 231.

³⁵ Централен държавен архив на Република България. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 993. Л. 1.

- Darzhaven vestnik [State Bulletin]. (1892). [in Bulgarian].
- Kolev, Y. (1994). Prosvetnata politika na stambolovoto pravitelstvo (1887–1894). Sofia, Bulgaria: Litera. [in Bulgarian].
- Mykolenko, D. (2017). Do pytannia pro pochatok, realizatsiiu i naslidky polityky protektsionizmu v Bolgarii naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [On the Question of the Beginning, Implementation and Consequences of Protectionism Policy in Bulgaria in the Late 19th and Early 20th Centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk – Ukrainian Historical Collection*. Is. 19. Kyiv, Ukraine: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
- Natan, Zh. (1961). Istoriya ekonomicheskogo razvitiya Bolgarii [History of the economic development of Bulgaria]. Moscow, USSR: Izd-vo inostrannoy literatury. [in Russian].
- Sazdov, D., Popov, R., Lalkov, M., and Migeu, V. (1995). Istoria na Bulgaria (681–1960). Sofia, Bulgaria: Arges. T. 2. [in Bulgarian].
- Stefan Stambolov kato revolyutsioner, obshtestvenik i darzhavnik [Stefan Stambolov as a revolutioner, public person and politician]. (1921). Sofia, Bulgaria: Franklin. [in Bulgarian].
- Stefan Stambolov: album (2005). M. Kumanov (Ed.), D. Ivanov (Ed.). . Sofia, Bulgaria: Universitetsko izd-vo «Sv. Kliment Ohridski». [in Bulgarian].
- Stefan Stambolov: Lichen arhiv (pisma, telegrami, zapiski i dnevnitsi). T. 2 [Stefan Stambolov: private archive (letters, telegrams, notes and diaries. Vol. 2)]. (1997). M. Kumanov (Ed.), D. Ivanov (Ed.). Sofia, Bulgaria: Otechestvo. [in Bulgarian].
- Stopanska istoria na Bulgaria: 681–1981 [Economic history of Bulgaria: 681–1981]. Sofia, Bulgaria: Nauka i izkustvo, 1981. [in Bulgarian].
- Hristov, H. (1951). Kam kharakteristikata na Stambolovia rezhim [To the characteristics of Stambolov's regime]. *Istoricheski pregled – Historical overview*, 1, 32–33. [in Bulgarian].
- Tsentrallen darzhaven arhiv na Respublika Bulgaria – Central State Archive of the Republic of Bulgaria. F. 1599k «Andonov, Ivan». Op. 1. A. e. 993. [in Bulgarian].

Миколенко Дмитро Валерійович – доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Mykolenko Dmytro V. – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor at the Department of Modern and Contemporary History, V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svo-body Square, Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: dmykolenko@karazin.ua

ACHIEVEMENTS OR STAGNATION? ENCOURAGING ENTREPRENEURSHIP ACTIVITY IN BULGARIA (1887–1894)

The article deals with the measures of the Bulgarian government of S. Stambolov aimed at stimulating entrepreneurial activity in the country, among them strengthening of the institute of private property, protectionism policy, loans to foreign banks, development of the education system. At the same time, the author notes a number of practices of the authorities that negatively influenced business development. The purpose of the research presented in the article is to identify and analyze the activities of the Bulgarian government of S. Stambolov to stimulate the activity of entrepreneurship in Bulgaria from 1887 to 1894. Methodological research is based on chronological and structural-systemic methods. The scientific novelty of the article can be recognized as the first analysis of stimulating entrepreneurial activity in Bulgaria from 1887 to 1894, carried out in domestic Bulgarian studies. Conclusions. The cabinet of S. Stambolov has introduced a number of important initiatives. Some of them, for example, those concerning the strengthening of the private property institute and the education system, the introduction of protectionism, as well as borrowing abroad were not only an instrument for stimulating entrepreneurial activity, but also an important factor in the modernization of Bulgaria, that is, its transformation into a developed European country. These measures could not give rapid effect and required some time needed to consolidate new practices, transform the social structure of the population and mental changes in society. Thus, the Stambolov government has laid an important

foundation for the further development of the market economy in the country. But, at the same time, during the reign of S. Stambolov, phenomena that negatively affected the entrepreneurial activity of society became widespread. They were a manifestation of the continuity of traditional socio-economic and political relations since the Ottoman domination – a merger of business and power, the use of an administrative apparatus for personal enrichment, and corruption. These practices have limited competition in the field of entrepreneurship and hindered the development of the economy as a whole.

Keywords: entrepreneur, S. Stambolov, stambolovists, protectionism.

Дата подання: 26 грудня 2019 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Миколенко Д. Здобутки чи топтання на місці? Стимулювання підприємницької активності у Болгарії (1887–1894 рр.). *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 245–253. DOI: 10.5281/zenodo.3732637.

Цитування за стандартом APA

Mykolenko, D. (2020). Zdobutky chy toptannia na mistsi? Stymulivannia pidpriumnytskoi aktyvnosti u Bolharii (1887–1894) [Achievements or stagnation? Encouraging entrepreneurship activity in Bulgaria (1887–1894)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 245–253. DOI: 10.5281/zenodo.3732637.

Вадим Ткаченко

ТРАНСФОРМАЦІЯ УЯВЛЕНЬ КАНАДСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ПРО ГЕОПОЛІТИЧНУ СИТУАЦІЮ У СВІТІ (1945–1949 РР.)

DOI: 10.5281/zenodo.3732640

© В. Ткаченко, 2020. CC BY 4.0

Мета статті полягає у тому, щоб простежити, як змінилися геополітичні уявлення канадців, починаючи з завершення Другої світової війни 1945 р. і до утворення блоку НАТО 1949 р. **Методологія:** дослідження виконано на системний підхід і, завдяки конкретно-проблемному та історичному методам. **Наукова новизна.** Аналіз наукової літератури свідчить, що використання нових підходів, в нашому випадку – дискурсивного, – може розширити уявлення про чинники, які впливали на зовнішньополітичний курс Канади 1945–1949 рр. **Висновки.** У ході дослідження було окреслено основні тенденції трансформації геополітичних уявлень канадського суспільства в період 1945–1949 рр. Зростання патріотизму та зміцнення суверенітету країни в глобальній політиці відбувалося паралельно з переходом до біполярного протистояння, який почався для канадської еліти раніше, ніж для суспільства в цілому. У контексті цього протистояння ми бачимо деяке послаблення зв'язків з Великою Британією та поступову переорієнтацію на співробітництво США – як політичну та економічну, так і соціально-психологічну. Звісно, цілковитого внутрішнього консенсусу уявлень про геополітичну ситуацію в світі між громадянами не було. В країні існувала регіональна специфіка, особливо з урахуванням особливостей Квебеку. Проте регіоналізм поки що не призводив до ескалації внутрішнього конфлікту через федеративний устрій та співпадіння регіонального та загальноканадського дискурсів у питаннях зовнішньої політики. Отже, основними чинниками трансформації громадської думки канадців про міжнародну ситуацію у світі стали: справа Гузенка, політика СРСР у Центральній-Східній Європі, а також зміцнення суверенітету країни і патріотизму населення.

Ключові слова: Канада, суспільний дискурс, холодна війна, Друга світова війна.

Питання впливу суспільства на зовнішньополітичний курс країни в дослідженнях з політичної та соціальної історії є одним з ключових. У країнах з розвинутою демократією настрої громадян визначають не лише взаємини держави з іншими суб'єктами міжнародних відносин, а й цивілізаційний вибір у цілому. Інститутами, які забезпечують механізм впливу суспільства на владу, є політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації тощо. Суспільна думка у Канаді на початку холодної війни, беззаперечно, є ключовим чинником, що визначав курс уряду країни на міжнародній арені. З іншого боку, політика держави, її дії на міжнародній арені виступають ключовим чинником, що формує всередині її суспільний дискурс.

Історіографія питання торкається окремих аспектів представленої теми, а саме відносин країни з США, СРСР або Великою Британією. Узагальнюючих праць, які б представили уявлення канадців про міжнародну ситуацію у перші повоєнні роки в цілому на сьогодні не існує.

Наукові праці, присвячені дослідженню суспільної думки у Канаді 1945–

1949 рр. можна розділити на дві групи. До першої ми відносимо твори авторів, котрі вважають геополітичні уявлення суспільства результатом *realpolitik*, тобто міжнародної ситуації, що складалася навколо Канади. Ключовим чинником, який визначає зовнішню політику країни, вони вважають прагнення і цілі політичних еліт. До цієї групи можна віднести роботи Дж. Гранатштейна¹, Д. Баррі, Д. Братта², А. Готліба³, Б. Томліна, Н. Хільмера⁴ та ін. До другої групи належать публікації дослідників, які у першу чергу, фокусуються на внутрішньополітичному та соціально-психологічному підґрунті певної країни, розкриваючи, як вказані явища визначали зовнішньополітичний курс держави. Сюди відносяться роботи П. Рассела⁵, К. Романова⁶ та інших авторів⁷.

У цілому, представлена тема вивчається упродовж тривалого часу, проте використання нових підходів, в нашому випадку – дискурсивного – може, на нашу думку, розширити уявлення про чинники, які впливали на зовнішньополітичний курс Канади 1945–1949 рр. Дискурсивний підхід у контексті дослідження полягає у вивченні комплексу знань і думок, притаманних тому або іншому суспільству, про глобальний вимір та місце країни у ньому. Він дозволяє виокремити певні домінанти, що побутували в публічному просторі, оцінити, наскільки схожим було ставлення різних соціальних груп до досліджуваного питання.

Мета даної роботи полягає у тому, щоб простежити, як змінилися геополітичні уявлення канадців, починаючи з завершення Другої світової війни 1945 р. і до утворення блоку НАТО 1949 р.

Задля досягнення мети ми застосували наступні джерела: офіційні документи – передовсім нормативно-правові акти⁸, звіти державних установ⁹ тощо. Джерела цієї групи були використані для аналізу становища Канади на міжнародній арені у зазначений період. Також нами застосовувалася публіцистика. Сюди відносяться матеріали ЗМІ, в першу чергу преси¹⁰, що сама по собі демонструвала певну динаміку в оцінках геополітичної ситуації для країни. Ці джерела також містять думки як представників еліт, так і широких кіл канадців про глобальну політику. Крім того, ми залучили джерела особистого походження, що містять приватну

¹ Granatstein J. L. A friendly agreement in advance: Canada-US defense relations past, present, and future URL: https://www.cdhowe.org/sites/default/files/attachments/research_papers/mixed/commentary_166.pdf (Дата звернення: 01.12.2016).

² Barry D., Bratt D. Defense Against Help: Explaining Canada-US Security Relations. *American Review of Canadian Studies*. 2008. Т. 38. №. 1. С. 63–89.

³ Gotlieb A. Romanticism and realism in Canada's foreign policy. *Policy Options-Montreal*. 2005. Т. 26. № 2. С. 16.

⁴ Tomlin, B. W., Hillmer, N., & Hampson, F. O. (2008). *Canada's international policies: Agendas, alternatives, and politics*. Oxford University Press.

⁵ Russell, P. (1999). BC's 1944 "Zombie" Protests Against Overseas Conscription. *BC Studies: The British Columbian Quarterly*, (122), 49–76.

⁶ Романов К. С. (2016). «Соседи через Северный полюс». К вопросу о российско-канадских отношениях. *Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация*, (1), 125.

⁷ Allen-Mercier Z. "An Illness of the Mind": The State Repression of Communism in Quebec Under Maurice Duplessis in the PostWar Era. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/an-illness-of-the-mind-the-state-repression-of-com-munism-in-quebec-under-maurice-duplessis-in-the-post-war-era> (Дата звернення: 06.09.2019).

⁸ British North America Act 1949. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/12-13-14/22> (Дата звернення: 06.09.2019); An Act respecting Citizenship, Nationality, Naturalization and Status of Aliens. URL: https://historyofrights.ca/wp-content/uploads/statutes/CN_Citizenship.pdf (Дата звернення: 06.09.2019).

⁹ THE CANADIAN AMERICAN PERMANENT JOINT BOARD ON DEFENCE URL: <https://www.canada.ca/content/dam/themes/defence/caf/militaryhistory/dhh/reports/ahq-reports/ahq070.pdf> (Дата звернення 06.09.2019).

¹⁰ Power Forecasts Demobilization URL: <https://collections.warmuseum.ca/warclip/objects/common/web-media.php?irn=5019398> (Дата звернення: 06.09.2019).

оцінку подій, які нас цікавлять¹¹.

За часів Другої світової війни уявлення канадців про свою країну та її місце у світі зазнали змін. Щоб зрозуміти динаміку 1945–1949 рр., треба перш за все характеризувати настрої канадців станом на 1945 р., а також тенденції їхньої трансформації.

Друга Світова війна, як і деякі події, що їй передували, були ознаменовані серйозними конфліктами між прибічниками єдності імперії та патріотами власне домініону, а також локалістами – патріотами своїх провінцій (останнє перш за все стосувалося Квебеку). Канада брала участь у війні з самого початку, але її активність (як і внутрішньополітична роль прибічників масштабнішого включення у війну) нівелювалася наявністю внутрішньої опозиції, що спонукала військово-політичне керівництво країни до поміркованості. Так, ще на початку війни 10 жовтня 1939 р. на засіданні Кабінету міністрів Сполученого Королівства держсекретар у справах домініонів Ентоні Іден щодо ставлення Канади до активної участі у війні зазначав: «В країні є потужна підтримка [відправці на фронт] експедиційних сил, чому опирається Маккензі Кінг¹²...»¹³. За роки війни керівництву країни вдалося уникнути конфлікту між патріотами імперії, франкоканадськими націоналістами та прибічниками невтручання у конфлікт, сформувавши армію з добровольців та майже повністю уникнувши залучення призовників до бойових дій¹⁴. Це демонструє нам те, що і для значної частини населення – власне виживання, і для керівництва країни – уникнення внутрішнього конфлікту, були пріоритетними.

За період війни чисельність канадських військовослужбовців склала 1086771 осіб, або 9,65% населення¹⁵. При цьому, як повідомляла газета «Торонто Стар» від 6 жовтня 1944 р., втрати були «неочікувано низькими»¹⁶. Звісно, це було зазначено до німецького контрнаступу в Арденнах узимку 1944–1945 рр. Також слід брати до уваги, що значна частина канадців служила не в сухопутних військах, а у військово-повітряних силах чи на флоті. З іншого боку, канадці морально готувалися до того, що ще одне їхнє покоління пройде через окопи, як це сталося у роки Першої світової війни, і що втрати будуть ще більшими. Проте за підсумками глобального збройного конфлікту 1939–1945 рр. кількість загиблих канадців була значно меншою, ніж під час Першої світової війни. Вона склала майже 42 тисячі осіб, або 3,86% всіх військовослужбовців, що брали участь у збройних діях¹⁷.

Друга тенденція – це зростання самостійності домініону та самосвідомості канадців. Ще у 1931 р. Канада розширила власний суверенітет згідно з Вестмінстерським статутом¹⁸. На початку Другої світової війни прем'єр-міністр

¹¹ Diaries of William Lyon Mackenzie King. Item: 28667 URL: <http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/item.aspx?IdNumber=28667> (Дата звернення: 06.09.2019).

¹² Прем'єр-міністр Канади, зокрема, в 1935–1948 рр.

¹³ CONCLUSIONS: of a Meeting of the Wm Cabinet Held at W Bowring Street, S. W. 1 on Tuesday, October 10, 1939, at 11:30 A. M. URL: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/small/cab-65-1-wm-39-43-43.pdf> (Дата звернення: 29.03.2019).

¹⁴ Russell, P. (1999). BC's 1944 "Zombie" Protests Against Overseas Conscription. *BC Studies: The British Columbian Quarterly*, (122), 49–76.

¹⁵ The Canadian Army, 1939–1945: An Official Historical Summary URL: <https://www.canada.ca/content/dam/themes/defence/caf/militaryhistory/dhh/official/book-1948-army-1939-1945-en.pdf> (Дата звернення: 06.09.2019).

¹⁶ Power Forecasts Demobilization URL: <https://collections.warmuseum.ca/warclip/objects/common/web-media.php?im=5019398> (Дата звернення: 06.09.2019).

¹⁷ The Canadian Army, 1939–1945: An Official Historical Summary URL: <https://www.canada.ca/content/dam/themes/defence/caf/militaryhistory/dhh/official/book-1948-army-1939-1945-en.pdf> (Дата звернення: 29.03.2019).

¹⁸ Statute of Westminster, 1931. URL: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1931/4/pdfs/ukpga_19310004_en.pdf (Дата звернення: 06.09.2019).

Великої Британії Невіл Чемберлен визнавав право Канади на самостійне вирішення питання про залучення ресурсів Канади до війни: «Це в повній мірі питання, де внутрішня політика Канади грає роль... небажано, щоб ми були вимушені [в ній] виступати на чийсь стороні»¹⁹.

Важливим чинником зміцнення самостійності країни стало зростання чисельності її власних збройних сил. Так, по завершенню війни Канада мала п'ятий за розмірами флот у світі – і найбільші з усіх країн-учасниць війни темпи зростання тоннажу військово-морських сил. З 13 кораблів у 1939 р. чисельність її флоту зросла до більше ніж 400. Звісно, це були ескортні судна – есмінці, корвети та фрегати, і великих кораблів серед них не було. Єдиний легкий крейсер «Уганда» був переданий Канаді Великою Британією²⁰. Це свідчить про те, що, хоча потужність флоту зросла, країна все одно не мала можливостей для самостійних активних дій – її військово-морські сили хоча й були значними, проте залишалися допоміжною ланкою в операціях Союзників. Крім того за роки війни було створено декілька спецпідрозділів та збільшено штат службовців розвідки і контррозвідки, та всі ці перетворення робилися у тісній співпраці з британськими та американськими спеціалістами²¹.

На додаток до всього цього, у 1946 р. було прийнято Акт про громадянство, що започатковував окреме від британського підданства канадське громадянство²². 23 березня 1949 р. британський домініон Ньюфаундленд став провінцією Канади²³.

Вплинули на дистанціювання Оттави від Лондону й економічні чинники. Війна дорого коштувала Британії, натомість промисловість та фінансова сфера США упродовж кінця 1930-х – першої половини 1940-х рр. стали більш потужними. Зростання цін на британську продукцію «штовхало канадських покупців на американський ринок». Воно суттєво змінило пріоритети канадських торгових агентів²⁴. Але при цьому, на нашу думку, перелічені вище зміни сприймалися канадцями не як розрив відносин з колишньою метрополією, а як формування виникнення більш рівноправних зв'язків з нею. Вказану тезу доводить відсутність масових антибританських настроїв у Канаді. Винятком залишався лише Квебек, про який ми скажемо окремо.

Друга світова війна поступово змінила світогляд канадців. Нарівні з іншими націями західної цивілізації, вони залишалися послідовними ревнителами свободи та демократії, відстоюючи ліберальні цінності. У зазначений період можна спостерігати продовження переходу від «імперської» картини світу – сприйняття Канади як складової Британської імперії, до усвідомлення приналежності країни до західної цивілізації та її відмінності від країн соціалістичного табору і «третього» світу. У суспільному дискурсі країни важливе місце посіла ідея боротьби за свободу народів світу, яка представлялася у ЗМІ метою участі країни у війні. Так, у газеті «Вінніпег Трібьюн» від 18 серпня 1945 р. у статті

¹⁹ CONCLUSIONS: of a Meeting of the Wm Cabinet Held at W Bowning Street, S. W. 1 on Tuesday, October 10, 1939, at 11:30 A. M. URL: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/small/cab-65-1-wm-39-43-43.pdf> (Дата звернення: 06.09.2019).

²⁰ Index to Warships of the British Commonwealth URL <http://www.ibiblio.Org/hyperwar/USN/ref/ONI/ONI-201/ONI-201-I/ONI-201-I.pdf> (Дата звернення: 06.09.2019).

²¹ The Canadian Army, 1939–1945: An Official Historical Summary URL: <https://www.canada.ca/content/dam/themes/defence/can/militaryhistory/dhh/official/book-1948-army-1939-1945-en.pdf> (Дата звернення: 06.09.2019).

²² An Act respecting Citizenship, Nationality, Naturalization and Status of Aliens. URL: https://historyof-rights.ca/wp-content/uploads/statutes/CN_Citizenship.pdf (Дата звернення: 06.09.2019).

²³ British North America Act 1949. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/12-13-14/22> (Дата звернення: 06.09.2019).

²⁴ Diesel Engine Tariff. Winnipeg Free Press, October 26, 1945. URL: <https://newspaperarchive.com/winnipeg-free-press-oct-26-1945-p-13/> (Дата звернення: 06.09.2019).

про річницю Дьєппського рейду²⁵ стверджувалося, що «у ці дні наші думки з доблесними людьми, які загинули... щоб свобода могла існувати далі»²⁶. Багато уваги у канадській пресі приділялося європейським народам, що боролися проти нацизму, не перебуваючи у складі антигітлерівської коаліції – чехам, полякам, євреям, арабам тощо²⁷. Доказом того, що канадці у більшості своїй вважали за необхідне продовжувати збройне протистояння країнам-агресорам, безумовно, можна вважати той факт, що упродовж всього періоду Другої світової війни армія країни залишалася добровільною і дефіциту новобранців при цьому не відчувала.

За часів війни відбулося психологічне зближення країни з США. В канадських ЗМІ часто підкреслювалася близькість інтересів двох сусідніх держав та їхні спільні зусилля задля перемоги у війні демократичних сил²⁸. Так, тодішній прем'єр-міністр Канади Уільям Лайон Макензі Кінг упродовж війни у своїх виступах наголошував на соціокультурній схожості суспільств двох країн – на основі примату прав людини та демократії, а також християнської віри²⁹. Співпраця країн у вирішенні спільних завдань сприяла їх зближенню. Так, у звіті канадського Департаменту закордонних справ щодо роботи Постійного спільного комітету з оборони та в цілому взаємодії Збройних сил двох країн у роки війни зазначалося, що вони «мали унікальне значення... та характеризувалися відкритістю, щирістю та взаємною довірою»³⁰. Отже, сприйняття США як партнера у вказані роки поступово зміцнювалося.

Зворотнім боком партнерства з західними демократіями та активної участі у Другій Світовій війні було конструювання образу ворога – країн Осі, у свідомості канадців. При цьому негативно сприймалися не просто представники певної нації (передовсім німці і японці), але й ідеології, розповсюдження яких зумовлювало тоталітаризм. Ми бачимо критику праворадикальних ідеологій у ЗМІ не лише як зовнішньої загрози, але і внутрішньої небезпеки³¹. Фашизм змальовувався канадською пресою як «шлях до Третньої світової війни, до... геноциду, що може розгорнутися не в російських степах, а в канадських преріях...»³². Після завершення війни відбулася поступова заміна образу ворога. «Фашизм» перестав бути загрозою, а «комунізм» поступово зайняв його місце.

Після 1945 р. канадська політична еліта не передбачала такого швидкого ребалансу сил у світі, що призвів до розгортання холодної війни. Початок «ядерної ери» хоча й вважався значною подією, ніхто не очікував подальших різких геополітичних трансформацій. Прем'єр-міністр Канади Уільям Лайон Макензі Кінг, описуючи у своєму щоденнику події 6 серпня 1945 р., згадує атомне бомбардування Хіросіми в одному ряді з іншими подіями – відкриттям конференції

²⁵ Провальна висадка у Франції в 1942 р., в якій канадці, зокрема, зазнали тяжких та тактично марних втрат.

²⁶ The Winnipeg Tribune, 18 AUGUST 1945. URL: <http://canada1914-1945.ca/docs/sept-15/WW2-EN-EG.pdf> (Дата звернення: 06.09.2019).

²⁷ The Middle East Command. The Western Star, January 1, 1941. URL: <https://newspaperarchive.com/corner-brook-western-star-jan-01-1941-p-3/> (Дата звернення 06.09.2019).

²⁸ Port Hope Resolutions. Winnipeg Free Press, January 1, 1943. URL: <https://newspaperarchive.com/winnipeg-free-press-jan-01-1943-p-9/> (Дата звернення 06.09.2019).

²⁹ Canada and United States Have Community of Purpose. URL: <http://collections.warmuseum.ca/warclip/objects/common/webmedia.php?irn=5061141> (Дата звернення 06.09.2019).

³⁰ THE CANADIAN AMERICAN PERMANENT JOINT BOARD ON DEFENCE URL: <https://www.canada.ca/content/dam/themes/defence/caf/militaryhistory/dhh/reports/ahq-reports/ahq070.pdf> (Дата звернення 06.09.2019).

³¹ Так, в суспільному дискурсі Канади не завжди робилася різниця між фашизмом та нацизмом – це спрощувало, на нашу думку, конструювання образу ворога.

³² The eye-witness. Birtle, Manitoba. March 13, 1945. URL: <https://newspaperarchive.com/birtle-eye-witness-mar-13-1945-p-2/> (Дата звернення 06.09.2019).

Домініон-Провінції, результатами виборів у окрузі, де він балотувався³³. У перші повоєнні роки значна частина канадців навіть не підозрювала про розгортання нового світового порядку. Коли уряд затвердив схему демобілізації, але не дотримався її, багато військовослужбовців обурилося. Більшість залишених у місцях бойової служби мали гарні фахові показники. Коментуючи цю ситуацію, командуючий 1 армією, що базувалася в Європі, генерал Крерар зазначив: «Особисте бажання дістатися додому швидко треба підпорядкувати вищому обов'язку кожного з нас... і діяти з точки зору блага для більшості»³⁴. Проте військовослужбовці, відправку яких додому затримували в 1946 р., все одно протестували; для них характерні вирази «чому вони нас тут тримають?». Офіцерському складу було наказано ігнорувати страйкарів і не вживати ніяких дисциплінарних заходів, залишивши переговори з ними на командування³⁵. Відсутність жорстких заходів була санкціонована згори; так, командуючий 1 армією генерал Крерар зазначив у зверненні до офіцерів, що «рішення [проблеми зі страйками] полягає у першу чергу в тому, як ви самі дивитесь на репатріацію та який приклад ви показуєте всім, хто вам підпорядковується»³⁶.

Пацифізм військовослужбовців стимулювався їх сім'ями. Листи дружин і батьків із дому підбурювали військових якомога швидше повернутися до мирного життя. Подібні настрої зумовлювала і преса: типові заголовки газет дня перемоги в Європі містили слова «все закінчилося!»³⁷.

Враховуючи той факт, що більшість військовослужбовців, у тому числі й офіцерів, не навчалася у військових коледжах³⁸, армія була значною мірою показовим зрізом суспільства і демонструвала настрої, характерні для канадців у цілому. Отже, станом на 1945 р. пересічні канадці відчували ейфорію і вважали, що протистояння у світі нарешті завершилося і на Канаду, як і світ у цілому, найближчим часом чекає мирне життя.

Разом із тим відзначимо поступові зміни ставлення канадців до СРСР. Якщо 1944 р. вони охоче збирали пожертви для своїх східних союзників, то у 1946–1949 рр., коли преса вже доволі жорстко критикувала радянську політику у Східній Європі³⁹, ситуація почала трансформуватися. СРСР у свідомості канадців сприймався вже не як союзник, а ворог.

Важливу роль у цих змінах відіграв скандал навколо справи І. Гузенка, що розгорівся у вересні 1945 р. Саме тоді клерк радянського посольства у Канаді передав секретну інформацію, у тому числі шифри та дані про радянську агентуру у Канаді та США, канадській стороні. Унаслідок цього стали відомі факти про масштаби роботи радянської агентури на території країни⁴⁰. Після цього Канада

³³ Diaries of William Lyon Mackenzie King. Item: 28650. URL: <http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/item.aspx?IdNumber=28650> (Дата звернення 06.09.2019).

³⁴ Crerar Orders Troops To End All Bickering. URL: <https://collections.warmuseum.ca/warclip/objects/common/webmedia.php?irn=5025289> (Дата звернення: 06.09.2019).

³⁵ Flyers Refuse To Work Until Requests Met. URL: <https://collections.warmuseum.ca/warclip/objects/common/webmedia.php?irn=5019515> (Дата звернення: 06.09.2019).

³⁶ Crerar Orders Troops To End All Bickering. URL: <https://collections.warmuseum.ca/warclip/objects/common/webmedia.php?irn=5025289> (Дата звернення: 06.09.2019).

³⁷ Flyers Refuse To Work Until Requests Met. URL: <https://cdnhistorybits.wordpress.com/2015/11/11/ve-day-vj-day-canada/give-up/> (Дата звернення: 06.09.2019).

³⁸ The Canadian Army, 1939–1945: An Official Historical Summary URL: <https://www.canada.ca/content/dam/themes/defence/caf/militaryhistory/dhh/official/book-1948-army-1939-1945-en.pdf> (Дата звернення: 06.09.2019).

³⁹ Романов К. С. (2016). «Соседи через Северный полюс». К вопросу о российско-канадских отношениях. Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация, (1), 125.

⁴⁰ Diaries of William Lyon Mackenzie King. Item: 28773. URL: <http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/item.aspx?IdNumber=28773> (Дата звернення: 06.09.2019).

поступово почала втягуватися у холодну війну.

Показовим є той факт, що ні рядовий склад поліції, ні преса, до яких звертався І. Гузенко відразу після втечі, не прийшли йому на допомогу, навіть не зрозумівши важливості того, що сталося. Все це дає підстави стверджувати, що у 1945 р. канадці були далекими від усвідомлення загрози глобального протистояння з СРСР, масштаби якого стануть очевидними у 1946–1949 рр. завдяки подіям навколо Ірану, Туреччини, Китаю, Німеччини тощо. Так, перші звістки про зраду Гузенка з'явилися лише через 5 місяців після самої події – у лютому 1946 р.⁴¹. При цьому оприлюднення інформації про цю подію було вимушеним – через те, що про скандал із Гузенком написали американські журналісти⁴².

У щоденнику У. Макензі Кінга, який доволі педантично записував головні події кожного дня свого життя, а також надавав їм оцінки, записи по справі Гузенка за вересень – жовтень 1945 р. винесені в окремий щоденник⁴³, а фрагмент з 10 листопада по кінець грудня не оприлюднено до цього часу⁴⁴. Така доля не спіткала жодну іншу частину щоденника, що вказує на виняткову важливість для канадських високопосадовців цього розслідування і їхнє бажання приховати від агентури, передовсім радянської, масштаби та реальні наслідки справи Гузенка. Від громадськості ключові результати справи теж приховувались, але все одно вона стала поштовхом до розгортання суспільного дискурсу в антикомуністичну площину. Навіть сама суть справи, масштаби агентурної мережі, як і увага уряду, силових структур та спецслужб до радянської агентури, була для канадців чимось новим, особливо після партнерства з СРСР у роки Другої Світової війни. У той самий час, канадська преса критикувала урядові заходи з розслідування справи, характеризуючи їх як «атрибути тоталітарного режиму»⁴⁵.

Чи розглядало керівництво Канади можливість воєнної конфронтації з СРСР? Пряме вторгнення радянських військ було маловірогідним через велику відстань між державами та наявність більш «гарячих» точок протиріч між Сходом та Заходом. Звісно, існував більш короткий потенційний маршрут вторгнення – через Арктику. Вище керівництво розуміло перспективи глобального протистояння у його майбутніх контурах, адже у 1946 р. збройні сили Канади провели операцію «Маскокс» з метою перевірки можливих варіантів радянської агресії з півночі і заходу. Характерно, що проводили цю операцію без інформаційного супроводу у пресі. Канадські військові прийшли до висновку, що таке вторгнення не є можливим через американсько-британське морське домінування⁴⁶. Це спонукало керівництво Канади зосередитися на організації контррозвідки та держбезпеки, а також атлантичному співробітництві – участі у створенні альянсу, що за договором 1949 р. отримає назву НАТО. Зауважимо, що до 1949 р. СРСР, на відміну від США, не володів не мав у своєму розпорядженні атомною бомбою, що – допоки – зменшувало страх перед радянською загрозою в країнах Заходу.

⁴¹ James Breach THE GOUZENKO AFFAIR AND THE WESTERN ORIGINS OF THE COLD WAR. URL: https://www.academia.edu/29133612/The_Gouzenko_Affair_and_the_Western_Origins_of_the_Cold_War?auto=download (Дата звернення: 06.09.2019).

⁴² Molinaro D. How the Cold War Began ... with British Help: The Gouzenko Affair Revisited, Labour. Le Travail Spring. Issue 2017. URL: https://www.academia.edu/32185279/How_the_Cold_War_Began_..._with_British_Help_The_Gouzenko_Affair_Revisited_Labour_Le_Travail_Spring_Issue_2017_ (Дата звернення: 06.09.2019).

⁴³ Diaries of William Lyon Mackenzie King. Item: 29052. URL: <http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/item.aspx?IdNumber=29052> (Дата звернення: 06.09.2019).

⁴⁴ Diaries of William Lyon Mackenzie King. Item: 29051. URL: <http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/item.aspx?IdNumber=29051> (Дата звернення: 06.09.2019).

⁴⁵ Gouzenko Affair. URL: <https://historyofrights.ca/history/gouzenko/5/> (Дата звернення: 06.09.2019).

⁴⁶ The Army Goes North: Operation Muskox. URL: <https://www.ucalgary.ca/arcticexpedition/map-home/army-goes-north-operation-muskox> (Дата звернення: 06.09.2019).

З 1947 р. канадські ЗМІ лише починали порушувати питання безпеки з боку СРСР. Саме у зазначений період почали з'являтися не тільки передруки промов відомого опонента Радянського Союзу та комуністичної ідеології У. Черчіля, а й великі аналітичні статті щодо перспектив «нового наступу, до якого готуються комуністи»⁴⁷. Період після Другої світової канадські журналісти називали «новим 1923 р.», маючи на увазі паузу, під час якої СРСР почне готуватися до нової хвилі експансії⁴⁸.

Продовжуючи тему розповсюдження антикомуністичних настроїв у Канаді, зосередимо свою увагу на провінції Квебек. Її прем'єр Моріс Дюплессі, відомий своїми правими поглядами, продовжував будувати свої передвиборчі кампанії на критиці лівих⁴⁹. У Квебеку діяв провінційний закон, що дозволяв закривати видавництва за «комуністичну агітацію». Сам Дюплессі жорстко критикував місцевих лівих, називаючи їх «загрозою вірі, традиціям та законам...»⁵⁰. Гасла цього політика знаходили підтримку канадського суспільства, про що свідчать результати голосування. Якщо на провінційних виборах 1944 р. його Національний союз отримав 38% голосів, вигравши лише завдяки перемозі у значній кількості мажоритарних округів (Ліберальна партія отримала 39,4%), то у 1948 р. частка голосів, відданих за правих, становила вже 51,2%⁵¹.

Отже, Квебек відрізнявся від решти Канади консерватизмом суспільства. Проте, як ми бачимо, лідер провінції критикував комунізм, у першу чергу, не в контексті геополітичної ситуації у світі, а у вимірі внутрішньополітичної боротьби у провінції.

У 1948 р. вже у всій Канаді загострилася боротьба навколо зовнішньополітичного курсу. Так, Лестер Пірсон – тодішній депутат Палати громад від Ліберальної партії – у виступах перед випускниками університетів закликав до єднання всередині країни «заради впливу, що ми можемо мати...»⁵². Таким чином, молодше покоління ліберальних політиків демонструвало, що у мінливому світі вони прагнуть, щоб Канада займала більш активну позицію. Опоненти лібералів – передусім консерватори, критикували зазначені тези не за неправильний, з їхньої точки зору, зовнішньополітичний курс, а за «недемократичність» єдиного підходу і спроби правлячої сили узурпувати владу⁵³. Водночас навіть ті, хто не бачив загрози Третьої світової війни для країни, вже розуміли чітке розмежування між Сходом та Заходом і наявність «залізної завіси»⁵⁴, існування якої поступово перестало бути спірним питанням, як це було у 1946 р.⁵⁵, коли У. Черчіль висунув таку тезу.

Починаючи з 1948 р. консерватори, які робили ставку на продовження тісної співпраці з Британією, критикували курс уряду за кооперацію з США. Вони вбачали у розгортанні холодної війни «шлях до військової диктатури» Ліберальної

⁴⁷ Communists Expand Network Through the World. Winnipeg Free Press, October 22, 1947. URL: <https://newspaperarchive.com/winnipeg-free-press-oct-22-1947-p-20/> (Дата звернення: 06.09.2019).

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Z. Allen-Mercier "An Illness of the Mind": The State Repression of Communism in Quebec Under Maurice Duplessis in the PostWar Era. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/an-illness-of-the-mind-the-state-repression-of-com-munism-in-quebec-under-maurice-duplessis-in-the-post-war-era> (Дата звернення: 06.09.2019).

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ La répartition des voix aux élections générales. URL: <http://www.assnat.qc.ca/fr/patrimoine/votes.html> (Дата звернення: 06.09.2019).

⁵² Non-partisan or Non-democratic? The Manitoban, Jan 15, 1949. URL: <https://newspaperarchive.com/winnipeg-manitoban-jan-18-1949-p-2/> (Дата звернення: 06.09.2019).

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Capitalism, Socialism, Communism. The Grandview Exponent, April 21, 1949. URL: <https://newspaperarchive.com/grandview-exponent-apr-21-1949-p-3/> (Дата звернення: 06.09.2019).

⁵⁵ Those uncouth Russians. Winnipeg Free Press, May 29, 1946. URL: <https://newspaperarchive.com/winnipeg-free-press-may-29-1946-p-8/> (Дата звернення: 06.09.2019).

партії, вимагали децентралізації економіки, а також звинувачували владу в подвійних стандартах – ігноруванні причетності комуністів до шпигунського скандалу. З точки зору консерваторів, нагляд за представниками цієї політичної сили треба було здійснювати і раніше. З іншого боку, члени Консервативної партії називали повоєнні роки «чорними днями» в історії країни через широке застосування владою допитів підозрюваних у шпигунстві⁵⁶. При цьому справа Гузенка застосовувалася консерваторами як інструмент певної «демонізації» опонентів-лібералів.

Стратегія консерваторів не виправдала себе. Геополітична орієнтація на старі зв'язки з Великою Британією разом з антикомуністичною риторикою не забезпечили перемогу торі на виборах. Їхнє представництво у парламенті за результатами голосування 1949 р. скоротилося. Вочевидь, до цього призвели протиріччя у програмних заявах. До неодностайної позиції щодо запобіжних заходів проти комуністів додалося суперечливе ставлення до взаємин зі США – підтримка створення НАТО і одночасні заяви про небезпеку потрапляння у «торгівельну залежність» від південного сусіда⁵⁷.

У повоєнні роки ліві політичні сили Канади знаходилися на маргінесах. Вони не були реальними гравцями на політичній арені країни і не брали помітної участі у формуванні суспільного дискурсу. Причину цього ми вбачаємо передусім у тому, що ліві ідеї не намагалися винищити. Крім того, соціалістичні гасла не знаходили підтримки у суспільстві, оскільки Канада була розвиненим домініоном з широкими правами, а деколонізація, в якій природнім союзником для багатьох інших країн імперії вважався СРСР, для неї не була актуальна. Відтак, геополітична орієнтація країни не суперечила настроям громадян.

Таким чином, ми окреслили основні тенденції трансформації геополітичних уявлень канадського суспільства в період 1945–1949 рр. Зростання патріотизму та зміцнення суверенітету країни у глобальній політиці відбувалося паралельно з переходом до біполярного протистояння, що почався для канадської еліти раніше, ніж для суспільства у цілому. У контексті цього протистояння ми бачимо деяке послаблення зв'язків з Великою Британією та поступову переорієнтацію на співробітництво США – як політичну та економічну, так і соціально-психологічну. Звісно, цілковитого внутрішнього консенсусу уявлень про геополітичну ситуацію в світі між громадянами не було. В країні існувала регіональна специфіка, особливо з урахуванням особливостей Квебеку. Проте регіоналізм поки що не призводив до ескалації внутрішнього конфлікту через федеративний устрій та співпадіння регіонального та загальноканадського дискурсів у питаннях зовнішньої політики. Отже, основними чинниками трансформації громадської думки канадців про міжнародну ситуацію у світі стали: справа Гузенка, політика СРСР у Центральній Східній Європі, а також зміцненням суверенітету країни і патріотизму населення.

References

An Act respecting Citizenship, Nationality, Naturalization and Status of Aliens. Retrived from: https://historyofrights.ca/wp-content/uploads/statutes/CN_Citizenship.pdf

Barry, D., and Bratt, D. (2008). Defense Against Help: Explaining Canada-US Security Relation. *American Review of Canadian Studies*, T. 38, 1, 63–89.

Breach, J. The Gouzenko affair and the western origins of the Cold War. Retrived from: https://www.academia.edu/29133612/The_Gouzenko_Affair_and_the_Western_Origins_of_the_Cold_War?auto=download

⁵⁶ House of Commons Debates, 20th Parliament, 2nd Session : Vol. 1. URL: http://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2002_01/90?r=0&s=1 (Дата звернення: 06.09.2019).

⁵⁷ Kristopher Kinsinger From Moderates to Mythmakers: Postwar Foreign Policy in Canadian Federal Elections 1949–1957. URL: https://www.sju.ca/sites/default/files/HEADLEY_2016_Kinsinger.pdf (Дата звернення: 06.09.2019).

British North America Act 1949. Retrived from: <http://www.legislation.gov.uk /ukpga/Geo6/12-13-14/22>

Canada and United States Have Community of Purpose. Retrived from: <http://collections.warmuseum.ca/warclip/objects/common/webmedia.php?irn=5061141>

Capitalism, Socialism, Communism. The Grandview Exponent, April 21, 1949. Retrived from: <https://newspaperarchive.com/grandview-exponent-apr-21-1949-p-3/>

Communists Expand Network Through the World. Winnipeg Free Press, October 22, 1947. Retrived from: <https://newspaperarchive.com/winnipeg-free-press-oct-22-1947-p-20/>

CONCLUSIONS: of a Meeting of the Wm Cabinet Held at W Bowning Street, S. W. 1 on Tuesday, October 10, 1939, at 11:30 A. M. Retrived from: <http://filestore.nationalarchives.gov.uk/pdfs/small/cab-65-1-wm-39-43-43.pdf>

Crerar Orders Troops To End All Bickering. Retrived from: <https://collections.warmuseum.ca/warclip/objects/common/webmedia.php?irn=5025289>

Diaries of William Lyon Mackenzie King. Item: 28650. Retrived from: <http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/item.aspx?IdNumber=28650>

Diaries of William Lyon Mackenzie King. Item: 28667. Retrived from: <http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/item.aspx?IdNumber=28667>

Diaries of William Lyon Mackenzie King. Item: 28773. Retrived from: <http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/item.aspx?IdNumber=28773>

Diaries of William Lyon Mackenzie King. Item: 29051. Retrived from: <http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/item.aspx?IdNumber=29051>

Diaries of William Lyon Mackenzie King. Item: 29052. Retrived from: <http://www.bac-lac.gc.ca/eng/discover/politics-government/prime-ministers/william-lyon-mackenzie-king/Pages/item.aspx?IdNumber=29052>

Diesel Engine Tariff. Winnipeg Free Press, October 26, 1945. Retrived from: <https://newspaperarchive.com/winnipeg-free-press-oct-26-1945-p-13/>

Flyers Refuse To Work Until Requests Met. Retrived from: <https://cdnhistorybits.wordpress.com/2015/11/11/ve-day-vj-day-canada/give-up/>

Gotlieb A. (2005). Romanticism and realism in Canada's foreign policy. *POLICY OPTIONS-MONTREAL*, T. 26, 2, 16.

Gouzenko Affair. Retrived from: <https://historyofrights.ca/history/gouzenko/5/>

Granatstein, J. L. A friendly agreement in advance: Canada-US defense relations past, present, and future. Retrived from: https://www.cdhowe.Org/sites/default/files/attachments/research_papers/mixed/commentary_166.pdf

House of Commons Debates, 20th Parliament, 2nd Session : Vol. 1. Retrived from: http://parl.canadiana.ca/view/oop.debates_HOC2002_01/90?r=0&s=1

Index to Warships of the British Commonwealth Retrieved from: <http://www.ibiblio.org/hyperwar/USN/ref/ONI/ONI-201/ONI-201-I/ONI-201-I.pdf>

Kinsinger, K. From Moderates to Mythmakers: Postwar Foreign Policy in Canadian Federal Elections 1949-1957. Retrived from: https://www.sju.ca/sites/default/files/HEADLEY_2016_Kinsinger.pdf

La répartition des voix aux élections générales. Retrived from: <http://www.assnat.qc.ca/fr/patrimoine/votes.html>

Molinaro, D. (2017). How the Cold War Began ... with British Help: The Gouzenko Affair Revisited, Labour. *Le Travail. Spring Issue*. Retrived from: https://www.academia.edu/32185279/How_the_Cold_War_Began_..._with_British_Help_The_Gouzenko_Affair_Revisited_Labour_Le_Travail_Spring_Issue_2017_

Mr King's Retirement? Winnipeg Tribune, February 7, 1946. Retrived from: <https://newspaperarchive.com/winnipeg-tribune-feb-07-1946-p-6/>

Non-partisan or Non-democratic? The Manitoban, Jan 15, 1949. Retrived from: <https://newspaperarchive.com/winnipeg-manitoban-jan-18-1949-p-2/>

Port Hope Resolutions. Winnipeg Free Press, January 1, 1943. Retrived from: <https://newspaperarchive.com/winnipeg-free-press-jan-01-1943-p-9/>

Power Forecasts Demobilization. Retrived from: <https://collections.warmuseum.ca /war>

clip/objects/common/webmedia.php?irn=5019398

Romanov, K. S. (2016). "Neighbours across the North Pole." On the issue of Russian-Canadian relations. *Bulletin of Moscow University. Series 19. Linguistics and Intercultural Communication*, (1), 125. [in Russian].

Russell, P. (1999). BC's 1944 "Zombie" Protests Against Overseas Conscription. *BC Studies: The British Columbian Quarterly*. 49–76.

Statute of Westminster, 1931. Retrived from: http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1931/4/pdfs/ukpga_19310004_en.pdf

The Army Goes North: Operation Muskox. Retrived from: <https://www.ucalgary.ca/arctic-expedition/map-home/army-goes-north-operation-muskox>

The Canadian-American permanent joint board on defence. Retrived from: <https://www.canada.ca/content/dam/themes/defence/caf/militaryhistory/dhh/reports/ahq-reports/ahq070.pdf>

The Canadian Army, 1939-1945 : An Official Historical Summary. Retrived from: <https://www.canada.ca/content/dam/themes/defence/caf/militaryhistory/dhh/official/book-1948-army-1939-1945-en.pdf>

The eye-witness. Birtle, Manitoba. March 13, 1945. Retrived from: <https://newspaperarchive.com/birtle-eye-witness-mar-13-1945-p-2/>

The Middle East Command. The Western Star, January 1, 1941. Retrived from: <https://newspaperarchive.com/corner-brook-western-star-jan-01-1941-p-3/>

The Winnipeg Tribune 18 AUGUST 1945. Retrived from: <http://canada1914-1945.ca/docs/sept-15/WW2-EN-EG.pdf>

Those uncouth Russians. Winnipeg Free Press, May 29, 1946. Retrived from: <https://newspaperarchive.com/winnipeg-free-press-may-29-1946-p-8/>

Tomlin, B. W., Hillmer, N., & Hampson, F. O. (2008). *Canada's international policies: Agendas, alternatives, and politics*. Oxford University Press.

Z. Allen-Mercier "An Illness of the Mind": The State Repression of Communism in Quebec Under Maurice Duplessis in the PostWar Era. Retrived from: <https://cyberleninka.ru/article/v/an-illness-of-the-mind-the-state-repression-of-com-munism-in-quebec-under-maurice-duplessis-in-the-post-war-era>

Ткаченко Вадим Олексійович – аспірант кафедри нової та новітньої історії, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна (майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна).

Tkachenko Vadym O. – Ph.D. Student at the Department of Modern and Contemporary History, V. N. Karazin Kharkiv National University (4 Svobody Square, Kharkiv, 61022, Ukraine).

E-mail: history@karazin.ua

TRANSFORMATION OF CANADIAN SOCIETY'S IDEAS ABOUT THE GEOPOLITICAL SITUATION IN THE WORLD (1945–1949)

The purpose of the article is to trace how the geopolitical perceptions of Canadians have changed since the end of World War II in 1945 and until the formation of the NATO bloc in 1949. The methodology of the study is based on a systematic approach and through specific, problematic and historical methods. Scientific novelty. An analysis of the scientific literature has shown that the use of new approaches, in our case discursive, can broaden the understanding of the factors that influenced Canada's foreign policy course in 1945–1949. Conclusions. The study outlined the main trends in the transformation of geopolitical ideas of Canadian society in the period 1945–1949. The rise of patriotism and the strengthening of the country's sovereignty in global politics paralleled the transition to a bipolar confrontation that began for the Canadian elite earlier than for society as a whole. In the context of this confrontation, we see some weakening of ties with the United Kingdom and a gradual reorientation of US cooperation, both political and economic, as well as social and psychological. Of course, there was no complete internal consensus on the geopolitical situation in the world between citizens. There was a regional specificity to the country, especially

given Quebec's particularities. However, regionalism has not yet led to an escalation of internal conflict through the federal system and the convergence of regional and pan-Canadian foreign policy discourses. Thus, the main factors in the transformation of Canadians' public opinion about the international situation in the world were: Guzenko's case, USSR policy in Central and Eastern Europe, as well as strengthening the country's sovereignty and patriotism.

Keywords: Canada, public discourse, Cold War, World War II.

Дата подання: 15 грудня 2019 р.

Дата затвердження до друку: 5 березня 2020 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ткаченко В. Трансформація уявлень канадського суспільства про геополітичну ситуацію у світі (1945–1949 рр.). *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 254–265. DOI: 10.5281/zenodo.3732640.

Цитування за стандартом APA

Tkachenko, V. (2020). Transformatsiia uiavlen kanadskoho suspilstva pro heopolitychnu sytuatsiiu u sviti (1945–1949 rr.) [Transformation of Canadian society's ideas about the geopolitical situation in the world (1945–1949)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 254–265. DOI: 10.5281/zenodo.3732640.

РЄЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Микола Горох

Рецензія

**Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять / Упорядник В. І. Марочко;
За матеріалами О. М. Веселової, В. Я. Веселова.
Київ: видавець Мельник М. Ю., 2019. 1176 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.3727187

© М. Горох, 2020. CC BY 4.0

У 2019 р. видавцем Марком Мельником у світ було випущено чимале за обсягом (1176 с.) і, без перебільшення, унікальне за змістом видання – «Голод 1946–1947 рр. в Україні. Колективна пам'ять». «Археографічне за формою, меморіальне за функціональним призначенням видання», як характеризує його упорядник доктор історичних наук Василь Іванович Марочко, – це результат самовідданої праці фахівців Інституту історії України НАН України, Асоціації дослідників Голодоморів в Україні (АДГУ) та Дослідної фундації ім. О. Ольжича (США).

Проте усього цього не було б, якби не кропітка робота знаної дослідниці історії України ХХ ст., кандидата історичних наук Олександри Михайлівни Веселової. Колекцію спогадів повоєнного голоду, зібрану нею, активними членами АДГУ та студентами, вона ретельно опрацювала, послідовно упорядковувала та підготувала до друку, але передчасна смерть 20 червня 2015 р. завадила їй завершити задумане. Незважаючи на це, робота О. М. Веселової не виявилася даремною. Зусиллями її чоловіка Віталія Яковича Веселова, який дбайливо зберігав доробок дружини, знаного на Волині письменника і громадського діяча Андрія Івановича Бондарчука, який став ініціатором проекту, та згаданого вище В. І. Марочка, упорядника та наукового редактора видання, ми отримали книгу, якої ще не було в Україні. Вона безпосередньо відтворює причини, обставини та соціально-демографічні наслідки повоєнного голоду через призму свідчень очевидців тих трагічних подій.

Структурно видання поділене на три суттєво відмінні за обсягом частини: вступ, науково-історичний блок та свідчення очевидців. Археографічно-оглядову передмову та дві статті («Голодомори в Україні: порівняльний соціально-антропологічний дискурс», «Олександра Веселова: свідок і дослідник повоєнного голоду») підготував В. І. Марочко, а ось роздуми про роль жителів Західної України, зокрема Волині, в порятунку потерпілих від голоду 1946–1947 рр., викладені у статті А. І. Бондарчука «Повоєнний голод: непокаране зло і забуте милосердя».

Наведені у збірнику спогади під загальним підзаголовком «Територія повоєнного відчаю: пам'ять народу» розміщені за адміністративно-територіальним принципом зі збереженням назв областей станом на 2015 р. Наповнення цих блоків нерівномірне. Якщо Дніпропетровська область займає

381 сторінку тексту, Чернівецька – 127, то Чернігівська – лише 36. Пояснюється подібна текстова нерівномірність «географією поширення голоду та інтенсивністю голодування населення, його організованою міграцією у роки відбудови Донбасу, освоєння цілини, депортації учасників визвольного руху на Волині, Галичині, Буковині» [с. 4]¹.

Наведені спогади – це класичні оповідання з елементами причинно-наслідкового аналізу подій та явищ, індивідуальним сприйняттям трагедії, її емоційно-психологічним відтворенням. Упорядник видання В. І. Марочко зауважує: «Особисті спогади дуже індивідуальні, враховуючи специфіку людської психіки, рівень освіти, вік, але викладена у них інформація правдива і праведна, психологічно вичерпна, соціально значима» [с. 3]. Крім того, він звертає увагу читача на ту обставину, що спогади мешканців сіл та міст різняться між собою: «...у перших вона [розповідь – М. Г.] розлога, емоційно забарвлена, переповнена детальними обставинами, в інших постають загальні фрази, певні схеми, притаманні для мемуарів» [с. 5].

У виданні подано 37 свідчень очевидців голоду 1946–1947 рр. з Чернігівщини. Це жителі Бахмацького, Бобровицького, Варвинського, Городнянського, Козелецького, Корюківського, Куликівського, Менського, Носівського, Сновського, Сосницького, Срібнянського, Чернігівського районів, м. Ніжин і Чернігів. Спогади різняться за обсягом (від одного абзацу до кількох сторінок), інформативністю та формою (розповідь, інтерв'ю, вірші). Відтворена в них соціально-економічна та демографічна ситуація в населених пунктах області повоевних років, ретроспективно поєднується з повсякденним життям.

Ейфорія від перемоги над нацизмом швидко витісняється описами післявоєнної розрухи, нестачі чоловічих рук в господарстві, тяглової сили. «Після війни багато людей у нашому селі жили в землянках, де були піч і грубка. Траплялося, що й по 5 сімей набивалось у таке житло», – розповідає жителька с. Ведильці Чернігівського району Параска Ворох (1914 р.н.) [с. 1136]. «Орали тоді коровами, бувало, що й жінки впрягалися, а чоловіки, які лишилися, ходили за плугом або копали лопатами», – свідчить житель с. Дніпровське Чернігівського району Степан Деркач (1930 р.н.) [с. 1142].

Мусили люди працювати в колгоспі, важко працювати, щоб хоча б щось заробити для виживання родини. Стосувалося це навіть породіллі. «Якраз у 1946 році я народила дитину, – пригадує жителька смт Михайло-Коцюбинське Софія Кравченко (1914 р.н.), – але відійти від пологів так і не довелося. Через пару днів пішла на колгоспне поле разом з дитиною. Колиску з сином прив'язувала на спину, в руках несла стандарти (триногу), на них вішала колиску. Так я сапувала колгоспну картоплю і виховувала дитя» [с. 1145].

За роботу у колгоспі, як і у попередні десятиліття, «тільки палички ставили». Видача кількох кілограмів борошна на трудовні ставала для колгоспників чималою подією. Марія Колесник (1917 р. н.), яка пережила голод у с. Сивки², пригадувала: «...отримали 10 кг борошна. Це була плата за рік. Люди раділи, казали, що «вони вже живуть», здавалося так багато, що можна й два роки прожити. А нас у сім'ї чимало ротів, то за два тижні тієї муки як не бувало» [с. 1144].

Ледь не в кожному спогаді зустрічаємо згадки про непосильні натуральні податки (кожне господарство мусило здавати м'ясо, яйця, молоко), податок за бездітність, примусове придбання державних облігацій, грошові виплати за кожне дерево, кущ, город. За несплату «забрали бичка», «гарний, охайний піджачок, могли зняти», заарештувати. Методи примусу нічим не відрізнялися від практик

¹ Тут і далі в квадратних дужках посилання на рецензоване видання

² нині не існує село в Чернігівській області. Було розташоване на південний захід від села Василева Гута, і межувало з озером Казар.

початку 1930-х років. Жителька с. Никонівка Срібнянського району Ганна Гузь (1926 р. н.) розповідала: «Пам'ятаю, як активісти ходили по хатах, хліб відбирали. До нас п'ятеро зайшло, два чоловіки і три жінки. У нас на печі маленькі клуночки з зерном лежали. Одна з жінок скочила на піч, відкинула подушку і клуночок з пшеницею схопила. Потім матір відіпхнула і у неї з-за спини другий клуночок з житом забрала... Забирали активісти у людей і одяг, а потім його на вигоні продавали: хто більше за нього дасть» [с. 1139]. Змушені були люди продавати одяг, розбирати комори, вирушати «в Західну Україну і в Білорусію міняли тряпки на зерно» [с. 1136], чи й взагалі назавжди залишати рідне село в пошуках кращої долі.

Селян масово арештовували за спроби назбирати жменьку колосків чи кілька мерзлих картоплин на колгоспному полі. Застосування сумнозвісної постанови ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 р. зламало не одну людську долю. Так, Парасковія Левченко (1922 р.н.) з смт Михайло-Коцюбинське була засуджена на три роки за спробу назбирати соломи для корови. Покарання вона відбувала у підсобному господарстві під Черніговом. Через рік виснажливої праці Парасковія Петрівна отримала так зване «послаблення» – дострокове звільнення. Особливо цинічно звучать «прощальна» репліка начальника господарства, якою той проводжав жінку: «Відсиділа своє, зате красти більше не будеш» [с. 1147].

Голод лютував, забираючи передусім людей літнього віку та дітей. Останні масово хворіли на різноманітні хвороби. Натомість до сіл приїжджали вночі машини з району, вони «...забирали мішки з хлібом, які призначалися для людей. Вантажили їх комірник, завклубом, інші довірені особи, простим колгоспникам не доручали...» [с. 1151–1152]. До речі, це спогади секретаря Турівської сільради, що на Корюківщині, Володимира Науменка (1920 р.н.). Після війни він повернувся до рідного села, а згодом неабияк шкодував про це.

Візьмемо на себе сміливість стверджувати, що дане археографічно-меморіальне видання, яке підготували Василь Марочко, Андрій Бондарчук, покійна Олександра Веселова, видавець Марко Мельник, заклало міцний фундамент у процес збереження колективної пам'яті. Воно сприятиме морально-психологічному зміцненню травмованого голодом покоління, допоможе гуртуванню нації, відтворенню її ідентичності через усвідомлення трагічного і героїчного в її історії.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Горох М. Рецензія : Голод 1946–1947 рр. в Україні: колективна пам'ять / Упорядник В. І. Марочко; За матеріалами О. М. Веселової, В. Я. Веселова. Київ: видавець Мельник М. Ю., 2019. 1176 с. *Сіверянський літопис*. 2020. №1. С. 266–268. DOI: 10.5281/zenodo.3727187.

Цитування за стандартом APA

Horokh, M. (2020). *Retsenziia : Holod 1946–1947 rr. v Ukraini: kolektyvna pamiat / Uporiadnyk V. I. Marochko; Za materialamy O. M. Vesevoi, V. Ya. Veselova*. Kyiv: vydavets Melnyk M. Yu., 2019. 1176 s. [Recension : *Golod 1946–1947 in Ukraine: collective memory* (2019). V. I. Marochko (Ed.); Based on the materials of A. M. Veselova, V. Ya. Veselova. Kyiv, Ukraine: Publisher M. Yu. Melnik.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 266–268. DOI: 10.5281/zenodo.3727187.

Тамара Демченко

●
Рецензія

**Список репресованої літератури: Заборонені видання 1920–30-х років /
Упоряд. С. І. Білокінь. Київ: Українські пропілеї, 2018. 520 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.3727196

© Т. Демченко, 2020. CC BY 4.0

Нове документальне видання, підготовлене до друку у рік свого 70-річчя відомим вітчизняним ученим – дослідником історії української культури і творів мистецтва, долі їхніх творців і зберігачів за доби сталінського тоталітаризму Сергієм Івановичем Білоконем – не відпускає читача як захопливий детектив. Зовні воно виглядає цілком академічно: дві передмови: від редакції й упорядника «Війна з книгою – війна проти народу», три коментарі та додатки: К. Годік «Одна революція – різні долі, трагедія зникнення текстів присвячених громадянській війні»; І. Іванченко «Повернення заборонених творів у літературу: текстологічний аспект»; В. Бабюха «Політична цензура в Україні в 1920–1930-х рр. Книжкова продукція під впливом цензури (Фрагменти)» зі списком джерел та літератури.

Але найцікавіше – це власне списки забороненої літератури. Упорядник опублікував їх 47. Списки – це текст відповідної постанови ЦК КП(б)у під грифом «секретно» і власне перелік прізвищ авторів, всі праці яких підлягали знищенню, та окремих книг (інколи їх вилучали з продажу та бібліотек) на тій підставі, що їх або писали «вороги народу» (останніх, як відомо, в СРСР ніколи не бракувало), або були авторами статей у збірниках, або ж їх «вихваляли» у своїх публікаціях ті, кого ще не визнали «ворогом». В інших списках йшлося про «застарілий» скрипниківський правопис (його затвердили у вересні 1928 р., а після самогубства М. Скрипника у 1933 р. розпочали кампанію згортання та цькування прибічників). У 1938 р. було вилучено зі вжитку 26 назв шкільних підручників з української мови, а заодно до списку № 4 увійшов і десяток підручників єврейською (ідіш) мовою [с. 67–72]¹. Крім правопису, у заборонених підручниках йшлося про те, що вони «засмічені» іменами «ворогів народу» та їхніми творами. Часто авторам дорікали, що вони використовують «застарілі» дані. Останнє виглядало дещо дивним, якщо в брошурах йшлося про годування свиней, вирощування великої рогатої худоби чи догляд за посівами. Можна повірити, що селяни не гірш за вчених порадишників знали, як виховувати порося, було б чим годувати. Ймовірно, це було прикриття для все тих же проскрибованих імен, які співробітники Головліту вишукували на сторінках книг, брошур, збірників з ентузіазмом, гідним кращого застосування. Утім, завзяття не рятувало і їх самих від арешту, ГУЛАГу, або й розстрілу, як показав у вищеназваній передмові С. Білокінь. Взагалі зміст тих граф списків, де давалося обґрунтування причин вилучення літератури, досить часто виглядає анекдотично, але бажання сміятися він не викликає, швидше навпаки.

Важко не погодитися з висновком упорядника щодо діяльності радянської

¹ Тут і надалі посилання на рецензоване видання.

цензури: «Що стосується цензорів, у Советському Союзі їхня функція не була проста. З одного боку, советські цензори кривавою сокирою вирубували з української культури твори видатних поетів і прозаїків (Микола Зеров, Григорій Косинка). З другого боку, цензурні списки містять шкідливі твори і з нашого сучасного погляду» [с. 14]. І справді, видана у Харкові (1935 р.) збірка «Сталінський похід за високий урожай буряків» або продукція київського Партвидаву (1937 р.) «Ознаменуймо 20 роковини Жовтня рекордним урожаєм», мабуть, цілком справедливо оцінюються як «замінімі». Але до списків вони потрапили не через цілковиту банальність й пропагандистський характер змісту, а тому, що там «є статті ворогів» [с. 90]. До речі, значна частина заборонених книжок потрапила під сокиру тому, що автори, створюючи цілком радянський ідеологічний продукт, не здогадувалися, що через декілька років на цитати вождів та портрети радянських воєначальників буде накладене табу. Автор виданої у 1932 р. книжечки «Корпус червоних козаків» Ілля Дубинський не тільки вмістив портрет командира корпусу Віталія Примакова, а ще й згадав М. Скрипника, І. Уборевича, Й. Якіра. Хто ж знав, що згодом вони виявляться «ворогами народу»? [с. 103].

З іншого боку, список № 3 відкривається десятком збірників оповідань та окремими творами Бориса Антоненка-Давидовича. Оцінка доробку уже заарештованого українського письменника вельми промовиста: «Зазначений автор – ворог. Твори його белетристичного характеру, не мають ніякої цінності не відповідають сучасності».

Популяризація його творів, які, крім того, ще являються націоналістичними за змістом, завдала б великої шкоди нашому соціалістичному побуту. Вважаємо, що треба вилучити всі твори цього автора, а тому просимо затвердити їх вилучення» [с. 57]. Так же лаконічно й безапеляційно оцінюється постать Миколи Зерова і його доробок: «Історик літератури і критик. Ворог. Твори його за змістом націоналістичні, шкідливі, не мають цінності» [с. 59]. Тоталітарний режим і, звісно ж, його породження – Головліт – найбільше боялися «українського буржуазного націоналізму» й у 1938 р. уклали «Бібліографію буржуазно-націоналістичної літератури», куди занесли прізвища 44 «націоналістів». Серед них були й покійні поети – Василь Еллан-Блакитний, розстріляний чекістами у 1919 р. Григорій Чупринка, розстріляний у Сандармоху в 1937 р. Марко Вороний, розстріляний денікінцями у 1919 р. Гнат Михайличенко, «розстріляний терорист» Гео (Юрій) Шкурупій, Микола Хвильовий, який покінчив життя самогубством у 1933 р. [с. 74–86]. Доля інших літераторів, які нині по справедливості вважаються гордістю української культури та її невігійним горем, склалася не краще. З цього пекельного списку вижити пощастило одиницям. Проте й списків, аналогічних вищезазваному, було чимало. До 9-го потрапив і доробок Сергія Єфремова: 10 праць, які складають золотий фонд вітчизняного літературознавства: «1. Ів. Франко (критика, бібліографія, нариси); 2. Коцюбинський (критика, бібліографія, нариси); 3. Українознавство; 4. Історія українського письменства; 5. Карпенко-Карий. 6. Новий документ до старих назв (sic); 7. Тарас Шевченко (життя його та діла). 8. Шевченкова могила» [с. 111].

У збірнику також переконливо показано, як радянська влада воювала з Т. Шевченком. З одного боку, навесні 1939 р. урочисто відзначали 125-річчя від дня народження великого українського поета, відкривали пам'ятники, а з іншого, в середині квітня того ж року Головіт до списку № 39 включив видання «Кобзаря» 1934 р., бо до нього передмову написав Андрій Хвиля, видання 1927 р. з передмовою С. Єфремова, поему «Гайдамаки» 1935 і 1936 рр., бо її текст виявився «націоналістично перекошований». До речі, видання цієї ж поеми 1937 р. повністю відправили в макулатуру. Туди ж пішов і «Щоденник» (уривки) Т. Шевченка (1924 р.), бо через 15 років після виходу книги упорядник, автор

передмови і приміток виявився «ворогом народу» [с. 353–354].

Прочитавши останній рядок списків, розумієш, що не варто втішати себе тим, що переважна більшість заборонених видань являли собою малоцінні агітки. На їх друк було витрачено немало паперу, фарби, праці друкарів – і все, якщо взагалі не було спалено, то пішло в макулатуру, щоб друкувати на виробленому папері під новими назвами, до наступних «історичних» з'їздів і пленумів такі ж агітки, яким, цілком можливо, судилася така ж доля. Це і є ознака неефективності радянської економіки та, з іншого боку, підтвердження, що СРСР була державою ідеократичною, в якій правильність ідеології, що в кожен момент визначалася єдиною людиною, стояла над економікою, політикою та навіть логікою. Бо перегортати сторінки тисяч книг у пошуках прізвищ «ворогів народу» і забороняти книгу на підставі виявлення бодай одного «ворожого» імені, на яке, ймовірно, читач і уваги не зверне, мало схоже на здоровий глузд.

У цій тотальній війні з книгою була ще одна складова: очевидно, у сільських школах підручники все-таки не вилучалися, бо тоді там взагалі неможливо було б організувати навчальний процес. Районні керівники наркомосу знайшли інший вихід. Знаю про це з розповіді покійної мами, 1927 р.н. Якось вона призналася, що не любить історію і українську літературу й пояснила – чому. На уроках учні під керівництвом учителів замальовували чорнилом у підручниках портрети радянських вождів, яких викривали як ворогів. На уроках української літератури те ж саме робили з портретами письменників. Цим, мабуть, і обмежувалося навчання. Були діти, які таке нівечення книг і паплюження людських облич сприймали з болем і неусвідомленим протестом, багато хто байдуже ставився до цієї варварської практики. І якщо діячі українського національно-визвольного руху прагнули насаджувати пошану до книжки рідною мовою (достатньо згадати лише Олександра Кониського, Бориса Грінченка, Василя Доманицького), то більшовицька влада переймалася лише тим, щоб у книжках ніде не згадувалися прізвища «ворогів народу». Головліт гарно попрацював, щоб відбити охоту до читання, перетворити книжку на щось вкрай вороже й небезпечне. Можливо, це одна з причин того прикрого стану із читанням, коли в Україні за 2018 р. 60% населення за рік не прочитало жодної книги.

Само собою, читачеві, який хотів би прочитати неспотворену вітчизняну класику, твори модерністів, символістів, панфутуристів, представників інших стильових напрямків української літератури 1920-х рр., довелося б чекати на таку можливість цілі десятиліття. Адже арешту підлягали не лише поети, прозаїки, драматурги, зникали і їхні твори. Відсутність повноцінного творчого спілкування, постійне цькування збіднювало українську літературу, перетворювало на явище другого сорту й сприяло пануванню російської мови та літератури. У рецензованому збірнику документів, до речі, немає списків книг, які підлягають обов'язковому вилученню, під назвою «Библиография буржуазно-националистической русской литературы». В УРСР переслідували лише український та єврейський «націоналізми».

Підводячи підсумки, хотілося б зазначити, що поява подібних видань явно на часі – вона сприятиме заповненню лакун у наших знаннях не тільки щодо літературного процесу, але й підведе вдумливого читача до глибшого розуміння того, як функціонувала радянська державна система та її структури. Можливо, в перспективі це все-таки зменшить кількість тих, хто ніколи не чув про Сандармох, але твердо знає, що в СРСР ковбаса була по 2.20. Стосовно ж рецензованого видання, то це незамінне джерело інформації для істориків, літературознавців, представників інших гуманітарних наук, працівників бібліотек і музеїв. Особливо б хотілося, щоб з його змістом ознайомила студіююча молодь.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Демченко Т. Рецензія : Список репресованої літератури: Заборонені видання 1920–30-х років / Упоряд. С. І. Білокінь. Київ: Українські пропілеї, 2018. 520 с. *Сіверянський літо-пис*. 2020. №1. С. 269–272. DOI: 10.5281/zenodo.3727196.

Цитування за стандартом APA

Demchenko, T. (2020). Retsenziia : Spysok represovanoi literatury: Zaboroneni vydannia 1920–30-kh rokiv / Uporiad. S. I. Bilokin. Kyiv: Ukrainski propilei, 2018. 520 s. [Recension : List of Repressed Literature: Prohibited Editions of the 1920s–30s (2018). S. I. Bilokin (Ed.). Kyiv, Ukraine: Ukrainski propilei.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 1, 269–272. DOI: 10.5281/zenodo.3727196.

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Науковий журнал

Комп’ютерна верстка О.П. Журко, Е.Л. Міден

Коректори О.В. Василенко, Е.Л. Міден

Підписано до друку 06.03.2020 р. Формат 70х108 1/16

Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.

Ум. друк. арк. 16,0. Обл.-вид. арк. 22,4. Тираж 300 прим. Зам. 0077.

Віддруковано ТОВ “Видавництво “Десна Поліграф”.

Свідоцтво про внесення суб’єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року

тел. (0462) 972-664